This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

ATHENAEUM
1848

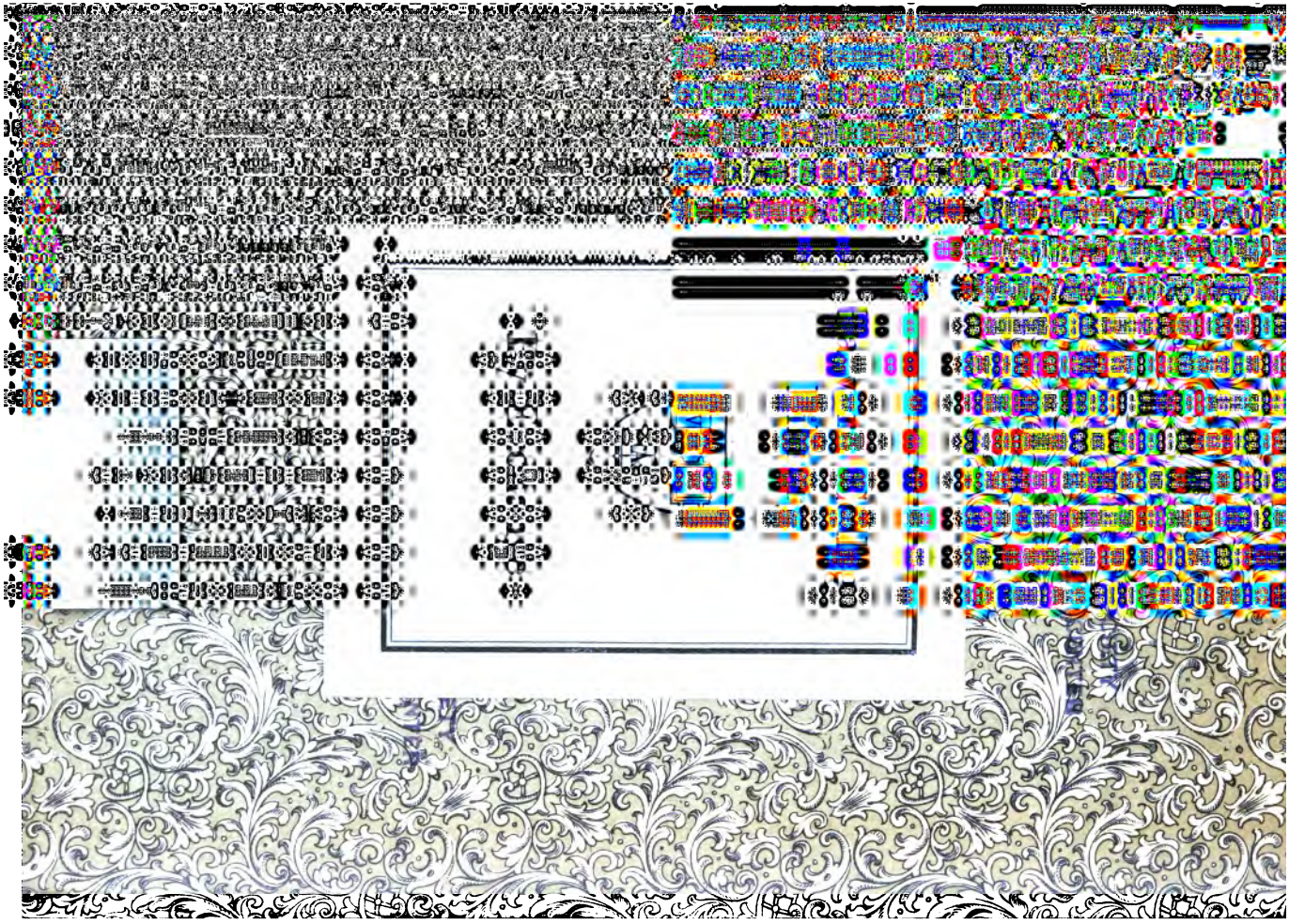

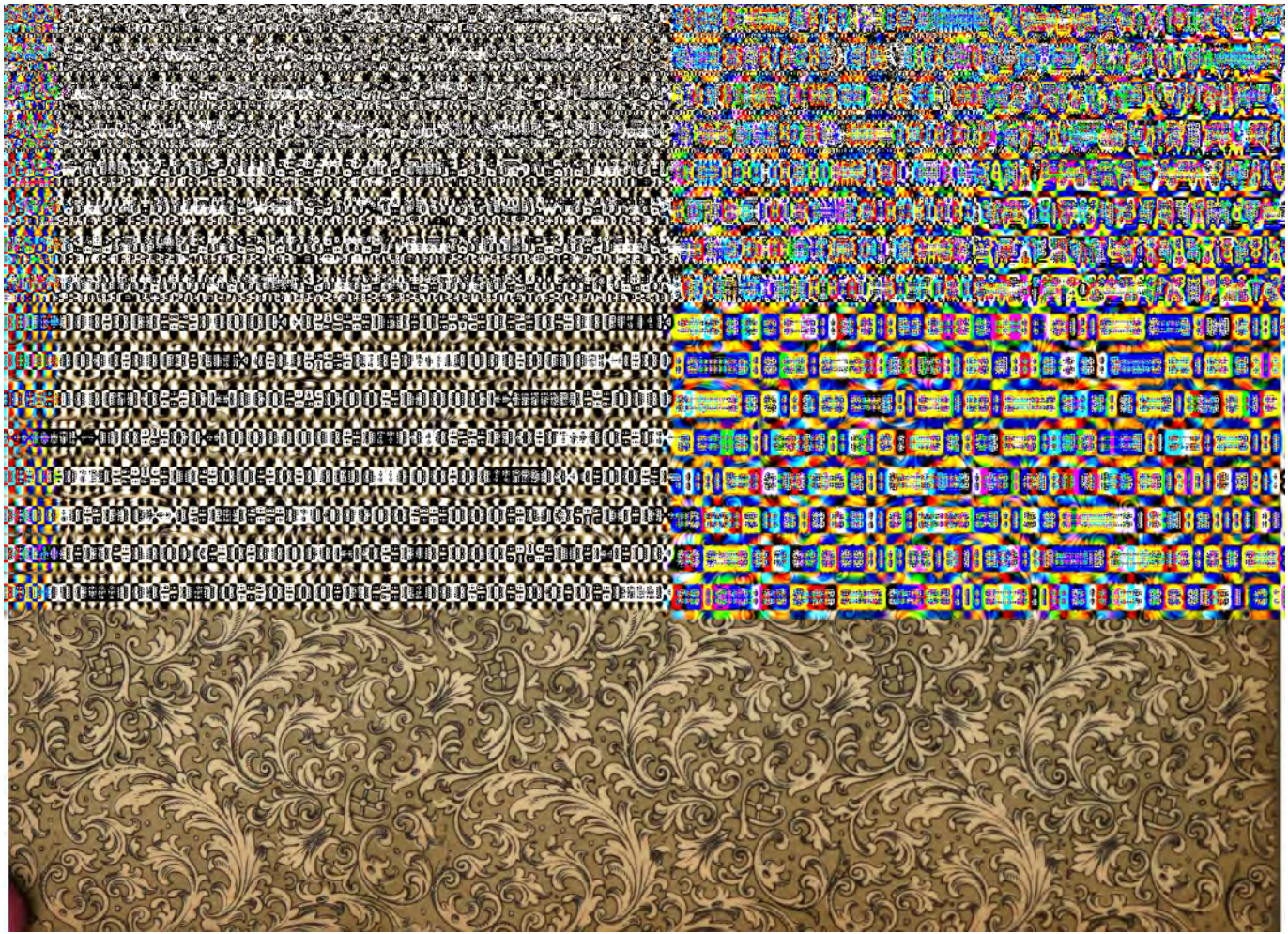

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

UGYANE SZERZŐTŐL MEGJELENT:

SZÁJRUL SZÁJRA. A MAGYARSÁG SZÁLLÓ IGÉI.

Budapest, 1895. XVI + 446 l., in-8°. — Ára 3 forint.

HUNGARIAN - AMERICAN SOCIETY
R. K. O. BLDG., ROCKEFELLER CENTER
NEW YORK, N. Y.

P25-

MENDEMONDÁK

*

A VILÁGTÖRTÉNET FURCSASÁGAI

GYŰJTÖTTE ÉS MAGYARAZZA

TÓTH BÉLA

NÉGY KÉPPEL

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KIADÁSA
1896

H98.96.15

HARVARD COLLEGE
June 16.1939
LIBRARY

By exchange

Budapest, 1896. Az Athenaeum r. társ. sajtója.

FOGLALAT.

	Lap
Bevezetés	VII
I. Magyar történet	1
II. A régi kelet	184
III. A görögök	201
IV. A rómaiak	214
V. Az olaszok	221
VI. A spanyolok	240
VII. A franciák	250
VIII. Az angolok	293
IX. A németek	300
X. Szláv népek	315
Név- és tárgymutató	320

Jelek és rövidítések. * — tulajdonnevek után : született ; szók előtt : az illető szótári cikkely címe. — † = meghalt. — ~ = az az idézet, amelyről épp szó van. — [ ] között van minden, amiről a szerző különösen ki akarja jelenteni, hogy tőle magától származik ; főképpen áll ez a fordításokra nézve. — A lapok alján levő jegyzetek, ha nincs kifejezve az ellenkező, mind a szerzőtől valók.

BEVEZETÉS.

Ez a munka mintegy összetartozik *Szájrul szájra* könyvemmel. [1])

A szálló ige és a mendemonda «két atyafi gyermekek». Mert rokon a nyelv kincsévé lett idézet és a köztudattá vált históriai pletyka. Mind a kettő szájrul szájra jár, mind a kettő nemzetek lelkének megnyilatkozása. Hasonlatosak a kelendőség dolgában is. A világ legmélyebb elméinek gondolatai, a legnagyobb művészek remekei nem repülnek szét olyan gyakran a szálló ige szárnyán, mint az olcsó, hétköznapi portéka. A világtörténet igaz tanulságai, hiteles adatai nem forognak annyit az emberek ajkán, mint a mendemondák. A históriát kevesen tudják; a furcsaságokat ellenben mindenki ismeri. Szóval az igazság nem olyan kapós, mint a hazudság.

Hazudság! Nem szívesen írtam le ezt a szót. De erről a könyvről szinte mindenki azt fogja mondani, hogy a ‚történet hazudságaival' bíbelődik; mert az ilyes munkákhoz már egészen hozzátapadt ez a frázis. Hát a mendemonda, ha már épp igen rideg definíciót akarunk csinálni, csakugyan hazudság. Én azonban nem ítélem mindig annak, mert legtöbbször nincsen meg benne a rosszhiszemű szándék. Vannak rút történethamisítások,

[1]) TÓTH BELA, *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi.* Budapest, az Athenaeum r. t. kiadása, 1895. XVI + 446. l., in-8°.

célzatos rágalmak. De ezek — mintha csak a magyar lélek nem tűrne magában salakot — nálunk alig váltak köztudattá és nem tartoznak a mi históriai mendemondáink kincséhez. Mert, hiába, kincs ez a sok valójában értéktelen dolog is. Feltárja gondolkozásunkat, érzésünket, világot vet egész korszakokra, számot ad szeretetünkről, gyűlölségünkről, tudásunkról, ízlésünkről — épp úgy mint a szálló ige.

A mendemonda szereti a nagyot nagyobbá a szörnyűt szörnyűbbé tenni. Megnyugvást keres képzelt büntetésben, mikor a földön nem talált igazságszolgáltatást. Gyanakszik és kémlel. Csupa nemzeti hiúság. Sóvárog a dicsőségre. Az ellenséget pusztítja. Isteneket alkot szeretetében, ördögöket teremt gyülölségében. Aztán olyan mint egy kuriózumkedvelő művészlélek: kedves neki minden festői, minden romantikus, minden furcsa, minden elmés, minden csattanós dolog s ha nincs ilyesmi a közelben, csinál. De a valószínűség és a józan ész ellen ritkán vét, mert kedveli az igazságot a koholmányban. Szóval mindig jóhiszemű. Ezért, mikor mendemondákat hüvelyezünk, legtöbbször rábukkanunk a szecska közt a gyöngyszemre: a pletykában az erkölcsi értékre.

Nem igaz, hogy Mátyás király negyvenezer deákot befogadó akadémiát akart építeni; nem igaz, hogy könyves házában ötvenezer kötet volt; de ezek a nagyzások reá vallanak, mely határt nem ismerőnek ítélte a világ az ő tudománykedvelését. Nem igaz, hogy Báthori Erzsébet leányvérben mosdott; de ez a rege festi öldökléseinek rejtelmes céltalanságát és megoktat bennünket arra, hogy a csejthei vérengzések psychopathologiai nyitját az egykorúak nem is sejtették. Nem igaz, hogy gróf Zrínyi Miklóst, a költőt, a bécsi udvar gyilkoltatta meg s a

vadászszerencsétlenség csak ürügy; de ez a gyanu feltárja előttünk a kor képét s az emberek szívét: hogy mit nem tettek föl az osztrák ármányról. Nem igaz, hogy Haynau a boncolóasztalon fölébredt; de leírhatatlan gyülölségről és az ég bosszújára való sóvárgásról teszen tanuságot, hogy a régi sötét történetet reá forgatták az aradi vérbíróra.

Ez a könyv az igazságot keresi. Holott csak furcsaságok gyűjteménye és nem is akar egyéb lenni. Írója nem történetbúvár. Pragmatikába és kritikába avatkoznia nincsen jussa. Amit a tudományos ítéletekből közöl: egyszerű idézetek. E dologban alig tett egyebet, mint hogy végiglapozott egy csomó könyvet olvasója helyett; és minden eredetiség követelése nélkül elmondja: mely stádiumban van ma egy s más kérdés. A holnap talán mást fog tudni, mint amit a ma tud. *Adhuc sub iudice sis est* igen sok dologban. Bármikor előállhat egy-egy szaktudós, a hagyomány Bánk bánját és Zách Klárájáť védelmezni a forrásokból rekonstruálttal szemben. Majd ismét egy más, aki visszahelyezkedik a mai álláspontra. Ezek a függő kérdések engemet, a gyűjtőt, nem illetnek. Az én dolgom csak az volt, hogy magyar szemmel válogassam össze a matériát és magyar lélek szerint feldolgozva adjam a közönség elé. Amit elvétve mégis a magam véleményeként mondtam, alig egyéb a *garrula senectus* közeledésénél, melyet hiába akar az ember eltávoztatni. Bírálóim dolga megrostálni mindazt, ami énemből, szinte akaratom ellenére, e könyvbe került.

A tárgy összekeresésében az a szándék vezérlett, hogy csak a szükségeset adjam. A szükséges pedig az, ami közismeretű. Ezért olyan aprólékos részletekre, amelyeket csak a szakemberek tudnak, nem terjeszkedtem ki.

Nem említettem a hirtelen támadt, hirtelen múlt sejtéseket sem, aminő például Zrínyi, a költő, öngyilkossága vagy az a konjektúra, hogy báró Liszti László, az epikus, nem egy a hóhérpallos alatt elvérzett Lisztivel. A cáfolatra nem szoruló meséket is mellőztem. Vagy szükség bizonyítgatni, hogy a Mátyás hollója nem történeti valóság s ezzel egyben az sem igaz, amit a hízelgő udvari historiografus ír: hogy a Hunyadiak ősei a római Corvinusok. Nem elegyedtem a vallásos vitákba. Az enyimhez hasonló külföldi könyvek rendszerint tele vannak e rút patvarkodásokkal, melyeknek módszere és hangja ma is a XVI. századé valamennyi félen.

És az én békességes, csöndes gyüjtőmunkám, tudom, mégis sok haragot fog maga ellen zúdítani. Nem is oly rég olvastam egy lapban: «Históríkusaink valóságos bravurt csinálnak abból, hogy lerántsák, megkissebbítsék, bepiszkolják multunk oly eseményeit, melyek fölemelő emlékezetéből évszázadokon keresztül egyik nemzedék a másik után táplálta a maga nemzeti önérzetét. Árpád nem egzisztált; Könyves Kálmánnak korát meghaladó bölcsessége dajka-mese; Hunyadi Jánost és Kinizsi Pált jogtalanul tartjuk magunkénak, mert amaz oláh vala, ez meg rác» stb. Az ilyen türelmetlenséget bizonnyal fölháborítja ez a könyv, mely, ha nem is tagadja Árpád létét (egyáltalán nem avatkozik legrégibb történetünk dolgaiba), igen sok kedves köztudatunkat sorozza a mendemondák közé, a tudomány eredményeit sommázván. De bízok azokban a nyugodt gondolkodókban, akik előtt nem csökken Könyves Kálmán bölcsességének fénye, ha a kutatás kideríti, hogy csak a boszorkányok bizonyos fajtájában nem hitt; és akik a mienknek érzik a mi nagyjainkat, ha családjok idegen földben gyökerezett is. A mendemonda, mikor babért

halmoz a babérra és kitagad minden idegen csöppet a mi vérünkből, a nemes költőiség magasába emelkedik; de azért valójában ismernünk kell.

Könyvem külföldi adatait szintén említett szempontjaim szerint válogattam össze. Mindig arra gondoltam: mit ismerünk mi, miben tévedünk leggyakrabban, minek a tisztázása kívánatos; s ebben a részben is kevés lap van, melyen magyar vonatkozás ne volna. Számos világtörténeti adatot kölcsönöztem W. F. HERTSLET nagy szorgalommal összegyüjtött, nálunk is becsült *Treppenwitz*[1]) könyvéből és É. FOURNIER híres művéből[2]) hogy az angol és olasz irodalom hasonló munkáit itt ne is említsem.

A históriai dolgok mellett sok figyelmet fordítottam a kuriózumokra. Minálunk bibliophile Jacobok, sajnos nincsenek. A *curiosa hungarica* kincse úgyszólván kiaknázatlanul hever. Pedig ebben nagy a mi gazdagságunk; a magyarnak nemzeti vonása, hogy eleven elméje, jóízű húmora és fürkésző kíváncsisága szerint megőrizzen mindent, ami különös, mulatságos és érdekes. E könyvet írván, éltem az alkalommal és följegyeztem egy jó csomó kuriózumot, mely másnemű munka keretébe nem illik bele és elkallódásnak van szánva. A *curiosa hungarica*val talán módomban lesz valamikor érdeme szerint, bőven foglalkozni. Addig is itt van Hany Istók az ő egynehány atyjafiával egybe.

---

[1]) HERTSLET (W. L.), *Treppenwitz der Weltgeschichte.* Vierte, neu bearbeitete Auflage. Berlin, Haude und Spener, 1895. VIII+469, 1. in-8°.

[2]) FOURNIER (Édouard), *L'esprit dans l'histoire. Recherches et curiosités sur les mots historiques.* Cinquième édition. Paris, E. Dentu, 1883. 465. 1. in-18°.

Köszönetet mondok mindazoknak, akik engemet munkámban tanácscsal és adatokkal támogattak. † Beck Alajos, Binder Jenő, Clark Ádám, Csaplár Benedek, Csontosi János, Fekete Endre, Gracza György, Gurnesevics Lajos. Hampel József, Hanthó Lajos, Helfy Ignác, Hevesi Lajos, Katona Lajos, Kónyi Manó, Kun Sámuel, Lindner Ernő, Mangold Lajos, Marczali Henrik, Nagy Géza, Pavlicsek Sándor, Révész Kálmán, Roboz István, Sebestyén Gyula, id. Szinnyei József, Szontagh Pál, Thallóczy Lajos, Tolnai (Lehr) Vilmos, Ujházi Ede, Vasskó Elemér, külföldi segítőim közül G. Fumagalli (Nápoly), W. L. Hertslet (Friedenau), Jung tábornok (Párizs), † W. Robert-tornow (Berlin) azok, akiknek különös hálával tartozom. E jóakaróimat természetesen semmi felelősség nem terhelheti; ami botlás van a munkában, mind az enyém. A 2—12 lapon levő közlések teljesen Nagy Gézától valók; de tudós barátom egyébként nem vett részt a gyüjtésben és feldolgozásban.

Minden helyreigazítást, pótlást és új adatot köszönettel fogadok. Az erre vonatkozó levelek nevemre, az Athenaeum részvénytársulat igazgatóságához, Budapestre küldendők.

Budapesten, 1896. januáriusában.

Tóth Béla.

I.

MAGYAR TÖRTÉNET.

Sok nagy dolgot csempészett a mendemonda a nemzetek történetébe; de akkorát egyikébe sem, mint a mienkbe.

Nekünk a mendemonda — *istent* adott. Ennél nagyobb ajándék pedig nem képzelhető.

Ez a reánk tukmált égi felség a *Hadúr;* «a magyarok istene a keresztyénség befogadása előtt» írja Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótárában* (Budapest, 1873.), és ugyanazt mondja akárhány régibb, de azért mindmáig közkézen forgó iskolai históriánk is. *Hadúr.*

Hadúr kétség nélkül a legfiatalabb isten a világon. Alig hetvenkét esztendős. Mert 1823-ban adta ki Igaz Sámuel a *Hébe* zsebkönyvet, melyben közzé lett Aranyos-Rákosi Székely Sándor (* 1797., † 1852.) *A székelyek Erdélyben* című három-énekes hőskölteménye; e kis eposz I. énekének 86-ik sorában jelenik meg ugyanis elsőben az új-régi isten:

«Zágon, Haddúrnak Fő-Papja, beszélleni így kezd».

A mendemondák szinte babonás húmora intézte tán, hogy a merész istenalkotó épp egy törhetetlen monotheista unitárius lelkipásztor legyen. Holott a jó Székely Sándornak esze ágában sem volt reánk istent disputálni. Az ő versmérték kedvéért két *d*-vel írott ‚Hadúr'-ja nem egyéb a krónikáinkban emlegetett és a népnyelvben ma is élő ‚magyarok istenénél'; az érdemes poéta csak a nevet gyártotta, nem a fogalmat. A ‚Haddúr' talán fele-

désbe is merül, ha VÖRÖSMARTY MIHÁLY a *Zalán futásá*ba (1826.) át nem kölcsönzi, mint saját költésű magyar mythologiájának főalakját, ellenlábasává tevén az *Ármányt*, a gonosz istenséget. Az ‚ármányos'-ból a neologia szócsonkítása révén keletkezett ‚Ármány' csak a nyelvészeknek adott dolgot; az úgynevezett perzsa ‚ahriman'-ban keresték etymonját. És bár a M. T. Akadémia Nagyszótára (1862.) határozottan mondja róla: «őseink által a pogány hittel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas istent jelent, ki minden jót gátolni törekszik», a köztudalom nem fogadta mythologiánkba, mint a Hadurat. A Hadúr ellenben tudományos valósággá lett; és nemzedékeknek az iskolában verték a fejébe, hogy ez az 1823-iki jövevény volt a ‚magyarok istene'. Huszonnyolc év óta a Hadúr egy fokkal lejjebb szállott; istenből császár vagy király lett és ma ‚legfőbb hadúr' formában az *‚oberster kriegsherr'* hivatalos magyar egyértékűje. Arra való, hogy mikor a közös hadsereg dolgairól van szó, kerülni lehessen az olyan határozottabb kifejezést, mely az osztrák katonai hagyományokat bolygathatná; *et vice versa*.

Ármány.

A székely áldozó pohár.

A mendemonda nem csak istennel ajándékozott meg, hanem *áldozó poharat* is adott hozzá, mely ma is megvan Marosvásárhelyt a csíkszentmihályi Sándor család birtokában. Ezt a közönséges renaissancekori kókuszdiópoharat, minő a magyar nemesi házaknál tucatszámra maradt fenn a XVI—XVII. századból, a hirhedt csíki székely krónika tette meg a székelyek áldozó poharának.

Ma már nincs számbavehető tudós, ki ezt a krónikát, mely a végén levő megjegyzés szerint 1533-ban iródott össze Sándor Menyhért Vacsárcsi és Csíkfalva közti kastélyában 153 darab régi okiratból s 1695-ben Csik-Szeredán másolta le Veres Péter és Bors István csikszéki hites asszesszor, s e másolat után ismételve 1796-ban Farkas János csiksomlyói jelkész (kiadta SZÉKELY MIHÁLY itélőmester 1818-ban a *Ns. Székely Nemzet Constitutióji*

című munkához csatolva a 276—295. lapon), ne tartaná egyszerü múlt századbeli hamisításnak s hitelt adna annak az otromba mesének, hogy az áldozó poharat még Anacharsis scytha bölcs hozta magával Görögországból Radagus góth király iratainak bizonysága szerint, a melyek a krónika szerkesztésekor meglettek volna Sándor Menyhértnél. A pohárról még sok más dolgot mesél e krónika. Állitólag a székely rabonbánok székhelyén, Budvárában őrizték s midőn nemzetgyülést tartottak, ezt mindig megelőzte a pohárból való áldozat. 888-ban Upolett, Zandirhám rabonbán fia, Csíkba Vacsárk (Vacsárcsi) földére vitte, de ismét visszakerült Budvárba s midőn Apor Sándor Szent Istvánnal szövetséget kötve, a kereszténységet bevitte a székelyek közé, szintén áldozott a pohárból. Sándor István 1039-ben ujjolag Vacsárcsiba vitte a poharat, e miatt azonban annyira felháborodtak a székelyek, hogy haddal akartak Sándor Istvánra rontani, mit csak a király közbelépése akadályozott meg. Később László herceg (Sz. László) ivott a pohárból egyik Sándor leány (Kata) menyegzője alkalmával. Legutóbb 1412-ben szerepelt az áldozó pohár, midőn Sándor Pétert Stibor erdélyi vajda jelenlétében Csík és a csángók ispánjává választották; ez alkalommal Stibornak jó kedve kerekedett s hogy a nap emlékét megörökítse, a pohár talpára ezeket vésette: *Sándor Péter Anno 1412.* De ezen annyira megbosszankodott Sándor Péter, hogy a vajdát elűzte. «Hogy ezen felirat hamisitás» mondja Orbán Balázs (*A Székelyföld leirása.* Pest, 1869. II. k. 59. l.), «azt a szakértő első tekintetre azonnal felismeri, mert a név teljesen kifejlődött latin betűkkel, az évszám arab számjegyekkel van irva ... a feliratra nézve határozottan kimondom azt, hogy hamisitás, még pedig nagyon ügyetlen, önmagát első tekintetre elárulo hamisitás». Későbbi metszésnek s itten készült műbecs nélkül való munkának mondja Orbán Balázs a kehelytalp alsó részén levő dísz-

A székely áldozó pohár.

A székely áldozó pohár.

művezetet is, mely fenyvesekkel borított havast ábrázol az előtérben szaladó állatokkal, nyúlakkal, farkasokkal és szarvasokkal. A felső részről azonban azt hiszi, hogy a rabonbánok korában szerepelt székely áldozópohárból maradt meg, mely görög idomokat mutató szerkezetével sokkal régibb mint töve és talpa. A műrégiségbuvárság, mai színvonalán azonban a pohár felső részét is csak olyan renaissance-korinak fogja tartani mindenki mint alsó részét, és sem a díszítés módjában, sem alakjában, sem egész szerkezetében nem fog semmi olyat találni, mi régibbnek mutatná a többi hasonló renaissancekori kókuszdió pohárnál. (L. rajzát ORBÁN id. m. 58. l.)

E jegyzetek sorrendjében most hézag következik; mert a logika azt kívánná, hogy a magyarok őstörténetére térjek rá. Ez a dolog azonban ma, millenniumunk fölöttébb kétségesen meghatározott évének küszöbén, a tudományos zavarnak olyan példátlan példája, hogy az a legbölcsebb ember, aki minderről nem is beszél, minderre nem is gondol. Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Mi nyelvet beszélünk? Hogyan alkottunk hazát? Ezekre a kérdésekre a különböző iskolák ellentétesebben felelnek mint valaha; és történetírás, nyelvtudomány olyan *circulus viciosus*ba van keveredve, hogy az egyszerű józan elme kénytelen magát a nihilizmusnak általadni. Egy bizonyos: hogy a tudós, aki majd a jövendő századokban megírja e gyarló könyvnek igazán értékes mását, a mai napok tudományos hiedelmeiben a legképtelenebb mendemondák tengerére fog bukkanni. Mert azt már ma is tudjuk, hogy mikor két fél hanyatthomlok ellenkezőt állít, az egyiknek okvetetlenül nincsen igaza. Isten a megmondhatója: mikor dől el ez a háború; de ha eldől valamikor, az egyik részen szükség szerint elkövetkezik a tudományos csőd, melynek maszszájából a mindennél szomorúbb és mindennél mulatságosabb mendemondák sokasága válik majd a világ értéktelen közkincsévé.

Ugyanezen okból a hunn-magyar atyafiság kérdését sem bolygatom, csupán olyan dolgokat szándékom ezzel kapcsolatban megemlíteni, melyek nyilván a mendemondák közé tartoznak.

Hunnok temetője. Százhalom.

Több mint hatszáz éves az a monda, hogy az Érd és Batta közt elterülő *Százhalom*ba az elesett hunnokat temették el, midőn Potentia városánál (Batta) átkelve a Dunán, a rómaiakat és németeket meglepték s Pannónia birtoka fölött a közeli Tárnok völgyben véres ütközetbe bocsátkoztak velük. A mondát legelőbb az u. n. Hunn Krónika jegyezte föl, mely a XIII. század második negyedében, talán a thüringiai Lajossal egybekelt Szent Erzsébet számára készült, de eredeti szerkezetében nem maradt fenn, csupán KÉZAI, MÁRK, THURÓCZI sat. átiratában. A monda, azt lehet mondani, egész napjainkig tartja magát s még olyanok is, kik a Hunn Krónika adataiban egyébként nem hisznek, lehetőnek tartják, hogy az a több mint száz sirhalom a hunnoknak volt a temetője. 1847. őszén Érdy János, 1876. őszén pedig a régészek és anthropologusok Budapesten tartott nemzetközi kongresszusa rendezett itt ásatást. Mindkét ásatás alkalmával ugy találták, hogy a halom közepén a talaj eredeti szinvonala le volt sulykolva s e fölé gerendákból, melyek belülről mészszel voltak összeragasztva, sírkamara volt készítve s a sírkamara teteje és oldalai nagy kövekkel voltak körülrakva; e kamarába tették az elhunytak megégetett hamvait urnákban — egyik halomban 32 ilyen urnát találtak, melyeket azonban a sok kő súlya alatt beroskadt tetőzet nagyobbára összenyomott; az urnákban égett emberi csontdarabok mellett apró bronz és vas tárgyak, mint görbe vaskés, a bronzkori tokos vésükhöz hasonló vas vésü, bronzgyűrű, agyag állatkák s aztán szarvascsontok fordultak elő. A kövek közt voltak félig elégett fa- és nagyobb széndarabok, melyek arra mutatnak, hogy a holttest elégetése a már elkészített kama-

rában történt, a mi különben a köveken is látható. Az edények alakja a hallstadti s nálunk a pátkai edényekre emlékeztet, a többi tárgy is arra vall, hogy a vaskor kezdetéről való. Mindezek a temetkezési szokással együtt azt bizonyítják, hogy e sírhalmok jóval régebbiek a hunn-korszaknál s legalább is a Kr. e. III—IV. századba nyulnak vissza, midőn Pannóniában kelták tanyáztak. (*Arch. Közlemények.* 1861. II. k. 33. s köv. l. képatlasz II. 3. tábla. *Arch. Értesitő.* 1876. X. 256. l. RÓMER FL. *Résultats généraux du Mouvement archéol. en Hongrie.* Budapest, 1878. 128. l. Az 1876-ki budapesti régészeti kongresszus *Compte rendu*je II. kötetének 1. része.)

Keveaszó. Hunn királyok temetője.

A tárnokvölgyi ütközetben — mint a krónika meséli tovább — elesett a hunnok egyik vezére, *Keve* kapitány is, kinek holttestét a csata után a hunnok fölkeresték s az országút mellett egy halomban ünnepélyesen eltemették, szittya módra egy kőoszlopot emelvén sírhalma fölé, a honnan azt a helyet később *Keveaszónak* (Cuweazoa, Keweazou) vagy *Keveházának* nevezték. Ide temették a cesumauri ütközetben elesett hunn vezéreket, Bélát és Kadicsát, úgy szintén később Attilát is, mely hely ilyenformán a hun királyok temetőjévé vált. Keveaszó nem más mint a mai vaáli völgy Fehérmegyében, mely Baracskán át húzódik a Duna felé; a középkori magyar nyelvben ugyanis az «aszó» völgyet jelentett; Keveaszónak nevezték a középkorban a mai Szent-Iván pusztát is Baracskától északra, ma a név Kajászó-Szent-Péter nevében maradt fenn. Az egész név mai nyelven a. m. kővölgy. Talán valami régi római föliratos emlék (mérföldmutató kő vagy ilyesféle) állt még akkor az országut mellett, midőn a magyarok a vaáli völgyet megszállták s innen nevezhették el az egész völgyet Küveaszahának, kőaszónak vagy kővölgynek, s a nép fantaziája aztán kapcsolatba hozta a kőemléket valami közeli sirhalommal

s megalkotta a mondát, az egyszerű kőoszlopból Keve vezért formálván.

A hunn történet tele van ilyen, nevekből kiinduló mendemondákkal. Ilyen az is, hogy Etele király székhelye *Ó-Buda* volt, melyet előbb *Sicambriá*nak neveztek, Etéléről azonban a németek Etele várának, *Etzelburgnak* kezdték hívni, ellenben a hunnok testvéréről, Budáról nevezték el, miért is Etele féltékeny lett Budára s megölette. A monda kiindulási pontja az Etzelburg név, melynek ó-német alakja Aziloburg vagy Azilburg volt. Ez pedig nem egyéb, mint az ősi Aquincum névnek az elnémetesítése. Aquincumot már az V. század második felében élt Sidonius Apollinaris Acingonak írja, a miből kitűnik, hogy a latin köznyelv ekkor már elejtette a szóvégi *s*, *m* betüket s az *e* és *i* előtti *k* már *c*-nek hangzott. Ezt az Acingo formát vették át a népvándorláskori germánok s lett a névből Acingoburg, Acinburg, később pedig összezavarva Attila nevének germán alakjával: Azilburg. Az egykori nagyváros romjai aztán könnyen fölkelthették azt a gondolatot, hogy a város csakugyan Attila királyi székhelye volt s a kiemelkedő romok palotájának a maradványai. A monda további fejlődése aztán Attila testvérében, kinek a magyarok a nálunk nagyon elterjedt Buda nevet adták, talán a históriai Blida név hunn alakjának (Bilida, Buluda, Bulda) valamely változatát őrizvén meg, Ó-Buda magyar elnevezésének magyarázatát is megtalálta. A két név azonban semmikép sem függ össze; Bud, Buda mint helynév Csehországban és más szláv vidéken gyakran előfordul s alighanem összefügg a német Baute szóval, mely épületféle jelentéssel ‚buda' s a szlávos ‚butik' alakban a magyarba is átjött, úgy látszik, a germánok vagy szlávok valamelyik nagyobb aquincumi épületmaradványt nevezték el Budának, melyet aztán a magyarság később az egész városra átruházott. Mi szolgáltatott okot a magyar krónikák amaz állitására, hogy

Buda és Etzelburg

Budát előbb Sicambriának nevezték; bajos megállapítani. A régészeti kutatások meghazudtolták Bonfini felfogását, a ki szerint a rómaiak idejében Sicamber törzsbeli germán csapatok tanyáztak Ó-Budán s tőlük vette a város e nevet; sőt ma már abban sem kételkedhetünk, hogy az a római föliratos emlék, melyre állításának bizonyítása végett hivatkozik, az ő koholmánya. A Sicambria név mindenesetre frank forrásra vezethető vissza s nem lehetetlen, hogy azok a germánok, kiket a magyarok Ó-Budán találtak a honfoglalás idején, Nagy Károly hódításai után frank földről vándoroltak Pannóniába.

Székelyföldi hunn mondák.

Mindezek azonban, ha értéktelenek is a történelem kritikája előtt, annál becsesebbek az irodalom, az árpádkori magyarság mondaalakítási képességének szempontjából. De már a székelyföldi hunn mondák, melyek bizonyos helynevekkel hunn emlékeket kötnek össze s ezekről egész történeteket tudnak, újabb keletűek s mindannyi deákos embereknek a csinálmánya, melyről épen maga a székely nép nem tud. Igy az udvarhelyszéki *Kadicsfalvát* megtették a Hunn Krónikában emlegetett, különben pedig egészen mondai Kadicsa hunn vezér székhelyének, holott a község neve csak annyit mutat, a mit a székelyföldi községneveknek legalább is egyharmadánál tapasztalhatunk, hogy valamikor a XII. vagy XIII. század folyamán, a mikor megszállták, valami Kadics nevü székely úrnak volt a birtoka, a Kadics név ugyanis egyszerü árpádkori személynév, mely még a XIV. század első felében is előfordul a kézdiszéki Apor család tagjai között. Ide tartozik a Székely-Udvarhely fölött elterülő *Budvára* is, melyet a már föntebb méltatott s a mult századnál semmi esetre sem régebbi csíki Székely Krónika szerint Buda vezér, Attila testvére épített s később Attila birodalmának felbomlása után a havasok közé vonult székelyek fővárabonbánjai székhelyükké tettek. A Bud, Buda nagyon kedvelt személynév volt az Árpádok korában.

Kadicsfalva.

Budvára.

Budvár ama jelentőségéről pedig, a mit a krónika-hamisítvány tulajdonít neki, semmit sem tudnak a hiteles források, még a XVI. századbeli bencédi SZÉKELY ISTVÁN is hallgat róla, pedig maga is udvarhelyszéki volt.

Udvarhelyszék déli részén terül a *Rika* név alatt ismert erdőség, mely a Homoród és Vargyas völgyét elkülönítve egész az Oltig benyulik s Udvarhelyszéket elválasztja Háromszék ama nyugotra első részétől, mely mint különálló terület Miklósvár székhelylyel korán elvált az anyaszékről. Két patak metszi keresztül: a Somos patak és a Rika, mely utóbbinak a neve szláv eredetü s a. m. rieka = patak, folyó, mutatva, hogy valamikor a székelyek előtt e vidéken szlávok tanyáztak. Az őserdő porladozó sziklafészkei a hegyestetejű vár s a Lapias tető mintegy háromezer lábnyira emelkedő ormán levő Kustalyvára, melyeknek eredetét a rég mult idők titokzatos homálya borítja, olyan kornak az emlékei, midőn a Rikában hatalmas urak székeltek. A népmonda egyszerüen óriásoknak mondja őket; a kik azonban a történelem lapjait is forgatták, a Rika névben véltek oly nyomra akadni, mely a névtelen óriásokat közelebbről is meghatározza. Attila felesége PRISCUS RHETOR szerint Kerka vagy Kreka volt, ezzel azonosították a Rika nevet s a mit az egyik még csak hozzávetéskép állított, a másik már kiszínezve hagyományképen adta tovább s így lassanként megalakult az a mendemonda, melyet legelőbb BENKŐ JÓZSEF említ *(Imago Nat. Sicul.* 18—20. l.), majd KRIZA JÁNOS ismertetett az uj Magyar Muzeum 1853. évf. I. k. 175—176. alapjain. E szerint Attila a Rikán vadászva gyakran tanyázott udvari személyzetével a hegyesteteji várban; e vár alatt gyűjtötte össze harcosait s innen csapott be a Vargyas tájékán táborozó dákokra. E vár volt a kedvelt tartózkodó helye feleségének, Rékának is, ki Havaselvéről jöve, útközben itt halt meg. A hunnok aztán nem is vitték máshová, hanem az

Réka sirja.

erdőben temették el. Egy szikladarabot hengerítettek le a várhegyről, s a hol a szikla megállapodott, oda ástak sírt, melyre a sziklát emlékoszlopul emelték. A szikla-oszlop ma is ott áll Hegyestető északi aljában, a Rika patak balpartján s *Réka sirjá*nak hívják. ORBÁN BALÁZS *(A Székelyföld leirása,* Pest, 1868. I. kötet 230, 232. l.) a mendemonda hatása alól nem tudva szabadulni, *Attila várának* nevezi a Hegyestetőn levő romokat; melyek azonban — a mint megjegyzi — nem valami nagy kiterjedésű és jelentékenyebb várnak a maradványai; a cukorsüvegalakú bérc tetején egy 45 lépés kerületü körfalnak látszik az alapja, néhol több lábnyi magasságra emelkedve a föld színe fölé s ettől alig tiz lépésre, a belső fallal párhuzamosan mintegy 140 lépésnyi kerületben egy másik körfal vonult s ezt ismét egy harmadik, a külső körfal szegélyezte. Hozzáteszi, hogy a nép egyszerüen ‚hegyestetői várnak' nevezi. A közelében levő s Réka sirjának állított szikláról pedig ezeket mondja: «a Réka sirjául jelölt szikla semmi esetre nem lehet a hegyről lehengerített szirtdarab, mert e helyen áll az a földalakulásnak első hajnala óta, lévén egy kicsúcsosodása a Réka alján elterülő terjedelmes mészkő fekvetnek. Ezen kőzetnek mélyen gyökerező kiemelkedése, melyet az alján folyó patak különitett el a hegy kiszökellő előfokától, *Réka sirja elnevezését is csak az újabb korban kapta, régen Tolvajkőnek nevezték,* mivel az oda rejtőzködő tolvajok gyakran rohanták meg onnan az utasokat. — — És igy azt kell hinnem, hogy, ha Réka sirja csakugyan a Hegyestető alatt volt, azt a gyakran áradozó szilaj patak nyomtalanul elmosta.» (Id. m. 232. l.) Réka sirja tehát természetes alakulás, mig a hegyesteteji vár a székelyföldi ősváraknak ugyanazon tipusához tartozik, melyről TÉGLÁS GÁBOR a bennük található régiségi leletek alapján, valamint a Trajanus oszlopán levő erődítmények karakteréből következtetve kimutatta, hogy a dákoktól származik.

Attila vára.

Háromszéken Réty község határában a Fekete Ügytől Magyarós község felé vizenyős talajon, kissebb-nagyobb tavak között egy széles homoktöltés huzódik, melyet a nép *homárkának* nevez. Ebben, kezdve Benkó Józsefen s a mult század más tudósain, sokan ugy vélekednek, a *hunn árok, hunnok árka* elnevezés lappangana s az irodalomban is rendesen e név alatt szokták emlegetni, mint a hunnok erődítési rendszerének egyik maradványát. A nép azonban semmit sem tud e névről s a hunnokról, az egész hagyomány deákos emberek mendemondájára szorítkozik. A nép, mint a többi székelyföldi történelem előtti erődítményt, ennek készítését is az óriásoknak tulajdonítja, kik akkorák voltak, hogy egyik hegyről a másikra lépkedtek s a szántovető embert ekéstül, barmostul együtt a kötényükbe szedték. A töltés mindenesetre az őskorból származik, neve is mutatja, mely olyan időből való, midőn a székelyek közt török nyelvü elemek is tartózkodtak; a homárka ugyanis a. m. a török-tatár nyelvjárásokban ‚kum arka', ‚komarka' azaz ‚homokhát' vagyis homoktöltés. Nyomai a szomszéd Magyarós határában is feltalálhatók; itt azonban még a mult század folyamán is *Csőszárká*nak nevezték, a mi nyilván a magyarországi Csörszárok névvel függ össze. *Hunnok árka.*

A *Csörszárok* két ősrégi sánc, mely a Dunától a Tiszáig húzódik. A felső 15 mértföld hosszú s egész Vácig nyomozható, honnan nyomai Mácsán át a hevesmegyei Hortig vezetnek, innen az árokszállási határon, Zsadányon, Bódon, Kálon, Erdőteleken, Dormándon s Füzes-Abonyon át vonulva Ároktőnél végződik. Az alsó 12 mértföld hosszú, Dunakeszi és Alag közt a Dunánál kezdődik s Fóthon és Mogyoródon át Gödöllő alatt elhaladva, Vác Sz. László, Tura, Fénszaru, Jászberény, Dósa, Apáthi s Heves-Ivány pusztán át Kis-Körünek megy s a Tisza mocsaraiban végződik. Az árok helyenkint $6^1/_8$ méter széles és $3^1/_8$ méter mély. A monda szerint, melyet *Csörszárok.*

Csörszárok. legelőbb SZÉKELY ISTVÁN említ *(Chronica ez világnak jelös dolgairól,* Krakó, 1558. 139. l.), az árkot Csersz király épittette még Etele előtt, de nem azért, mintha ezen hozott volna magának feleséget, hanem az ország oltalmára, mert midőn, «valami ellenség az országra támadott, tehát mind oda az árokra futottak és ugy oltalmazták az országot. Nemcsak egy vagyon pedig a féle, hanem több is vagyon, jelesben a Tisza Duna között, kik mind e napiglan megláttatnak, de immár a hosszú idő miatt betöltettek, kivel nem a magyarok éltenek, hanem az ő előttök való nemzetségek». Későbbi irók az avaroknak tulajdonították, nevezetesen a PETŐ GERGELY-féle krónika 1738-ki kassai kiadása szerint (100—111. l.) Curs 579-ben az abarok második khánja volt, «kiről is neveztetik ama árok, melyet a Jászságban még most is látni, Cursz vagy Csörsz-király árkának». Magát az árkot pedig így irja le: «a magyarok (abarok) valamint Ausztriában úgy Magyarországban is egy nagy palánkot csináltak vala, kit is várnak neveztek, ez a Tisza mellett vala, és ottan, holott most a Jászság lakik. Ennek a várnak két nagy árka és kerítése vala, az egyik a külső, a második belső. A külső Heves tartományában vagyon ama híres neves Kurs király árka, és ez magában foglalja a jászok országát. A belső közelebb volt a Tiszához Fénszaru mellett. Ennek erősnek kellett lenni, mivelhogy több esztendőktől fogva a magyarok abba sok kincset, jószágot, gazdag prédát, melyet sok országoknak elrablásával nyertek vala, mind abba a várba hordották össze és takarították». KATONA ISTVÁN *(Historia Ducum 197.)* Csörsz király mondájában a honfoglaláskori Curzan vezér emlékét keresi, mások Caesar nevének valami elferdített alakját sejtik benne, valósággal pedig nem egyéb a Csörszárok, mint az Ördögárok eredeti szláv nevének, a ‚Csertovszki jarek'-nek a magyar kiejtéshez való formálása. A nép a többi ilyen ősi erődítmény készítését is az ördögnek,

óriásoknak tulajdonította s így Csörsz király éppen nem valami avar vagy magyar történelmi személynek a mondai emléke, hanem egyszerűen Ördög-király. Maga az árok tudományosan még nincs annyira átkutatva, hogy korát meg lehetne állapítani; valószínű azonban, hogy régebbi az avar kornál s talán a római időben itt tanyázott jazigoktól származik, kiknek határa a kvádok felé körülbelől azon a vidéken végződött, a merre a Csörszárok vonul.

Lehel kürtje.

Nyugati kalandozásaink korának legnevezetesebb mendemondája a kürtös Lehel vezérről szól. Márk krónikája (II. 33.) jegyzi föl elsőben ezt az anekdotát. Az ágostai ütközet után (955.) Lehel és Bulcs hadnagyokat Konrád császár (?) el évezetik. A magyar vezérek kijelentik, hogy az isten őket a népek ostorául rendelte, s hogy nemzetök léte a többi népek üldözéséhez van kötve. «Válaszszatok, a halálnak mely nemével akartok meghalni» szól a császár. Lehel válaszol: «Előbb hozzák ide kürtömet, ha megfúttam, majd felelek». Elhozzák neki kürtjét, Lehel pedig a császárhoz közeledvén, amint kürtölni készült, azt mondják, oly erősen vágta homlokon a császárt kürtjével, hogy Konrád ettől az egy ütéstől szörnyet halt. «Előttem mégy és szolgám leszel a másvilágon» szólt Lehel. Mert a szittyák hite, hogy akiket életökben megöltek, azok lesznek a másvilágon az ő rabjaik. Mindjárt megfogták és Regensburgban felakasztották őket. Már Kézai Simon mester is kétségbe vonja ezt a mendemondát (II. 15.): «E mese ellenkezik a valószínűséggel és nem sok észre vall, ha valaki elhiszi; mert a bűnösöket összekötött kézzel szokás a fejedelmek elé vezetni.» Ez a kritika nem valami erős; mert ha a császár megengedte Lehelnek, hogy még egyszer megfúhassa kürtjét, bizonnyal föl is oldoztatta a kezét; különben hogyan fogta volna a kürtöt?

De ezt a mendemondát cáfolgatni úgy is fölösleges. Sokkal érdekesebb kérdés maga a Lehel kürtje. Ez a

Lehel kürtje. hangszer a MÁRK krónikájának egyik kezdőbetűjében le is van ábrázolva; csaknem embernyi hosszú, igen karcsú, egyenes trombita, melylyel a magyar vezér nyugodtan kólintja főbe a még nyugodtabban ülő császárt. E miniatür-kép arra vall, hogy a XIV. században még nem volt ismeretes Lehel kürtjének később hagyományossá lett agyar- vagy tülök-formája. Ez a hagyomány először a mölki benediktinus-monostorban őrzött ökörszarv kürthöz fűződött; 1788-ig ez volt a Lehel kürtje és senkinek sem jutott eszébe, hogy az időtlen idők óta Jászberényben levő csorba elefántcsont kürtöt a vezérének mondja. 1788-ban adta ki Bécsben MOLNÁR FERENC jász-kún kapitány *Jász-Berény Városában lévő Lehel kürtének vagy Jász kürtnek esmérete* című és később deák nyelven is megjelent könyvecskéjét, mely elsőben állítja azt, amit ma már az egész köztudalom elfogadott, hogy t. i. a jászberényi kürt a Lehelé volt s akkor csorbult ki, mikor a vezér agyoncsapta vele Konrád császárt. 1814-ben polemikus munka jelent meg MOLNÁR FERENC állításai ellen. NEMES DÉCSY ANTAL törvényes ügyellő Miskolczon írta és adta ki *Az jász vagyis ijász kürtön lévő metszésekről és azoknak értelméről* cím alatt. DÉCSY azt mondja: soha sem bizonyítható be, hogy a kürt Lehelé volt (amiben teljes igaza van), de maga is merész hipotézissel áll elő. Szerinte a kürt pogány szertartásos edény volt, mert a rajta levő ábrázolatok Belphegor moabita istenség priapisztikus tiszteletére vallanak. Majd Bizáncba került és Theodora császárné, mikor Morvaországban Cyrill és Method által a keresztyén hitet megalapíttatta, a welehradi nagy templomnak ajándékozta. Itt a papok kenettartónak használták a kürtöt. Akkor csorbult ki, mikor keresztet akartak a szélére vésni. A pogány kúnok innen rabolták el, a templom egyéb drágakő-kincseivel együtt. Hogy milyen rendszerű és erejű a DÉCSY kritikája: mutassa ez az egynehány sor, mely abból kiindulva, hogy a kúnok drágakő-kincseket

ragadtak el, azt következteti, hogy ez az elefántcsont-tárgy voltaképpen — gyémánt. «Ha,» úgymond a miskolci törvényes ügyellő, «az jász kürtön vagyon példának okáért fejérség, kékség, veres tseppek, tehát bátran lehet róla mondani, hogy saphir, mely magában is drága, de ha tudós mesterember által kitisztíttatik, tehát legdrágább diemánt kő lenne belőle, úgy hogy a mostani négyfontos jászkürt lenne négy fontos diemántkő, mely legalább egy millió ezer rhénes forintokat megérhetne. Méltó lesz ezt kitanulni és megtudni.» *Lehel kürtje.*

Nem tudom: vették-e neszét a mölki benediktinusok ennek a vitának; de az való, hogy az apátság 1816-ban az ‚ő' Lehel-kürtjét oda ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak, ahol ma is őrizik; de már alig tudja valaki, hogy MOLNÁR FERENC ‚fölfedezéséig' ez volt a Lehel kürtje. Maga a tárgy, mely József nádor révén került a régiségtárba (v. ö. *Cimeliotheca Mus. Nat. Hung.*, Budae, 1825; 65. l.), teljesen érdekesség és érték nélkül való. Közönséges nagy ökörszarv, csont csutora van rajta, tág szája körül pedig ezüstlemezből való széles pánt, melynek belső részén együgyü karcolás ábrázolja a tábor sátrai közt álló Lehelt. Az ujabb kézre valló gót betűs aláirás: «*Lehel der XI. Herzog in Hungarn a. DCCCCLV.*» Az egész szaru mindenestül nem lehet régibb kétszáz évesnél.

A jászság a maga kürtjét igen nagy becsben tartja és az 1867-iki koronázáson a kerület bandériumának élén lovagló jász-kun főkapitány, Ráday Gedeon, a vállára vetve viselte. Ünnepi alkalmakkor áldomást isznak belőle; jobban mondva: a szájába szorított vékony aranypohárból. Mert a kürt nem ivótülök, hanem hangszer. Egész mostanig az a mendemonda volt róla elterjedve, hogy megszólaltatni nem tudja többé senki; Lehel vezér volt az utolsó, aki megfújta, s olyan tüdő ma már nincs a világon. Ezt a mesét Káldy Gyula harmadéve igen alaposan cáfolta

meg azzal, hogy a kürtből hatalmas *es* skálát harsantott ki; a megfúvása éppenséggel nem nehéz.

A jászberényi úgynevezett Lehel kürtje PULSZKY FERENC szerint X. századbeli bizánci munka. Mindenesetre értékes és ritka elefántcsont-faragvány; de se történetéről, se a rajta levő ábrázolatok jelentéséről nem tudunk semmi bizonyosat. Az egyetlen hiteles adat az, hogy 1788-ig senki sem tartotta a Lehel kürtjének.

Vajk keresztelése.

BENCZÚR GYULA 1869-ben festette meg *Vajk keresztelése* című képét, mely ma a Nemzeti Múzeum egyik dísze. Ha magyarázni akarnám: mit ábrázol ez a festmény, a legtöbb olvasó megneheztelne. Hiszen azt a gyermek is tudja! Szent Adalbert prágai püspök a keresztség szentségében részesíti a pogány Vajkot, Géza vezér fiát, ami első királyunkat, akit Szent István néven tisztelünk. Csakhogy épp itt a bökkenő! PAULER GYULA *(A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt,* I. k.) bebizonyítja, hogy István 977 táján, tehát már keresztyénnek született, mert szülei s nagybátyja Mihály még 974 táján fölvették a keresztséget. Géza fiát minden bizonnyal csecsemőkorában tartották keresztvíz alá; a BENCZÚR GYULA képén tehát históriai botlás a kondor fekete hajú, izmos barna vállú levente, aki mint egykoron Klodvig — «*mitis depone colla, Sicamber*» — szelíden hajtja meg büszke fejét a szentség malasztjának alatta. Az is kétségtelen, hogy Istvánt nem Adalbert keresztelte meg. Libicensky Vojcek (Vojtěch) gróf, a prágai püspök, az egyház Szent Adalbertje, elsőben 993 felé jött Magyarországra, mikor István már tizenhetedik évében járhatott. Kétségtelenül hatott az ifju lelkére; s talán része van benne, hogy István 995-ben Gizela bajor hercegkisasszonyt vette feleségül. István ‚pogány' Vajk neve alkalmasint az Adalbert cseh Vojtěch nevével való összetévesztésből eredt. BENCZÚR GYULA remek képe tehát, a címével együtt, megfestett mendemonda.

II. Szilveszter bullája.

Egyike a leghíresebb történelmi hamisításoknak az a II. Szilveszter pápára kent, 1000 március 27-éről keltezett bulla, melyet a szent atya a koronával együtt küldött volna Asztrik útján Istvánnak. KARÁCSONYI JÁNOS bebizonyította, hogy ez a bulla Hartvik alapján gyártódott a XVII. században és alkalmasint LEVAKOVICS műve. IPOLYI ARNOLD *A magyar szent korona* monografiában (Budapest, 1886.) azt mondja, hogy e bulla hitelességéhez kétség nem férhet és belőle deriválja a magyar királyok apostoli címét. (*«Et quia Nobilitas tua Apostolorum aemulando, Apostolicum munus, Christum praedicando, eiusque fidem propagando, gerere non est dedignata... crucem ante se, Apostolorum insigne, gestare facere posses.»*) Régebben az ‚apostoli király' cím csak elvétve fordult elő; így I. Lipót egy 1701-iki, az esztergomi érsekhez intézett levélben említi. A cím használata azonban csak azóta állandó és kötelező, mióta XIII. KELEMEN pápa 1758. augusztus 19-én kelt, «*Carissima filia*» kezdetű brevejében Mária Teréziának mintegy ujra megadta e jelzőt, «*cujus quidem*», úgymond a szent atya, «*sive consuetudinis, sive privilegii fons et caput ignoratur*». XIII. KELEMEN tehát a Szilveszter-bullát nem ítélte hitelesnek. Kevesen tudják nálunk, hogy II. Szilveszter pápa (999—1003) az olaszok között boszorkánymesterség és a sátánnal való cimborálás hírében állott; sőt egyenesen az ördög vitte el! Érdekes dolgokat közöl erről ARTURO GRAF *Il diavolo* (Milano, 1887.) könyvében. Szilveszter pápa természettudománynyal foglalkozott, egy beszélő főt is szerkesztett; ezért keverte a középkor az ördöngösség hírébe, mint annyi más természetvizsgálót.

A szent korona keresztje

Miért ferde a magyar szent korona keresztje? És jobbra dől-e vagy balra? Emberi tulajdonság, hogy szeretünk nagy dolgok apró gyarlóságaival bíbelődni. Ezért e kérdés is kedvelt tárgya vitatkozásainknak s nem egyszer ostromoljuk az ujságokat, hogy feleljenek rá a mindentudó

A szent korona keresztje.

‚szerkesztői üzenetekben'. Két igen ismeretes verzió van e dologról. Az egyik mátyusföldi néplegenda. Mikor Hunyady Mátyás parasztfiú korában szántott — a folklore mindig levon mindent a föld fiaihoz — egyszerre nagy szárnycsattogással jönnek az angyalok és hozzák a szent koronát. Mátyás megrémül s mikor az angyalok a fejére akarják tenni a koronát, hatalmasat suhintva az ösztökével, elháritja magától. Az ösztöke épp a keresztet érte, — azóta ferde. A másik mendemonda már históriai. A kereszt akkor görbült volna el, mikor bajor Ottó 1305-ben a Venceltől visszakapott koronát csobolyába rejtve, a nyeregkápán hozta haza felé és Fischamendnél leejtette, elvesztette. A korona keresztje görbeségének oka azonban sokkal kevésbbé romantikus.

Ipolyi Arnold *(A magyar szent korona,* Budapest, 1886; 84. l.) azt írja, hogy a kereszt «jelenleg és régóta már félredőlve mozog». És egynehány sorral odább: «A korona ujabb vizsgálata szerint görbe helyzetének oka, hogy az alsó csavar, mely a pántba helyezve tartja, nem a kereszt hosszu szára tengelyének irányúlva van befúrva, hanem oldalt. De ezt másfelől az okozhatta, hogy a korona azon felső, gyenge, törékeny lemezének átfúrása, melybe kereszt szára helyeztetett, erősebben kitágult, s a kereszt szára idővel a kitágult nyilásnál nem lévén megerősítve, oldalt dőlt». Ez a beszéd nem egészen világos. «Ezt» (hogy t. i. a kereszt hosszu szára oldalt van befúrva) semmi esetre sem okozhatta a nyílás tágulása. A kereszt görbeségének csakis az az oka, hogy a latin korona Krisztusképének, e zománcműnek, épp közepében levő nyílás kitöredezett, nagyobb lett s a kereszt gömbjének szege lazán van benne. Vagyis a kereszt hol erre, hol amarra dől.

Igaza van hát mindeneknek, akik különféle magyar pénzeket szedve elő, bizonyítgatják, hogy de mégis jobbra vagy de mégis balra hajlik a kereszt. És igaza van a

pénzmetszőknek is, akik hol emígy, hol amúgy ábrázolták és ábrázolják a szent koronát.

A szent korona a napvágáskor. 1867.

A boldogult báró Vay Miklós koronaőr élete utolsó éveiben gyakran elbeszélte: mint akarta ő az 1867-iki koronázáskor rávenni a fejedelmet, hogy a koronát vékony arany álladzóval erősítse a fejére; mert mily baljóslatú ómen lenne, ha a napvágás pillanatában a korona leesnék a fölkent főről! Ferenc József azonban nem akart hallani az álladzóról és Vay báró szorongva nézte, mikor a király felnyargalt a dombra és tomboló paripáján a világ négy tája felé vágott Szent István kardjával (mely különben alig régibb a XVI. századnál). «Igazi csoda történt!» szokta mondani az öreg báró, «a korona meg se moccant a király fején!»

Ennek a csodának a titka igen egyszerű. A korona belső kerülete igen nagy, 65 cm. levén, természetesen esetről esetre a főhöz kell alkalmazni, bélléssel. Ezt a munkát Pórfi Ferencz udvari kalapos végezte, még pedig mesterségének legmodernebb vívmányai szerint. Leformázta ő felsége fejét a cilinderek alakítására való, *conformateur* nevű szerkezettel s így megnyervén a koponya pontos nagyságát és alakját, parafával és fehér szattyánbőrrel akként bélelte ki a koronát, hogy a szent ékesség mint valami pompásan illő kalap simult a főhöz és nem lehetett tartani semmi balesettől.

Könyves Kálmán és a boszorkányok.

Hitt-e Könyves Kálmán királyunk a boszorkányokban? Erre a kérdésre természetesen minden írástudó azt feleli: «Már hogyan hitt volna, mikor híres törvénye világosan rendeli: «*de strigis vero, quae non sunt, ne ulla quaestio fiat*» — boszorkányok ellen pedig, minthogy nincsenek, semminemű kereset ne legyen».

Középkori bölcs királyunknak e korát megelőző felvilágosodott törvénye azonban csak fél érdem; mert ma már bizonyosan tudjuk, hogy Könyves Kálmán csupán a boszorkányok bizonyos fajtáját tagadta a ‚*striga*'-ban;

Könyves Kálmán és a boszorkányok.

amaz idők általános boszorkányhite alól ő sem emancipálhatta magát. Tulajdon abban a dekretumában, melyben az idézett híres tétel van, a 60-ik bekezdés úgy szól, hogy az esperes és az ispán hírével tudtával rontóknak találtak *(maleſici)* elítélendők. A Kálmán idejében tartott esztergomi első zsinat határozatainak 50-ik bekezdése szerint, ha valakire, akit rontással *(maleficium)* vádolnak, reá bizonyosodik a dolog, a törvények szerint bűnhődjék.

Eldöntendő: mit jelent a *maleficus, maleſica* és *maleficium*, s mit a *striga*. — A középkori latinságban a boszorkányok, rontók, bűbájosok, kantaíresek neve mindig *maleficus* vagy *veneficus*, esetenkint nőnemű alakjában. Szent István törvényei (II. könyv, 31-ik és 32-ik fejezet) ezekre nézve igen keményen intézkednek, azt rendelvén, hogy a rontó átadandó a megrontást szenvedett rokonainak, a kik tetszésök szerint büntethetik meg őt. Szent István törvénye megemlékszik még a hamuból vagy egyébből jövendőlőkről is *(ſortilegi)*. Ezekkel már sokkal enyhébben bánik el, csak azt rendeli, hogy a püspökök megkorbácsoltassák őket. Szent István törvényei a *strigát* külön, harmadik kategóriába helyezik és azt mondják ki rá, hogy mikor első esetben kapják rajta a a bűnön, eklézsián vezekeljen, böjtöljön és a paptól hitet tanuljon; ha másodízben vétkezik, ismét böjtöljön, bőjt után pedig a templom megtüzesített kulcsát keresztalakban nyomják mellére, homlokára és lapockája közé, azután menjen haza. Ha pedig harmadszor is visszaesik, akkor át kell őt adni a bíráknak.

Szent Lászlónak törvénye (I. könyv 34-ik fejezet) a *strigá*kat a *meretrix*ekkel helyezi egy sorba és azt rendeli, hogy a püspök belátása szerint ítélje el őket.

Vizsgáljuk röviden (az olvasó bővebb adatokat talál *Szájrul szájra* könyvem 12-ik lapján): minek tartotta az egyházi és világi törvény a *strigá*kat. Az adatok megegyeznek abban, hogy a *striga* bűvös erővel

állat-alakot ölt; de kivált a legrégiebbek (VII. és VIII. századbeliek) elágaznak abban, hogy a magát fenevaddá változtatott bűvös fölfalja az embereket. Ezt, valamint a *strigá*kra vonatkozó egész hitet, minden egyházi törvény vétkes babonának bélyegzi és az ancyrai zsinat (VII. század) határozottan kimondja, hogy csakis a pogánynál rosszabb hitetlen tarthatja valónak azt, hogy valamely teremtés Isten akaratja nélkül más alakot vehessen föl, mint a melylyel ura teremtője fölruházta. *Könyves Kálmán és a boszorkányok.*

Lehetetlen, hogy Szent István csak olyan, aránylag enyhe büntetést mérjen a *strigák*ra, ha az ő idejében is még az a hit él, hogy ezek a varázslók fenevadakká változván eleven embereket falnak föl.[1]) Könyves Kálmán egyszerüen az egyház valamint a frank és lombard törvények felfogását követi, midőn a *strigák* létét tagadja. A boszorkányokban, ismétlem, hitt, mert hiszen dekrétuma a rontás megbüntetéséről intézkedik. Az tagadhatatlan, hogy ebben is liberális, mert a boszorkánypörökben a vizsgálatot félig kiveszi a papi kézből, a hol addig volt, és az esperes mellett, részben az ispánra bizza. Milyen volt Könyves Kálmán idejében a *strigá*kra vonatkozó babona, meghatározni alig lehet; de a *striga, stryx* etymonja a szorongató, fojtogató értelem felé tereli sejtésünket; nem lehet egészen alaptalan tehát az a találgatás, mely szerint a *striga* a tudatlan nép hitében olyan bűbá-

[1]) MARCZALI HENRIK az *Athenaeum Millenniumi Történeté*ben (II. k. 222. l.) azt írja, hogy azért nem ért egyet a *Szájrul szájra* 10—12. lapján olvasható és itt ismételt okoskodásommal, mert «ez a két törvény [Istváné és Lászlóé] világossá teszi, hogy a striga alatt a magyar kuriális stílus nem értett vámpirokat, vérszopó, akaratuk szerint állati alakot öltő, vagy mást állattá változtató rémeket. Ilyennel csak nem bántak volna ilyen enyhén». Hiszen épp ez az én főargumentumom arra nézve, hogy a *‚striga'* nem lehetett valami nagyon ádáz szörnyeteg, hanem alkalmasint csak az alvókat szorongató lidérc. A *‚malefici'* (rontók, azaz boszorkányok) István törvénye szerint sokkal súlyosabb büntetésben részesülnek, mint a *‚strigae'*.

jos nő volt, a ki éjszakának idején állat-alakot öltve, szorongatni jár az alvókat; vagyis a dolog nem egyéb, mint a még napjainkban is hivőkre találó lidércnyomás. A mi fölvilágosodott Könyves Kálmán királyunk tehát nyilván a lidércekre mondotta, hogy, mert nincsenek, vizsgálat alá nem vonhatók. –

Bánk bán. KATONA JÓZSEF *Bánk bán*ja tudvalevőleg nem egészen a történelem Bánk bánja. A mendemonda szerint Bánk bán, II. Endre idejében az ország nádorispánja, megölte Gertrud királynét, ki elősegítette és pártolta testvére, állítólag Ottó meráni herceg parázna erőszakját a nádor-ispán felesége, Melinda ellen; így fogta fel és dolgozta ki ezt KATONA is. A történelem azonban más színben tünteti föl Bánkot. Gertrud meggyilkolása nem volt a bán magánbosszújának műve; a királynét nem is ő ölte meg, hanem Péter, Imre alatt országbiró és szolnoki ispán, Endre alatt a királyné udvarbírája s előbb csanádi, majd bácsi ispán. Ez a királyné-gyilkosság inkább politikai bosszú műve, — nem első és nem utolsó nyilvánulása a nemzet elégedetlenségének Endre kormányzása alatt. A király bátor, sőt vakmerő, de egyszersmind ingadozó és nem önálló ember létére, szertelen sok befolyást engedett az ország kormányzása körül első nejének, Gertrud meráni hercegleánynak, akit nagyon szeretett, de szomorú halála után könnyelmű, sőt léha természeténél fogva könnyen meg is vigasztalódott.

Gertrud királyné, aki talán első rendszeresítette Magyarországon a *‚sippenwirthschaft*ot', egész pereputytyát az országba hozta és jövedelmező állásokba helyezte. Főleg negyedik testvérét Berthold nagyprépostot, egy huszonöt éves és egyházi dolgokban fölöttébb járatlan fiatal embert halmozta el kitüntetésekkel; 1206-ban a kalocsai érseki székbe ültette, majd vajdává, bánná, bácsi és bodrogi főispánná tette. Gertrud természetesen nem csak erről a testvéréről gondoskodott, hanem a többiről is, a mint hogy

kiváló karaktervonása az, hogy övéi és a velök jött német kalandorok számára halomra gyüjtötte a kincseket. Ottó, testvére, a ki a hagyomány szerint Melindát meggyalázta volna, alkalmasint sohasem is járt Magyarországon. Az érdemes hazafiak mellőzése (úgy látszik, 1211 után Péter ispán is ezek közé tartozott) nagy elkeseredést szült. Különben is az idegenek, de főleg a németek kegyelése sohasem volt nálunk népszerű dolog; a jövevények viselkedése is aligha volt olyan, hogy csillapította volna az ellenszenvet, sőt bizonyára fokozta. Mindezek közreműködtek abban, hogy összeesküvés keletkezett e visszás állapotok megalkotója, a királyné ellen. Ez összeesküvésnek egyik főrészese volt az esztergomi érsek, János, a kinek jövedelmét és hatalmát a kalocsai érsek Berthold ugyancsak megdézsmálta. Tudott az összeesküvésről a nádor ispán, a Bor nemzetségéből való Bánk is, a ki 1211-ben ült Lebényi Póth után a nádori székben, továbbá veje, a Tököle nembeli Simon, sárosi és beregi, s egy másik, a Kacsis nembeli Simon nógrádi birtokos úr és az utóbbinak testvére Mihály, a ki Berthold után 1211—1212. bán lett a Dráván túl. Az összeesküvés 1213. őszén tört ki, mialatt Endre Galiciában harcolt. A királyné Berthold érsek és Leopold ausztriai herceg társaságában a Vértes hegyekben, a pilisi erdőkben járt valószínűleg vadászni, amikor — talán szeptember 28-án — az összeesküvők rátörtek sátrára. Nem orozva, hanem nyiltan támadták meg kíséretét és őt; míg Lipót és Berthold megmentették irhájukat, addig a magyarok a kíséret egy részét kardélre hányták, s a királynét a szó szoros értelmében darabokra szabdalták. A halálos csapást Péter csanádi ispán mérte Gertrudra. A kíséret megmaradt tagjai azonban még az éjjel összeszedték magukat és az összeesküvőkre törvén, szétverték őket s akkor esett el Péter. Endre a gyászhír vétele után nem igen mert bosszúra gondolni, Bánk és az összeesküvők egy része állásukat vesztet- *Bánk bán.*

Bánk bán. ték, egyébként minden a régiben maradt. Már 1216-ban megint kedvelt hivének mondta Endre Bánkot, mikor pedig 1217. nyarán Endre a szentföldre indult, Bánk nem ment vele, hanem itthon maradt; kétségkívül azokhoz az urakhoz tartozott, akikre Endre az ország kormányát bízta, mert az 1217—18-ki oklevelek bánnak emlegetik. 1219—20 közt azonban sehol sem fordul elő Bánk neve. De mikor az Endre kormányával elégületlenek száma egyre nőtt, s majdnem anarchia uralkodott már, Endre az időközben mellőzött Bánkot 1221-ben megtette a királyné udvarbírájának s fejér-, majd bodrogmegyei ispánnak. A nemzet előtt nagy tekintélyben álló Bánk e méltóságában meg is maradt 1223-ig, de ezentúl nem találkozni vele többé az oklevelekben.

Egy 1268. után Ausztriában írt verses krónikában leljük legelőször azt az adatot, hogy Bánk azért ölte meg Gertrudot, mert ez öcscsének, a kalocsai püspöknek (tehát nem Ottónak) megkerítette Bánk nejét. Egy másik ausztriai krónika, a *Continuatio Praedicatorum Viennensium,* ugyanezt állítja; később azonban a mende monda átmegy — *crescendo* — a XIV. és XV. század kompilációiba, az *Anonymus Leobiensis*be, ahol a meggyalázott nő a gyilkosnak, Péternek neje; a *Bécsi képes krónika* (1358) már szintén Bánk bosszúját látja Gertrud halálában. Később lassankint formát változtatott ez a mendemonda Gertrud javára, főleg a nép szájában, sőt már a Gertrudról írt számos nekrológok legrégibbje is, mely 1234. körül íródott, azt mondja hogy «hiszszük, hogy Krisztusért szenvedett és a legtakarékosabb volt a fejedelmi személyek között»; — harmadfél évszázaddal később azt olvassuk, hogy Berthold pátriárka Budán erőszakot tett egy szép magyar grófnén; a férj élvén a gyanupörrel, hogy a királyné is ludas a dologban, bérgyilkosok segélyével bosszút akart állani, de a tettesek, amint a bűnt elkövették, rögtön némává és inaszakadttá lettek,

nem menekülhettek, s reggel egy közülök, aki nem némult meg, vallott. Más csodák is történtek, úgy hogy az egyház Gertrudot a szentek közé sorozta (CERTI, *M. Germ. S. S.* XVII. 381.). Mindebben sok a mendemonda s e miatt történetíróink közül többen teljesen elvetik azt amit Bánk bűnrészességéről és bosszújának okáról mesélnek e krónikák; ezen felfogás szerint nincs bebizonyítva, hogy Gertrud öcscsének a nádor nejét prokurálta, az pedig épenséggel bizonyos, hogy nem Bánk, hanem Péter ölte meg a királynét. (V. ö. PAULER GYULA, *A történet Bánk bánja; Nemzet,* 1883. ápr. 29. és máj. 1. *Magyarorsz. tört. az Árpád házbeli királyok korában.* II. k. 68—69. és 636. l. 53. jegyzet.) *Bánk bán.*

Költött alak szerintük KATONA JÓZSEF Melindája [1]) is. «Bánk nejéről mit sem tudunk», írja PAULER GYULA az id. h. «Katonának spanyol Melindája a történelem Totájára, a szép spanyol nőre emlékeztet, ki arragoniai Simonnak és Bertramnak testvére, és Benedek vajdának és bánnak neje volt. Ez Imre alatt és II. Endre első éveiben 1209-ig szerepelt; a király haragját szintén magára vonta és hütlenségbe esett, de egész külömböző személy volt a mi Bánkunktól. Mert Bánk lehetett ugyan eredetileg Benedek, de külön formáját, melyet egy-egy bihari, nógrádi, veszprémi helynév és talán a pestmegyei Bánkháza puszta is fenntartott, sohasem cserélik fel a Benedekkel.» *Melinda.*

PÓR ANTAL *(Bánk bán Melindája,* Kolozsvár, 1890) ellentétes álláspontot foglal el. Szerinte Benedek = Bánk, Tota pedig a felesége, kit KATONA JÓZSEF Melindának keresztelt. PÓR vélekedését a következőkben ismertetem. Imre király (III. Béla fia) spanyolországi feleségével (II. Alfonz [de Aragon] és neje castiliai Sancha leányával)

[1]) KATONA e nevet MÜLLER *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften* (Bécs, 1782.) regényéből kölcsönözte.

Melinda. Konstanciával, ennek egyik udvarhölgye, Tota leányasszony is eljött Magyarországba. Ez a Tota előkelő nemzetségből származott, Spanyolországban több vára volt; ezek fővára pedig a Bojót nevet viselte. Nagyon szép volt Tota, és Kézai Simon szerint *(Gesta Hungarorum* II. 95.), aki a bájos spanyol nőt ifjukorában ismerhette, a kerek világon oly szép és gyönyörü leány nem volt több. Nem csoda hát, ha Benedek (= Bánk) vajda (fia Korlátnak, vagyis Konrádnak, de genere Bor) megszerette és feleségül vette. A vajda nem messze a mai Nyerges-Ujfalutól levő birtokára vitte asszonyát, és e fészkét elnevezte *Bojót*nak. Itt éltek ők addig, amig Imre és III. László halalával II. Endre és vele neje az andechsi- és meráni trónra léptek. Bánk és neje az udvarhoz kerültek, ahol Tota asszony a királyné öcscsével, Berthold kalocsai érsekkel (más krónikások szerint Ekberttel, Berthold bátyjával) bűnös viszonyt szőtt, amit a buja és szeretkező természetű spanyol nőről föltennünk éppen nem lehetetlen. Hogy Totán, a Gertrudis udvarmesternőjén, erőszakot tettek volna, lehetetlen. A királyi paloták a XIII. században, a mi fogalmaink szerint, vajmi szűkek voltak; a főudvarmesterné egy hívására az összes cselédség talpon lett volna; s végül egy főpap, aki nem volt *persona grata* a pápánál, ugyancsak sokat kockáztathatott volna, ha attentátumot követ el Tota ellen. Az összejátszás a tüzes gavallér és a forróvérű asszony között lélektanilag bizonyos. Hogy Bánk leleplezett nejét megveti, szeretőjét pedig megbotoztatja, eloszlat minden homályt. Még kérdés, ki kettejök közül az elcsábított? A püspök vagy a nő? A királyné abban hibázott, hogy elnézte, elősegítette a bűnös viszonyt. Nélküle aligha történt volna meg a hűtlenség. Az egykorú írók nem egyeznek meg a királyné bűnös testvérére nézve. Ekbert gyakran jött Gertrudhoz látogatóba; tán ő födözte föl a paráznaságot? Annyi áll, hogy Berthold volt az, aki rajta vesztett. Nem lehe-

tetlen azonban, hogy a ledér spanyol Tota mindkét német lovagot kegyeiben részesítette. A megcsalt (és korosabb) férj szarvait megaranyozták; nádorrá tette őt Endre, felesége tanácsára. A király persze nem is gyanította, mi indította Gertrudot. Elkövetkezett aztán a királyné halála, ez a politikai gyilkosság, de vérbosszúról szó sem volt; csak némely krónikás említ ilyet, de csupán oly krónikás, aki már a Zách Felicián esete után élt. Bánknénak sem lett bántódása; csak közmegvetés sujtotta. *Melinda.*

Hogy a két ellentétes felfogás közül melyik a valóbbszinű, jóformán azon fordúl meg, hogy Benedek vajda, ki 1202-ben nőül vette a csodaszép spanyol Totát (Melindát), Bánk bánnal volt-e egy személy, vagy azzal a Benedekkel, ki 1206—1209 között volt erdélyi vajda? Ez az utóbbi semmi esetre sem lehetett Bánk, mert ugyanazon oklevelek említik Bánk bánt is, Benedek vajdát is. De ebből még nem következik, hogy az 1202—1203-ki vajdának az 1206—1209-ki vajdával egyazon s igy Bánk bántól különböző személynek kellett lennie. Nem következik pedig azért, mert Imre király alatt két Benedek nevű előkelő úr vitt szerepet; ugyanakkor, mikor az egyik vajda, a másik (1202—1204 közt) nádorispán volt s Imre halálával mind a kettő elvesztette a méltóságát, nevezetesen 1205—6-ban Smaragd, a volt országbiró követte Benedeket a vajdaságban. Már most az a kérdés, nevezhették-e közülök az egyik Benedeket, nyilván azt, ki 1199-ben a báni méltóságot viselte, megkülönböztetendő a másiktól a horvátok módjára Bankonak, Bánknak? Pauler tagadja, de van rá hiteles adatunk, hogy igen. 1221-ben, midőn Bánk a «királyné udvarbírája» (vagyis rangban a második országbiró) volt, egy bizonyos egyezség alkalmából kiállított oklevélben *Benedek*nek, a királyi udvar albirájának nevezi magát, s hogy ez csakugyan Bánk bán, mutatja az oklevélről csüngő és csakis a legelőkelőbb személyektől használt lovaspecsét körirata: «*Sigillum cre-*

Melinda. *dibile Benedicti bani*» azaz «*Benedek bán* hiteles pecsétje». (Közli az *Arch. Ért.* 1878. XII. k. 6—10. l.) XIII. századbeli oklevelekben többször olvashatjuk a vajdákat és bánokat ‚dux' czimmel, igy említi II. Endre is az 1202-ki Benedek vajdát, a Tota asszony férjét abban az 1221-ki oklevélben, melyben a száműzött Benedek duxtól egyéb javaival együtt elkobzott Martonfalvát és Bojótot, mint Tota asszony nászajándékát, visszaadja Totának. Mi volt az oka Benedek dux számkivetésének: Endre nem említi. De ha számba veszszük, hogy Benedek dux kegyvesztettsége körülbelől abba az időbe esik, a mig Bánk bán eltünik a szereplők közül (1219—20): csaknem bizonyos, hogy a Gertrud elleni összeesküvésben részes Bánk bánról van itt szó, a ki Endre szentföldi hadjárata alatt talán nem is a király megbizásából vett részt Magyarország kormányában, hanem Endre távollétét felhasználva, tért vissza a számkivetésből, s midőn a hadjárat után Endre úgy a hogy rendet csinált az országban, Bánk ismét menekülni volt kénytelen. De már az 1221-ki oklevél hangja mutatja, hogy Endre kiengesztelődött. Nagyon is kiemeli Benedek dux hűséges szolgálatait és csaknem sajnálkozva mondja, hogy kénytelen volt őt számkivetni és javaitól megfosztani. És csakugyan, még ugyanennek az évnek a folyamán Bánk nevét ismét ott találjuk Endre kormányában. E szerint Tota asszony, kihez hasonló szépség Kézai szerint abban az időben aligha volt a kerek ég alatt, Bánk bánnak volt a felesége s egyáltalában nincs benne semmi lehetetlenség, hogy a miről nálunk még száz év mulva is beszéltek, nyugoti szomszédaink pedig Gertrud meggyilkolása után már félszázad mulva kezdik emlegetni, a szép s férjénél jóval fiatalabb, kéjre vágyó délvidéki asszony szerelmi viszonyt folytatott Gertrud valamelyik öcscsével. Nagyon természetes, hogy az egykorú krónikaírók, kik valamennyien külföldi barátok voltak, semmit sem hallottak a magyar udvar titkairól;

azon sem csodálkozhatunk, hogy a szűkszavú oklevelekben sem találjuk semmi nyomát. De egykorú adat hiányában is kell valami alapot tulajdonítanunk a későbbi följegyzéseknek. A «hűtlen» Bánk bánt csak Gertrud fia, IV. Béla tartja gonosztevőnek, ki halálra lett volna érdemes; a férj, Endre hangjában mindig van valami kímélet iránta, mintha meg akarná különböztetni a többi «elvetemedett» és «átkozott» felségsértőtől, sőt annyira megy Bánk bán iránt, hogy utóbb ismét kegyelmébe fogadja.

Reginam interficere nolite timere.

Gertrud megölése történetének van egy híres epizódja: a János esztergomi érseké, aki az összeesküvők kérdésére: mi tevők legyenek, meggyilkolják-e a királynét, vagy sem, kétértelmű választ ad. Ezt a deákos anekdotázók között ma is sokat emlegetett választ Albericus trois-fontainesi francia cisztercita őrizte meg 1241-ig terjedő krónikájában: «*Reginam interficere nolite timere bonum est et si omnes consenserint ego solus non contradico*». (A királynét meggyilkolni nem kell félni jó ha mind beléegyeznek én nem ellenzem.) A kétértelműség nyitja az írásjelek hiányában van; mert a válasz a veszszők, pontosvesszők különböző elhelyezése szerint mástmást jelent: ‚A királynét meggyilkolni nem kell; félni jó; ha mind beléegyeznek, én nem; ellenzem' és: ‚A királynét meggyilkolni nem kell félni; jó, ha mind beléegyeznek; én nem ellenzem'.

Bár a dolgot az elsőrangú kútfőnek mondható Albericus jegyzi föl: az ‚*ibis redibis nunquam per bella peribis*' kaptájára csinált szintaktikus játéknak, mendemondának kell tekintenünk, mert józan ésszel nem tehető föl, hogy az esztergomi érsek ily egyűgyű, gyermekes kétszínűsködéshez folyamodjék, mikor arról van szó, hogy majdan elháríthassa magától a cinkosság vádját. Nem hiszi ezt a dolgot föltétlenül már Albericus sem, mert a választ «*talis esse perhibetur*» (ilyennek mondják) meg-

jegyzéssel közli. SCHIER SIXTUS *(Reginae Hungariae,* 189. l.) ezt írja e válaszról: «Majdnem ugyanilyet olvashatsz a franciáknál Johannáról, Szép Fülöp feleségéről, és az angoloknál II. Eduárd elvesztéséről.» Párisban a nominalisták iskoláiban az unalomig gyártották az efféle kétértelműségeket. Bővebb adatokat közlök minderről *Szájrul szájra* könyvem 15-ik lapján.

Mic bán. Történetünk egyik legnépszerűbb és egészen folklorisztikussá vált mendemondája a Mic bán család története. SZAMOSKÖZY ISTVÁN és ALVINCZY PÉTER jegyezte föl a hagyományt, mely szerint a XIII. század elején élt egy Mic bán, másként Simon nevű magyar úr, kinek felesége legyalázott, és elűzött egy koldusasszonyt, a miért három iker gyermek anyja. Bujaság jelének ítélte ezt a bő áldást. Isten ezért azzal büntette meg Mic bánnét, hogy egy év múlva hét fia született egyszerre. Szégyenében hat gyermekét egy vén asszonyra bízta, hogy veszsze el őket. A férj azonban fölfedezte a dolgot, a hat fiút titkon fölnevelte s mint felnőtt ifjakat vitte anyjuk elé. A néplegenda nevekkel nem igen törődik, de a tudományos szinű följegyzés megőrizte ama családok nevét is, a melyeknek a hét Mic bán-fiú lett az ősatyja; ezek a Csapy, Bocskay, Szürthey, Soós, Ráskay, Eszenyi és Kövesdy családok. Tudósok alapos genealogiai adatokkal cáfolták meg e családok ilyetén származását; munkájok, ha nem jár egyszersmind sok érdekes és fontos más dolog kiderítésével, szinte fölösleges vala, mert a Mic bánék története minden részében annyira magán viseli a mendemonda bélyegét, hogy komoly ellenvetésre nincsen semmi szükség.

A Mic bán-legendát KATONA JÓZSEF is fölhasználja *Bánk bán*jában. Simon bán (Mic bán) ott Melinda bátyja és az első szakasz legelején így beszéli el a története bátyjának, Mikhálnak:

Mic bán.

Hallgass meg engem: tegnap estve a
Vadászaton egy őzet kergeték,
És — egy banyát találtam. Ő alig
Látott meg engemet, s leroskadott
Térdére, és tudtomra adta, hogy
Feleségem immár megszült, Szinte el-
Indultam, amidőn hatot felém nyújt.
Oh, légy kegyelmes (úgymond) asszonyodhoz,
Ő egykor egy szegény koldus személyt
Elkergetett magától, s becstelennek
Nevezte, mert kettős szülöttje volt:
Hogy most az istenség adott hetet
Neki, nyomban emlékébe jött az, amit
Mondott. Megindúlván azon, nehogy
Feslettnek ítéltessék, egy fiat
Megtart magánál — a többit, hogy öljem
Meg, azt parancsolá.....

Mikhál. Tigris anya!

Simon. Megesketém, és titkon általa
Neveltetem mindnyáját.

Mikhál. Hát az anyjok?

Simon. Mindég keservesen zokog, midőn
Az egyet a kezébe veszi, és
Nem tudja azt, hogy én tudom, miért sír?

Mikhál. Aztán mi lesz?

Simon. Mikor majd nagyra nőnek,
Akkor fogom mutatni csak, hogy ő,
Haljon meg akkor — de örömében haljon.
Minő öröm lesz ez!

Mint látjuk, KATONA már csak két ikret ad a koldus asszonynak és Mic bánné büntetése sem következik be olyan hamar. De a hetes ikrek természetesen megmaradnak, annyira belevették már magukat a köztudalomba.

Mic bán. Hogy az ikrek száma éppen hét, azt eléggé megmagyarázza minden mesének nagy vonzalma a hét iránt. De ez a szertelen nagy áldás egészen eltörpül más legendák mellett, a melyek sok ikerről szólnak. Loosdujnen falvában Hága mellett, Margareta van Henneberg grófné 1270 táján egyszerre háromszázhatvanöt gyermeket szült, a kiket Guido püspök keresztelt meg, — a fiúkat mind Jánosnak, a leányokat mind Erzsébetnek. E gyermekek sírkövét még ma is mutogatják a falu templomában, valamint a medencét is, a melyből megkeresztelték őket. Ez a mendemonda alkalmasint egy tréfából keletkezett. A grófné az év utolsó előtti napján két ikret szült, s valaki azt az évődő megjegyzést tette rá, hogy annyi gyermeke lett, a hány nap van az esztendőben. Még csak azt említem, hogy az orvostudomány története talán tud egy vagy két hetes szülésről; de természetes, hogy az ilyen gyermekek között életrevaló nem volt egy sem. Statisztikusok szerint minden 400,000 rendes szülésre esik egy négyes ikerszülés s minden harmincz milliomodikra egy ötös.

Az oláhok. Traján római császár dáciai gyarmatosainak maradéka-e az oláhság? Régibb lakosok-e hazánk földén az oláhok a magyaroknál? Ezzel a rég eldöntött kérdéssel nem foglalkozik e könyv, melynek célja a történeti mendemondákban való *hitet* megdönteni. Nincsen művelt magyar, aki azt a képtelenséget higyje, hogy az oláhság római eredetű és ez országnak a II. század óta lakója. Cáfolatra tehát nincsen szükség. Hogy mégis említem és épp itt említem ezt a dolgot, azért van, mert a Balkán-felsziget romanizált szláv pásztor népei elsőben II. Endre alatt tüntek föl Szörényben és Erdély déli határán. IV. (kún) László telepített le 1280 után Máramarosban és a Fejér-Kőrös mentén a Balkánságból hívott oláhokat. Ez a két beköltözés e nép első megjelenése Magyarország földén. Amit csak azért érintek, mert némelyek, helytelenül, még későbbre teszik a ‚római utódok' bevándorlását.

Trencsényi Csák Máté halálát (1321) a hagyomány egy ritka és irtózatos nyavalyának, a phthiriasisnak, tetűkórságnak tulajdonítja. *Tetűkórság.*

Aristoteles *(Historia animalium,* 5, 31.) említi elsőben részletesen a φθειρίασις betegséget, melynek az a mivolta, hogy az ember megromlott húsából tetvek keletkeznek és genyedségtelen keléseket, fakadékokat okoznak; ha e keléseket, fakadékokat fölvágják, a tetvek seregestül tódulnak ki belőlük. Aristoteles szerint ez a kórság a nyavalyáktól lefogyott vagy a nedvekben szertelenül bővelkedő embereket lepi meg. Nőknek, gyermekeknek csak a fején mutatkozik, de férfiaknak az egész testét ellepi és nem ritkán halálos. A nagy görög tudós ez adatai vetették meg alapját e betegség fogalmának, mely az ó kortól csaknem egész napjainkig megmaradt.

Csekély eltéréssel így írja le Galenus, Plinius, Aetius, Avicenna, Averroes, Celsus, Theophrastus Paracelsus Bombastus sat. Mellőzve az újabb kor számos orvosát, ki ugyancsak Aristoteles hatása alatt szól e nyavalyáról, sőt az esetekről is, csak az insterburgi német Gaulke doktort említem, aki 1865-ben látott «igazi phthiriasist»: a beteg száraz kelevényeiből ezrével hemzsegett kifelé a tetű.

A phthiriasis halásos eseteit nem nagy számmal sorolják föl az írók. Aristoteles kettőt említ: az Alkman költőét és Pherekydes színészét. Plutarchos az első, aki gonosz embert e szörnyű halállal halaszt meg; szerinte Sullát tetűkórság vitte sírba. Részletesen leírja a dobzódásokba merült római diktátor pusztulását: beleiben kelevények támadtak és végre minden húsa tetűvé változott. Ugyanilyen halált tulajdonít a hagyomány Nagy Heródesnek, bár az egyetlen forrás, Josephus Flavius, csak azt említi, hogy fakadékaiból «férgek» másztak elő.

Isten és szolgái, a papok ellen való vétkeik miatt ilyen halált szenvedett Honorius vandál király, Arnulf

Tetűkórság. császár, ausztriai szép Frigyes és Suio dán király, kinek húsát egész a csontigették a tetvek. Így halt meg a tolvaj Lambertus konstanci püspök, és a simoniát űző Fulcherus nymwegeni püspök. VII. Kelemen ellenpápa halálának oka némelyek szerint phthiriasis, mások szerint megmérgezett bokréta volt. II. Fülöp spanyol királyról följegyzik, hogy miután podagrában és vízi betegségben szenvedett, a mellén négy kelevény támadt, melyből annyi tetű mászott elő, hogy két ember sem bírta eltakarítani. Bele is halt e borzasztó nyavalyába. Olaszországban mai napig hiszik (KOSSUTH Lajos *Iratai* 4-ik kötetében említi is), hogy II. Ferdinánd, a *‚re bomba'* szintén ilyen véget ért (1859.); «nyűvek ették meg», írja KOSSUTH.

A mi történetünk csak a Csák Máté halálát tulajdonítja ez iszonyatos nyavalyának. Az csak szájrul szájra szállott hagyomány, hogy gróf Barkóczy Ferencz prímás (1765.), más változat szerint báró Barkóczy László székesfejérvári püspök (1847.) is phthiriasisban halt meg.

A tetűkórság ősrégi tudományos mendemondáját HEBRA, a bécsi egyetem nagy dermatologusa döntötte végre halomba 1865-ben *(Wiener. Med. Presse,* 31.—36. szám); az alkalmat GAULKE doktor említett közlése adta rá. A tudós nagyérdekű polemiájának részletes ismertetése nem e könyvbe való; csak azt említem, hogy HEBRA bebizonyította, hogy a tetű kelevényekben, és egyáltalában a bőr alatt, nem élhet meg. Ez az argumentum egymaga is eléggé megmutatja a phthiriasis képtelen, mesés voltát. Mindazáltal még 1871-ben is akadt egy francia orvos: BLEYKÄRTS, aki leírta, hogy egy gyermekágyas nőt hirtelen annyi tetű árasztott el, hogy alig győzték az ágyneműt változtatni. Ez azonban az utolsó «eset». A tetvek gyakori nagy elszaporodását phthiriasisnak nem tekinti többé a tudomány.

Zách Klára.

Jól tudom, hogy az ilyes, csupa cáfolatokból álló könyv erős tevékenységre indítja az olvasó kritikáját is. A folytonos ‚nem úgy volt', ‚nem igaz', ‚mendemonda' próbára teszi türelmét; és vannak olyan köztudomású dolgok, melyeket szinte védeni szeretne a meghazudtolás ellen, annyira vérünkké váltak az iskola, az irodalom révén. Sok olvasóm talán némi bosszúsággal fogja látni e lapon, hogy a Zách Klára tragédiájának sincsen történeti hitele. Hiába hirdeti igaznak legtöbb históriai kézikönyvünk, hiába vált az ARANY JÁNOS halhatatlan balladája nemzeti köztudattá: a vizsegrádi gyászos esemény hőse nem a leánya becsületét megbosszúló apa, hanem egy elégedetlen pártos, a ki gyilkos fegyverét nem olyan szörnyű sérelmen való jogos haragjában emeli Róbert Károlyra és családjára. Hogy Erzsébet királyné Zách Klárát megkerítette öcscsének, lengyel Kázmérnak, idegenben keletkezett hír, melyről az egykorú hazai krónikások nem tudnak; tehát hitelt nem érdemel. Ezt hirdeti az Anjou-kor történetírója, PÓR ANTAL.

Zách Felicián régi előkelő nemzetségből származott és Csák Máté pártosa volt. (Nádora nem, bár sokan hiszik.) Büszke, dölyfös ember létére nem könnyen tért át a királyhoz; hívását egyszer kevélyen visszautasította. Végre mégis átpártolt hozzá és udvarbéli lett; Klára leánya pedig a királyné palotahölgye.

A királyi család Vizsegrádon 1330. április 17-én délben ebédnél ült. Róbert Károly, Erzsébet, a négyéves Lajos, a hároméves Endre és a kis hercegek nevelői: Knézicsi Miklós és Druget Miklós foglaltak helyet az asztalnál. Patakmegyei Sándorfi János, egy jámbor ifjú ügyelt föl a szolgálatra, a főétekfogó Szécsenyi Miklós, köznéven Kónya mester, távol levén. Egyszerre belopódzik az ebédlőbe az öreg Zách Felicián és kirántva kardját, veszett dühvel a király fejének vág. Alkalmasint ketté is hasította volna a koponyáját, ha a királyné jobb kezét nem emeli föl védőleg. Igy a kard csak a királyné négy újját vágta.

Zách Klára.

le; a négy újj menten lehullott, csupán a hüvelyk maradt meg. Erzsébet elájult, a megsebesült Róbert Károly az asztal alá bukott. Felicián halottnak hitte a királyt és a kis hercegek ellen fordult, hogy őket is megölje. A ‚nevelők azonban testökkel védelmezték a gyermekeket, kik meg sem sérültek, csak a Lajos tincséből vágott le egy darabot a dühöngő öreg. Végre Sándorfi János két kézre fogott tőrével jobb lapockáján megszurta Feliciánt, ki lerogyott. A lármára beszaladó fegyveresek aztán úgy összekaszabolták a felségsértőt, hogy emberi forma sem maradt rajta. Fejét Budára küldték, kezét-lábát más városokba, hogy rettentő például a kapura szegezzék.

A király nem akart maga ítéletet mondani ez ügyben. Az országgyűlés ült törvényt a felségsértő maradékain. Róbert Károly maga terjesztette panaszát az országgyűlés elé; fölmutatta saját sebét, Erzsébet levágott négy újját, a véres ruhákat. Az ítéletet 1330. május 15-én hozták meg és ez az ítélet rettentő volt. Zách Felicián legény fiát és hű szolgáját, kik a tett idejében a palota mellett paripát tartva készen ólálkodtak, lófarkon hurcolták végig az uccákon, mig minden húsok lehullott. Zách Klárát, a «gyönyörű szűzet», kivonszolták a királyi palotából, orrát, ajkát rútul megcsonkították, úgy hogy a foga is kilátszott. Kezéről, a hüvelyket kivéve, levágták minden újját, úgy kötötték lóra és vezették sok városon át és így nyomorultan, félholtan ezt kellett kiáltania: ‚így lakoljon mindenki, ki hűtelen a királyhoz.' Zách Felicián idősebb leányát, Sebe asszonyt lefejezték, férjét, Palásti Kopajt, három testvérével együtt fölakasztották, mert részeseknek találtattak a felségsértésben. A Zách nemzetség egyenes ivadékai harmadíziglen kiirtattak, a többiek javaikat vesztették és szolgaságra aláztattak. A családon nagyrészt végrehajtották ez irtózatos ítéletet. Csak Sebe asszony gyermekeit mentették meg keresztes vitézek, egy tengeri szigetre vivén őket; és Somogy vármegye bántatlanul hagyta a nemzet-

ség egyik ivadékát, kire szintén a jószágveszteség és szolgaság büntetése nehezedett. *Zách Klára.*

Arról, hogy Felicián felségsértésének oka Klára megbecstelenítése volt, az egykorú hazai kútfők nem írnak egy szót sem. És nem említik a dolgot az egykorú külföldi krónikások sem, kiknek pedig semmi oka sincs a hallgatásra. Néma még a jól értesült NEUENBERGI MÁTYÁS is, a ki pedig Róbert Károly iránt ellenséges indulatú.

Az első, a ki Zách Klárát belekeveri e dologba, egy nápolyi olasz névtelen, ki az alkalomból, hogy az özvegy királyné. 1344-ben Rómába zarándokolt, említi, hogy a királynénak a jobb kezén nincs négy újja, mert egy Felicián nevű magyar főúr levágta. Tette pedig ezt azért, mert leányát Erzsébetet (!) a királyné megkerítette öcscsének. Mikor Felicián később férjhez akarta adni leányát, Erzsébet azt mondta: nem illik, hogy férje legyen annak, kinek becsülete a király árnyékában elveszett. Felicián erre bosszút forralt, előbb meggyónt, aztán elkövette felségsértését. A második, ki a királynét Klára megkerítésével vádolja, MUGLEN HENRIK, a német hegedős († 1365.) A harmadik forrás DLUGOSZ, a lengyel történetíró, ki mintegy száznegyven esztendővel az esemény után jegyezte föl Klára tragédiáját. Erzsébet királyné öcscse beleszeretett a szép Zách leányba és betegnek tétette magát, pedig csak a szerelem betege volt. Ekkor küldötte hozzá a királyné Klárát. BONFINIUS († 1503.) csak futólag említi Klára meggyalázását, de a királynét nem vádolja. A Nemzeti Muzeumban őrzött Istvánffy-kodexben ISTVÁNFFY MIKLÓS kezével van leírva a jegyzés, mely szerint az annálisok elhallgatják Felicián tettének okait, de a közhagyomány és a hegedősök énekei Klára becsülete sérelmének tulajdonítják (*«A citharoedis ad lyram canitur»*). ISTVÁNFFY szerint a királyné 1329. ádventjén Klárával a templomba ment és a leányt visszaküldte olvasójáért, melyet otthon feledt; ekkor gyalázta meg Kázmér a szűzet. Klára újév napján

Zách Klára.

vallotta meg atyjának a sérelmet. Hihető-e, hogy az apa csak négy hónap mulva gondoljon bosszúra és addig a kerítő királyné közelében hagyja gyermekét? Ez szinte képtelenség. Még kevésbbé egyezik össze a mendemonda Erzsébet királyné egész lelkével. Róbert Károly felesége hatvan évig ült trónon és minden forrás szerint maga volt az isteni félelem, a tisztaság. Fontos kérdés az is: miért nem vette elő a bosszúálló apa magát Kázmért?

Zách Felicián felségsértésének okát másban keresi az oknyomozás. Már a bíráskodó országgyűlés «vérre szomjazó őrültségnek» mondotta az öreg Zách lelkiállapotát; Felicián egész életében dúlt, rablott, gyilkolt, nem kimélte még saját rokonait sem és annál vérengzőbb lett, mentől inkább emelkedett a király kegyében. A többi biró közönséges gonosztevőnek ítélte őt, ki, mikor a király végre megunva garázdálkodásait, bíróság- és jószágvesztéssel akarta büntetni, vak dühében ki akarta irtani a fejedelmi családot. Már PRAY GYÖRGY is csak rablólovagot látott Zách Feliciánban, a ki, miután a király elvette tőle harácsolt javait, bosszút forralt. — Ime így veti végét egy hires tragédia hitelének a történetírás kritikája. (V. ö. PÓR ANTAL kitűnő előadását az *Athenaeum Millenniumi Történet*ében, III. k. 76—84. l.)

Ezek után természetes, hogy a vizsegrádi *‚Zách Klára kápolnájához‘* fűződő hagyomány is csak mendemonda. E kápolnában (melyet KISFALUDY KÁROLY is lerajzolt) megfordúlhatott ugyan a szerencsétlen leány, de a híres olvasójelenet nem történt meg, tehát a kápolna a véres eseményekkel nem függhet össze.

Vágd, fiam, vágd, Forgács.

Vágd, fiam, vágd, Forgács,
Tied leszen Gímes és Gács.

Mindnyájan tudjuk, Erzsébet királyné, Nagy Lajos özvegye bíztatta így Forgács Balázst, hogy ölje meg a trónbitorló Kis Károly királyt. A biztatásnak foganatja is

lett, mert 1386 február 8-án Forgács Balázs csakugyan halálos csapást mért fokosával a király fejére. A tusában maga is megsebesült. Jutalma három vármegyében fekvő negyvenkét falu lett: visszakapta a családnak Csák Máté idejében elveszített Gímes várát és uradalmát is, de az akkor nyert adományai között Gács nem fordúl elő. Gácsot a Forgács család vagy azelőtt is bírta már, vagy csak azután kapta meg. A királynék valóban háládatosak voltak hívök iránt, aki különben ugyanazon év szeptemberében elesett a Kis Károly pártján levő horvátok kardcsapásai alatt. *Vágd, fiam, vágd, Forgács.*

Már Budai Ferenc *(Polgári Lexikon,* Nagyvárad, 1805. II. k. 26. l.) mondja a két híres verssorra, hogy a királyné aligha ösztökélte a gyilkosságra Forgács Balázst kadenciában. Erre a komoly cáfolatra nincs szükség, mert hiszen nyilvánvaló, hogy az a két sor egy régi, alkalmasint egykorú népballada töredéke. Több változata van: ‚Vágd csak, fiam, vágd Forgács tied leszen Gímes és Gács' (Szilády Áron), ‚Vágjad, fiam, vágjad Forgács, tied leszen Fülek és Gács' (Jókai Mór), ‚Vágd, vágd, Forgács, tied leszen Gímes és Gács' (Budai Ferenc), ‚Vágd csak, fiam, vágd Forgács, tied legyen Gímes és Gács' (Nagy Iván) és a legközkeletűbb ∾, melyet Imre Sándor is közöl. 1861-ben Gács környékén a nép ajkán élt ez a — legteljesebb — változat: ‚Vágd, Forgács, vágd, tied Gímes és Gács s onnan ahova látsz'. (V. ö. *Szájrul szájra* könyvem 18. lapjával.)

Kis Károly megöléséről volt egy másik népballada is, melynek két sorát Liszti János püspök († 1577) saját kezével jegyzette föl Bonfinius *Decas*ainak ama példányára, melyet Zsámbóki saját kiadásából (Bázel, 1568) küldött neki ajándékba. (Liszti e jegyzetét kiadta Kovachich M. G.: *Scriptores rerum hung. minores,* Budae, 1789; I. k. 332—338 l.) A püspök e jegyzete igy szól:

«Balázs ewld meg az királt,
Neked adom Ghímes várát.»

Én LISZTI e jegyzetében tollhibát sejtek; ‚Ghímes várt' lehet az igazi, mert a népköltés a rím csengése ellen sohasem vét. Ez a másik népballada-töredék jobban megegyez a valósággal, mint az ismertebb, mely Gímest és Gácsot emleget; az imént említettem a történeti valóságot, hogy a Forgácsok Gácshoz nem a királygyilkolás alkalmával jutottak.

Héderváry Kont. «Kont, a kemény vitéz» nem egészen az a legendás szabadsághős, akinek a GARAY JÁNOS népszerű költeményéből látszik s akiről ötszáz esztendő óta «sokszor hegedősök csácsogtak.» (TINÓDI.) Héderváry Kont István harminckét nemes társával együtt a Horváthi Jánosféle lázadás részese volt és abban a gyűlölségben, melylyel Zsigmond király ellen viseltetett, a szabadságszeretetnek és erős magyar érzésnek vajmi kevés része van. Bátor levente volt ez a pártos és kevélyen fogadta a hóhér csapását, az bizonyos; de nemzeti nimbus nem övezi fejét a históriai kritika szempontjából. «Vajdafi», aki «eladta» őt és társait, Lackfi György macsói bán; azért ‚vajdafi', mert atyja, Lackfi András, erdélyi vajda volt.

TÓTH KÁLMÁN 1861-ben irott és mindmáig közkeletű *Ki volt nagyobb?* verse, «a fajbüszkeség e kitörése» (mint a költő maga karakterezte) szintén ünnepli ezt a nemzeti hőst és azt mondja róla: «Hédervári, öregapám valamelyik öregapja». Ez az egynehány szó a közönségben mindmáig épp olyan találgatás tárgya, mint a *Fóti dal* e töredéke: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek? VÖRÖSMARTY MIHÁLY borénekének e két soráról ma már mindenki tudja, hogy a ‚hal' nem ‚dal' (mint annyi verseskönyvben olvasható), hanem szórul szóra értendő: a teritett asztal mellett ülő poéta még egyszer kivánja maga elé a halastálat. A *Ki volt nagyobb?* ama két sorának igazi értelme azonban ma is csaknem ösmeretlen, jóllehet SZÁSZ KÁROLY egy, a hatvanas években megjelent chrestomathiájában a «Hédervári, öregapám valamelyik öreg-

apjá»-ra megjegyzi, hogy a költő, úgy látszik, Kont István- *Hédervári*
tól származtatja magát. Szász Károly ezt a magyarázatot *Kont.*
nyilván magától Tóth Kálmántól kapta. Családunknak valóban apáról fiúra származó hagyománya, hogy mi a Hédervári Kont Tóth István ivadékai vagyunk. Én azt hiszem, ez puszta mendemonda, bár sohasem tartottam érdemesnek, hogy alaposan kutassam a dolgot. Az az egy bizonyos, hogy vasmegyei eredetűek vagyunk. Címerünk kerek pajzsában egy balfelől felhők közül kinyúló férfikéz három galambnak hint magot; az Anjou-koronán gólya tart a szájában zöld ágat. Azon kivül, hogy én vagyok családunk utolsó férfi ivadéka, nem tudok egyebet. Ne vegye senki rossz néven, hogy e dologról szóltam. Nem tehetek róla, ha e könyvem természete olyan tárgy említését kívánja, mely reám nézve véletlenül személyes. Megemlítem vala akkor is, ha nem vagyok érdeklett, egy közszájon forgó vers hisztorikumáról levén szó.

A huszárok neve, eredete és története Európára *Huszár.*
szóló régi mendemondák tárgya. «Származik ezen szó», írja a Czuczor-Fogarasi nagy szótára, «Zsigmond királyunk korából, s eredetileg jelentett oly lovas vitézt, kit az 1435-iki országgyűlés ólta a jobbágyok minden húsz, néha azonban több vagy kevesebb telektől is állítottak, részént a vármegyék, részént a zászlóalylyal biró urak zászlói alá». Majláth János *(Geschichte der Magyaren)* a ‚*huszár*' szó eredetét abban az időben keresi, midőn Mátyás király az ország hadseregének új alapját vetvén meg, azt rendelte, hogy minden huszadik jobbágy után egy lovas katona állíttassék. «*Der gestellte Mann wurde* Huszár *geheissen, von* husz *(zwanzig) und* ár *(Preis).*» Ezt a magyarázatot elfogadja legtöbb történetírónk, így Szalay László, és el a külföld, melynek legtöbb népe átkölcsönözte tőlünk nemcsak a ‚*huszár*' szót, de a huszár öltözetét és fegyverzetét is. Pierre Larousse *Grand Dictionnaire Universel*jében például: «*hussard (houssard) du*

husz, *vingt, parce*
rcs, chaque village
homme équipé.»
azt a szójátékos

vagy legalább kölcsön vette a nevét, fegyverzetét, hadakozásmódját.

Szarvas Gábor a ‚*huszár*' etimonját megtalálta a középlatin *corsarius (cursor)*, a középgörög χουρσάριος, az olasz *corsar*, az ó-szerb *kursar, gursar, hursar, gusar, husar* szókban. Valamennyinek a jelentése: *pirata, praedo, latro*, kalóz, haramia, zsivány. Kiváló fontosságú dolog e kérdésre nézve, hogy Thallóczy Lajos Sienában megtalálta Nagy Lajos portyázó lovasainak szerződéseit. E latin iratokban e lovasok neve *cursores*. A németek ugyane szót fordítva, ‚*hungarische renner*'eknek nevezték a huszárságot. Sienában a *c* és *h*-t *χ*-nek ejtik ma is; nem lehetetlen, hogy ott és akkor keletkezett a ‚*chursor*'-nak ‚*hurzar*' ejtése.

Heltai Gáspár említi elsőben azt a nyilván népies eredetű mendemondát, hogy Hunyadi János Zsigmond király és Morzsinai Erzsébet törvénytelen fia volt. Ez a mese valóban nem szorúl cáfolatra; már csak a kegyelet is mindig útját állotta, hogy valaha hitelre találjon. De hiába, emlegetik ma is. Hunyadi János atyja Hunyadi Vojk (szerb nyelven ‚farkas') volt, Zsigmond udvari vitéze, ki osztályos atyjafiaival 1409-ben Hunyadot kapta a királytól. A család eredete — hiába rugódozik ellene fajbüszkeségünk — délszláv volachus, mint azt Réthy László és Csánki Dezső bebizonyították. Hunyadi Vojk felesége Erzsébet a demsusi Mursina nevű nemes oláh családból származott. Mursinai vagy Morsinai (Morzsinai) Erzsébet Hunyadi Vojknak két fiat és két leányt szült; férje halála után Csolnokosi Jariszlav felesége lett. A fiúk egyike idősbb Hunyadi János, a halhatatlan hős, másika ifjabb Hunyadi János szörényi bán († 1441.). *Hunyadi János ered.*

Legnagyobb nemzeti királyunkra, Hunyadi Mátyásra, a nép szívéből áradt a legfényesebb dicsőség. A magyar föld egyszerű fiai adták neki az ‚igazságos' nevet, melynél szebbet nem viselhet uralkodó; és a nép géniusza siratta el oly *Hunyadi Mátyás.*

Hunyadi Mátyás.

hangon, mely négy évszázad után még a mai idegent is megrázza mélységével: «Meghalt Mátyás király, oda az igazság!» Ennél fönségesebb nekrologot nem mondtak soha semmi uralkodóra; és ily szavakra csak egy igen nemes, igen jogérző nép gyásza fakadhatott. Ez a panaszos szózat nemcsak a Mátyás dicsősége, de az egész magyar nemzeté.

Spanyol író jegyezte föl Hunyadi Mátyás mondását: «Nagy királynak kettőre van szüksége: fényes tettekre és íróra, aki a fényes tetteket megírja.» Hiteles-e, nem-e ez a mondás, alig lehet valaha eldönteni. De bele illik a képbe, melyet történettudásunk a halhatatlanról alkot. Ez a koronás Maecenas szava; a renaissance nemesen hiú emberének ígéje. Örökké sajnos, hogy Mátyásnak mégsem akadt teljesen méltó történetírója. A humanisták, akik Budára zarándokoltak az ő fénykörébe, idegenek voltak, klasszikus sémák után dolgoztak és Mátyás énjét nem tudták másképp rajzolni, mint ókori példák hasonlatosságát. Nemzeti vonást alig festettek képére, mely mindig csak egy dicső, tudós, bölcs imperátor római alakja az ő szemökben és az ő könyveikben.

A magyar szív sóvárgó szeretetének nyelvén nem Bonfini, nem Galeotti beszélt róla a nemzethez, hanem a folklore. A nép maga hidalta át az ürességet, mely őt a humanizmus hideg, kölcsönzött fényében ragyogó királytól elválasztotta... Vagy elválasztotta-e csakugyan? Hihető-e, hogy ez a vérünkből való vér az idegen kultúra révén valaha idegen lett mihozzánk? És magyarázható-e népünknek apáról fiúra öröklődött imádó szeretete, ha Mátyás nem lett volna mindig egy a nemzettel? Mikor haza jött prágai fogságából, nyájas «bátyó», «néni» szóval kedveskedett az őt körülrajongó pórságnak. Ez a ‚Mátyás deák', a nép fia, aki soha nem lehet hűtelen az ő fajához. Palotáján a nyugot tudósai gyülekeztek hódolva; de ő mindig megmaradt magyarnak. Hogy is élne másképp a nép szívében örökké, ha nem maradt volna az?

Ezért kell vizsgálnunk különös gonddal a folklorenak Mátyásra vonatkozó adatait. Hogy álruhában járt a nép között, hol igazságot, hol kalandokat keresni, talán több a népfantáziánál, hiába látszik a dolog Harun-al-Rasid története ismétlődésének. Vagy nem emberi dolog az, hogy egy király lekivánkozzék a magasságból a nép közé, színről színre látni mindent a saját szemeivel? Míg Európa álladalmai nem váltak többé-kevésbbé rendőri státusokká, s míg az udvarokból nem lettek fényes fogházak, minden jó és bátor fejedelem űzte ezt a maskara-játékot. ‚Mátyás deák' históriái hitelességű alak. *Hunyadi Mátyás.*

De vajjon az-e a többi, aki a víg, parlagi mivoltában mint shaksperei staffage veszi körül a nagy királyt? A cinkotai kántor, a három rest, a ‚róka fogta csuka, csuka fogta róka' vargája, az ‚Egyszer volt Budán kutyavásár' parasztja meg társaik? Erre nehéz megfelelni. A folklore búvárai egyre sűrűbben derítik ki ez anekdoták idegen rokonait, és azt kezdjük látni, hogy a Mátyás királyra vonatkozó legtöbb ‚trufa' is az ötletek ama vándorlása révén jutott hozzánk, melynek a néppel való érintkezése, a népre való hatása épp oly titokzatos, mint maga az egész népköltés. Valamint nem ismerjük és nem is fogjuk soha megismerni a dalok, a mesék névtelen szerzőinek személyét, azonképpen aligha derül ki valaha, micsoda, miképpen és mikor hatott a magyar folklorera a nomád idegenségből. Binder Jenő az első nálunk, ki a Mátyás királyról szóló trufákkal és rokonaikkal először foglalkozott a modern tudomány szerint. (A brassói állami főreáliskola 1892/3-iki értesitőjében és a *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* V.) kötetében. E nagy szorgalomra való összehasonlító tanulmányokból az derül ki, hogy ezek az elmés anekdoták ismeretesek a külföldön is és többnyire régibbek Mátyás koránál. A cinkotai kántor története (melyet Bürger is feldolgozott *Kaiser und Abt* című költeményében) egy ó angol népballadából eredhetett. *A cinkotai kántor, a három rest sat.*

A cinkotai kántor, a három rest sat.

(Közli CHILD *English and scottish popular ballads* művében.) A «nagy icce» természetesen magyar toldalék; de az elmés válaszok variánsait megleljük az idegenben. A három rest dolgában csak az az eredeti, hogy Mátyás király ezeket a lustákat az udvarában tartja, nem róván reájok más kötelességet, mint hogy semmit se csináljanak. A tunyaság versengése azonban régi keleti motivum; megvan már MEVLANA DSELAL-ED-DIN RUMI XIII. századbeli perzsa költő *Mesznevi* művében. A tűz és az ‚ugyan nem rösteltek beszélni?' azonban már magyar alakja a lusták vetélkedésének, mely számtalan alakban forog közszájon világszerte. A ‚róka fogta csuka, csuka fogta róka' anekdotájában eredeti az a furcsa (és lehetetlen) biologiai adat, hogy a halászó róka nem akarja elereszteni a szájába került csukát, de a beleragaszkodott csuka sem a rókát; de az már igen régi keleti dolog, hogy a csodát bemutató varga a királytól jutalmul száz botot kér, hogy megoszsza a kapzsi ajtónállókkal, kik csak az alatt a föltétel alatt eresztették be a palotába, hogy megfelezi velök, amit kap. Az ‚egyszer volt Budán kutyavásár' anekdota hőse is csak az a mindig és mindenütt feltünedező szegény ember, aki ajándékával boldogulván, fölkelti gazdag szomszédjának irigységét; de a szomszéd kudarcot vall, mikor utánozni akarja a szegényt.

Nem fölösleges a folklore ez adatait kritika tárgyává tenni, mikor Mátyás király egész történeti alakjának rekonstruálásában a hagyománynak oly fontos része van; s mikor valósággal köztudalmunkká vált, hogy a cinkotai kántor, a három röst stb. csakugyan élt valaha. És miért is ne élhetett volna? *A priori* nem szabad mondani, hogy minden hagyomány hazug. Mikor azonban az összehasonlító tanulmányok meggyőznek arról, hogy ezek az alakok csak idegen ősök unokái: azonnal látjuk, hogy mendemondákkal van dolgunk.

Minden nagynak végzete, hogy nagyítsák. Mátyás király*ról* a történetírók is beszéltek szertelen dolgokat, hogy tudományszeretetét annál jobban dicsőíthessék. Ilyen amit HELTAI GÁSPÁR említ: az ötvenezer kötetből álló könyvtár és a negyvenezer tanuló számára tervezett akadémia. RÓMER FLÓRIS hangoztatta először nálunk, hogy ötvenezer kötetnyi bibliothékája nem lehetett a tudós királynak abban az időben, mikor a könyvnyomtatás még gyermekkorát élte és csak kéziratokat gyüjtöttek a bibliofilok

A Korvina 50,000 kötete.

De hány kötetből állott hát Mátyás könyvtára? Erre a kérdésre nagy tudományu és megragadóan érdeklő eszmélkedéssel felel CSONTOSI JÁNOS a *Pallas nagy Lexikona* X. kötetéhez mellékelt *A Korvina* című értekezésében, mely rövidre szabott volta mellett is monografiával ér föl, annyi benne az adat és az eredmény. Sajnos, hely szűkén mellőznöm kell a sok bizonyítékot, melyet CSONTOSI a maga állítása mellett felhoz; s csak azt említhetem, hogy a Korvina e kitünő specialistája a kötetek számát tizenhatezerre becsüli.

Én azt hiszem, hogy ez a szám szertelenül nagy. Nagy még akkor is, ha ezt a kérdést a lelkesedésnek azzal az igazi humanistai rajongásával nézzük, a melylyel CSONTOSI, ki életének java részét a Korvina tanulmányozásának áldozta s nem csoda, ha lélekben ma is mintegy a renaissance korában él. A tizenhatezer kötet egyenlő azzal, hogy a Mátyás király könyvtára az időben a legnagyobb volt az egész nyugaton; nem véve ki még a római pápa bibliotékáját sem. CSONTOSI adatoknak sokaságát halmozza össze annak bizonyságául, hogy a Korvina ilyen nagy volt. Hivatkozik arra a hallatlan bőkezüségre, melylyel Mátyás a könyvekért az aranyat osztotta; hivatkozik a neki dolgozó másolók seregére; de nem ád meggyőző feleletet arra az egyszerű kérdésre: hova lett a 16,000 kötet, melyből mindmáig csak 145-öt ismerünk?

A Korvina 50,000 kötete.

Elementum, tűz, víz nem tett kárt a Korvinában; csak az ember, ez a ragadozó állat. De az ember tudta, hogy kincset rabol; a Mátyás után következett gyászos kor koldus királyai, koldus népei is ösmerték a könyvek értékét és pénzért adtak túl rajtok. Az ma már nem vita tárgya, hogy az oszmán pusztította-e a Korvinát. Nagyon is megbecsülte, a minek — az egykorú török forrásokon kivül — az is a bizonysága, hogy ami szép kézirat volt, Konstantinápolyba vitte és a *hazne* (hadi zsákmány) legnagyobb kincsei között őrizte több mint háromszáz évig. Mátyás könyvei a Nyugaton és a Keleten szórodtak széjjel; a Nyugat pénzen vásárolta, a Kelet zsákmányolta. Hála a magyar tudósoknak, különösen Csontosi Jánosnak, ma már körülbelül ismerjük a Korvina szanaszét kallódott maradványait; és ábrándos ember, aki azt hiszi, hogy a máig ismert 145 kodex számát valaha meg lehet kettőzni. De mondjuk — csak a bizonyítás kedvéért, — hogy valamikor még sikerül az ismeretes Korvinák számát háromszázra fölszaporítani. Akkor is, hol a többi 15,700? Az kétségtelen, hogy a Mátyás könyvtára nem volt csupa Korvina, vagyis olyan könyv, amelyen a címer és a kötés az eredetre vall; az a fejedelmi bibliofil gyűjtötte más könyvesházak kincseit is, mint ahogy a könyvkedvelők mindig és mindenütt gyűjtöttek. Az Európában levő régi könyvek között bizonynyal van sok, a melynek életében a budai bibliothéka csak egy állomás volt; és ma már nem vall rá semmi, hogy egykor ott is megfordúlt. De Mátyás szerette a maga bélyegét reá nyomni a könyvekre legalább a kötésekben; s ha mindezt elgondoljuk, megint csak előkerül a kérdés: hova lett a 16,000 kötet, a melyből a 145 kétségtelen Korvinán kivül alig ismerünk valamit? Az idő pusztító malma szüntelenül őröl. Tönkre mehetett sok könyv. De nem szabad felednünk, hogy a régi kódexeknek mindig megvolt a maguk nagy értéke; és akik szert tehettek az ilyen drága kötetekre, meg is kimél-

ték, mert ami becses, azt őrzeni szokás. Hogy a Mátyás gyűjteményének remekei tízezrével vesztek légyen el nyomtalanul, nekem nem fér a fejembe. Ezért én a tudós, de ügyszereteténél fogva optimista Csontosi János véleményével szemben azokkal tartok, akik az ötvenezret nem tizenhatezerre, de csak igen kevés ezerre szállítják le. Ez egy szikrányit sem von le ami nagy királyunk dicsőségéből; könyvtára még ekkor is az elsők közül való volt. Maecenasi bőkezűsége pedig példátlan ama korban.

Janus Pannonius magyar grammatikája.

Volt-e magyar könyv a Korvinák között? Eldöntetlen kérdés. Irodalomtörténetírók még ma is hiszik, hogy Janus Pannonius magyar grammatikát szerzett. Ennek alig lehet alapja. Csezmicei János, a szlavóniai születésü humanista, aki külföldön nevelkedett, nem igen foglalkozhatott a *vulgus* nyelvével. Nyilván igaza van Imre Sándornak, aki azt hiszi, hogy a Janus Pannonius-féle sehol semmi hiteles nyommal nem igazolható grammatikája egyszerű összetévesztés a Johannes Sylvester (Erdősi János) 1539-ben Ujszigeten megjelent *Grammatica Hungaro-Latina*jával. — Megemlítek itt egy súlyos mulasztást melyet a magyar kormány akkor követett el, mikor 1877-ben II. Abd-ul-Hamid szultán visszaajándékozott a nemzetnek a hadi zsákmányból való harmincöt kódexet. A török udvarbeliek röstelték, hogy a kéziratok tábláit megviselte a sok idő és viszontagság, hát arra a rettentő gondolatra vetemedtek, hogy a könyveket ujra köttessék. A kódexek között volt több papiros tábláju is, mint arról a konstantinápolyi Top-kapu-szerájban meggyőződtünk. Tudjuk, hogy a XV. században a lemezpapiros még ismeretlen volt: a könyvkötők fából vagy összeenyvezett régi iratokból csinálták a könyvtáblákat. E kódexek elveszett tábláiban ki tudja, milyen becses kéziratok pusztúltak el! Értesülve a történtekről, Ipolyi Arnold püspökkel Trefort Ágoston miniszterhez siettem, sürgetni, hogy ha még lehetséges, a régi könyvtáblákat mentsék meg. A török

udvart azonban csak diplomácia. úton lehetett volna erre kérni; ezt pedig a miniszter az akkori kényes politikai állapotok között nem ítélte ildomosnak. Nyolc év múlva Konstantinápolyban nyomoztam az udvari könyvkötőnél a régi táblákat; de hiába, rég befűtöttek velök.

40.000 tanuló egyeteme.

A negyvenezer tanulónak szánt akadémiáról SALAMON FERENC *Budapest történetében* ezt a kritikát irja: «Mondják, hogy Mátyás egy nagyszerű egyetem tervén dolgozott, oly nagyszerűn, amilyen soha sem volt, sőt tán elmondhatjuk, soha sem is lesz a földön: negyvenezer tanuló lakott volna benne, amennyi lakosa nem volt sem Budának, sem Pestnek, sem akármely magyarországi városnak abban az időben. Az illető tervet nem az egyetem, hanem egy állandó tábor tervének tekintem, mert alakjára nézve *római castrum.* Legelfogadhatóbb, hogy a Gellérthegytől délre eső tájon volt ezen hegy lankásán körülárkolva, egy hajóhiddal keresztül a Dunán. Szóval Matyásnak terjedelmes árkolata a Duna partján, Budán *alól,* nem épen közművelődési, hanem közvédelmi intézkedés akart lenni». A negyvenezer deák számára való egyetemet elsőben HELTAI GÁSPÁR krónikája említi. SALAMON kétségével szemben érdekes az olasz BRANDOLINI egy, a köztársságot és a királyságot összehasonlító dialogusa, melyben az egyik közbeszóló, maga Mátyás, említi, hogy a párizsi egyetemen harmincezer tanulót oktatnak a tudományokra. De franczia forrásokban (minő CREVIER nagy műve: *Histoire de l'Université depuis son origine jusqu' en l'an 1700,* Paris, 1761) nem találom a deákoknak ilyen hihetetlenűl nagy számát, A legsűrűbb népesség is csak öt-hatezer körűl járhatott.

Kocsi.

A külföld még mindig nem akarja elismerni, hogy a kocsi magyar találmány és neve attól a komárommegyei Kocs községtől ered, a hol először gyártották. A ‚kocsi' szó megvan Európa összes nyelveiben (angol: *coach,* német: *kutsche,* francia: *coche,* olasz: *cocchio,*

spanyol: *coche;* portugál: *coche,* valamint az összes szláv idiomákban is megtalálni a ‚kocsi' változatait); és bár a kérdés egészen tisztázottnak tekinthető, a külföldi szófejtés mégis a mendemondák világában jár. Hogy csak a franciákat említsem: a LAROUSSE-féle *Grand Dictionnaire Universel* azt mondja, hogy a *‚coche'* szó eredete a valami hajót jelentő alsó latin *cochetus, cocha, cocho, cocke, cogo,* melyből a régi francia, ugyancsak hajó értelmű *coket, coquet, cochet* lett. Amaz alsó latin szavak etimonja pedig az ó német *kocho, koche* (hollandusul: *kog,* ir nyelven *kogger.)* A francia *‚cocher'* szót aztán a németek «visszavették» *‚kutscher'* képében. Mondanom sem kell, hogy ez délibábos nyelvészkedés. *Kocsi.*

A szíjjakon hintáló kocsi, mely végét vetette a lóháton utazásnak, alkalmasint a XV. század végéről való, kétségtelenül magyar találmány. LISZTI JÁNOS püspök egy Bonfiniushoz írt jegyzetében azt sejteti, hogy a «*primus inventor*» Mátyás király volt. Ezt az adatot azonban nem támogatja semmi. De annál több a XVI. századbeli följegyzés, mely a kocsit mind Kocs faluból eredőnek mondja. HERBERTSTEIN báró, ki 1518-ban járt Magyarországon, Bécsből Buda felé már kocsin *(kolzschi)* utazott; Kocs falvát érintve, említi, hogy a kocsit és kocsist erről a községről nevezik. BRODARICS ISTVÁN a mohácsi veszedelem leírásában a királynak vitt ‚könnyű szekereket' emlegetvén, közbeveti: «*quos nos a loco Kotcze appellamus*» [melyeket mi Kocs helységről nevezünk.] AVILA Y ZUNIGA spanyol történetiró följegyezte V. Károlyról, hogy az 1546/47-iki háborúban «*. . . se puso a dormir en un carro cubierto al quel en Hungria llaman coche, el nombre y la invencion es de aquella tierra.*» [. . . lefeküdt aludni egy födött szekérbe, melyet Magyarországon *coche*nak hívnak s melynek a neve is, a kitalálása is ama földről való.] FRIEDRICH HORTLEDER XVI. századbeli német történetiró szerint «*der Kaiser Karl V. legte sich,*

Kocsi. *weil er's podagra hatte, in ein ungrisch gutschwagen schlafen.*»

A hová csak elterjed a külföldön az új találmány, mindenütt említik magyar eredetét. Vieilleville maréchal, a kit IX. Károly francia király 1562-ben követségbe küld a bécsi udvarhoz, Ferdinánd császártól ajándékul kocsit kap, melyet aztán Franciaországban csoda gyanánt bámulnak. A karmazsin bársonynyal bélelt hintót négy vörösre festett sörényű és farkú tiszta fehér török ló húzza. A kocsis, az inas magyar; a ruhájuk is magyar, de szín dolgában a Vieilleville család címeréhez igazodik: sárga és fekete. A kocsis ruhája bársony, az inasé kevésbbé drága szövet. IV. Henrik korában (1589—1610) még az udvarnál se lehetett valami sok kocsi, mert a király ezt írja egy levelében: «*Je comptois aller vous voir; mais je ne le pourrois, attendu que ma femme se sert de ma coche.*» Különös, hogy a ‚*coche*' szó a francia nyelvben ma már ismét átkelésre szolgáló hajót jelent; ‚kocsi' értelme elavult.

Fölösleges tán mondanom, hogy a kocsi eredeti mivoltában nem volt a mai rugós hintó. A rugó múlt századbeli angol találmány. A régi kocsi szíjjakon hintált s talán innen van hintó neve.

Spräng än de Miresch, lûf än de bäsch.

Az erdélyi szászokat gyakran csúfolják e furcsa mondással: «*Spräng än de Miresch, lûf än de bäsch.*»[1] Eredetét a kenyérmezei csatában (1479. október 13.) keresi a hagyomány. Mikor ugyanis a törökök erősen szorongatták Báthory István seregét, különösen a szászokra vetvén magukat, mindenki menekült, a szászok pedig a közel Maros folyóba rohantak e vészkiáltással, miglen Kinizsi Pál mentő hada megérkezett. Igy a hagyomány. Holott a szász és oláh hadak hősileg harcoltak (Kőrösi

[1]) Nagyszebeni szász dialektus. Irodalmi német nyelven: *spring in die Marosch, lauf in's gebüsch.* (Ugorj a Marosba, szaladj a bozótba.)

históriája szerint «*fortiter pugnaverunt*») s csak az történt, hogy a roppant török erő a Marosba nyomta őket. BRANYITSKAY NAGY LEOPOLD, ki ez adatot közli *(Vasárnapi Ujság,* 1863, *A kenyérmezei ütközet és emlékszobra)* azt mondja: «Tehát méltatlan a gúny, melylyel a szászokat e vidéken még ma is bosszantani szokják: *Spreng en de Mires, lief en de bes.* (Ugorj a Marosba, szaladj az erdőbe.)» DR. SZÉKELY ISTVÁN nagyszebeni professzor írja nekem: «A szász köznép ismeri e mondást, a művelt szászok azonban (azt magam tapasztaltam) tagadják. A nagyszebeni oláh *Telegraful Roman* a kenyérmezei diadalemlék felavatásakor vezércikkelyben olvasta a szászok fejére e hagyományos mondást.»

Száraz Albert.

Hogy Albrecht Dürer, a nagy német képiró (* 1471., † 1528.) magyar származásu volt, mindig tudtuk. Hiszen maga írja ezt meg autobiografiája elején. De sokáig azt hittük — és még ma is akad aki hiszi — hogy Dürer családjának ‚*Száraz*' volt az eredeti neve. Ezt a német *dürr* szóból csinált etimologiát, azt vélem, PONORI THEWREWK JÓZSEF gyártotta és bocsátotta világgá egy Dürerről 1844-ben irott füzetében. HAAN LAJOS békéscsabai prédikátor 1878-ban kiadott művecskéjével teljesen tisztázta a kérdést. Bebizonyította, hogy az az «*Eytas*» község, melyet Dürer családi fészke gyanánt említ, a Gyula mellett fekvő Ajtós falu volt, melyet a törökök pusztítottak el a hódoltság alatt. Dürer magyar neve tehát *Ajtósi.* Erre vall a család nemesi címere is, mely hármas halmon kitárt ajtót ábrázol; de meg Dürer nem egyszer irta magát «*Thürer*»-nek, ami az *Ajtósi* egyszerű fordítása. A sokáig komolyan emlegetett *Száraz* tehát csak a délibábos nyelvészkedés gyártmánya, sok társával egybe, akiket ha elé akarnék sorolni, épp teli lenne vélök ez a kis könyv.

Lutherani comburantur.

Az 1525-iki rákosi országgyűlés IV. törvénycikkelyének 4-ik §-ában van a hirhedt «*Lutherani comburan-*

Lutherani comburantur,

tur».[1]) Ma már csak a türelmetlenség állíthatja, hogy e törvény szerzésének indítója csupán az egyházi szempont volt; beléjátszott abba a politika is, épp oly erősen, ha nem erősebben, mint a vallás. A német lutheránusokban a nemzeti párt az ország függetlenségének ellenségeit látta s különösen gyűlölte az udvart immár elárasztó németséget.

Azt azonban nem szabad határozottan állítani, amit KARÁCSONYI JÁNOS a németből fordított *Történelmi hazugságok*hoz (Budapest, Szent-István-Társulat, 1890.) csatolt magyar függelékben hirdet, hogy ezt a törvényt soha sem alkalmazták. Abban teljes igaza van a tudós kutatónak, hogy az a budai könyváros, Ruem György, akit sokan e törvény áldozatának mondanak, 1498-ban halt meg, tehát 1225-ben nem juthatott máglyára; az is igaz, hogy azt a (Grynaeus?) György nevű lutheránus könyvárost, kinek mártiromságát LUTHER MÁRTON említi 1524. december 1-én kelt levelében, Magyarország és Ausztria határán egy városkában egy magyar főúr fogatta el és égettette meg minden kihallgatás nélkül. BURGIO pápai követ ezt az eseményt már 1524. augusztus 25-én írott jelentésében említi; a *‚Lutherani comburantur'* törvényt pedig 1525. májusában szerzették.

A törvény alkalmazásának azonban kétségtelen bizonyítéka van meg SZERÉMI GYÖRGY, II. Lajos udvari papjának emlékiratában: «*Palatinus tres fecerat comburere. Inde Stephanus Werbwci in possessione sua octo urgere preceperat, et tamen in dies melius crescebat*». (WENZEL GUSZTÁV kiadása, 76. l.) Az elég homályos «*urgere*» itt alkalmasint tollcsuszamlás *‚urere'* helyett; ha azonban ez a nyilvánvaló lapsus tisztázza is Verbőcit az alól, hogy

[1]) *Lutherani etiam omnes de regno extirpentur, et ubicunque reperti fuerint, non solum per ecclesiasticos, verum etiam per saeculares personas libere captantur et comburantur.* [A lutheránusok az országból mind kiirtandók, és ahol csak rájok akadnak, nemcsak az egyházi személyek, de a világiak is, fogják el és égessék meg őket.]

saját birtokán nyolc lutheránust megégettetett (»de azért az új hitvallás mégis napról napra terjedt«), bizonyos, hogy Báthori István nádor három lutheránust máglyára küldött. SZERÉMI szavahihetőségét ebben a dologban nincsen józan okunk kétségesnek ítélni.

II. Lajos halála.

II. Lajos király halálát forrásaink igen röviden adják elő. Mikor a mohácsi ütközetben (1526. augusztus 29-én) a csatarend már megbomlott, a király kedvelt kamarásával, Czetritzcel menekülni akart; de Csele falu mellett a megáradt mocsaras ér partjáról lova lecsúszott és a királyt maga alá temette az iszapba. A kamarás, ki már átjutott a vizen, látta, hogy segítség nincsen többé; megjegyezte hát a helyet és előbb Székesfejérvárra, aztán pedig Mária királynéhoz Pozsonyba ment a szomorú hírrel.

SZERÉMI GYÖRGY, II. Lajos káplánja, 1840-ig ismeretlenül hevert egykorú emlékíratában és a hozzá kapcsolt *Epistola flebilis*ben (mely ERDÉLYI LÁSZLÓ gondos kutatásai szerint[1]) bizonyosan THATAI MIKLÓS káplántól ered) egész másként tűnik föl a király halála. Ez előadások szerint II. Lajos gyilkosság áldozata lett.

SZERÉMI először 1528-ban egy lengyelországi plébánostól hallotta, hogyan ölte meg Lajos királyt Szapolyai György Székcsőn és újra hallotta egy magyar vitéztől, a ki szemtanú volt, de csak János király halála után vallotta meg a titkot, nem bírván tovább elviselni a lelki furdalást.

Összefoglalva SZERÉMI előadását az *Epistola flebilis* teljesen parallel adataival, a történet a következő: Mikor a csata elveszett, II. Lajos királyt Szapolyai György és Tomori Pál érsek az est sötétében a Csele patakon át Székcsőre vitte, a plébános házába. Velök volt Czetritz királyi kamarás is többedmagával és Szapolyai György-

[1]) ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Szerémi György és emlékirata*, Budapest 1892.

II. Lajos halála.

nek egy kapitánya. Mikor a király a sebtiben készített kis vacsorához ült, Tomori Pál azt mondta neki: «Egyék felséged gyorsan, mert a török a nyomunkban van.» Ezután az érsek Szapolyai Györgyöt sürgette, hogy menjen a szállására felkészülni, mert azonnal indúlniok kell Buda felé. «Én készen vagyok», felelt György, «menjen csak tisztelendő uraságod a szállására; én a király mellett maradok.» Mikor az érsek távozott, Szapolyai György rá kiáltott a királyra: «Te *bestye tanchos*[1]) *kiral,* te parázna, te igazságtalan király! Elvesztetted Magyarországot!» Mire Lajos király azt mondta: «Nem az én akaratom volt ez, hanem a rendeké és a főpapoké». Ekkor Szapolyai György kirántotta háromélű cseh kardját és háromszor a király jobb oldalába mártotta. Lajos leesett a földre. Czetritz és a többi kamarás erre Tomori Pál szállására szaladtak és ott azt kiabálták: «Hamar, hamar, nagyságos uram, mert Szepesi György megölte Lajos királyt!» Az érsek ezt hallván, berontott a szobába és megölte Szapolyai Györgyöt. Ott vala azonban Szapolyai György kapitánya, a ki hallván, hogy urát megölték, előrohant és Tomori Pált legyilkolta. Hárman feküdtek hát ott halva. Történt pedig mindez késő éjszaka, *pentekre verradoban,* mint a magyar vitéz vallotta. Szapolyai Györgyöt és Tomori Pált a székcsői templomba temették el. A királyt lepedőbe csavarták. Mezitláb, hajadonfőtt volt, rajta az aranyos ing, melyet a királyné készített, nyakán az arany lánc kis kereszttel és ujján a jegygyűrű. Reá adták véres ruháit is és éjfélkor kivitték a Csele falucska mellett levő mocsár partjára. Itt egy kis sírt ástak neki lámpavilágnál és ott hagyták. Ezen a helyen feküdt szegény Lajos király János fővételétől Mártonnapig.

---

[1]) SZERÉMIben így. ERDÉLYI LÁSZLÓ kérdőjellel ‚táncosnak' véli. Nyilván helyesen. Erre vall az *Epistola flebilis*ben előforduló barbár *korizator* szó, mely egyértékű.

THATAI MIKLÓS káplán, ki a holttest föltalálásakor jelen volt, látta a király jobb oldalán a három szúrást. *II. Lajos halála.*

JÁSZAY PÁL a két káplán előadásának szinte hajlandó hitelt adni. *(A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után,* 1846.) «Kétségtelen», úgymond, «hogy Szapolyai György holttestét a mohácsi csatatéren nem találták meg; bizonyos, hogy a török táborban az ütközet után hosszú dárdán körülhordozott fejet csak némelyek mondották a Tomori Pálénak; igaz, hogy a király holtteste nem a Csele-patakban találtatott meg[1]); közhír volt SPERFOGEL szerint, hogy a király áruló kezek által esett el; SZERÉMI és SZOLAKZADE török író mondja, hogy a király testén sebek voltak; és a legnevezetesebb az, hogy ezelőtt néhány évvel a szekcsői egyházban ugyanott, hová SZERÉMI utasíta, felásás történvén, két holttest maradványaira akadtak».

A szemtanú SÁRFY FERENC jelentése szerint azonban a király teljesen ép és romlatlan holttestén a legcsekélyebb sebzés sem látszott. A káplánok tanúságtétele hát megdől. Történetírásunk különben SZERÉMI GYÖRGY és az *Epistola flebilis* mendemondáját még a megcáfolás figyelmére sem méltatta soha.

Dobó Katica, vagy az egri szép napok, TÓTH KÁLMÁN történeti népszínműve, történet dolgában véges-végig *licentia poetica.* Dobó István, Eger vára vitéz kapitányának leányát nem Katicának, hanem Krisztinának hívták. *Dobó Krisztina* azonban nem igen lehetne színdarabcím, vagy legalább nem olyan csengő és kedves, mint a *Dobó Katica.* 1552-ben, mikor a várat a török ostromlotta, Krisztina még nem is élt s Balassa Bálint, az ő unokabátyja, a ki a színdarabban a vár vívása alatt ismerke- *Dobo Katica.*

---

[1]) Hanem, a szemtanú SÁRFY FERENC győri várkapitány 1526. okt. 26-án kelt, Brodarics István kancellárhoz intézett levele szerint, egy kissé távolabb, friss hányású sírban. A mocsárból csak a fegyverei kerültek elő.

dik meg vele, ez időben alig volt több egy esztendősnél. Báró Balassa Bálint az ostrom után harminckét évvel, 1584-ben vette feleségül Dobó Krisztinát, Várday Mihály özvegyét. Első és egyetlen szerelme Losonczi Anna volt. Mindnyájan tudjuk, milyen szerencsétlen lőn az unokahugával kötött házasság, melyet sokan haszonlesésnek tulajdonítanak, s mely még vérfertőzés vádjára is adott alkalmat a Krisztina vagyonára vágyakozó kapzsi atyafiságnak.

A nagyidai cigányok. A nagyidai cigányok gyászos esete sem egészen történeti hitelességű dolog. Az 1557-iki ostromról a legrégibb följegyzés az Istvánffi Miklósé *(Hist.* XIX.), ki csak annyit mond, hogy Kassáról a Perényi Mihálylyal egyesült sereg a nagyidai vár megvételére indult. Ezt a várat Perényi Mihály egyenlő részben bírta testvérével, Perényi Ferenccel; Perényi Ferenc azonban Mihályt kizárván, Izabella királynéhoz pártolt. A várat teljes húsz napig vívták ágyúkkal, egészen rommá lőtték, végre az őrség megadta magát. Cigányokat nem is említ Istvánfi. A nagyidai história mai alakjában, amint Arany János eposzának is tárgyául szolgált, először Thuróczi László múlt századbeli jezsuitánál *(Ungaria suis cum regibus,* 1726.) jelenik meg. Ez az anekdotakedvelő páter, ki a népies hagyományokon is mindig kap, beszéli el, hogy a Perényi Ferenc várát minden reményen felül vitézen védő cigányság ágyúival már elvonulásra kényszerítette az ellenséget; a barna hősök azonban utána kiáltottak a falakról az el fele cihelődő németségnek: «Menjetek a manóba, hitványak! Az isteneknek köszönitek, hogy éltek. Egy sír nyelt volna be mindnyájatokat, ha még volna egy kis puskaporunk!» Mire az ellenség természetesen visszafordult és a lőni nem biró cigányokat — szám szerint ezeret — egy lábig levágta. — Hogy Perényi Ferenc a vár védelmére kényszerítette a környék cigányait is, hihető dolog; de a híres ostoba dicsekvés már nagyon anekdota-

ízű és mível épp THURÓCZI LÁSZLÓ jegyzi föl, alkalmasint a nép húmorának terméke.

Bocskay koronája.

Bocskay Istvánnak 1605. november 11-én, a Rákos mezején nyújtotta át a szultántól küldött koronát Lala Mehemed nagyvezér. Ugyancsak ebben az időben az erdélyiek is koronát ajándékoztak Bocskaynak. Követeik azonban elkéstek a Rákos mezejéről s ajándékukat csak Vácon adhatták át november 14-én Bocskaynak. Volt pedig ez: egy tollformában, arany tárgyakkal ékes arany korona s egy aranyos öv, melyet Brassó városa ajánlott fel. Ez a korona a monda szerint György moesiai despotáé volt, kit Mezed, Amurath szultán vezére, meggyőzvén, György Erdélybe tört s ott dúlni kezdett. Mezed utána indul s a brassaiakkal szövetkezvén, Györgyöt megveri, megöli. Koronáját meg Brassónak adja. E mondának semmi történeti alapja nincsen; a szentimrei és szebeni csaták (1442) Mezed bégje idejében Vlád, Drakul, Illés s István moldva-oláh vajdák és Hunyadi János szerepelnek. Egészen eltérő ettől ISTVÁNFFY elbeszélése, ki az erdélyi koronáról azt mondja: «hogy bizonyos földalatti rejtek-lyukból ásták ki s azon despotáé volt, ki Moldvaországot járma alá hajtván, a mi időnkben ismeretessé lőn.» Ez ismeretessé vált moldvai despota alatt ISTVÁNFFY Basilikus Jakabot, más néven Heraclides Jánost érthette, ki 1562-ben magyar székely csapatokkal elfoglalván Moldvát, ott két évig zsarnokoskodott, azután Szucsavánál megöletett. Ez a kalandor — görög hajósnak a fia volt — két arany koronát csináltatott, s meg is koronáztatta magát. Heraclides kincseit 1563-ban történt megöletése után széthordották; de hogy ez a brassai korona az övé lett volna, nincs reá bizonyság, valamint arra sem, hogy, mint BOCATIUS hiszi, a korona azé a Drakul vajdáé volt, a kit 1441-ben Jaksics Demeter Szebenben megölt. Hogy az erdélyi korona hová lett, nem tudjuk. Bocskay koporsóján még ott volt a szultáné mellett. Ezzel nyoma vész.

Ezt a két koronát gyakran összezavarták az írók. (THALLÓCZY LAJOS: *Bocskay István koronája, Archaeologiai Értesitő,* 1884, IV. k. 167—184. l.)

Báthori Erzsébet.

«A büszke Csejthe várnak hatalmas asszonya», Báthori Erzsébet, nem csak hagyományunkban, de köztudalmunkban is úgy él, mint egy vénülő, hiú nő, aki szörnyű babonából leányvérrel akarta megmenteni arcának ifjúságát; és hogy vérben mosdhassék, szűzek százait ölette meg.

Ez mendemonda. Báthori Erzsébet nem mosakodott vérben, hanem hisztéria vagy épp perversus sexualis ösztön révén kegyetlenkedő lelki beteg volt. A vér szépítő szerül használásának hírébe THURÓCZI LÁSZLÓ múlt századbeli jezsuita keverte őt, aki első mondja el deák nyelven írott munkájában azt az anekdotát, amelyet mindnyájan ismerünk: «Az asszony mindenképpen azon volt, hogy tessék férjének. Tehát minden gondját, az egész napot a maga ékesítésére fordította; most így, majd amúgy öltözött; fejét hol fürtökbe fodorította, hol üstökbe fonatta; aranyosra festette, drága gyöngyökkel rakatta meg. Történt, hogy tűkre előtt ült és szobaleánya ékesítgette gyors kézzel; fésüvel megbontotta a haját nagy csinnyán, meglocsolta illatos vizzel és fodorítóvassal hullámos fürtökbe szedte össze. E gondos, gyöngéd munka közben, nem tudni hogyan, a kényes úrnő nehány hajszálát kitépte; Erzsébet haragra gyúl és hatalmasan arcul üti. És ime, a leánynak elered az orra vére, az úrnő arcába egy vércsöpp szökken, amelyet kendővel letörülvén, — *mirabile dictu!* — helyén a bőr üdébb és tetszetősb, akár mert ezt az embervér okozta; vagy, ami hihetőbb, a sátán ravasz mesterkedéssel megcsalta az asszonyi szemeket. Bárhogy volt is, az a parányi vércsöpp, haj! mekkora vérontást szült. Mert Erzsébet az eszelősségig törődvén a maga szépségével, a mint ezt észrevette, így gondolkozott: micsoda?

ha egy csöppnyi vér ekkora szépséget adott, mennyit fog adni, ha egészen benne mosakodom? Kötelességem, hogy tessem az uramnak s hogy szerethessen, a legszebbnek kell lennem; a sors és az Isten megmutatta a módját, balga volnék, ha nem használnám». *(Ungaria suis cum regibus,* 1726; az 1768-iki kiadásban már nincs benne.) *Báthori Erzsébet.*

Noha Báthori Erzsébet pörének íratait a *Tudományos Gyüjtemény* már 1839-ben közölte s a tanuvallomásokból kiderül az egész dolog mivolta; s noha nem egy történetírónk foglalkozott alaposan azóta is a szomoru alakkal: a vérrel mosdás mendemondája még mindig kísért tudományos könyvekben is. Igy DR. HEIL FAUSZTIN a *Pallas nagy Lexikona* II. kötetének 724-ik lapján ezt írja Báthori Erzsébetről: «Abban a babonás hiedelemben, hogy embervérben való fürdés a női szépséget biztosítja és emeli, már férjének életében, de még inkább özvegy korában udvari szolgálatában alkalmazott 600 nemes leányt áldozott fel hiuságának» sat. ZILAHI KIS BÉLA (Junius) az utóbbi években többször csoportosította erős kritikával a Báthori Erzsébetre vonatkozó adatokat; előadásomban őt követem.

TÚRÓCZI páterre, mikor ezt a később világgá elterjedt mendemondát leírta, bizonyosan hatottak az embervér gyógyító és szépítő voltára vonatkozó följegyzések és hagyományok. PLINIUS írja, hogy az egyiptomi királyok elefantiázisát embervérrel gyógyították az orvosok. Nagy Konstantin is gyermekek vérével készített fürdőtől remélt gyógyulást bélpoklosságában, de álmában megjelent előtte Péter és Pál apostol, megmondani neki, hogy nyavalyáján csak a keresztvíz segít. V. Sixtus pápát, mikor haldoklott, orvosai két levágott, egésséges fiú gyermek vérével akarták visszaadni az életnek. Borgia Lukréciáról máig hirdeti a hagyomány, hogy szépségét meggyilkolt hajadonok vérében fürödve tartotta fönn. Mondom, a rettenetes anekdotát író jezsuitára okvetetlen

Báthori Erzsébet.

hatottak ezek a régibb mendemondák; és itt ismét látjuk, milyen gyakori és könnyű a történetben is a pletyka vándorlása.

Báthori Erzsébet 1575 táján lett az akkor még csak húsz éves Nádasdi Ferenc felesége. Házasságuk tiz évig meddő volt. Az úrnő sokat betegeskedett. Följegyzések megőrizték, mily összevissza kotyvasztott babonás orvosságokat használt baja ellen, mely többnyire mint főfájás jelentkezett. Nyilván idegbajban szenvedett. Tíz év múlva végre megszünt a meddősége és négy gyermeke született; három leány, egy fiú, akik közül egy leány kicsiny korában halt meg. Huszonkilenc éves házasság után 1604-ben jutott özvegységre.

Hogy szörnyű lelki betegsége: a kínzásban való gyönyörködés mikor kezdődött, nem tudják pontosan megállapítani; de bizonyosan már férje életében. Nádasdi Ferenc még élt, mikor Magyari István lutheránus lelkipásztor a sárvári templomban Báthori Erzsébetnek a község előtt szemére hányta, hogy már két leány halt meg kegyetlenségei miatt; a pap még azt is mondta, hogy ám ássák föl a sírból a tetemeket és meg fognak rajtok látszani a kínzások nyomai. Báthori Erzsébet indulatosan felelt a prédikátornak, fenyegetőzött, hogy megírja urának: milyen gyalázatot költenek rá és hogyan pellengérezik. Nádasdi csakugyan neheztelt Magyari Istvánra e nyilvános feddésért; ebből látszik, hogy ő is tudott feleségének kegyetlenségeiről. Sőt a pörben később Jó Ilona, az öreg dajka, Báthori Erzsébet főcinkosainak egyike, azt vallotta, hogy Nádasdi Ferenc látta, mikor a saját húgát a nagyságos asszony parancsára mézzel kenték be és úgy állatták, hogy a bogarak egyék. A gonosz szipirtyó e vallomása talán csak arra való volt, hogy Nádasdit is befeketítse; de az bizonyos, hogy ez a hatalmas főúr legalább is szemet húnyt felesége gonosztettei előtt. Báthori Erzsébet szörnyű dolgait úgyszólván országszerte

tudták tíz éven át; mert hiszen mindenünnen hordatta magának az áldozatokat. A hol csak lakott, udvarából minduntalan temettek; hol titkon, éjtszaka, hol nyilvánosan, harangszóval. A halott mindig fiatal leány, vagy menyecske volt, kissebb nemesi házak gyermekei, akik nem bérért szolgáltak a nagyságos asszonynál, hanem mintegy iskolázás gyanánt voltak a nagyuri háztartás körül. Ezek a leányok, menyecskék egymásután tünedeztek el, sőt néha többen is egyszerre. Szülék, rokonok hiába keresték övéiket Báthori Erzsébet udvarában. Sárvárott volt egy nagy láda, amely mindig halott-szagot árasztott magából. Csejthén a kastély kertjében egy leány tetemét kaparták ki az ebek a földből és marakodtak rajta. Éjszakánkint sírás, jajgatás hatott ki a várból. A kastélyba nyalábszámra hordták a vesszőket. Ha a nagyságos asszony Csejthére látogatott, a leányok, menyecskék megszökdöstek a környékről, mert a miavai majorosné fel szokta őket küldözni a várba, a honnan többé nem tért vissza senki. A sárvári várnagy éjtszaka néha teljes hat óra hosszáig hallotta, hogy vernek valakit odabenn. Egy szolga Csejthén megleste, amint éjtszaka egy meztelenre vetkőztetett leány körül a vén asszonyok égő gyertyákkal forgolódtak. Báthori Erzsébet még utazás közben sem tudott lemondani kegyetlen gyönyörűségéről. Hintajába láncokkal, lakatokkal teli táskát vitt magával, hogy a vele utazó leányokat éjjel megláncolja és lelakatolja. A szegény leányok keze, arca egy seb volt, némelyiköket már úgy elgyöngítette a kínzás, hogy alig birtak mozdulni. A társzekeren gyakran rejtegettek holttestet, hogy magányos helyen hirtelen elföldeljék. *Báthori Erzsébet.*

Végre 1610. tavaszán II. Mátyás király parancsára Thurzó György nádor vizsgálatot indított Báthori Erzsébet ellen, ki vadállat kegyetlenségével, nyilván az ördög sugallatára, háromszáznál több leányt és menyecskét ölt meg ártatlanul. Tanuvallatások folytak az összes uradal-

Báthori Erzsébet.

makban tíz vármegye területén; százával jelentkeztek a papok, várnagyok, udvari tisztek, cselédek és gyermekőket vesztett szülék. Vallomásaikból példátlan kegyetlenségek derültek ki. Báthori Erzsébet meztelen leányokról tövissel szaggattatta le a húst, aztán jeges vízbe lökette vagy csalánnal söprüztette őket. Kosztolányban léket vágatott a patak jegén, s egy leányt megfürösztetett benne. Csikorgó télen a vár udvarán meztelen leányokat jeges vízzel locsoltatott. (Csók István fiatal képírónak az 1895-iki párisi Salonban feltünést keltett és őszszel Budapesten is kiállított hatalmas erejű festménye ezt a jelenetet ábrázolja.) Báthori Erzsébet kifogyhatatlan volt a kínzások kitalálásában: tüzes vas, forró víz, eleven parázs, köröm alá vert tű, a tagokat a csontig összeszorító zsineg, ezek hóhéreszközei.

Az áldozatoknak csaknem mindig meztelenül kellett tűrnie e tortúrákat. A tanuvallomások között van egy, mely azt mondja, hogy Báthori Erzsébet szobájában mindig négy-öt meztelen leány varrt és kötött recét. A leplezetlen testben való e gyönyörködés egyik erős bizonysága annak, hogy ez a nő perversus ösztönök betege volt; és szörnyű nyavalyáját a kínzások kedvelése amaz elmebajnak minősíti, melyet az elmeorvosok a hírhedt marquis de Sade (* 1740., † az őrültek házában 1819.) után *sadismus*nak neveznek. Mindehhez még bűvös mesterkedések, boszorkányságok is járultak.

Báthori Erzsébetet 1610. december 30-án fogta el Thurzó György nádor Csejthe várában. Az úrnő két vejével: Zrínyi Miklóssal (a szigetvári hős fiával), és Homonnai Druget Györgygyel jelent meg ott és az úrnő kamarájában egy halottat, szobájában pedig egy véresre marcangolt leányt talált. A nádor elfogta a szörnyeteg nő cinkosait is: két vén asszonyt, Ilonát és Dorottyát, akik a kínzásokban segítségére voltak és egy Ujvári (másképp Fickó) János nevű inast, aki vagy tizenhat esztendeig vett részt e mészárlásokban. Ez inasról külföldi források-

ban azt olvasom, hogy ocsmány, púpos törpe volt. Ez aligha igaz; valóbbszínűnek látszik, hogy Fickó az Erzsébet szeretői közé tartozott. A vén asszonyok harmadika: a vak Darvolya (Darvulia) Anna már nem élt, amikor a büntető igazság keze utólérte őket. Egy másik banyát, aki «csak» öt évig vett részt e borzalmas bűnökben, nem bántottak. *Báthori Erzsébet.*

A nádor kurta processzust csinált: egy hét mulva: 1611. január 7-én válogatott kínokkal végeztette ki a két vén asszonyt, Ilonát és Dorottyát Bittsén. A hóhér harapófogóval tépte ki ujjaikat és karjaikat, aztán máglyán égették el őket, a lefejezett Fickó Jánossal együtt. Báthori Erzsébetet — bár II. Mátyás király az ő kivégzését is sürgette — hatalmas rokonsága megmentette a vérpadtól; de életfogytiglan való fogságra ítélték. Elfalazták a csejthei várnak egy kamarájába s csak akkora nyílást hagytak a falon, hogy benyujthassák ételét-italát. Egyetlen vén asszonyt adtak szolgálatára és a három várnagyot megeskették, hogy papokon kívül mást nem bocsátanak hozzá. A hagyomány szerint a vár négy sarkára bitófákat tűztek; de ennek egykorú írott bizonysága nincs. Báthori Erzsébet 1614. augusztus 21-én halt meg.

Gróf Zrínyi Miklós, a nagy költő és hadvezér haláláról egy régi mendemonda lappang mai napig. A történetírás egyhangulag elfogadta Bethlen Miklós, a szemtanu előadását, mely szerint Zrínyi 1664. november 18-án, Csáktornya mellett, vadászaton egy vadkan áldozata lett. És mégis sok emberben mindmáig kiirthatatlan az a hit, hogy Zrínyit a bécsi udvar vagy Montecuccoli gyilkoltatta meg. *Zrínyi, a költő halála.*

Ez a mendemonda Zrínyi halálával egykorú. Kitűnik ez cavaliere Giovanni Sagredo, Velence bécsi követének a dogehoz intézett jelentéséből:

«*Le condizioni della Pace trà Imperiale e Turchi sono quelle accennate nell' ultimo dispaccio dal Sig.r Can-*

Zrínyi, a költő halála.

cellier Grande, eccettuato però il punto della morte del Conte Serinio ch' egli presuppona concertato e fù casuale, com' è noto alla Sertà. V. occasionato dal di lui coraggio, che non pauentò nè huomini nè belue, onde conuenne cedere alla fierezza d' un cignale irritato e ferito, che con sette colpi l'atterrò in un bosco, dopo di che senza articolar parola, battendosi il petto diede l'ultimo segno di contrizione . . . La Corte appena colla dissimulazione potè mascherare la sua allegrezza della perdita d' huomo creduto la pietra dello scandalo, et il fomento della rottura co' Turchi per la fauilla che poteua riaccendere il fuoco». (*Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen,* Wien, 1858; XX. k. 313. l.) Ebből világos, hogy a követség elsőben azt jelentette a dogenak, hogy Zrínyi Miklóst meggyilkolták; tehát Bécsben is ez a hír járt szájrul szájra. SAGREDO követ e jelentésében rektifikálja e közlést; Zrínyit csakugyan egy vadkan ölte meg. De megemlíti, hogy a bécsi udvar alig tudta színleléssel leplezni örömét, hogy elveszett az az ember, aki a megbotránkozás köve és a törökkel való háborúság élesztője.

BETHLEN MIKLÓS *Élete, magától igazán iratott, kit az Isten tud* művében, melyhez semmi vád nem férhet, így írja le Zrínyi, a költő halálát: «No, elmenénk vadászni. Ő maga [t. i. Zrínyi Miklós] levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál [hálóknál] s vége lőn a vadászatnak. Kisereglének a hintóhoz, az úr is, hogy immár hazamenjünk; estefelé is vala. Azonban odahoza a fátum egy Paka nevű jágert, ki mondá horvátul: én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők. Az úr mindjárt mondá nékünk Zichyvel ketten, látván hogy el akarunk menni véle: öcsém uraim,

kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: csak beszélgessen itt kegyelmetek, öcsém uraimékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond [t. i. Paka], mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, stuc kezében, Paka után nyargala; egy sabaudus, Majláni nevü ifju gavallér, Guzics öcscse inasa, meg egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: hamar a hintót, oda az úr. Menénk a mint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében, a mint tetszett, a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni igy beszélte: hogy a mint Paka után bément a disznó vérin az erdőbe, a mig ők a lovakat kötözék, csak hallják a jaj-szót; Paka szava volt. Majláni legelébb érkezék, hát Paka egy horgos fán, az úr arccal a földön, s a kan a hátán; ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott zsebébe) állítsátok a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle, de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, aztán hanyatt fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb volt: egy balfelől a fülén feljül a feje csontján ment csak, és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alul az orcáján, a szeme felé, rút szakasztás; de ez kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén; volt a kezén valami kis körmöcslés, de a semmi sem volt. Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta . . . Igy lőn vége Zríni Miklósnak; csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádély lévén nála.»

Zrinyi a költő halála.

Zrínyi, a költő halála.

Szalay László ezt írja: «Nincs okunk Bethlen tanúságának hitelességét kétségbe vonnunk: az állítás, hogy tulajdon vadásza ölte meg, kit az udvar vagy Montecuccoli a vértettre fölbérlett, vagy hogy a vadkannak valamiképp irányt a vadász adott volna, épen csak monda, melyre későbbi események a valószínűség némi álcsillámát vetették.» Zrínyi Péter, a költő öcscse sem hiszi e mendemondát. Erre vall bátyja haláláról 1664. dec. 8-án György szász választó fejedelemhez írott levele, melyben ezt mondja: «*de infelici et insperato ipsius obitu qui 18. elapsi, in aprorum venatione contigit.*»

Nem csekélylendő az egykorú adat, melyet Hanthó Lajos közlött röviden a *Századok* 1869-iki folyamában, aztán részletesebben a lőcsei főreáliskola 1870-iki értesítőjében. Ez a Tübingában theológiát tanuló Dömötöri György szerkesztette és Zrínyi Péternek ajánlott Zrínyi-gyászalbum: *Honor posthumus in illustrissini quondam comitis domini domini Nicolai Serini . . . luctuosum et toto christiano orbi dolendum e vivis excessum scriptus* (Tubingae, 1664.), melyben huszonnyolc evangelikus egyetemi professzor és tanuló kesergi a nagy ember halálát emléksorokkal. Georgius Schönberg, *Halis-Saxo, Theol. dis. P. L. C.* négy sor deák verset írt s utána ezt a németet:

Den keines Türken Hand,
Kein Tartar überwunden,
Der hat auf einer Jagd
Des Lebens ziel gefunden.

Tobias Wagner *D. Cancell. Tubingensis* epigrammát ír *Ad Turcas, super luctuoso obitu comitis Serini in venatione ab apro internecione.* Dömötöri György ezt a chronistichont írja:

OCto et bIS DenIs, VbI sVrgIt ab aXe NoVeMbrI
PhoebVs eqVIs; saeVIt trVx fera SerInIo.

És egy magyar elegiát, melyből közlöm ez egynéhány sort: *Zrínyi, a költő halála.*

Oh tehát te vad kan
Ki kűsziklák hátán
Mérges teiel tartattál
Ily nagy férfiunak
Világh csudájának
Voltál e mészárlóia?
Tetüled köllött e
Halált szenvednyie
Vére kiontásával?
Mely vitéz testéből
Megh sértet erekbül
Árr viz gyanánt az földre
Kifolyt; tündökölvén
Mint Rosa dél szünben.
Hiv szolgái látokra
Miért agyaridat
Mérges fogaidat
Ellenségünk kárára
Inkább nem tartottad
És mind föl nem faltad
Nem pusztulna el hazánk.
De tudgyuk próbája
Istennek bölcs titka
Cselekedte ezt velünk
Hogy az bűnös éltet
Nagy vakmerőséget
Szüveinkből letennénk.

A tübingai egyetemi professzorok és magyar deákok bizonyos ellenségei voltak a bécsi udvarnak; ha Zrínyi Miklós halálát valamely ármány művének tartják, nem nyugodhatnak vala meg benne, hogy a nagy hazafi egy erdei fenevad áldozata lett. Ez a negatív bizonyíték is tisztán mutatja, hogy ama mendemondának már akkor se

Zrínyi, a költő halála.

hittek... És Zrínyi Miklós meggyilkolását még ma is hiszik némelyek.

Kossuth Lajos is hitte és talán az ő révén terjedt el ismét a régi mendemonda. A *Magyar Ujság* 1870-iki 70-ik számában megjelent, 1870. március 4-én kelt turini levelében írja: «Egy másik Zrínyit vadászat közben elejtett egy vadkan, mely ‚puska alakban', mint mondják, mai napig látható egy bizonyos titkos muzeumban.»

Ez a «titkos muzeum» — a Magyar Nemzeti Múzeum. A régiségtárba 1847-ben, 79-ik szám alatt került egy lakat nélkül való, hosszú puska, melynek tusára szegezett lemezen ez van vésve: «*Ego sum illa Flintea, ex qua Comes Nicol: a Zrin in Sylva Ottok Insula Muraköz in Venatione ab Apro Persecutus a Venatorum Supremo N. Stephano Poka A° 1664. die 18. 9 bris trajectus est a Nepote Gabriele Poka P. ac G. D. Paulo Benyovszky Dominium idem conscribenti domo data Anno 1755to in Perennem rei gestre memoriam.*» [Én vagyok az a puska, melylyel a vadászaton vadkantól üldözött gróf Zrínyi Miklóst az ottoki erdőn, Muraköz szigetében, nemes Póka István fővadász 1664 november 18-án általlőtte. Örök emlékezetül ajándékul adta 1755-ben híres és nemes Benyovszky Pál úrnak Póka István unokája, Póka Gábor.] Ezt a fegyvert Benyovszky Péter, Pál unokája ajándékozta a Nemzeti Muzeumnak. — Az imént összecsoportosított adatok, azt hiszem, eléggé bizonyítják, hogy ez az unokáról unokára származott puska is mendemondát hirdet érctábláján. A bécsi udvar és Montecuccoli bizonynyal gyűlölték ezt a nagy magyart, ki Lipót ‚*cunctator*' hadvezérének büszkén kiáltotta oda: ‚Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!' És azokról a németekről föl lehet tenni sok rosszat. A Bethlen Miklós följegyzése azonban eleve megcáfol minden mendemondát, mely Zrínyi Miklós haláláról fecseg. Az a dicső ember

valóban vadászkaland áldozata lett; az ármány csak örűlt veszténck, de nem okozta.

Herkó páter.

Élt-e valaha a Herkó páter? Vagy csak költött alak? Erre a kérdésre az a válaszom, hogy a Herkó páter nem is alak, hanem afféle homályos, meghatározhatatlan fogalom, a minő a fene. Ha a Herkó páter felől köztudomású volna csak egyetlen egy folklorisztikus személyi vonás, egyetlen egy népies anekdota: lehetne vitatkozni az ő hisztorikumáról. De a Herkó páter egyszerű szólásmód, enyhe káromkodás, szinte azt mondom: a fene eufemizmusa; mert a használata körülbelül azonegy a fenéével: ‚tudja a Herkó páter', ‚ezen a Herkó páter sem igazodik el' sat. A Herkó páter dolgával tehát az etimologusoknak kell elbánniok. Eddig az a kutatásoknak elég valószínű eredménye, hogy a Herkó páter a *herr gott vater* elferdítése. Én a *-kó* végződésből tót népetimologiát sejtek. A szólás csakugyan leginkább a felső vármegyékben járatos. Azt a Herkó pátert, a balogi barátot, a ki Tompa Mihály *Szuhay Mátyás*ában fordul elő, természetesen semmi vonatkozás nem fűzi ehhez az alaktalan alakhoz. A költő egyszerűen a nevet használta. — Minderről azért szólok, mert némelyek azt hiszik, hogy a Herkó páter eredete abban a Hirkó nevű jászai barátban keresendő, a ki a XVII. században élt és kegyetlenül zaklatta a protestánsokat; egyebek között 1671. március 12-én elfoglalta a tornai református templomot és parókiát.

A komáromi szűz.

A komáromi várnak a Vág felé eső részében van az alkalmasint I. Lipót idejéből származó híres ‚szűz', egy kőszobor, mely fölemelt jobbjában koszorút tart, leeresztett bal kezével pedig dacosan függét mutat, annak jeléül, hogy a ‚szűz Komáromot' még soha nem vette meg semmi ellenség. Ez a füge viták tárgya. A komáromi várnak minden újabb leírása tagadja. Ritka dolog, hogy épp a cáfolat legyen a mendemonda. Már pedig ez valóban az, mert a komáromi szűz csakugyan függét

A komáromi szűz.

mutat vagy legalább mutatott. Balkezét ma már úgy megviselte az idő, hogy nem lehet az ujjakat megkülönböztetni; de a fügét látta minden régibb író. Említi KORABINSZKY MÁTYÁS 1786-ban, Pozsonyban megjelent históriai lexikonában; és látta még HOLÉCZY is, ki 1821-ben a *Szép-litteraturai Ajándék*ban szól a faragott képről. A komáromi szűznek tehát visszaadtuk, ami az övé: a fügét. De mendemonda, hogy a szobor felírása *Komm' morgen* (a híres *‚cras, cras'* mása) és egyűgyű etimologiagyártás, hogy Komorn, Komárom ebből a két német szóból ered. Ezt a *Komm' morgen* szójátékot említi KRECKWITZ (*Ungerland*jában) és KORABINSZKY is; a szobor alá azonban ez a régi, francia várakban is gyakran olvasható devise van vésve: *‚Nec arte, nec Marte'*.

Faciam Hungariam captivam.

Mondotta-é gróf Kollonich Lipót kardinális (* 1631., † 1707.): «*Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*»? KARÁCSONYI JÁNOS (a *Történelmi hazugságok*, Budapest, 1890., magyar részében) jóhiszeműleg kétségbe vonja e híres mondás hitelességét. Azt vélem, téved. KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD *Magyarország történetének kézi könyvé*ben (IV. k. 125. l.) ezt írja: «Ha a hitbuzgó Rákóczi Ferencnek hitelt adhatni, többször hallották tőle [Kollonichtól] e szavakat.» BRENNER ANTAL szepesi prépost, II. Rákóczi Ferencz híve pedig így szól Hágában, 1739-ben megjelent *Histoire des Révolutions de Hongrie* könyvének 424-ik lapján: «*Il* [t. i. Kollonich] *entrait, par rapport à la Hongrie, dans toutes les idées, dont le conseil d'Autriche étoit imbu: c'est ce qui lui faisoit dire quelquefois, lorsqu'il se livroit à sa sincérité naturelle: Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam.*» Igaz, hogy BRENNER ANTAL nem egészen elfogúlatlan, mert Rákóczi híve volt és stallumát épp azért vesztette el; de katholikus érzését még sincs jogunk kétségbe vonni, valamint a Rákóczi Ferenczét sem; ha az a mondás puszta antiklerikális csi-

nálmány, bizonynyal egyikök sem említi. (V. ö. *Szájrul szájra* könyvem 43—44. lapjával.)

A FRINGIA feliratú kardokat még ma is a legtöbben a kurucvilág ereklyéinek tekintik és a pengére maratott hét betűt meg is magyarázzák egy akrosztikon révén: *Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis.* Ez a magyarázat tudákos mendemonda. Igaz ugyan, hogy II. Rákóczi Ferencz korában a csetneki csiszárok igen sok FRINGIA vésetű kardot készítettek s a fringia a kurucoknak tipikus fegyvere; de az ilyen feliratú szablyák sokkal régiebbek Rákóczi szabadságharcánál. Találkoznak a XV. századból valók is.[1]) Zrínyi Péter hagyatékában (1671. után) szintén volt egy génuai fringia. E szó eredetét és jelentését kétségtelenül bebizonyította EDELSPACHER ANTAL a *Nyelvőr*ben. (V. k. 339. l.) A fringia az arab *frangî* és török *frängi* (frank azaz európai), bolgáros *frengia* formájából lett. Értelme tehát ‚európai kard'. Ezt a feliratot kivált az olasz csiszárok gyakran vésték, maratták a pengékre; s mivel az ilyen szablyáknak eleve jó hírök volt, alkalmazta ama szót a többi fegyverkovács is — reklám gyanánt. Annak az akrosztikonnak tehát semmi hitele nincsen s az egész puszta játék. *Fringia.*

RÉVÉSZ IMRE írja a *Magyar prot. egyh. és isk. Figyelmező*ben (1871., 325. l.): «Zemplénmegyében, Terebesen, a paulinusok templomában főhelyen egy márvány tábla állott, illetőleg most is áll, melynek felirata azt hirdette, hogy e helyen feküdt azon Perényi Péter[2]) holtteste, *Perényi Péter sírja.*

[1]) Erre vall W. BOEHEIM *Handbuch der Waffenkunde*jának (Leipzig, 1890) az az egyűgyű konjekturája, hogy a hét betűből ez az akrosztikon sül ki: *Fridericus* (III.) *Rex* (Hungariae) *In Germania Imperator.* BOEHEIM van olyan fegyverismerő, hogy meg tudjon különböztetni egy XV. századbeli kardot a későbbiektől; és bizonynyal nem vetemedik ama balga magyarázatra, ha a szóban forgó fegyver újabb III. Frigyes koránál.

[2]) * 1502., † 1548.

Perényi Péter sírja.

aki Magyarországba az eretnekséget behozta, az egyházi javakat elrabolta, sok ezer lelkeket a pokolra vitt, szűz Máriát gyakorta könnyekre fakasztotta sat. sat.; de mindezekért az lőn jutalma, hogy ezer meg ezer villámcsapás háborgatta az ő síri nyugalmát. Igenis, mert a klerikális történelmi adatok szerént minden esztendőben egy bizonyos napon, amelyen t. i. az eretnekséget behozta, a legtisztább égből is, a villám lecsapott koporsójára s átlyukasztotta azt azon helyen, ahol épen szíve esett. Végre kivették csontját a koporsóból, megégették és egy tóba szórták. Egy szegény paraszt e tóból hozott sárt kunyhója tapasztásához, s im a villám ezt a kunyhót is, a nevezett napon, minden esztendőben megütötte. Mindez tekintélyes irodalmi müvekben a legkomolyabban hirdettetett. Mutogatták a márványkövön azt a lyukat is, amelyet azon a villám járása ejtett. Bél Mátyásnak azonban, midőn egykor Terebesen járt, mondották a paraszt emberek, hogy vésővel csinálták azt a lyukat. A legelső pedig, aki e hazugságot, mindjárt aztán, amint ez irodalmi téren hirdettetni kezdett, tüzetesen halomra döntötte, a derék Rotarides volt, kétségtelenül bebizonyítván, hogy Perényi Péter nem Terebesen, hanem Sáros-Patakon temettetett el, s holtteste egy percig sem nyugovék Terebesen. A jó szerzetes atyák csakhamar Rotarides fellépése után bevakoltatták a márvány emléktáblát és kezdének hallgatni az egészről. A csaló pedig, aki e hazugságot a XVII. század vége táján kigondolta s emlékekkel ellátta, Benkovits Ágoston, a paulinusok terebesi priorja volt.» († 1702. mint nagyváradi püspök.)

Vitam et sangvinem! Moriamur.

A Pozsonyban 1741. szeptember 11-én lefolyt nagy históriai jelenet története mendemondákkal keverve maradt reánk. Az ellenségektől fenyegetett ifjú Mária Terézia az országházában gyászba öltözve, karján két kis gyermekével lép trónjára a rendek előtt és deák beszédben panaszolja el helyzetét. «A magyar királyságnak, személyünk-

nek és gyermekeinknek fenntartása forog kérdésben. Mindenkitől elhagyatva, egyedül a magyarok hűségéhez és ősi vitézségéhez folyamodunk.[1]) Kérjük a rendeket, gondoskodjanak e végső veszélyben mulasztás nélkül, hathatósan személyünk, gyermekeink, koronánk és birodalmunk bátorságáról.» A beszéd vége felé, de különösen mikor gyermekeiről szólt, szeme könnybe lábbadt és eltakarta arcát. Ekkor a rendek szeme is könnybe borult; és kardot rántva, egy szózattal kiáltották: «*Vitam et sangvinem! Moriamur pro rege nostro Maria Theresia!*» [Életünket és vérünket! Haljunk meg királyunkért, Mária Teréziáért!] *Vitam et sangvinem! Moriamur.*

Ez a mindmáig közkeletű előadás először is a jelenet színhelyének dolgában téved. Mária Terézia nem a Mihály-uccai országházában (ma a királyi tábla van benne) és nem is — mint némelyek hiszik — a Lőrinckapu-uccai épületben (ma adóhivatal) hívta maga elé a rendeket, hanem fönt a várban.[2]) Hogy gyászba volt öltözve, nem lehetetlen, mert atyjának halála óta (1740. október 20.) még nem telt el egy esztendő. Kétségtelen mendemonda, hogy Mária Terézia gyermekeivel jelent meg a rendek előtt. A féléves trónörököst, Józsefet és hároméves testvérnénjét Mária Annát csak szeptember 20-án hozták le Pozsonyba a bajoroktól és franciáktól fenyegetett Bécsből. Kolinovics nem tudja: nyiltan-e vagy suttyomban, valami ürügy alatt történt ez a költözködés. A királyi gyermekeket hozó hajó este hat órakor érkezett Pozsonyba. A

---

[1]) Kolinovics szerint: «*Ab omnibus derelicti, unice ad Inclytorum Statuum fidelitatem, arma et priscam Ungarorum virtutem confugimus.*» Ferenc József király ‚Bizalmam az ősi erényben' (*‚Virtuti confido'*) jelmondata alkalmasint a Mária Terézia emlegette *‚prisca virtus'* reminiszcenciája. (V. ö. *Szájrul szájra*, 111—113 l.)

[2]) A pozsonyi vár 1811. május 28-án égett le. Azt mondják, a beleszállásolt katonák gyújtották föl, mert megúnták a Duna vizét hordani a hegyre. Az egykorú újságok nem szólnak a tűzvész okáról.

Vitam et sangvinem! Moriamur.

szemtanú KOLINOVICS följegyzi (*Nova Ung. Periodus,* 491. l.), hogy a csecsemő József herceg, kit egy főasszony tartott, «mint a mókus» *(sicut sciurus)* tekingetett ki a hintóból. Szóval bebizonyított dolog, hogy a fejedelmi csemeték szeptember 11-ike után kilenc nappal kerültek Pozsonyba; mindazáltal már a múlt században is kedvelt témája volt a képíróknak a rendek előtt kis fiát[1]) vagy épp mindkét gyermeket tartó Mária Terézia. Csak elvétve találunk olyan históriai szempontból hiteles képet, minő a *Corpus Juris* nagyszombati 1751-iki kiadásában levő kis rézmetszet, melyen Mária Terézia egyedül áll trónusán a kalpagjukat lengető lelkes magyarok előtt.

Hogy Mária Teréziát gyermekeivel ábrázolni már szeptember 11. előtt is mily népszerű dolog volt, bizonyítja SZIRMAY ANTAL *(Hungaria in Parabolis,* 83. l.) következő anekdotája: [Midőn Mária Teréziát, a magyarok anyját, Magyarország királynőjét 1741-ben szerencsésen megkoronázták, Pozsonyban este a polgárok ablakaikba szokás szerint feliratos tránszparenseket raktak. Egy pozsonyi varga, fitogatni akarván magyar tudományát, olajjal bemázolt, kivilágított képet tett ki, mely kép Mária Terézia királynét ábrázolta, a mint a trónuson ülve a kis II. Józsefet a karok és rendek oltalmába ajálja. A trónörökös anyja ölében ül és (a varga ezt a saját csemetéi után képzelte) tányérkából *laska metéltet,* németül nudlit eszik nagy mohón; mellette pedig a varga

---

[1]) LIGNE herceg szerint II. József maga is hitt e mendemondában és el szokta anekdotázni, hogy anyja *qui connaisait la science des effets,* jót csípett testének egy bizonyos részén, csakhogy sírjon. Ime a régi anekdota, mikor a furfangos prókátor a bírák elé viszi karján a háromesztendős alpöröst, aki keservesen zokog és meghatja az egész törvényszéket. Végre az ellenfél ügyvéde tanácsosnak véli megkérdezni a fiúcskát: «Miért sírsz, lelkem?» Mire a gyermek: «Mert a bácsi csíp!»

pudli kutyácskája áll és a hercegtől koldul az ételből. Az aláírás:

Vitam et sangvinem! Moriamur.

Ertekatta! Czoki pudll!
Frisz nicht Princen, sondern nudll!]

A szeptember 11-iki híres jelenet históriai igazságát illető kérdések közűl kétségtelenül legfontosabb: mit válaszoltak a rendek Mária Terézia esengő beszédére? Német ellenségeink le akarják tagadni a magyarok áldozatra kész lelkesedését. SPRINGER *(Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden,* Lipcse, 1863., I. r. 8. l.) nem átall ilyen hazudságot írni: «*... der Gemahl der Königin, der lothringische Herzog Franz, als er den Eid als Mitregent (20. September 1741.) leistete, — und nicht die Magnaten — Gut und Blut für die Königin und das Reich zu opfern versprach; ... die ganze Haltung des ungarischen Reichsrathes eine rückhaltende, berechnende, zum Theil selbst kühle war ...*»

Holott kétségtelen, hogy a rendek a *‚vitam et sangvinem'* kiáltással vígasztalták meg a magyarokhoz folyamodó Mária Teréziát. Egy jelenvolt erdélyi mágnás GRÓF TELEKI MIHÁLY, 1741. szeptember 17-én Pozsonyból báró Lázár Jánoshoz írott levelében így beszéli el az eseményt: «Eloszolván az ország, personalis insurrectio lévén, a' Bavarus ezen országhoz és többekhez tett helytelen praetensioira nézve már Ausztria széllyében bedobolt, továbbra is igyekszik, ha nem reprimáltatik. Melyre nézve Felséges Asszonyunk 11 ma Praesentis felhívatván bennünket országostól a' Po'soni várban, maga igen szép adhortatioval Deákul e Throno in medio statuum proponált és erre az ország részéről a Primás hertzeg felelt, a' statusok pedig finita propositione uno ore mindjárt felkiáltottak: *damus vitam et sangvinem.*» — Rántottak-e ez alkalommal kardot a lelkes magyarok, mint a legtöbb képíró ábrázolni szokta, olyan kérdés, a melyet ma már nehéz volna el-

Vitam et sangvinem! Moriamur.

dönteni; csak az egyszerű józan ész mondja, hogy ez a dolog sokkal theátrálisabb, semhogy az életben könnyen megeshessék. A *‚Moriamur pro rege nostro Maria Theresia'*-t nem kiáltották; ez későbbi toldalék.

Az 1741-iki 63-ik tövénycikkely bevezetésében ez van írva: «*vitam et sangvinem sese impensuros unanimi assensu polliciti sunt*». [Egyhangú helyesléssel ígérték, hogy életöket és véröket adják.] Döntő fontosságú Mária Teréziának két saját nyilatkozata, mely a *‚vitam et sangvinem'* történeti hitelességét igazolja.

Thaly Kálmán a *Századok*ban (XX., 913.) Mária Teréziának egy sajátkezűleg aláírott levelét közli, melyet a királynő 1742. május 18-án Bécsből ifjabb gróf Esterházy Imre nyitrai püspökhöz és nyitramegyei főispánhoz intézett. E levélben ez van: «*Pro Mea, Domusque Meae conservatione vitam et sangvinem profundere tam alacriter sese obtulit bellicosa Hungarica Gens*». [Az én megtartásomra és házam megtartására serényen ajánlotta föl a vitéz magyar nemzet, hogy életét és vérét áldozza.]

Az a Bécsben, 1746. május 17-én kelt oklevél, melylyel Mária Terézia gróf Esterházy József tatai majorátusát szentesíti, így végződik: «*Primus erat* (t. i. gróf Esterházy József) *qui desiderata auxilia parte ex sua prono et generoso animo obtulit, factoque hoc potior pars fuit celebris illius et aeviterna tum memoria tum gloria digni conclusi, quo tota gens Hungara, pro summo regii animi nostri solatio in conspectu nostro ad arma conclamavit vitamque et sangvinem pro nostri et augustae Domus Regnorum etiam nostrorum defensione, exemplo sane rarissimo, litaturum se spopondit.*» [Ő volt az első, a ki a kívánt segélyt a maga részéről készségesen és nagylelkűen felajánlotta; és e tettével kiváló részese volt ama híres, örök emlékezetre méltó és dicső határozatnak, melylyel az egész magyar nemzet, királyi lelkünk-

nek nagy vígasztalására, jelenlétünkben ritka példával megfogadta, hogy életét és vérét áldozza a mi védelmünkre és királyi házunk védelmére.] Ez a levél a majorátus egy pörében törvényszék előtt is forgott és nyomtatásban is megjelent 1862-ben, *A galanthai és fraknói gróf Esterházy család tatai lineájának majorátusát tárgyazó perben felmutatott okiratok* című füzetben. (3. l.)

Íme a hálás királynő mily magasztaló szavakkal emlékszik meg a pozsonyi jelenetről s a németek mégis azt merik állítani, hogy meg sem történt!

Vitam et sangvinem, sed avenam non.

A németek históriai hazudsága az ismeretes *‚vitam et sangvinem, sed avenam non'* is. Ez a csúfolódás a magyar szalmatűzre céloz: hogy a nemzet fölajánlotta életét és vérét, de mikor arra került a sor, hogy az insurgens sereget zabbal kell ellátni, egyszerre megcsappant a lelkesedés. Ez nem igaz. Az 1741-iki 63-ik törvénycikkely 25-ik §-a ellen, mely szerint a megyék a seregnek szükséges kenyeret és zabot fogják szolgáltatni *(necessarium panem et avenam prestabunt)* nem történt sehol semmi; az ország örömest áldozta földi javait is. De megesett, hogy néhutt (például Győrvármegyében) a rossz termés miatt nem lehetett elegendő zabot előteremteni s gabonát ajánlottak föl; másutt viszont a zab volt bővében, de a gabona nem futotta. Ebből faragott aztán a német rosszakarat általánosságot, hogy t. i. a magyar a seregnek nem akart még takarmányt sem adni.

Mária Terézia són szánkázik.

Egy furcsa vándoranekdotával kell most elbánnunk. Német írók gyakran emlegetik azt a mendemondát, mely szerint Du Barry grófné, XV. Lajos hírhedt szeretője, vagy mint mások állítják, Marie Antoinette királyné, nyaratszaka són szánkázott. A magyar hagyomány e ritka sport kétséges dicsőségével Mária Teréziát ajándékozza meg. Húszharminc éve gyakran hallottam öregek szájából, hogy gróf Grassalkovich Antal, mikor Mária Terézia Gödöllőn meglátogatta, Pesttől Gödöllőig törött sóval hintette föl az

Mária Terézia són szánkázik.

országútat s a királynő nyáron négylovas szánkán utazott a nábob kastélyába. Mária Terézia gödöllői látogatása 1751. aug. 11-én történt. Ekkor a későbbi Du Barry grófné nyolc éves volt, egy Anne Bécu nevű szegény asszony törvénytelen leánya; Marie Antoinette pedig még nem is élt. (* 1755.) A gödöllői só tehát megelőzi a versaillesit vagy trianonit; a mi azonban nem gátolja meg abban, hogy épp oly mendemonda ne legyen, mint amaz. Grassalkovich a királyi vendég tiszteletére valóban káprázta tó és — ízléstelen pompával árasztotta el Gödöllőt; a kivilágítások, tűzjátékok, állatviadalok tenger pénzt emésztettek föl. A són szánkázás mindazáltal még sem igaz. Ellene mond Mária Terézia egész erkölcsi mivolta. Még ha Grassalkovich el is követi azt a nagy ügyetlenséget, hogy a királynőt ilyen otromba módon akarja ünnepelni (a mi erről az okos emberről nem tehető föl), Mária Terézia bizonnyal visszautasítja ezt az őrült és a *‚misera plebs contribuens‘* sértő pazarlást. Elképzelhetetlen, hogy a polgárias gondolkodású, komoly fejedelemasszony részt vegyen ilyen komédiában, mely alkalmas lehet vala arra, hogy egész Európát kacajra fakaszsza. Nem tetszettek neki a gödöllői nagy spektákulumok és hallatlan heccek sem, melyekben felöltöztetett medvék viaskodtak egymással; nem bámulta a pazar tűzjátékot, a szökő borkútakat, és nyiltan meg is mondta, hogy a hiábavaló dolgokban nem tellik kedve. Hogyan szánta volna hát magát a legízléstelenebb dologra, a són szánkázásra? Ez az anekdota nyilván a nép fantáziájának műve. Az ó kor nagy pazarlásairól szóló mendemondák hinthették el a folkloreban a hihetetlen fényűzés meséinek magvait. A hétszázötvenezer forintos gyöngy, melyet Kleopatra ecetben olvasztott föl és Paulla Lolia hárommillió forintos köntöse, melyet Plinius látott, a nagyításnak később sokszor másolt példái. A nép csodadolgot akart mesélni a dúsgazdag jöttment fényűzéséről és kitalálta a són szánkázást.

Grassalkovich koldusdiáksága.

De vajjon csakugyan jöttment volt-e gróf Grassalkovich Antal? Eddig csak azt tudtuk róla, hogy a legnagyobb méltóságokra emelkedett prókátor hajdan szegény tót diák volt, aki a barátok konyháján tengődött. Grassalkovich ezt maga sem tagadta, sőt dicsekedett vele; és még Mária Teréziának is megmutatta azt a két cserépbögrét, melyben egykor ételét hordta, némelyek szerint a pozsonyi, mások szerint a pécsi franciskánusok klastromából. Ezek a bögrék Gödöllőn még ma is megvannak.

Ompolyi Mátrai Ernő (Spinóza dr.) legújabb kutatásai *(Budapesti Hirlap,* 1895. 263. sz.) azonban azt a gyanút kelthetik bennünk, hogy a hatalmas nábob koldusdiáksága mendemonda, melyet Grassalkovich alkalmasint maga koholt, hogy kuruc eredetét titkolhassa. Az időtt, midőn Grassalkovich Antal 1693-ban a nyitramegyei Ürményben született, atyja János, Bottyán ezredesnek, a későbbi Vak Bottyán kuruc generálisnak kedvelt íródiákja volt, később főpostamestere, kit Bottyán 1700-ban a szintén nyitrai eredetű Czagányi Mihálylyal együtt, királyi beleegyezéssel örökösévé, legatáriusává fogadott és szolgálatai jutalmául jóval előbb az Esztergommegyében fekvő Bátorkeszin és Kisujfalun 25—30 jobbágyból álló birtokrészszel adományozott meg. *(Archivum Rákóczianum* IX. 38., 61., 68., 802. és 809.)

A vagyon, melyhez Grassalkovich János legkivált Bottyán halála után jutott, jelentékenynek mondható, de ura jóvoltából már előbb is oly módban volt, hogy nemes családja egyetlen sarjának, Antal fiának iskolázására bőven tellhetett neki. A fiatal Grassalkovich tehát mesés vagyonának magvát a kuruc generálistól örökölte és öröksége döntő lett pályaválasztására nézve is. A Bottyán-örökség ugyanis a kamarával, majd a tábornok özvegyével, Forgách Julia grófnővel, hosszas pörbe kevervén a Grassalkovich családot, az ifjú Antal ügyvédséget tanult, hogy maga védelmezhesse a vagyont. A maguk dolgainak ren-

Grassalkovich koldusdiáksága.

dezése után fényes tehetségét a kormány rendelkezésére bocsátotta s így lett Vak Bottyán egykori postamesterének fia huszonhárom éves korában kincstári fiskussá, egynéhány esztendő múlva a királyi ügyek jószágigazgatójává és a neoaquistica commissio elnökévé. 1731-ben már királyi personalis, 1736-ban báró, 1751-ban koronaőr, valóságos belső titkos tanácsos, Arad, majd Nógrád főispánja, végre főlovászmester és gróf. Csoda-e, ha ez a mesés pályafutású udvari ember nem ütötte dobra az ő kuruc eredetét? Maga írja *Beteges és unalmas gondolatok* című könyvében, hogy «midőn már az épület elkészíttetik, el kell hányni az állásokat, egyébiránt elveszti az épület ékességét». Ez a filozófia érthetővé teszi, hogy atyjának jóltevőjét megtagadta s inkább a koldusdiák köpönyegébe burkolódzott, semhogy kiderüljön a Bécsben még mindig félelmes nevű kuruc generálissal való összeköttetése.

Congeries lapidum.

Grassalkovich mesés vagyonának eredetéről mindig a legrosszabbakat beszélték. Ismeretes az a distichon, melyet egy pap írt volna a gödöllői kastély falára:

Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.

(Kőhalmaz, vétkes rablással gyüjtve rakásra
Összerogy és idegen bírja rabolt javait.)

ODROBENYÁK NEP. JÁNOS szerint *Gödöllő hajdan és most,* Budapest, 1875.) e vers szerzője HANGAY hatvani kapucinus atya, ki e sértő distichont akkor csinálta, mikor Grassalkovich felszólította, hogy készítene valami alkalmas felíratot a gödöllői kastélyra. Mikor aztán Grassalkovich megharagudott, HANGAY így módosította a verspárt:

Congeries lapidum, multo congesta labore,
Nec ruet, nec istas alter habebit opes.

(Kőhalmaz, sok fáradsággal gyüjtve rakásra
Megmarad és idegen nem lesz a birtokosa.)

A verselő páter azonban mégis csak elvesztette Grassalkovich kegyét. — A *Honművész* 1833. április 21-iki számában *Magyar hevenyész költész* cím alatt ezt olvassuk: «Több év előtt élt honunkban egy Henkay nevű hevenyész, kinek hirtelen felfogó 's elmés gondolatai 's ötletei gyakran álmélkodást gerjesztének. G. herczeg [1]) birtokainak egyikén pompás épületet csináltatván, azt innepies vendégséggel nyitá meg, melyre számtalan vendég 's Henkay is megjelent. A herczeg jól ismervén ezen költésznek jelesebb költeményeit, felszólítá őt, készítene ez épületre valamelly illő felírást. Henkay ezen felszólításra azonnal e' distichonnal felelt: *Congeries lapidum.*

Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.

(A sok ragadozványok által egybe hordott kőrakás összve fog omlani, és az elragadott kincsek máséi lesznek.) Ki írhatná le a' számos gyülekezetnek álmélkodását ezen váratlan felírás csipős fanyarsága felett! A' herczeg azonban arczvonásait nem is változtatta, hanem a merész költésznek hasonló váratlan büntetése felől gondolkodék. Le ülnek a' drága étkek és italokkal megrakott asztalhoz, 's Henkaynak a' herczeg parancsolatjára 'a díszhelyet kellett elfoglalni. Az udvarló cselédség már is körül hordja az étkeket, de mindenkor csak Henkay szomszédjánál kezdik a megkinálást, őtet pedig, a' mint látszott, tekintetbe se vették. Mindezek esznek, isznak, Henkay pedig éhezik és szomjazik a' díszhelyen. Midőn így a füstölő étkek s' italok szaga kisértőleg csiklandozná a szegény Henkayt, minden ember bőségben lakmározik 's csak őtet egyedül nem kinálják valamivel, feléje fordul a' herczeg, 's ingerkedve kérdi, nem volna-e' kedve verselésre. A' köl-

[1] Grassalkovich Antal nem volt herceg, csak a fia lett azzá 1784-ben.

Congeries lapidum.

tész, ki talán a' lakmározó körben testetlenül ülve gondolta volna magát, ha csak az éhség nem emlékezteti vala őtet földi létére, igenelve felelt, 's ekkép írá le azonnal diszhelyi rosz helyeztetését:

Esuriunt medii, primi saturantur et imi,
Errant, qui dicunt „medium tenuere beati.“

(Éheznek a' középsők, jól laknak az elsők s' utolsók, hibáznak, kik mondják «a' közepet választották a boldogok.») Ekkor a' herczeg intésére Henkay elejébe hordták az étkeket, s az epedő költész kárpótlást nyert.»

Mondanom sem kell, hogy a híres *Congeries lapidum* epigrammnak ilyetén keletkezése képtelen anekdota. A józan ész nem hiheti, hogy ama hatalmas urral bárki is így merészelt volna szemtől szembe tréfálkozni, kivált Grassalkovich legsebezhetőbb oldaláról: vagyonának keletkezéséről. A külföldön is ösmeretessé vált distichon szerzőjéhez azonban közel jár mind a két anekdota. A hegyes tollú poéta nem ugyan Henkay, a «hevenyész költész», hanem HANGAY, és nem «hatvani kapucinus atya», de egy, a múlt században igen ismeretes piarista: HANGAY ZAKARIÁS. (Keresztneve Márton; * 1708. nov. 3. Szent-Benedeken, fölszentelték 1735. jan. 15. Szegeden. † 1766. máj. 2. Breznóbányán.) Néhai BECK ALAJOS piarista professzor közlötte velem, hogy a magyar kegyes-tanítórend mindmáig föntartotta HANGAY ZAKARIÁS hirét; igen elmés, tehetséges ember volt, kitűnő deák poéta, de nyugtalan lélek, ki sokat kóborolt és hányatódott. Valószínű hogy a sokat emlegetett distichon szerzője ő; de a vers természetesen nem amaz anekdotában mondott körülmények közt keletkezett.

Mária Terézia erkölcsei.

Szinte kiirthatatlan mendemonda, mely nem csupán a nép között talál hívőkre, hogy Grassalkovich Antal mesés fényű pályafutásának a titkát Mária Terézia szívében kell keresni. Ez rágalom, és pedig ostoba rágalom.

Grassalkovich (* 1693.) már III. Károly idejében kiváló méltóságokat viselt és negyvenhárom éves ember volt, mikor Mária Terézia férjhez ment. A gödöllői látogatás idején ötvennyolcadik esztendejében járt. († 1771.) Ama romantikus históriát valóban csak a gonosz butaság találhatta ki. *Mária Terézia erkölcsei.*

De itt érintenem kell egy másik kényes dolgot: Mária Terézia magánélete tisztaságának kérdését. Nem fölösleges ezzel a dologgal foglalkozni, mert valljuk meg végre nyomtatásban is: az a magyar nemzet, amely asszonykirályát negyven évig lovagias hódolattal vette körül, másrészt pornograf anekdoták sokaságát költötte a fejedelmi nőre és a csúf történetek közül nem egy ma is szájrul szájra jár. Valószínű, hogy e trágárságok egykorúak; a múlt század közepén száz pálca elszenvedésére és a városból való kiközösítésre ítéltek egy debreceni csizmadiát, aki a királynőt becstelen szóval illette. Az asszonyuralkodó bizony mindig ki van téve a rút gyanúnak és kivált a Katalin cárnő idejében nem csoda, ha a laszcív anekdota a trón körül is settenkedett. Pedig a Mária Terézia magánélete maga volt a tisztaság. A tizenhat gyermek anyjáról ellenségei sem mondhattak rosszat; és ez az ő erkölcsösségének legmeggyőzőbb bizonysága. Nagy Frigyes tudvalevőleg nagy kedvelője volt a szabadszájú udvari pletykáknak: követei jól ismerték e gyöngeségét, és alig van titkos jelentésök, mely ne hemzsegne az ilyesmitől. A követek gyakran még tódítottak is, csakhogy uroknak meg legyen ez a kedvelt olvasmánya. A bécsi követek excellálnak e dologban; nem kímélnek senkit, meghurcolják az alsóbb rendű palotahölgyeket is, szörnyűséges történeteket tudnak az uralkodó család tagjairól, és e borsos relációiknak állandó tárgya II. József, kinek fiatalkori szerelmi nyomorúságait nagy kedvvel és apróra mondják el, a legcsúfabb részletekkel egyetemben. Ezek a skandalumra éhezők azonban soha egy rossz

Mária Terézia erkölcsei.

szót sem tudnak írni Mária Teréziáról; pedig Nagy Frigyesnek ez lett volna csak az ünnepi falat! MARCZALI HENRIK, ki a berlini titkos levéltárban mind átkutatta a követi jelentéseket, azt mondja nekem, hogy a diplomaták e pornogrammjai egy betűvel sem tudják illetni a királynő magánéletét; és ez Mária Terézia erkölcsi tisztaságának kétségtelen bizonyítéka. Ha egyáltalán lehetséges volna reprodukálni a királynőről ma is közkeletű rút anekdotákat: könnyű volna kimutatnom, hogy legtöbbjöknek az eredete Mme de Pompadour, Du Barry és Katalin cárnő körűl keresendő.

Mária Terézia és Mme de Pompadour.

Itt említem meg azt a mendemondát, mely szerint Mária Terézia 1756-ban, a versaillesi szövetség megkötése előtt, marquise de Pompadournak ‚*ma chère cousine*' megszólítású levelet írt és biztosította benne ‚kedves barátnőjét' igaz tiszteletéről és barátságáról. A szövetség ügyét különben, így szól tovább a mendemonda, egy-két óra alatt XV. Lajos szeretőjével rendezte el az osztrák követ.

Az 1756-iki osztrák-francia szövetség megkötésének igaz története egészen más volt, mint azt BROGLIE herceg legújabban kiderítette egy könyvével [1]). Kaunitz már 1755-ben elkészítette tervét, mely szerint Nagy Frigyes erejét a franciával való szövetkezéssel kell megbénítani. Mária Terézia helyeselte a tervet és elküldötte Párisba Stahrembergnek, egy, a királyhoz intézett sajátkezű levél kíséretében. «*Je promets, foi d'impératrice et de reine*» írja MÁRIA TERÉZIA e levelében, «*que de tout ce qui sera proposé de ma part au roi très chrétien par le comte de Stahremberg, il ne sera jamais rien divulgué et que le plus profond secret sera gardé à cet égard et pour toujours, soit que la négociation réussisse ou ne réussisse point, bien entendu néanmoins que le roi très chrétien donne une déclaration et promesse*

[1]) *L'Alliance autrichienne*, Paris, 1895.

pareille à celle-ci». [Császárnői és királynői szavamra igérem, hogy mindaz, amit gróf Stahremberg részemről a francia király elé terjeszt, soha közzé nem lészen és minden örökre a legmélyebb titokban marad, akár lesz foganatja az alkudozásoknak, akár nem; magától értetődik, hogy a francia király is hasonló nyilatkozatot és igéretet tesz.] De volt egy nagy nehézség. Kire lehessen bízni ezt a fontos levelet? Hol a kéz, mely indiskréció nélkül juttathassa a királyhoz? A francia miniszterekre gondolni sem lehetett, mert mindenki tudta, hogy ezek az urak a porosz szövetség hívei. Ha közlik velök a titkot, csak annyi, mintha magával Frigyessel közlötték volna. Végre, nem tudván mi tevők lenni, Stahrembergre hagyták a közvetítő megválasztását. Bizakodtak benne, hogy a gróf eléggé ismeri a francia udvart; de mégis kijelölték neki herceg Contit és Mme de Pompadourt, mint aki legalkalmasabb a kényes küldetés teljesítésére. Stahremberg érett megfontolás után Mme de Pompadourt választotta. A király kegyeltjével Kaunitz versaillesi követ korában bizalmas barátságot kötött és most levelet írt a hatalmas courtisanehoz, jóakaratába ajánlani Stahremberget. E levélben Kaunitz csakugyan hódolva és hízelegve keresi Mme de Pompadour pártfogását. Ebből keletkezett a mendemonda, hogy Mária Terézia *‚ma chère cousine'* megszólítású, barátságos levelet írt a hölgynek. Az egész a Nagy Frigyes kitalálása s arra való volt, hogy eleve diskreditálja az osztrák-francia szövetséget.

Mária Terézia és Mme de Pompadour.

Így vélekedik Broglie herceg; a *‚ma chère cousine,* mendemondájának keletkezésébe azonban alkalmasint erősen belejátszott az, hogy Mária Terézia leányával, Marie Antoinettetel, csakugyan mintegy kerestette Du Barry grófné, XV. Lajos szeretője kegyét. Mária Terézia és Marie Antoinette levelezésében igen gyakran fordul elő a Du Barryval szemben követendő *modus procedendi* kérdése. Marie Antoinette már 1771. szeptember 13-iki

Mária Terézia, Marie Antoinette, Du Barry

Mária Terézia; Marie Antoinette, Du Barry.

levelében (ARNETH kiadása 45. l.) védekezik az ellen, mintha ő elhanyagolná a ‚hölgyet'; de aztán azt is kifejti, hogy ha tenné se lenne nagy baj. MÁRIA TERÉZIA szeptember 30-án ezeket írja leányának (u. o. 48. l.): «*Vous ne devez connaître ni voir la Barry d'un autre oeil que d'être une dame admise à la cour et à la société du roi. Vous êtes la première sujette de lui, vous lui devez obéissance et soumission; vous devez l'exemple à la cour, aux courtisans que les volontés de votre maître s'exécutent. Si on exigeait de vous des bassesses, des familiarités, ni moi, ni personne pourrait vous les conseiller; mais une parole indifférente, de certains regards, non pour la dame, mais pour votre grand-père, votre maître, votre bienfaiteur! Et vous lui manquez si sensiblement dans la première occasion ou vous pouvez l'obliger et lui marquer votre attachement, qui ne reviendra plus de sitôt*«. [Te sem nem ismerheted a Barryt egyébnek, sem nem nézheted őt más szemmel, mint egy hölgyet, akinek belépése van az udvarhoz s a király társaságába. Te az ő első alattvalója (már mint a királyé) vagy, engedelmességgel és alázattal tartozol neki: jó példával kötelességed elüljárni az udvarnak, az udvarbelieknek, hogy uratok akarata teljesedjék. Ha tőled alávalóságokat, bizalmaskodásokat kívánnának, sem én, sem más nem tanácsolhatná, hogy engedelmeskedjél; de egy közönyös szó, egy pillantás megjárja, nem a hölgy kedvéért, de a te nagyatyád, urad, jóltevőd miatt! És te mégis oly érzékenyen vétesz ellene már az első, nem egyhamar ismét elkövetkező alkalommal, mikor lekötelezhetted volna és jelét adhattad volna ragaszkodásodnak!]

MARIE ANTOINETTE első levelében, 1770. julius 9-én (az ő saját ortografiájával) ezeket írja: «*le Roi a mille bontes pour moi et je l'aime tendrement mais c'est a faire pitié la foiblesse qu'il a pour Md. du Barry qui*

est la plus sotte et impertinant creature qui soit imaginable elle a jouë tous les soirs avec nous â Marly elle s'est trouve deux fois a cotes de moi mais elle ne m'a point parle et je n'ai point tachee justement de lié conversation avec elle mais quand il le faloit je lui ai pourtant parle.» [A király igen jó és szíves iránt tam, és én őszintén szeretem őt. De szánalmas látni, milyen gyönge Du Barrynéval szemben, aki az elképzelhető legostobább és legimpertinensebb teremtés. Minden este velünk játszott Marlyban. Két ízben mellettem volt, de nem szólt hozzám és én sem igen ügyekeztem vele társalgást kezdeni; de mikor kellett, mégis beszéltem vele.] MARIE ANTOINETTE ezt alig kéthónapos menyecske korában irta; esküvője 1770. május 16-án volt Lajos trónörökössel.

Marie Antoinette születése napja.

Itt megemlítem mellesleg azt a mendemondát is, hogy Marie Antoinette a lissaboni földrengés, e negyvenezer emberéletbe került katasztrófa napján született. Még francia források is hívatkoznak e szomorú ómenre. Marie Antoinette azonban 1755 november 2-án, halottak napján jött a világra, tehát ama példátlan szerencsétlenség után egy nappal.

Hadik András Berlinben.

Ki nem ismeri azt az anekdotát, mikor Hadik András, a vitéz lovas generális, huszárjaival Berlinben terem, a várost megsarcolja, Mária Teréziának pedig egy pár tucat kesztyűt rekvirál; és csak Bécsben veszik észre hogy a berlini kesztyűsök kópéságot követtek el, mert valamennyi kesztyű felemás — a balkézre való. Ebben a históriában voltaképp csak a kesztyű dolga a mendemonda. Hadik András generális 1757. október 15-én, Mária Terézia neve napján, háromezer huszárjával hirtelen meglepte Berlin városát és 300,000 (némelyek szerint csak 30,000) tallér sarcot vetett ki rá. Ezt a pénzt azután szétosztotta katonái között. A várost magát megkímélte, csapatát erős fegyelem alatt tartotta és nem vitt el egyebet, csak hat porosz zászlót, és két tucat, a város címerével díszített

Hadik András Berlinben

női kesztyűt, melyet aztán a királynőnek ajándékozott. hogy «lovag bajnok módra kedveskedjék». Huszonnégy óra múlva elvonúlt Berlinből, hiába keresett a városi tanács mindenféle ürügyet, hogy tartóztassa; mert ezalatt Móric dessaui fejedelem csak egy napi járásra volt seregével. E «vitéz és önzetlen» tettéért a királynő Hadiknak 3000 darab aranyat küldött és 1758 március 7-én a Mária Terézia-rend nagykeresztesévé nevezte ki őt. — Ez historikum, de a kesztyű dolga anekdotaszerűnek látszik. A magyar gavallérhoz illik az elmés, gyöngéd ötlet, hogy királynőjének hadi zsákmány gyanánt két tucat kesztyűt visz a nagy ellenség, Frigyes, megalázott városából; ezt az epizódot el is fogadja számos történetíró. A berlini kesztyűsök tréfája azonban hihetetlen. Azoknak az ijedt mesterembereknek, akikre a kemény generális ráparancsolt, hogy huszonnégy óra alatt hímezzék a város címerét két tucat kesztyűre, aligha jutott eszébe ilyen áprilisjáratás. Vagy merték volna megkockáztatni, hogy Hadik generális észre vegye a rossz viccet? Igen jól tudták azok, hogy a diadalmas hadvezér az effélét ugyancsak megkeserűltetné velök, mert ez tiszteletlenség a királynővel szemben s arra is alkalmas, hogy az ajándékozót nevetségessé tegye.

Clauswitz doktortól, Berlin város archivariusától, W. L. Hertslet közvetítésével, ezt a fölvilágosítást kaptam: «A Hadik kesztyűiről szóló anekdota elsőben a Biester kiadásában megjelent *Berlinische Blätter* 1798-iki folyamában említődik s a közlő már ott is megjegyzi, hogy ez a dolog koholmány. Berlin magisztrátusának levéltárában még megvannak a Hadik 1757-iki sarcolására vonatkozó iratok. Ez iratokban elő vannak sorolva az osztrák tiszteknek adott rendkivüli ajándékok, az ellenség rekvirálásai a lakosokon, kesztyűről azonban sehol sincsen szó. Ebből valóban azt a meggyőződést nyerhetjük, hogy az az egész történet csakugyan költemény.«

Hadik András Berlinben

A Biesterféle *Berlinische Blätter* 1798-iki évfolyamának 200-ik lapján, a *Zurückerinnerungen an die zweimalige Einnahme Berlin's* című közlésben ez olvasható: [«Az emberek azt a mendemondát találták ki, hogy az osztrákok a sarcoláskor egy csomó női kesztyűt is követeltek, melyet Bécsbe akartak küldeni, hogy ott a hölgyek Berlin meghódításának emlékére viseljék. Mások ellenben azt állítják, hogy az egész dolog csak egy, a sarc kifizetésekor jelenlévő berlini lakos szerencsétlen ötlete volt: ez az ember a császárné számára egy csomó kesztyűt akart szinte rátukmálni egy osztrák tisztre, aki a tolakodót rossz kedvvel utasította egy altiszthez. Arról soha soha senki nem hallott, hogy a kesztyűk megérkeztek volna Bécsbe. Egynéhány berlini, kinek ez a dolog úgy fájt, mintha Berlin palládiumát ragadták volna el, azzal a reménynyel kecsegtette magát, hogy a bajor herceg a boroszlói táborból Zieten generálist kiküldte, hogy foglalja el Bécset s ott a berlini hölgyek számára karmantyúkat rekviráljon; ez nagy vígasztalása volt a kesztyűkön búslakodóknak. A mai világban holmi kesztyűknél és karmantyúknál különb dolgokat szokás a városokból elvinni. Márvány és érc szobrokat cipelnek haza emlékül, s ezek a tárgyak az évnek minden szakában, télen és nyáron egyaránt használhatók.»] Mint látjuk, a felemás kesztyűkről Berlinben a múlt század végén még nem tudtak; a dolog tehát minden bizonnyal újabb keletkezésű.

Mária-Terézia és a koldusasszony.

Liezen-Mayer Sándor, a jeles magyar képíró egyik legismertebb festménye azt a megható jelenetet ábrázolja, mikor Mária Terézia az uccán megszoptatja egy beteg koldusasszony éhező kis gyermekét. Az irgalmasságnak e cselekedetét sok más fejedelmi nő dícséretére is emlegetik; Mária Terézia azonban nem gyakorolhatta e jótékonyságot, mert tizenhat gyermeke közül nem táplált maga egyet sem. Már pedig köztudomású, hogy az olyan nőnek, aki nem szoptat, még a betegágyban elapad a teje.

LIEZEN-MAYER szép képe tehát megfestett érzékeny mendemonda, melynek eredetét alkalmasint az ilyen lojális történetkékkel bővelkedő régi iskolai olvasókönyvekben kell keresnünk.

Hany Istók. A Fertő mocsaraiból egykor kikerült rejtelmes ‚vízi ember' a Hany [1]) Istók, még most is oly elevenen él a litterátus emberek hagyományában, mint e század híres jövevénye, a mindmáig titokba burkolázott Hauser Gáspár, kit némelyek magyar származásúnak hisznek. Hany Istók azonban már végképp beleveszett a legendás homályba, s a mellett, hogy a mesélők valóságos szörnyetegnek föstik őt, még azt sem tudják róla, hogy mikor élt voltaképpen. Valahány öreg emberrel beszéltem e vízi csodáról, mind azt mondta, hogy Hany Istók a napóleoni háborúk idejében bukkant föl; sőt akadtam egy aggastyánra, aki azt vallotta, hogy ő e század tízes éveiben Esterházy herceg vendége levén Kapuvárott, látta is a ‚hal-embert', amint cifra hajdú libériába öltöztetve az asztal körül szolgált.

Hany Istókot a hagyomány meglett kamasznak fösti és még szerelmes históriába is keveri a jámbort. Hogy tudni illik beleháborodott a kapuvári várnagy szép leányába, kigyóval-békával kedveskedett neki, és mikor imádottját feleségül vette egy szomszéd uradalombeli tiszt, kétségbeesetten nekivágott a Hanyságnak és örökre eltűnt a vizekben. A monda szerint Hany Istók csodálatos keveréke volt az embernek és a halnak; testét pikkelyek födték, ujjait úszóhártya kötötte össze, szája a harcsáéhoz vala hasonlatos, fején pedig haj helyett porcogós taréj meredt. Emlegeti a hagyomány azt is, hogy e vízi szörnyeteget csak föltételesen keresztelte meg a pap, a szokott formulát e szavakkal kezdvén: «Ha ugyan ember vagy.» JÓKAI MÓR a *Névtelen vár* című regényében szintén e század

[1]) Egy szótag; tehát nem ‚Hani' mint rendesen mondani szokták.

elején bukkanik föl Hany Istók s a nagy költő összegyűjtve a monda minden furcsaságait, a vízi csodát még saját fantáziájának pompájába is burkolja. *Hany Istók.*

Soós Géza kapuvári káplán rendelkezésemre bocsátotta az anyakönyv följegyzéseit, említvén egyszersmind hogy Hany Istókot a kapuvári nép *Csicsa* néven ismeri s csak annyit tud róla, hogy piros nadrágba bujtatták és hogy kedves eledele a béka volt; tehát valami rendkívül csodálatos istenteremtése nem lehetett, mert másképp jobban megőrizték volna emlékezetét.

A kapuvári kereszteltek anyakönyve halomra dönti azt a hitet, hogy Hany Istók e század elején tűnt elő s hogy felnőtt legény volt. Az 1749-iki matrikulában van róla szó, időrend során kívül, a lap legalján, a március 23-ki dátum után, e jegyzetben: «*NB. die 17. Baptizatus est conditionate puer demens repertus in Sylva, Stephanus, circiter Annorum 8. Cujus patrini Michael Hochszinger et Anna Maria Meznerin.*» (Jegyzet: 17-én föltételesen megkereszteltetett egy erdőn talált tébolyodott fiú, István, körülbelül nyolc éves. Keresztszülei Hochszinger Mihály és Meznerné Anna Mária.)

Zerpák Antal kapuvári plébános a *Vasárnapi Ujság* 1855-iki évfolyamában összegyűjtve a Hany Istókra vonatkozó adatokat, megjegyzi, hogy a szóban forgó erdő alkalmasint az Eger-erdő volt, a hol a Király- és a Harcsa-tó van. Egy verzió szerint határozottan a Királytóból fogták ki. A keresztlevélben a «föltételesen» szó azt jelenti, hogy a plébános nem tudta, nincs-e már megkeresztelve a fiú.

Soós Géza közli velem, hogy az ez után következő, tehát 1750-iki anyakönyvnek legutolsó lapján, az írás hasonlósága után ítélve, Szalontay György kapuvári plébános egy német jegyzetet másolt le a kapuvári vár évkönyvéből. Lefordítom e jegyzetet, melynek helyesírási hibái a magyar másoló kézre vallanak. [Kivonat az

Hanv Istók. 1788-tól 1801-ig terjedő hivatalos jegyzőkönyvből. 1749. március 17-én Nagy Ferenc és Molnár Mihály kapuvári halászok vadállathoz hasonló fiút fogtak, ki azonban alakjára nézve tökéletes ember volt és körülbelűl tíz éves lehetett. Bevitték a várkastélyba. Minthogy a fiú nem tudott beszélni, föltételesen keresztelték meg, következőképpen: *Anno 1749 die 17. Martii baptizatus est* stb. (Lásd a fent közlött anyakönyvi jegyzetet.) A fiú mezítelen volt, csupán füvet, szénát és szalmát evett, ruhát nem tűrt magán és mihelyt embert látott, a vízbe ugrott és hal módjára úszott. Csaknem egy évig volt a várkastélyban, már főtt ételt is evett, föl engedte magát öltöztetni és már meglehetősen igazi emberré kezdett válni. A darabantok épp ezért kelleténél jobban bíztak benne. Igy történt, hogy a vízi emberke váratlanúl eltűnt és többé nem találták meg. Alkalmasint a várkastély közelében folyó Rábába ugrott és ismét leúszott a Hanyságba, ahol találták. — ROSENSTINGEL PÁL, várnagy.]

A kapuvári plébános, ZERPÁK ANTAL említett közlésében számos érdekes adatot jegyez föl Hany Istókról, és pedig elég józan kritikával, kivéve az úszóhártyák dolgát, mert ezt ő is hiszi. A fiú zömök, alacsony termetű volt; haja borzas, orra hosszú és kampós, szája igen széles, fogai nagyok, természete vad és baromi. «Feltűnően hosszú ujjait úszóhártyák kötötték össze.» Főtt ételt nem evett, de «vízi marhát» annál mohóbban habzsolt. Ha erőszakkal ruhát adtak rá, csakhamar minden lerongyolódott róla; csizmát nem tűrt meg a lábán. A várnagy neveltetni akarta; de Istók a pecsenyeforgatáson és vízhordáson kívűl nem tanúlt meg semmit. Beszélni nem tudott, csak berregett a szájával. Szeretett négykézláb járni. Gyakran szökni próbált s ilyenkor kutyákkal terelték vissza. A várbeli darabontok embertelenűl bántak vele, ütötték-verték. Egy pártfogója volt: a várnagy leánya, Rosenstingel Juliska, aki sokszor meg-

mentette a korbácstól. Istók is háládatos volt a leányasszony iránt. Mikor Juliska férjhez ment s a várban nagy lakzit csaptak, a fiú csupa kedveskedésből egy kosár eleven békát ontott az asztal közepére. Ezért megbüntették s elcsukták. Miután Juliska elköltözött Kapuvárról, Istók mindig nyugtalan volt, sírt és négykézláb szaladozott. Aztán egy nap eltűnt. Mondják, a vár árkába ugrott. Sokáig keresték, de csak dolmányának rongyait találták meg az Eger-erdőn. Három év mulva halászok ismét meglátták a mocsarakban; de tüstént lebukott s nem mutatkozott többé. Faragott képe megvan az eszterházi várban; űl és az egyik kezében békát tart. *Hany Istók.*

Én azt a sok mindenféle csodálatos dolgot, amit erre az éppenséggel nem rendkívüli tüneményre kennek, egy réges-régi anekdota vándorlásának tartom. Nápolyban, a kikötő mellett kanyargó szűk uccák egyikében, egy régi ház kapuja fölött egy kis kőszobor van, mely valami göndörhajú és kezében gyilkot tartó emberkét ábrázol. A gyermek is tudja, hogy ez a Nicolò Pesce, a Hal Mikulás, ama nevezetes vízi ember, aki évszázadokkal ezelőtt a tengerben élt. Kevésbbé érdekes a cáfoló adat, mely szerint ehhez a kőszobrocskához csak a múlt század második felében ragadt a Hal Mikulás — azelőtt Orionnak hívták e képet — mint hogy a vízi ember meséje ma is ösmeretes a nápolyi nép között, s hogy e furcsa dolognak nyoma van már középkori följegyzésekhen is.

Az olasz halember elsőben a XII. század végén bukkanik föl, GUALTIERO MAPES említi *Nugae curialium*-jában Nicolaus Pipè név alatt s elmondja a halálát is. A király látni kivánta ezt a furcsa embert; elébe is vitték, de a szegény istencsodája csak a vízben tudott megélni s a hosszas levegőn időzés megölte. FRA SALIMBENE XIII. századbeli krónikás már II. Frigyes császár (1212—1250.) korába helyezi a vízi embert, aki hallatlan búvár-hőstetteket mivel. Frigyes egyszer arany poharat

HUNGARIAN · AMERICAN SOCIETY
R. K. O. BLDG., ROCKEFELLER CENTER
NEW YORK, N. Y.

Hany Istók. dob a tengerbe s felhozatja Nicolòval; mikor azonban a császár még egyszer akarja látni ezt a mutatványt, a búvár nem jő fel többé a vízből.

Mellőzöm a SCHILLER *Der Taucher* balladájának tárgyává lett legenda további alakulását, melyet a nápolyi B. CROCE igen nagy apparátussal ismertet a Hal Mikulásról szóló monografiájában. *(La leggenda di Nicolò Pesce,* Napoli, 1885.) Csak a XVII. századbeli híres jezsuita: KIRCHER ATHANÁZ *Mundus subterraneus*ában foglaltakat említem, mert e nálunk is elterjedt könyv adatai közt van több vonás, melyet a magyar halemberre is reá ragasztottak, az anekdota-vándorlás ősi törvénye révén.

«II. Frigyes császár idejében», írja PATER KIRCHER, «élt egy igen híres búvár, akit rendkívüli úszóügyessége miatt Nicolò Pescenek, Hal Mikulásnak hívtak. Gyermekkorától fogva a tengerre szokott és osztriga- meg klárisgyűjtésből élt; a fenékről néha értékes dolgokat is hozott föl. Rendszerint négy-öt napig volt a vízben s ezalatt nyers hallal táplálkozott. Kalábria és Szicilia között úszkálva, levélhordó-szolgálatokat tett; sőt néha eljutott a Lipari-szigetekig is. A hajósok gyakran találkoztak vele a viharos tengeren, mintha csak valami vízi szörnyeteg lett volna. Ha fölvették a hajóra és tudakolták tőle, hova megy, megmutatta a leveleket, melyeket vízálló zsákban vitt a vállán. Miután jóllakott a hajósok kegyelméből, visszaugrott a tengerbe. Az emberek azt mondták róla, hogy szinte amfibiummá változott, mert az ujjai között úszóhártya nőtt, a tüdeje pedig annyira kitágult, hogy egész napra való levegő elfért benne. Mikor Frigyes Messinában járt, aranypoharat dobott a tengerbe, hogy a Hal Mikulás fölhozza. A búvár mintegy háromnegyed óráig maradt a víz alatt s mikor felbukkant, a kezében volt a pohár. Aztán elmondta a császárnak, hogyha sejtette volna, mi van odalent, a fél országért sem ment volna le; mert a mélység teli van rettenetes örvényekkel, szirtekkel

és embernagyságú polipokkal, kik hosszú karjaikat félelmesen nyújtogatják a búvár felé. Az aranypoharat csak azért tudta megtalálni, mert azt a víz sodra a szirtek közé vitte. Másodszor nem mert a tenger alá menni. De mikor a császár egy pénzes zsacskót dobott a vízbe, mégis nagy mohón utána ugrott s nem került elő többé.» *Hany Istók*

A mi hal-emberünk, a Hany Istók, nem vitt véghez ilyen jeles búvármutatványokat; de csodálatosabb olasz eredetijénél, mert benne a haltermészet szinte erősebb az emberinél. Érdekes, hogy mindezeket a lehetetlen dolgokat nem a nép fantáziája gyártotta, hanem a tudákos uraké. E másfél század előtt fölbukkant jelenségről, mint említettem, a kapuvári nép nem tud semmi különöset. Helyesen jegyzi meg Soós Géza, hogy a *Csicsa* nem lehetett valami rendkívül csodálatos istenteremtése; mert a folklore törvényei szerint a nép minden ritka, minden feltűnő dolgot tódít s nincsen rá példa, hogy a hagyomány valami fenomén furcsaságaiból hozzáadás helyett még elvenne. Hany Istókot a deákos emberek keverték vízi szörnyeteg hírébe, alkalmasint Pater Kircher hatása alatt. Két adat: a nyers hallal táplálkozás és az úszóhártyás kéz-láb (ez a nagy képtelenség) a Nicolò Pescetől kölcsönzött attributum. Öregapám szemtanútól (herceg Esterházy Miklós egy gazdatisztjétől) hallotta, hogy a Hany Istók valóságos hal-ember volt. Ugyancsak a litterátus urak mendemondája a pikkelyes test, a harcsaszáj, a porcogós taréj sat.

Holott a Hany Istókra vonatkozó összes hihető adatok sommázatából az derül ki, hogy ez a csoda voltaképp szegény hülye volt, és pedig alkalmasint mikrokefalosz. A kampós hosszú orr, a fülig érő száj, a nagy fogak, a vad, nyugtalan természet, a négykézlábjárás, a némaság, a tanulékonyság teljes hiánya mind az agy fejletlenségének tipikus jelei; ugyanezeket látjuk a legtöbb mikrokefaloszon. Támogatja sejtésemet az is, hogy Kapuvárhoz nem messze a Csallóköz, ahol a kretinizmus a

mult század közepén még elterjedtebb volt mint ma; de sőt a Hanyságban is elég gyakori ez a szomorú jelenség Ellenben nem igen illik bele a hülyeség képébe az a nagy vízkedvelés, az a ritka úszóügyesség, amelyet Istóknak a hagyomány tulajdonít. Annak a természet mond ellene, hogy ez a tünemény állandóan a vízben lakott; és nem magyarázható meg: miként élhetett kemény tél idején mezítelenül a szabad ég alatt. Az olasz prototipus, a Hal Mikulás legendájából keletkezett vándor anekdotának kell tehát ítélnünk a Hany Istók vízi emberségére vonatkozó összes dolgokat. Ez a szegény gyermek alkalmasint az erdőkön eltévelyedett hülye volt, akit, miután elszökött, megvett az első tél fagya.

Kempelen sakk-automatája.

Igen elterjedt mendemonda, hogy Kempelen Farkas (* 1734., † 1804.) világhírű sakk-automatáját I. Napóleon semmisítette meg; mikor ugyanis 1809-ben Schönbrunnban játszott vele s a gép őt is megverte, haragjában úgy vágta képen a török figurát, hogy összetörött. Ez nem igaz. A sakk-automata megvolt és működött még a negyvenes években is. A furcsa anekdota eredete alkalmasint a KÖLESI és MELCZER-féle *Nemzeti Plutarkus* (1816.) következő följegyzésében keresendő: «Milyen nagy vólt ennek a remeknek a híre, abból is kitetszik, hogy azt a vólt Frantzia császár Napóleon is látni kívánta, mikor ő 1809-ben Bécsben vólt. Az ő kívánságára a sakkmasina Schönbrunnba vitetett. Napóleon bámúlva csodálta azt a mesterséges remeket, egy pártit játszott rajta, de látván, hogy a Basát semmiképpen meg nem nyerheti, öszve hányta, vetette és hajította mérgibe, amint szokott máskor is, midőn a Generálisaival sakkot játszott, és vesztett, cselekedni.» A nem eléggé szabatos fogalmazásból némelyek azt értették, hogy a bosszús Napóleon az automatát «hányta, vetette és hajította» össze, pedig csak a figurákat érti az író, mint világosan kitűnik a generálisokkal folytatott játékra való hivatkozásból.

A schönbrunni jelenetet sokkal valóbbszínűen írják le a francia források, egy «szemtanú» előadása után. «Az automatát elhelyezték a szalon közepén s a császár leült vele szemben. A nézők három-négy lábnyi távolságban állottak és képzelhető, hogy kíváncsian várták a történendőket. Napóleon hármat-négyet húzott annak rendje és módja szerint, aztán egy hibás lépést tett a huszárral. Az automata nagy komolyan visszatette a helyére a figurát, majd maga húzott. A császár most megint hamisat lépett; az automata ismét visszatette a figurát; de mikor Napóleon harmadszor is vétett a játék törvényei ellen, az automata az összes figurákat lesöpörte a tábláról. Ekkor a császár mosolyogva távozott s úgy látszott, örült, hogy még egy automatát is sikerült kihoznia a sodrából.» *Kempelen sakk-automatája.*

Mendemonda az is, hogy a sakk-automata eredeti célja igazában nem volt egyéb, mint az üldözők elől elrejteni egy lengyel menekültet. Ezt a mesét, mely Kempelen csodálatos művéhez egészen hozzá tapadt, francia források így adják elő: 1776-ban, négy évvel Lengyelország első felosztása után, Rigában egy félig orosz, félig lengyel ezred föllázadt. A lázadókat csakhamar leverték és az összeesküvés feje: Voruszki tiszt, súlyos sebet szenvedett; mind a két combját keresztüllőtték. A sebesültnek sikerült elmenekülnie az általános mészárlás elől. Egy árokban huzódott meg és aztán éjtszaka elvánszorgott egy Oszlov nevű, jótékonyságáról ismert orvos lakásáig. Oszlov elrejtette a menekülőt, ápolásban is részesítette; de a Voruszki sebei csakhamar úgy elmérgesedtek, hogy tőből le kellett vágni mind a két lábát. Ez időtájt az orvos házában megfordult Kempelen Farkas, Oszlov régi barátja. A doktor elmondta a magyar tudósnak, hogy kit rejteget házában, s egyszersmind tanácsát kérte: mit csináljon a menekülttel, kinek fejére díj van tűzve. A csonka tiszt már felgyógyult és az volt a kérdés:

Kempelen sakk-automatája.

hogy lehessen őt az orosz területről kicsempészni. Kempelennek ekkor egy ötlete támadt. Voruszki kitünő sakkjátszó volt. Pompás gondolatnak látszott egy automatát készíteni, a melyben a csonka ember elbújhatik. Kempelen tehát dologhoz látott és három hónap alatt elkészítette a híres automatát, mely azután egész Európát bámulatba ejtette. Miután Voruszki elrejtőzött a gépben, elindultak a határ felé, de, hogy gyanut ne költsenek, útközben előadásokat rendeztek. A két első előadás Tulában volt, 1777. november 6-án és 7-én. Az automata oly ügyesen viselte magát, hogy Kempelen már most teljesen bízott a sikerben. Elbucsúztak hát az orvostól és folytatták útjokat Poroszország felé. A gép s a lengyel tiszt egy roppant nagy ládában volt; igen lassan és óvatosan szállították, az alatt az ürügy alatt, hogy a fölöttébb finom szerkezetet kímélni kell. Az utasok már közeledtek a határhoz, mikor Vitepszk városában egy rendelet érte őket utól, mely Kempelennek meghagyta, hogy automatájával azonnal menjen Pétervárra. II. Katalin cárnő ugyanis meghallotta a csodálatos gép hírét, és mivel maga is kitünő sakkjátszó volt, mérkőzni akart vele. Kempelen megréműlt, Voruszki azonban vígasztalta, és meggyőzte, hogy engedelmeskedni kell. Az automata tehát Pétervárra utazott és igazolta hírnevét; a cárnőt mindig megverte. II. Katalin megsértődött hiúságában, vagy talán sejtette is a csalást; elég az hozzá, ajánlatott tett Kempelennek, hogy megveszi tőle az automatát, mert szereti, ha mindig ilyen ügyes játékos van a közelében. Kempelennek sikerült kigázolnia ebből a bajából is; azt mondta, hogy az ő jelenléte föltétlenül szükséges, mikor az automata játszik, tehát nem adhatja el a gépet. A cárnőt meggyőzte ez az ok. A gép egynehány hónap mulva bizonyos Anthon birtokába került. Nem tudni, meddig működött Voruszki a masina belsejében; de bizonyos, hogy utána másokat bujtattak el a szekrényben. — Igy a francia források.

pelen Farkas *Kempelen sakk-automatája.*

ldön, hanem

Kempelem sakk-automatája (szemközt).

n Windisch,

gától a híres

az automata

Kempelen sakk-automatája.

keletkezését is.[1]) Egy Pelletier nevű francia 1769-ben a bécsi udvar előtt mágneses mutatványokat produkált. Az előadáson jelen volt Kempelen udvari tanácsos is. Mária Terézia beszélgetésre méltatta őt s tudakozódott a megfoghatatlan experimentumok nyitjáról. Kempelen, ki a francia mutatványait jól értette, azt mondta a királynőnek, hogy ő mind ennél csodálatosabb dolgokat tudna készíteni. Az udvarbeliek kérkedésnek tartották a tanácsos beszédét; Mária Terézia azonban bízott benne és felszólította Kempelent, hogy mutassa hát meg mechanikai talentumát. Az udvari tanácsos erre haza tért Pozsonyba és fél év alatt elkészítette a sakk-automatát.

A gép WINDISCH-féle leirását a *Nemzeti Plutarkus* így fordítja le: «Ez a masina negyedfél láb hosszaságu, két láb szélességű és harmadfél láb magasságu kasznyi vólt, olyan formájú, mint eggy íróasztal, négy mozgó lábakon állott, a mellyeken ide s oda lehetett az egész masinát tologatni. E masina megett egy faszéken ült eggy férjfi fafigura, vagy férjfi fakép, török köntösbe öltözködve, közép termetű, a melly a jobb kezével a kasznyira könyökölt, a bal kezében pedig egy hosszú szárú török dohányzó pipát tartott, olyan positúrában, mintha éppen abban a szempillantásban vette volna ki a szájából. A sakktábla a kasznyira volt lesrófolva, és azon a fafigura vagy fakép a szemeit mindég rajta tartotta. Mikor a játék elkezdődött, olyankor a Török Basától mindég elvették a hosszú szárú pipáját, mert a bal kezével jádszott. Legelől mindég ő ment, vagy a játékot mindég ő kezdette. Míg a játék

[1]) *Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Pressburg, 1783.) E később számos nyelvre lefordított könyv három, az automatát elülről, hátulról és játszásközben ábrázoló rézmetszetét maga Kempelen készítette. E képek kicsinyített mását a 101., 105. és 109. lapokon közlöm. Magyarázatot az alább következők adnak; csak azt jegyzem meg, hogy a gép mellett levő szekrényke ama bizonyos «ládikó,» a mérték pedig két bécsi láb (12″+1′).

tartott, az alatt a jádszó társának minden menetelekor eggyet szokott bakkantani vagy billenteni a fejével, és köröskörül hordozta vigyázó szemeit a sakktáblán. Mikor *sakk a királynénak* vólt, akkor mindég kettőt szokott billenteni a fejével; mikor *sakk a királynak* vólt, akkor mindég hármat szokott a fejével billenteni. Ha pedig a jádszó társa, vele kötelődszködni akarván, hamissan ment, vagy őtet mesterségében próbálni akarta, ollyankor boszonkodva és haragosan rázta a fejét, miért hogy kötekedik vele. Valamennyiszer ez a néma játékos eggyet ment, mind annyiszor lehetett a masinában belűl hallani a kerekeknek, csigáknak, rúgótollaknak és görgőknek zúgását, a melly az asztali óra lefolyásához hasonlított. Ennek a mesterséges eszköznek találója az egész játék alatt egyebet sem csinált, hanem minden 10. vagy 12. menetel vagy húzás után, a mozgó karnak tollait felhúzta, és ollykor ollykor egy ládikóba kukucsált, a melly a játékostól egynéhány lépésnyire eggy asztalon vólt, és azzal szoros egybeköttetésben lévén, annak mintegy lelke vólt: de ezen ládácskának a masinával való szoros egybeköttetését a bámúlva csudálkozók sem meg nem foghatták, sem ki nem magyarázhatták.»

Kempelen sakk-automatája.

Játék előtt Kempelen mindig kinyitogatta a szekrény ajtóit, sőt megmutatta a «basa» belső szerkezetét is, nem mulasztván el még az alak lábában levő mechanizmust is föltárni. Kétségtelennek látszott, hogy a masinában ember nem lehet elrejtve; hely nem volt, a hol valaki elbujhasson. Mindazáltal mégis mindenki tudta, hogy a sok kerék, henger, csiga és az a messzebb álló ládika mind csak ámításra való, mert a szerkezetet gondolkodó agy igazgatja. Hiszen a bábu nem csupán sakkozott (és pedig oly kitünően, hogy csak ritkán verték meg), de a játék után válaszolt szóbeli kérdésekre is; ábécés tábla betűire mutogatva adta meg többnyire elég elmés feleletét. Egyszersmind vörös elefántcsont korongocskákkal igen

Kempelen sakk-automatája.

sebesen elvégezte a sakktáblán az Euler-féle lóugrásos feladványt.

Kempelen Farkas maga sem titkolta, hogy ez az egész dolog csak fortély; «sakkmasinájával keveset gondolt, fel se vette, és ha szólott is felőle valami keveset, csak mint gyermekjátékot és mechanikai tréfát emlegette s mosolygott, hogy mások úgy bámulják», írja WINDISCH. A nyiltan megvallott ámítás mindazáltal Európa- szerte példátlan feltünést keltett. Az automatának egész nagy irodalma keletkezett már a múlt században, tíz nyelven irtak róla könyveket, a fortély nyitját találgatva; és ez az irodalom újra föllendült a huszas-harmincas években, mikor a gépet ismét körútra vitték. A találgatásoknak nincsen szeri száma. Abban mindenek megegyeztek, hogy a masinában ember van elrejtve; de *hogyan* a mégis titok maradt mindmáig.

Sokáig hittek RACKNITZ német báró magyarázatának. [1]) Ez igen mesterkélt találgatás szerint a kistermetű sakkjátszó a szekrény kihúzott alsó fiókja mögött feküdt, mialatt a szerkezetet a nézőknek megmutatták. Mihelyt bezárták a szekrény ajtóit (az automata soha sem játszott másképp), az emberke kibujt rejtekéből, lekuporodott a középen és pantográf segítségével igazgatta a bábu kezét. De hogyan láthatta onnan belülről, mi történik feje fölött, kint a sakktáblán? Ezt RACKNITZ úgy magyarázza, hogy mindenik figurában erős mágnes volt, a tábla hatvannégy kockája alatt pedig, bent a szekrényben, egy-egy kis tű lógott selyemszálon. Ha tehát valamely mezőre fönt figurát tettek, a mágnes fölkapta a lógó tűt; viszont a tű leesett, ha a figurát elvették, vagyis a mágnes vonzása megszünt. Ezenképpen a szekrényben rejtőző ember, gyertya világánál láthatta a figurák mozgását; de minden mozdulatot

[1]) *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Leipzig und Dresden, 1789.)

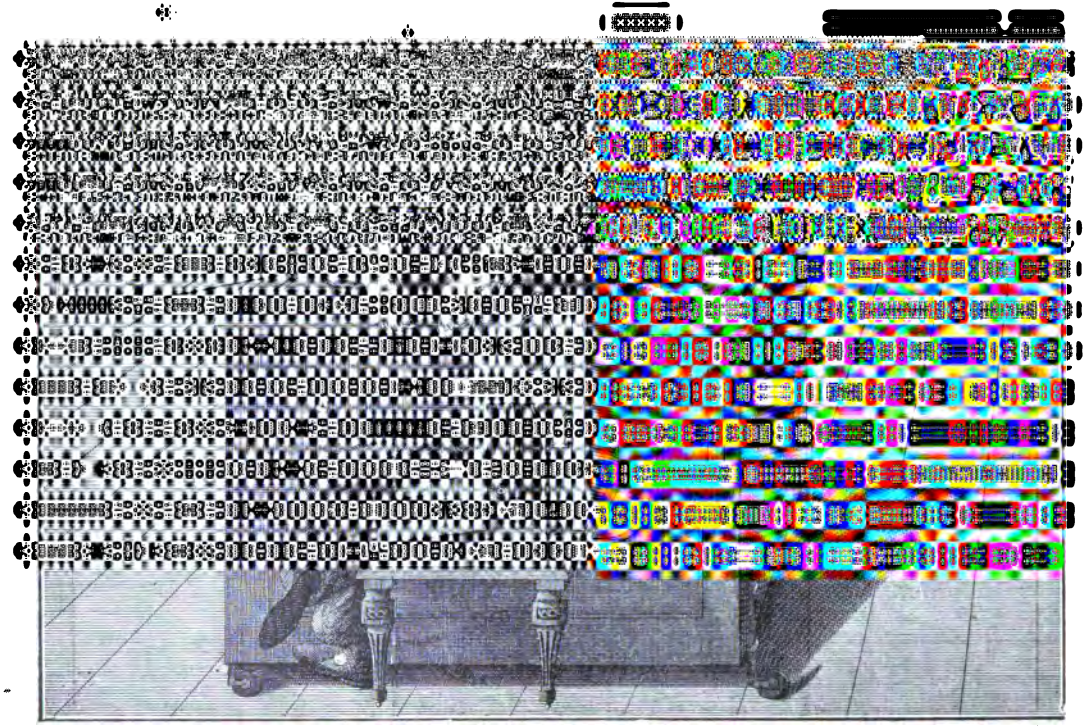

Kempelem sakk-automatája (hátul).

Kempelen sakk-automatája.

megtett az előtte levő kis sakktáblán is nehogy tévedhessen. RACKNITZ báró e szisztemával el is készítette Kempelen automatájának mását; könyvében megvannak az egész szerkezetet minden részletében ábrázoló táblák; de hogy ez a masina működött-e és miképpen működött, arról nem tudunk. Hihetetlennek látszik, hogy az automata belülről mozgatott karja elég pontosan működött volna; még bizonytalanabb a mágnesek dolga, mely zűrzavarokra adhatott volna alkalmat. Kempelen egyébiránt azzal felelt RACKNITZnak, hogy fölhívta a játékosokat: tartsanak a kezökben bármily erős mágnest, paralizálni a figuráknak tulajdonított vonző erőt. Valóban csak egy magyarázata [1]) van az ügyes cselnek; hogy a szekrényben rejtőzködő ember látta a sakktáblát és keze a török karjában volt; ami csak úgy történhetett, ha testének felső részével az automatába bujt. De a *hogyan,* ismétlem, mindmáig rejtelem.

A később világhírű gépet Kempelen Farkas 1769-ben vagy 1770-ben mutatta be először a bécsi udvar előtt, aztán nyilvánosan is. A szenzáció leírhatatlan volt és Kempelent unszolták, hogy indúljon gépével európai körútra. Most következik a dolog történetében egy nevezetes momentum. Kempelen egyszerre azzal a hírrel lepte meg Bécset, hogy az automata tönkre ment, eltörött és nem tud többé játszani; és automatájával együtt visszatért Pozsonyba. Mi lehetett ennek az oka? Sokan azt hiszik, hogy az előkelő állású és nagy tudományú Kempelen maga is megijedt az Európára szóló zajtól, melyet mechanikai tréfája keltett; és ügyekezett végét vetni a lármának. Vagy talán félt, hogy a masina titka előbb-utóbb kiderül. Valóban nehéz összeegyeztetni ezt a nyilvánvaló világcsalást Kempelen Farkas alakjával, mely igen tisz-

[1]) Ezt fogadja el HENRI DECREMPS is. *(Magie blanche dévoilée,* Paris, 1784.)

teletre méltó. Megfoghatatlan, miként vállalkozhatott a szemfényvesztő szerepére az a magasrangu férfiú, ez a kitünő tudós, aki épp ez időtájt a (XVIII. század hetvenes éveiben) egy nagy problémával: az emberi beszéd mechanizmusával foglalkozott. Vizsgálatainak eredménye a hires beszélőgép, de első sorban az úttörő fonetikai tanulmányok, melyeket ma is nagybecsű művében [1]) tett közzé. Bizonyosnak látszik, hogy Kempelen húzódozott a komédiás mesterségtől. *Kempelen sakk-automatája.*

De egynehány év mulva mégis mintegy kénytelen volt folytatni. Mikor ugyanis Pál orosz nagyherceg a feleségével gróf Nord név alatt Bécsben járt, II. József császár megüzente Kempelennek Pozsonyba, hogy a fejedelmi vendégek látni akarják a sakk-automatát; tehát haladéktalanul jelenjék a masinával az udvarnál. Kempelen öt hét alatt helyre állította a gépet s a török basa «gálában» jelent meg a magas uraságok előtt, akik nem tudtak betelni bámulásával. Ekkor azután II. József császár maga unszolta Kempelent, hogy a csodálatos szerkezetet európai körútra vigye. Kempelen beteges volt, s csak két év múlva, 1783-ban indult el; de ekkor is igen nehezen szánta magát az útra, másra akarta bízni az automata igazgatását. Végre mégis maga ment el vándorlani a török basával. Megfordult Berlinben, Pétervárott, Párisban és Londonban. Berlinbe maga Nagy Frigyes, a szenvedélyes sakkjátszó hívta Kempelent. Az automata megverte a királyt is, kinek bámulata most csak fokozódott, és végre nagy summát kinált, hogy a titkot megtudja. Mondják, az egész magyarázat egy percig tartott, s akkor Nagy Frigyes nevetve jött ki a szobából: «Ezt a gyermek is azonnal megfejthetné». De a dologról sohasem beszélt, mert Kempelennek hallgatást igért; és különben is res-

[1]) *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung einer sprechenden Maschine,* Bécs, 1791. (Franciául is.)

Kempelen sakk-automatája.

telte, hogy misztifikálták. Párisban Bouillon herceggel játszott az automata s mikor már-már megverte ezt a híres sakkjátszót, szántszándékkal hibás húzásokat tett. Ekkor a herceg fölkelt. «A török engem emberségből hágy nyerni», mondta és távozott. Az automáta ugyanekkor arra a kérdésre: merne-e Philidorral mérkőzni, azt felelte a betűs táblán: «Én nem vagyok méltó oly játszóval elkezdeni.» *(Magyar Hirmondó,* 1783, 43. sz.)

Bizonyos, hogy Kempelen halála (1804. ápr. 2.) után a gép a mester fia, Kempelen Károly udvari fogalmazó birtokába jutott. Egykorú lapok írták, hogy a fiatal Kempelen «alkalmasint el fogja adni, hogy a csodálatos mechanikai játékszert, mint a boldogult nevezni szokta, a közönség mulattatásának, egyedüli rendeltetésének szentelje.» Ez csakugyan be is következett, mert Kempelen Károly az automatát nemsokára eladta Maelzel Lénárdnak, a híres mechanikusnak, a metronom, e korszakalkotó zenei műszer föltalálójának. A regensburgi születésű Maelzel bécsi udvari mechanikus volt és maga is foglalkozott automaták készítésével. E század elején világhírű volt panharmonikon nevű nagy zenélő gépe, melyben negyvenkét életnagyságu automata játszott különféle hangszereket. Ezt a különös orkesztrumot Maelzel 1807-ben Párisban mutatta be, aztán északamerikai vállalkozóknak adta el, állítólag fél millió (?) dollárért. Kempelen sakkgépe már a Maelzel birtokában volt, mikor Schönbrunnban Napóleonnal játszott. A tizes évek elején Eugène de Beauharnais, Napóleon mostohafia, Münchenbe hívatta Maelzelt az automatával együtt. A török basa itt is méltó volt régi hírnevéhez. A legyőzött Beauharnais harmincezer frankot kinált Maelzelnek a gépért s a titokért. Megkapta mind a kettőt s kiábrándult, mint Nagy Frigyes. 1812-ben a basa a milanói Villa Bonaparteban volt. Utóbb Beauharnais visszaadta az automatát Maelzelnek, ki 1819—20-ban Párist és Londont látogatta meg vele. A gép játszott

Kempleen sakk-automatája.

Kempelem sakk-automatája (játékközben).

Kempelen sakk-automatája.

derűlt ki; Maelzelről azonban a verebek is csiripelték, hogy szolgálatában, míg francia földön járt, hol Boncourt, a jeles sakkjátszó, hol Alexandre, az *Encyclopédie des échecs* szerzője, hol pedig Mouret, a Philidor unokaöcscse volt. Angliában a híres Lewis dirigálta a gépet, majd egy elzászi sakkmester Mühlhausen, alias Schlumberger, ki az automatával Amerikába is elment. Mert Maelzel később Amerikába elvitte a török basát, alkalmasint az említett panharmonikon automata-csoporttal egyszerre. Ott a masinát eladta egy Croizier nevű bellevillei (Illinois) mechanikusnak, kinek házában 1844-ben még látták a világhírű török basát. Azóta nyoma veszett. Nem igaz, amit némely újabb szerző állít, hogy Kempelen automatája ma a bécsi burg valamelyik lomtárában lappang. Hogy a nagy mechanikus alkotásának hollétéről mily keveset tudtak még az egykorúak is, bizonyítja a pozsonyi *Pannonia* 1847. március 27-iki száma, mely megemlékezvén Kempelen halálának évfordulójáról, azt írja, hogy Kempelen dunauccai régi házában alkalmasint még van egy s más az ő gépei közül, s hogy ennek a dolognak jó lenne utána járni.

Ez a teljes hetven éven át világszerte valóságos forrongást keltett rejtelmes gép története. Még csak azt említem meg, hogy az automata irodalma óriás, teljes bibliografiájából kitellenék egy egész könyv. Hihetetlen hatásának egyik bizonysága, hogy még hollandiai színpadon is adtak elő reá vonatkozó alkalmi, négy felvonásos vígjátékot. A magyar irodalomban legalaposabban foglalkozott vele Lindner Ernő, *Kempelen és a nyelvtudomány* című értekezésében. *(Nyelvtudományi Közlemények,* VIII. k. 3. füz.)

Hatvani István.

Természetfölötti dolgokkal, melyeknek meghazudtolására úgy sincs szükség, nem bíbelődik ez a könyv. Tehát szinte fölösleges benne említeni Hatvani Istvánt, a ‚magyar Faustot' (* 1718., † 1786.), aki a mese szerint gonosz lelkekkel cimborált. De az okkultus tudo-

mányoknak még a múlt században is voltak hívei; megtévelyedett elmék ismeretlen erőket kerestek és a boszorkány pörökben annyiszor működött autoszuggesztió révén maguk is hitték, hogy ők az ördög szövetségesei. Föl lehet hát vetni a kérdést: nem tartozhatott-e Hatvani István ezek közé a daemonomániás betegek közé? A válasz a leghatározottabb nem. Hatvani István mint pap, orvos, természetvizsgáló és filozófus egyaránt igen józan elme volt, munkái korának legmagasabb színvonalán állanak, levelezéseiből pedig megismerszik igen szeretetreméltó alakja; egésségtelen irányú kutatásoknak, lelki bajnak a gyanuja sem férhet hozzá és alig hihető, hogy már életében az ördöngösség híre vette őt körül. Annál kevésbbé, mert a debreceni kálvinista nép gondolkodása sohasem hajlott babonák felé. A Hatvaniról szóló mesék elterjesztője Kazinczy Sámuel hajdúböszörményi főorvos († 1855.), ki e mendemondákat föl is jegyezte. Úgyszólván valamennyi vándoranekdota, melyeknek eredetijét többnyire megtaláljuk a régibb és ujabb daemonologiákban. A három lehetetlen kivánság, a homokba rajzolt kocsi, az éjféli prelekció (melyet Arany János is kölcsön vett), az elköthetetlen garas, a kidöntött palackból keletkező vízáradás, az uborkává, dinnyévé változott orrok, fülek, a *‚cras, cras'* (ezt már csak Jókai Mór vonja bele a Hatvani-legendák körébe) mind idegen motivumok, melyek közt van keleti is (a vízáradás.) A Faust-meséiből kevés jutott a Hatvani-legendába; a rokon vonás csak a doktorság, a kölcsönzés pedig az uborka-orr (mely különben előfordul az *Ezeregy éjszaká*ban is.)

Hatvani István.

Kazinczy Sámuel ez igen jóízű kis munkája sokáig csak másolatokban forgott a közönség kezén míg végre a *Vasárnapi Ujság* 1874-ben kinyomtatta. Már az előbeszédéből is kitűnik, hogy az egész voltaképpen csúfolódás a babona ellen. Kazinczy tizennégyéves korában, 1816-ban került a debreceni kollégiomba s ott hallotta

Hatvani István. Hatvani bűvös viselt dolgait. Később a felvilágosodott orvos, a józan kálvinista, úgy látszik, röstelte, hogy a diákság ilyen babonás dolgokat fecseg. Eltökélte hát magát, hogy az ostoba meséknek végét veti; és mint okos ember, a gúny fegyveréhez nyúlt. «Találkoznak olyan balgatagok, akik nagy trallával prédikálnak a babona ellen», írja a bevezetésben, «és iszonyú szemtelenséggel esküsznek, hogy nincsen kísértet, feljáró lélek, garabonciás diák, varázslás, tátos, ördög és pokol... Hogy annak okáért a szemtelen urakat megszégyenítsem és a babonaságot, ezen praerogativáját az emberi nemzetnek, lábra állítsam, ime kezedbe adom Hatvani István biografiáját. Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, aki ismét maga szája vallása szerint, hiteles embertől hallotta. Ezt azért mondom, hogy ha valaki kételkedne ennek igazsága felől: azt én egyenesen Örzse némémhez igazítom, ő pedig haladék nélkül Katira, a pap szolgálójára, aki megint kétség kívül tovább.» Kazinczy Sámuel végül azt mondja: «Biztos a reménység, hogy ez a kis könyv a Biblia mellé fog tévődni.» A csúfolódásnak azonban csak az lett a foganatja, hogy a Hatvani-legenda nagyon elterjedt és akadt ember, aki egész komolyan feszegette a kérdést: vajjon nem foglalkozott-e a híres debreceni professzor csakugyan mágyiával, mint a múlt század közepe táján annyian.

A magyar jakobinusok összeesküvése. A ‚magyar jakobinusok' összeesküvését, egy igen elterjedt anekdota szerint, a Martinovics apát inasa födözte föl puszta véletlenségből. A legény (így szól a mendemonda) egy este maga volt a házban és csupa unalomból az az ötlete támadt, hogy felpróbálja gazdájának misemondó ruháit. Magára rakván az egyházi ékességeket, infulásan, kezében a pásztorbottal állt a tűkör előtt s gyönyörködött magában, mikor egyszerre, nagy rémületére, hangokat, lépteket hall, — az apát tért haza több barátjával. A megszeppent legény, hogy ne haragítsa

magára a gazdáját, menekülni akart; de már nem volt ideje, hát az ágy alá bujt. A következő percben Martinovics és társai már a szobában voltak és egész éjfélig tanácskoztak összeesküvésök dolgairól. Az inas mindent hallott s másnap esze nélkül futott, följelenteni a jakobinusokat; akiket aztán másnap a rendőrség elfogott. Mindez pedig történt volna az apát Lipót-uccai házában. Ez a kis földszintes épület egész 1878-ig megvolt eredeti mivoltában s kapuja fölött látni lehetett Martinovics kőbe vésett apáti címerét. De a ház csaknem egy egész öllel kijjebb állt az ucca vonalánál; tehát a főváros kényszerítette a tulajdonost, hogy a kirugó részt vágassa le. Ez meg is történt; egyben emeletet raktak a házacskára, de a kapu fölébe föltették az eredeti címert. E nyáron (1895.) még egy emeletet építettek rá s a kapuról levették a címert, úgy, hogy a ház régi formájának nyoma sincsen többé a mai kétemeletes épületen. A ház most a 15-ös számot viseli. Egyéb történeti emlék nem fűződik hozzá, mint hogy a Martinovicsé volt. Az összeesküvést nem benne födözték föl. És nem igaz az ornátusba bújt inas dolga sem, ez a régi anekdota.

A magyar jakubinusok összeesküvése

Az apát inasa azonban makacsul kisért más mendemondákban is, mert a titkos szövetség elárulásáról vannak egyéb verziók is, mint Fraknói Vilmos Martinovics-monografiájában említi. Magyarországon általán azt hitték, hogy az apát vigyázatlansága vezetett mindennek a nyomára. Beszélték, hogy egyszer késő este fáradtan térvén meg bécsi lakására, elmulasztotta zsebeiből kiszedni az összeesküvésre vonatkozó irományokat, melyeket aztán reggel a szolgája ruhatisztítás közben elolvasott s legott a rendőrséggel közölt. Ez már csak azért sem hihető, mert Martinovics annyira óvatos volt, hogy még a Szabadság-kátékat sem tartotta házánál. Egy más mendemonda szerint, mely hasonló az elsőhöz, s melyet Szirmay Antal is közöl, az apát inasa ura távollétében bent a

A magyar jakobinusok összeesküvése.

szobákban mulatott szeretőjével, midőn Martinovics több barátjával együtt váratlanul haza tért. A szolga ijedségében az ágy alá rejtette a leányt, ki ott tanuja volt a forradalom dolgában tartott tanácskozásnak, s mihelyt kiszabadult rejtekéből, a rendőrségre sietett, hogy a hallottakról jelentést tegyen.

Az összeesküvés fölfedezésében kevés a romantikus véletlenség. A porosz udvar bécsi követének jelentéséből megtudjuk, hogy a Londonban vád alá helyezett demokraták lefoglalt irományaiban a bécsi titkos társulatra vonatkozó részletek voltak, amelyekről az angol hatóságok a bécsi kormányt azonnal értesítették. Ez igen valószínűnek látszik. Éppen ez időtájt folyt Londonban az angol alkotmány fölforgatására szövetkezett demokraták egyikének, Horne Tooke híres nyelvtudósnak pere.[1]) Az államügyész a vádiratban említi, hogy a lefoglalt irományokból kiderült az angol demokraták összeköttetése németországi, hollandiai és magyarországi társaikkal. A vádirat 1794. junius 17-én került a törvényszék elé. E szerint az angol kormány jelentése julius második felében már a bécsi kormány keze közt lehetett. Ekkor kezdődtek Bécsben a nyomozások, melyeknek csakhamar az összeesküvés fölfedezése lett a foganatja. Julius 24-én és 25-én közel husz embert fogtak el, közöttük Martinovicsot is.

Sándor kir. herceg halál.

Sándor Lipót királyi herceg nádor halálát (1795. julius 12.), a magyarok szerették a bécsi udvar ármányának tulajdonítani. Még Deák Ferenc is gyakran emlegette, hogy a fiatal palatinust, ki a jozefinizmus híve volt s a Martinovics-pörben is, mint a hétszemélyes tábla elnöke, erősen liberálisnak mutatkozott, a sötét elemek tették el láb alól.

Pedig kétségtelen, hogy az ifjú nádor szerencsétlenség áldozata lett. Sándor Lipót királyi herceg örömest

[1]) Marczali Henrik kutatásai a londoni levéltárban.

foglalkozott mathematikai és kémiai tanulmányokkal; különösen kedvelte a pyrotechnikát. Mikor 1795. julius 12-én Mária Terézia, Ferenc császár és király második felesége, meglátogatta őt Laxenburgban, vendége tiszteletére a saját felügyelete alatt készíttetett tűzjátékot. Mozsárdörgés hirdette a császárné jöttét. A nádor maga gyujtotta meg az első röppentyűt, de a szél félresodorta a sziporkázó jószágot, bele a fölhalmozott sok puskaporos holmiba. Egy pillanat alatt fölrobbant az egész tűzjáték és a nádor összeégett. Vele veszett két szolgája is, akik az előkészületekben segítettek neki.

Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.

Ki fordította magyarra Napóleon proklamációját? — Azt hiszem, e sokat vitatott kérdésnek voltaképpen így kellene szólania: ‚ki fogalmazta a proklamációt, és ki fordította németre, franciára?' Mert hogy a schönbrunni kiáltvány magyar észjárás, magyar elégedetlenség, magyar történettudás, magyar közjogismeret műve, az kétségtelen; de még a proklamáció nyelve sem vall fordításra, ellenben úgy a német, mint a francia textuson rajta van az átültetés nyoma.

A történetírás mindazáltal máig úgy fogja föl a kiáltványt, hogy idegen írta s csak aztán fordították magyarra. Ki lehetett volna ez az idegen? Maga Napóleon vagy valamelyik belső embere? A vitéz franciákkal európai diadalútjokban mindenütt velök járt réges-régi hibájuk: az idegen népek, állapotok, nyelvek dolgában való járatlanság. Kicsoda hiheti, hogy ezek a jövevények szinte Rákóczi ‚*Recrudescunt*'-jának hangján tudjanak szólani a magyarhoz, belefoglalván a kiáltványba a nemzet sérelmeit, emlegetvén az ősi nyelv, az ősi eredet dicsőségét s a Rákos mezejét, mert a proklamáció azzal végződik, hogy a magyarok tartsanak igaz nemzeti gyűlést a Rákos mezején.

Ezt az igazán magyar ember szája íze szerint való felhívást nem írhatta idegen; legkevésbbé pedig francia.

Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.

Az mendemonda, hogy Napóleon családjában évek óta foglalkoztak a magyar állapotok tanulmányozásával, s hogy a magyar királynak kiszemelt Bonaparte Lucián «három esztendeje egész familiájával magyarúl tanult». (Levelezéseiben említi GRÓF DESSEWFFY JÓZSEF.)

Nem a proklamáció fordítóját kell tehát a történetbúvároknak nyomozniok, hanem a szerzőjét. Erős hitemet, hogy ez a szerző magyar volt, a logikán kívűl támogatja az a feltűnő dolog is, hogy a proklamáció hivatalos textusán kívűl (melyet *Szájrul szájra* könyvem 62—63. lapján az eredeti nyomtatvány után közlök) van még két verzió. Az egyiket KERESZTESI JÓZSEF adja *Krónikájában*, a másikat, mely úgyszólván csak stílus tekintetében tér el az eredetitől, VÁLI BÉLA találta meg a győri benediktinusok gimnáziumának könyvtárában s kinyomtatta a a *Hazánk* folyóirat lapjain. (1886.) Ez a két kiáltvány, ha összehasonlítjuk a véglegessel, brouillon hatását teszi. Semmi lehetetlenség nincsen benne, hogy Napóleon e fogalmazványnak fordításai közűl választott, illetőleg módosításokat tett rajtok. KERESZTESI JÓZSEF talán az egyik vázlat másolatához jutott; és ugyanilyen került a győri benediktinusokhoz is.

De ki lehet hát a kiáltvány szerzője? Bacsányi János mindig tiltakozott az ellen, hogy ő a proklamáció fordítója. Egy életrajzában, melyet Metz százados közölt vele Lincben, vörös krétával kérdőjelet írt ahhoz az állításhoz, hogy a kiáltványt ő fordította s a biografia végére ezt a megjegyzést tette: «*Ein schändliches Gewebe von Lügen, Verdrehungen und schnöden, perfiden Verläumdungen, nichts weiter.*» Ma még nem tudjuk, nem élt-e puszta *reservatio mentalis*szal ez a szerencsétlen, üldözött ember, mikor tiltakozott az ellen, hogy ő a proklamáció ‚fordítója'. Okaiban mindmáig rejtelmes az a faktum, hogy Napóleon kétezer frank évdíjat adott neki, és hogy Bacsányit hat év mulva, Waterloo után, pörbe fogták,

s bár az ítélet felmentő volt, Lincbe internálták és holtáig rendőri felügyelet alatt tartották.

Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.

Napóleon kegyének nem elég magyarázata Bacsányi tudományos érdeme (melyet a franciák vajmi kevéssé ismerhettek) és az osztrákok gyűlöletes zaklatását sem teszi érthetővé az az egyetlen ismeretes vád, hogy ez a jeles író a magyar nyelv fejlesztése körül lelkesen buzgólkodott. Az meg épp nyilvánvaló pletyka, hogy Bacsányit feleségének, Baumburg Gabriellának, egy elutasított kérője üldöztette. Az az egy bizonyos, hogy nem lehetne csodálni, ha a rettenetes zaklatásokat szenvedő ember eltagadta volna minden Napóleonnal volt érintkezését.

Fontos az adat, amelyet Ujfalvy Sándor 1819-ben magától Bacsányitól hallott s a hatvanas évek végén közölt K. Papp Miklóssal, ki viszont leírta a *Magyar Polgár* 1870-iki naptárában. E szerint Márton Józsefet, a magyar lexikon szerzőjét, Bécsben 1809. május elején egy éjjel fölverték álmából, Schönbrunnba vezették és fölszólították: szerkesszen proklamációt a magyar nemzethez. Márton kétségbeesetten szabadkozott; de figyelmeztették, hogy a fejével játszik. Nagy vajudás és szepegés közepett hát megírt egy proklamációt; de Napóleonnak nem tetszett a fogalmazvány. Labedoez ezredes megmutatta a kiáltványt Bacsányinak, ki mosolygott és ajálkozott, hogy majd ír egyet ő. «A magyar emberrel a saját nyelvén kell beszélni», mondta és megfogalmazta a proklamációt, melyet aztán Napóleon is helyeselt. — Décsy Sámuel, a *Magyar Kurir* szerkesztője, föl is jelentette Márton Józsefet, mint a kiáltvány íróját, hanem denunciációjának nem lett foganatja.

Edouard Sayous, az egyetlen francia tudós, aki valaha bennünket jól ismert, szintén érzi, hogy a kiáltvány nem lehet egészen a Napóleon műve. Kitűnő érzék-

Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.

kel és ítélettel ezt írja róla:[1]) «Soha nemzethez nem szóltak szót, mely meggyőzőbb, vonzóbb volna ennél. Ez írás fényes és költői részei a szerző képzelmének természetes gyümölcse. Napóleon Egyiptom népeihez is a maguk nyelvén szólt és rabul ejtette őket; épp ily könnyen ragadhatta tapsra a magyarokat. De ami az embert zavarba ejti, ami megmagyarázhatatlan: e népnek, történetének, közjogának, alkotmányának és gyűlölségeinek ismerete. Nincs e kiáltványban egy szó, mely ne szólna valamely szenvedélyhez, mely ne rezgetne meg egy érzékeny húrt. Megjegyzem, hogy ez a bámulatos okírat azonnal megjelent magyarúl is s hogy a Magyarországon elterjesztett példányok ezen a nyelven voltak írva.[2]) A kiáltványban benne van egy történet, melyet Franciaországban éppenséggel nem, Németországban csak kevesen ismertek; ezt csak a magyar tudósok világíthatták meg. Bacsányi, a költő, mint tudjuk, a jakobinus-összeesküvés elítéltjei közzé tartozott és kufsteini börtönében megismerkedett Maretval, a köztársaság követével, akit az osztrákok elfogtak.[3]) A börtönbeli két jóbarát sorsa tizennégy év óta igen különböző volt; Bacsányi a nyomorúsággal határos középsorsban tengődött, Maret pedig Bassano hercege lett és mint államtitkár kisérte a császárt e hadjáratában. Mikor a franciák bevonultak Bécsbe, Bassano hercegének eszébe jutott a szegény költő, ki neki bizonynyal beszélt anyanyelvéről és hazafiúi reményeiről. Fölkerestette és kitűnő

---

[1]) *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815,* Paris 1872; 229. l. és az *Histoire générale des Hongrois*ban is (II. k. 393. l.)

[2]) Ebben téved SAYOUS. A proklamáció nagy íve hasábosan francia, magyar és német. Világot vet arra a korra, hogy a nyomtatvány azonnal eltűnt a föld színéről. Ma a legnagyobb ritkaságok közzé tartozik. Én csak a József nádor titkos levéltárában őrzött példányról tudok.

[3]) Napóleon Bassano hercegévé tette.

fordítóra talált benne. Azt hiszem HORVÁTH MIHÁLYlyal, hogy Bacsányi szerepe nem csak idáig terjedt, hogy ő részt vett ez okirat megszerkesztésében és a kiáltványba beiktatott egynehány olyan kifejezést, egynehány olyan, a magyar lélekhez hű vonást, amelyet egy idegen, bármily nagy ember is, soha sem találhatott volna ki. Ilyenek: «Országotoknak mindig tsak a' Haza' óltalmára intézett egész szisztémája», «Hazátoknak Constitutiója, — akár azon állapottyában, a' mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a' mellyeket . . . szükségeseknek ítélni fogtok», «nemzeti Nyelvetek», «ditső eredeteteknek régisége», «Rákos' mezeje» [1]), valamint a magyar szenvedélyek, ha szabad mondanom: mániák, melyeknek megnyilatkozása régi magyar hazafi kezére vall. Bármint álljon is ez a föltevés, bizonyos, hogy Bacsányi fordította le a kiáltványt, hogy az osztrák kormány ezt tudta, s hogy a költő kéntelen volt Franciaországba menekülni, ahonnan mikor visszatért, a haragtartó kormány hosszú éveken át üldözte.«

Napóleon kiáltványa a magyarokhoz.

A nagyérdemű SAYOUS ez eszmélkedése azonban a magyar gondolkodót nem győzi meg arról, hogy a kiáltvány mégis Napóleon műve s a magyar vonatkozásokat csak toldozták beléje. Ellene mond ennek az egész szerkezet egységes volta, az úgyszólván minden sorban jelentkező nemzeti vonás, az egynemű hang s a mi a legfőbb: a félreismerhetetlen magyar észjárás és stilus. Bizonyság ereje van a két egykorú fogalmazványnak is; mire valók ezek, ha az eredeti textus francia s a segítségül hívott magyar írónak nincsen egyéb dolga, mint hogy itt-ott bővítsen, aztán fordítson?

A Nemzeti Muzeum régiségtárában van egy koszorúba foglalt, kiterjesztett szárnyú, aranyozott ólomból való francia sas, mely a lajstromok adatai és Horvát István

Napóleon diadalszekere.

[1]) Az eredeti magyar betű szerint.

Napóleon diadal-szekere. deák felírása szerint Napóleon diadalszekeréről való. Orosz András, a Járossy-gránátosok őrmestere hozta 1815-ben Franciaországból. Kétségtelen, hogy ez a tárgy a Párizsba bevonult szövetséges hadak zsákmányai közül való, de a Napóleon diadalszekerén sohasem lehetett, abból az egyszerű okból, mert a császárnak diadalszekere nem volt. A világverő korzikai sok komédiára vetemedett, a római imperátorokat majmolván; koronázásakor nem átalotta sceptrum gyanánt használni egy XVII. századbeli karmester dirigáló botját, azt hirdetvén erről a jámbor szerszámról, hogy valamikor a Nagy Károly királyi pálcája volt. Azt az otromba ízléstelenséget azonban még sem követte el, hogy diadalszekéren vonúljon be Párizsba. A római vexillumot másoló arany sas, melyet a vitéz Orosz András strázsamester haza hozott, alkalmasint egy udvari díszhintó ékítményei közül való.

Simonyi óbester. Fölvetek itt egy furcsa kérdést: igaz-e, hogy a híres Simonyi óbester Napóleon trónusán kiverte a pipáját? Vitézvári Simonyi József huszárezredesről (* 1777., † 1837.) mi új kor fiai, szinte csak a JÓKAI MÓR geniális anekdotáiból tudjuk, a mit tudunk. A mi nagy mesemondónk is említi ezt a pipás történetet. Mikor a magyar huszárság 1815-ben Fontainebleau vadaskertjében táborozott, Simonyi óbester és tisztjei meg akarták nézni a császári kastélyt. A palota felügyelő kapitánya igen hűvösen, csaknem fitymálva vezette végig a kastélyon a magyar urakat, mintha ezek a barbár betörők még arra sem volnának méltók, hogy a fejedelmi hajlékot lássák. Simonyi, a büszke szabolcsi úr, erre azzal válaszolt, hogy a díszteremben felült Napóleon trónusára és megtömve makra pipáját, rágyújtott.

— «Szerették-e a franciák Mária Lujzát?» kérdezte a hüledező francia tiszttől.

— «Ó, nagyon szerették.»

— «Akkor jól van», szólt az óbester és nyugodtan kiverve pipáját, lejött a trónusról.

Mária Lujza hálószobájában a huszártisztek mind levették csákójukat és némán nézték az ágytakaró selyem hímzeteit, melyeket a császárné saját kezével készített. A palota tisztje kínálta az óbestert, hogy vigyék magukkal azt a takarót. Simonyi felháborodva, büszkén vágott vissza: *Simonyi óbester.*

— «Mi nem rabolni jöttünk. A császárné a mi királyunk leánya. Az ő keze munkáját nem szentségteleníti meg semmi magyar. Csak tartsa meg az úr azt a takarót a palota számára; és ha ide jön valaki, mondja el neki, hogy a magyarok itt jártak, de nem vittek el semmit. Mondja el azt is, hogy egy magyar huszár a Napóleon trónusán kiverte a pipáját, de a császárné szobájában hajadonfőtt, tisztelettel állott».

Báró Simonyi Lajos miniszter, a híres ezredes fia, nekem a hetvenes években azt mondotta, hogy ez a pipakiveréses história nem igaz. Ő ugyan gyermek volt, mikor atyja meghalt; tőle magától semmit sem hallott a dologról. De a családi hagyomány, s ami több, a magyar lélek ellene mond annak, hogy egy szabolcsi nemes úr, bármilyen fránya huszár volt is, ilyen neveletlenséget követhetett volna el. «A magyar ember a legyőzött ellenséggel szemben mindig gavallér,» mondta nekem a báró; «mi a szabadságharcban a muszka hadi foglyokkal karonfogvást szivarozgattunk. Hogyan lehessen föltenni az én édesapámról, hogy olyan hencegésre vetemedett légyen? Mária Lujzát ő mindig császárnénak nevezte; kicsoda hiheti hát, hogy a trónust, mely a mi főhercegasszonyunké is volt, így meggyalázta volna?» Annál kevésbbé lehet igaz, hogy Simonyi a császári termeket huszárjaival berondíttatta.

Mindmáig homályos dolog, hogyan szakadt egyszerre félbe Simonyi óbester fényes hadi pályája. Jókai Mór és mások borzalmas egy anekdotát tudnak erről a dologról. Az történt volna, hogy valami kadét egyszer az ezredestől szabadságot kért egy délutánra. «Jól van, öcsém, menjen,» mondta Simonyi. «De ma ne legyen az a fegyel-

Simonyi óbester.

metlen fráter, a kit én ismerek; mert ha takarodóig nincs a kaszárnyában, bizonyisten főbe lövetem.» A kadét mosolygott ezen a beszéden és csakugyan takarodó után vetődött vissza a kaszárnyába. Simonyi óbester pedig állott a szavának és másnap reggel minden teketória nélkül főbelövette az úrfit. A vitéz ezredes e hatalmaskodását aztán nem tűrte ám a katonai kormányzat sem; Simonyit legott elfogták, elítélték és az aradi várba zárták, a hol a harmincas évek végén meg is halt.

Mi igaz ennek a szerencsétlen kadétnak a históriájából, ma még nem tudjuk. Az bizonyos, hogy Simonyi óbestert, a Mária-Terézia-rend vitézét és negyedik huszárezred fejét, 1828-ban hivatalos hatalmával való visszaélés miatt hadi törvényszéki vizsgálata alá vonták. Hogy miért és hogy benne volt-e a dologban az a boldogtalan kadét: ma még nem lehet eldönteni, mert Bécsben az óbester pörének íratait nem adják ki a vizsgálódóknak. Hogy miért nem adják ki? Mert nem adják ki; ez az ok. Csak azt tudjuk, hogy Simonyi József ezredest 1832. április 23-án *simpliciter* elbocsátották a szolgálatból. A vitéz huszár, annyi legenda hőse, öt esztendő múlva, félig elfeledten halt meg szabolcsi birtokán.

Magyar volt-e Hauser Gáspár?

Magyar volt-e Hauser Gáspár? — A Nürnbergben 1828. május 26-án felbukkant rejtelmes jövevény világcsaló volta ma már annyira bebizonyított dolog, hogy szinte nem is érdemes ezzel a képtelen kérdéssel foglalkozni. ANTONIUS VON DER LINDE *Kaspar Hauser, eine neugeschichtliche Legende* könyvében (Wiesbaden, 1887) meggyőző okokkal mutatja ki, hogy ez a furfangos parasztsuhanc, ki alkalmasint lovászgyerek volt, csak azért találta ki az ő csodálatos fogsága történetét, csak azért színlelte, hogy őt még beszélni sem tanították meg, hogy az érdeklődést maga felé vonva, ingyen élhessen. Célt ért, mert világraszóló szenzáció kerekedett körülte; a szenvedélylyé fokozódott kíváncsiság találgatta származásának titkát, s

miután végiggyanúsította Európának úgyszólván minden fejedelmi családját, megtevén a fickót hol badeni elsikkasztott trónörökösnek, hol I. Napóleon fiának, hol egyéb láb alól eltett hercegnek, Magyarország felé is fordult és azt hirdette, hogy Hauser Gáspár egy magyar mágnáscsalád sarjadéka, akitől valamely fontos okból menekülni akartak a szülei. *Magyar volt-e Hauser Gáspár?*

Ez a magyar epizód bizonyítja legjobban, hogy az a rejtelmes jövevény imposztor volt. Ime a dolog rövid előadása. Az 1830-iki év márciusában von Pirch porosz gárda-hadnagy Nürnbergbe jött. Kevéssel az előtt Magyarországon járt s eszébe jutott: vajjon minő hatást tenne Hauser Gáspárra, ha magyarúl szólnának hozzá. Megkérdezte Hausert: emlékszik-e e szavakra: ‚egy, kettő, három'? A fiú mély gondolatokba merült, aztán megindúlt hangon azt mondta, hogy neki úgy rémlik, mintha ezt álmában hallotta volna valamikor. A ‚száz'-ról megjegyezte, hogy az nagy szám, mikor pedig a tiszt magyarul káromkodott előtte, Hauser Gáspár rémülten húzódott össze és félve mondta, hogy ilyen formán beszélt, mikor egyszer meg akarta őt verni, az az ember is, aki rejtelmes fogságában ételt hordott neki.

Von Pirch kisérletei Saphir M. G.-t, a magyarországi származású bécsi humoristát, arra indították, hogy 1830. augusztus 9-én fölkeresse Hauser Gáspárt. Az eredmény az volt, hogy a rejtelmes fiú sok közűl az egyetlen ‚sétálni' szónak féligmeddig eltalálta az értelmét és Pozsony város nevének hallatára reszketni kezdett. «Biztosan emlékszem», mondta, «hogy e szót gyakran hallottam s mintha azt emlegették volna előttem, hogy az apám ott van vagy oda ment. Ennek a szónak helynevet kell jelentenie.» Aztán sírt, görcsösen rángatódzott, úgy hogy Saphir csak másnap folytatta a kisérletet. Eredménye nem lett több, mint első ízben; Hauser vaktába találgatta a magyar szók értelmét.

Magyar volt-e Hauser Gáspár?

De mégis csakhamar világgá terjedt a hír, hogy Hauser Gáspár magyar és pedig mágnáscsaládból való. Stanhope lord aztán többször is beszéltetett vele magyarokat, és a fiú úgy tett, mintha megértene egyet s mást; de ez csak puszta ámítgatás volt. Bizonyos, hogy Hauser nem tudott egy kukkot sem magyarul. Stanhope lord az excentrikus angol, ki megfogadta, hogy kideríti a rejtelmes jövevény titkát, 1831 júliusában Magyarországra küldte a fiút, hogy keresse föl mágnási kastélyát és anyját. Hauser és két kisérője álnév alatt utaztak. De csak Pozsonyig mentek, mert a kolera épp legjavában dühöngött. Fölfedezni semmit sem födöztek föl; Hauserra sem a magyar élet, sem Pozsony nem tett semminemű hatást. Bécsben a fiú az Esterházy-család ősi képei közűl egyre meghatottan mutatott rá: «Ezt az embert én már láttam valamikor.» A kép azonban XVII. századbeli volt; az, akit ábrázolt, 1646-ban halt meg. Szóval Hauser Gáspár ügyetlenül és szerencsétlenűl játszotta a magyar mágnásfiú szerepét is. Stanhope lord 1832 februáriusában ismét Pozsony vidékére küldte Hauser Gáspárt, de az ámító ekkor is egyik ellentmondásból a másikba keveredett. (V. ö. *Reform,* 1872., 33. sz.)

Talán épp ez a kudarc keltette föl elsőben a gyanut hogy az a fickó imposztor. Meddő psychologiai búvárlatok helyett, melyeknek alája vetették, hogy tanulmányozzák benne az ‚ősembert', aki a világ milieujén kívül nőtt fel, egyszerűen figyelni kezdtek rá; és minduntalan hazudságon kapták. Ekkor támadt a sejtés, hogy az a «fekete orgyilkos», aki 1829. október 27-én Hausert megsebesítette a homlokán, alkalmasint ő maga volt, így akarván újra fölébreszteni személye iránt az immár szunnyadó érdeklődést. Sebének topografiája bal oldalról való szúrásra mutatott; Hauser pedig balogsüti volt. Magyarországi kalandozása után ügyetlen hazug volta mindjobban kiderűlt, s a legénynek oka volt attól tartani, hogy

egy szép nap csak leleplezik. 1833. december 14-én ismét sebbel (s megint balfelől szúrt sebbel) tért haza. A józan kritika ma már megegyezik benne, hogy Hauser ezuttal is maga tett kárt magában. Öngyilkos akart-e lenni, turpisságának kiderülésétől való félelmében; vagy megint csak azért rendezte az orgyilkosság komédiáját, hogy bizalmat, részvétet keltsen? Ez kérdés. De elég az hozzá, a szúrás — talán a legény akarata ellenére, — vitális részeket ért és Hauser Gáspár december 17-én meghalt. Ma már szinte csak szentimentális angol író hölgyek, (aminő MRS. EVANS) hiszik, hogy a nürnbergi jövevény életében és halálában rejtelmes bűntett áldozata volt.

Sobri.

Ki volt Sobri? . . . Ezt a kérdést még ma is gyakran halljuk. Teljes fél század nem birta megsemmisíteni a híres haramia emlékét s a hozzá fűződő romantikát. Mert a nagy zsiványok mind romantikus alakok. Helytelenség azt mondani, hogy csak nálunk; nyakatekert magyarázat, hogy az üldözött szegénylegényhez azért fűzött bennünket valami jóindulatféle, mert hiszen magunk is mindnyájan többé-kevésbbé üldözöttek voltunk. Nem; hőst csinálni a haramiából általános emberi vonás. A francia Cartouche, az olasz Fra Diavolo meg a többi világhírű bandita megannyi legendás alak: bátor, igazságos, a nők iránt lovagias, a szegényekkel szemben nagylelkű, aztán mindenekfölött ügyes, ötletes és mellette a zsandár az ostoba, az aljas fogdmeg, kinek minden kudarcán örül az ember lelke . . . A híres haramiák származását arisztokrata homályba burkolni szintén közszokás. Az országos lókötőkben mindig egy-egy gróf vagy legalább is úgynevezett ‚jó családbeli fiú' lappang; az olasz földön pedig többnyire pap, aki még deákul is tud. Az 1721-ben kerékbe tört Cartouchet, a csapláros fiát, incognitoban rabló marquisnak tartotta a nép hite; az 1806-ban akasztófára került Michele Pezza nápolyi harisnya-szövő pedig

Sobri. azért lett ‚Fra Diavolo', mert azt mesélték róla, hogy klastromból megugrott barát.

Nálunk közhiedelem volt, hogy Sobri nem más, mint Vay József gróf. [1]) A betyár szűkebb hazájában, túl a Dunán, azt rebesgették ugyan, hogy Sobri voltaképpen a becsehelyi Csúzi család egy elzüllött fia, aki a harmincas évek elején az apai fegyelmet nem tűrve, neki vágott a világnak, bujdosott, a Bácskában csikós volt s csak tíz év múlva tért vissza, elfoglalni dús örökét; de a nagy általánosság mégis Vay Józsit sejtette Sobriban. A gróf, mint mondják, azzal tréfálta meg a világot, hogy úgy tett, mintha maga is hinné ezt a mesét. És a mendemonda épp úgy meggyökeresedett, mint az az erdélyi, mely a híres Fatia negra oláh haramiát egy személynek tartotta a farkadi Nopcsa báróval. (Jókai Mór *Szegény gazdagok* regénye [1859.] e kétalakuság körül forog.) Mondom, országszerte komolyan hitték, hogy Sobri Vay József gróf; és bár kétségtelen dolog, hogy a rablóvezért 1837-ben agyonlőtték, a világ a halálában sem akart hinni. Az ötvenes években a Sobri-legendában furcsa fordulat állott be. A Vay Józsi alakja egyszerre eltűnt, mert Amerikába emigrált magyaroktól az a hír érkezett, hogy Sobri New Yorkban él és a Broadwayn fényes — patikája van. Ezt a dolgot az édesapám még 1862-ben is hallotta Londonban Rónay Jácinttól és Kmety tábornoktól, akiknek viszont amerikai emigránsok beszélték. És járta ez a mendemonda még a hetvenes évek végén is, Sobri Jóska veszte után negyven esztendővel.

Hát New Yorkban lappanghatott valami magyar, aki nem szeretett a múltjával dicsekedni és lehetett akár patikárus is; de a Dunántul híres haramiája nem volt,

---

[1]) Fia gróf Vay Ábrahám valóságos belső titkos tanácsosnak, Máramaros vármegye főispánjának; * 1806. Felső-Vadászon, † 1865. Bogáton. 1848-ban honvéd őrnagy volt.

mert Sobrit, mint EÖTVÖS KÁROLY a *Budapesti Hirlap* 1887. októberi számaiban egy tárcaciklusban bebizonyította, 1837 február 16-án agyonlőtték Somogy és Tolna határán, a lápafői erdőn. *Sobri.*

... De hát ki volt Sobri? EÖTVÖS KÁROLY kutatásai arra is megfelelnek. Sobri egy vasmegyei, endrédi kovácsnak a fia volt és igazán Pap Józsefnek hívták. A Sobri csak álnév, melyet a haramia-élethez választott. (Megjegyzem a magam részéről, hogy én egy felcsuthi öreg paraszttól, ki e haramia idejében legényember volt, a névnek ‚Zsubrik' változatát is hallottam.) Valamint, hogy a szegénylegények mindig szerettek *nom de guerre*ekkel élni, a ‚becsületes nevök' megkímélése végett. Így volt a Sobri Jóska társai között Mógor, Zsidó, Fűmag, Kalarábi, Francli, Virrasztó, Liliom, Csuka, Görhes, Cifra. Ezek is mind álnevek. És valószínű, hogy Milfajt (másképpen Milfai) Pap Andor, Király Jancsi, Pityerész Istók sem igazi nevek. Volt Sobrinak több legénye, szökött katonák, akiket csak keresztnéven ismertek,

Az endrédi kovács fiából úgy lett haramia, hogy egyszer disznót lopott. Ritka szép legény volt, elkényeztették a falubeli leányok, menyecskék, szeretett szépen öltözködni, a kocsmán mulatni; s hogy pénzhez juthasson, tolvajságra vetemedett. Megcsípték, börtönre ítélték; mikor kiszabadult, megint lopott, megint a vármegye kezére került, s ott mint csinos, tiszta, ügyes fiú a várnagy konyháján, mint pecsenye-forgató szolgált. Innen szökött meg és Fényes Istók nevű pajtásával kirabolta a kolomposi számadó juhászt. Társát elfogták, fölakasztották, ő maga megugrott. Ez történt 1835. májusában, ettől fogva lett Sobri Jóska erdőn bújdosó haramia. Első társai Milfajt, Mógor, Király Jancsi, Pap Andor és Francli voltak. A banda közel másfél évig Vas, Sopron, és Győr vármegyében garázdálkodott rabolva, míg végre Sopronmegye 1836. nyarán katonaságot kért, sőt valóságos népfelkelést indí-

Sobri. tott Sobri ellen, kihajtván üldözésére a föld népét is. Sobri ekkor átvonult Veszprém- és Győrmegyébe s végrehajtván a tüskevári és tornai rablásokat, elhatározta, hogy nagy számra fölszaporodott seregét két részre osztja. Felének Milfajt vezetése alatt átadja Veszprém, Fehér és Komárom megyéket, maga pedig megtartja Győrt, Vast és Zalát.

Mielőtt azonban e szándékát megvalósitotta volna, még két nagy rablást követett el. Kónyban az uradalmi számtartót megrohanta és elvette tőle a fegyvereit, ezüstjét, ékszereit meg a győri káptalan pénzét. E rablást 1836. október 10-én vitte véghez huszonnyolcad magával. December 8-án este Veszprémmegye északi részén a szolgagyőri kastélyba tört be és kirabolta Hunkár Antalt, a vitéz inzurgens-ezredest. A cselédséget előbb összekötöztette és a pincébe hányatta, aztán magát a kastély urát rohanta meg és összeharácsolt mindent, a mi a házban volt, még az úrnő ujjáról is lehúzgálta a gyűrűket. Hunkár ez eset után felment Bécsbe V. Ferdinánd királyhoz és József nádorhoz és kemény hangon követelte, hogy őt, a nemes embert, a ki vérét áldozta fejedelméért, az ország védje meg a haramiák ellen. Hunkár fellépésének lett foganatja, mert valóságos sereget indítottak kilenc vármegyéből Sobriék elfogására. Milfajt ezalatt Komárom megyében fosztogatott, de egyszer véletlenül keresztüllőtte a combját, magával jótehetetlenné lett és kézre került. 1836 karácsonyának szombatján akasztották föl Veszprémben. Mógor és Király január 5-én került melléje a bitófára.

Ekközben egyre folyt a szegénylegények üldözése és Sobrinak több társa került kézre. 1837 február 16-án történt a lápafői összeütközés, melyben Sobri elesett. Lápafő Tolnamegyében fekszik, de egészen a somogyi határon. Erdős vidék. Sobrit Tamási és Szakcs felől szorították oda. Köröskörül nyomában volt nyolcvan

zsandár, félszázad dzsidás, a megyékből kirendelt népfelkelés s vagy huszonöt fiatal nemes, kik önkényesen kalandra vágyva vettek részt az üldözésben. Sobri mintegy tizennegyed magával lehetett. Társaival együtt el volt szánva, hogy nem adja meg magát mindhalálig. «Az én kezemen még más vére nem szárad,» mondta Sobri; «én csak egyszer fogok vért ontani.» «A magáét értette alatta,» írja Eötvös Károly. «Egy kis patak van ott a lápafői határban, a Magyarád patakja, a melynek egyik oldalán letarolt ritka vágás, másik dombos oldalán ritkás szálas erdő volt akkor. Havas és zuzmarás volt az erdő. Pandurok és felkelők messze maradtak, de a lovasság s a lovas csendbiztosok nyomon üldözték Sobrit. Ez a patak mögé a szálas erdő szélére vonult társaival s bízva abban, hogy a lovasság a gyöngén befagyott patakon talán nem tud áthatolni, ez állásból több mint egy órán át folyton tüzelt a támadókra. A támadók sűrü tüzelése alatt egyik embere a másik után esett el vagy sebesült meg. Végre közelegtek minden oldalról a pandurok is. Ezt az ulánusok bátor kapitánya is észrevette, ő pedig nem szerette volna, hogy a híres haramiavezért ne ő kerítse birtokába, hanem a pandurok. Megsarkantyúzta tehát lovát s egy közlegény kezéből kikapott lándsával Sobri felé rugtatott s neki ment a pataknak. Sobri ezt jól látta. Puskáját megvizsgálta s a legbiztosabb lőtávolban arcához emelé, hogy a kapitányt lelőjje. Azonban egy pillantással körülnézett az üldözők nagy seregén, villámgyorsaságu elhatározás lobbant föl benne, archoz emelt puskáját leereszté maga mellett a földre s egy pisztolyt rántván elő, magát szíven lőtte. Egyetlen hang, egyetlen mozdulat nélkül rögtön meghalt. Piros vére befesté a havat körülötte.» (Eötvös Károly.) *Sobri.*

Sobri elestével társai megfutamodtak, a kik még épen valának. Négy meg volt halva, Varga Pistát sebesülten elfogták, Rece Marci és Liliom Peti gyorsan eltünt az

Sobri. üldözők látköréből, Pap Andort még sokáig látták, a mint ment fölfelé a hegynek, s százná! több lövés ment utána — eredménytelenül. Ezzel be volt fejezve Sobri élete. De be volt-e hát? Vajjon Sobri Jóska volt-e valóban az az elszánt legény, a ki ott szíven lőtte magát? Ez a kérdés a tuladunai körökben, sőt országszerte is beszéd tárgya volt éveken át és nagyon sokan élnek, a kik ma is hiszik, hogy nem Sobri volt az, a ki ott a lápafői erdőben meghalt.

Akkoriban nem volt még agnoszkálás, boncolás, jegyzőkönyvcsinálás. A holt betyárt eltemették ott, ahol vére kiomlott. De az bizonyos, hogy nála volt Hunkár legszebb, aranyveretes, dömöckölt puskája és szűrkötő gyanánt ugyancsak a szolgagyőri rablásból került drágaköves mentecsatot viselte. A zsákmány e legértékesebb része csak a haramiavezérnek juthatott. Más bizonyiték, hogy a halott csakugyan Sobri volt, később elfogott társának, Rece Marcinak vallomása, ki halálos óráján is erősitette, hogy az a szép fiatal legény, aki Lápafőnél agyonlőtte magát, az ő vezérük volt. Egy ellenvetés van arra nézve, hogy Sobri meghalt a lápafői erdőn. Az ütközetben kézre került társa, Varga Pista, kivégzése előtt is megmaradt a mellett, hogy Sobri még él. De ez a betyár vagy hazudott vagy tévedett. A haramiavezér 1837 februárius 16-ika után csak a mendemondákban élt. Nyomát sem látta többé senki. Egész bandájának kiirtása még sok időbe került. Pap Andor eltünt; azt regélték róla, hogy jó útra tért és mint igaz ember halt meg élemedett korában.

Ki találta föl a gyújtót? Ki találta föl a foszforos gyújtót? Ez a kérdés előttünk magyarok előtt nem vitás többé. Tudjuk, hogy a világ a ma használatos tűzi szerszámot Nagylétai Irinyi Jánosnak (* 1811. † 1895.) köszöni. Az aztán megint a mi vérünkben levő hagyományos indolencia dolga, hogy mi magunk is csak a hatvanas évek elején tudtuk meg

elsőben, hogy az 1836 óta ismert gyújtó igazi föltalálója kicsoda. Az *Athenaeum,* mint alább olvasható, 1840-ben hírül adta hogy Irínyi «gyufagyárat» állított Pesten; de még a keresztnevét sem tudta s annál kevésbbé sejtette, hogy a gyáros maga a föltaláló. S mig Irinyi János nem mondta el a *Vasárnapi Ujság*ban a gyújtó történetét, csak épp az ő bizalmas barátai tudták, hogy ez a nagy találmány az övé.

A gyújtó története.

Mielőtt előadnám a foszforos gyújtó föltalálásának hiteles történetét, röviden szólok azokról a régi, bonyadalmas tűzi szerszámokról, amelyekkel a civilizáció ki akarta szorítani az ősi acél-kova-taplót. Az első talán a baseli Fürstenberg 1770-ben készűlt gyújtó-masinája, melyben elektromos szikra lobbantja a föl hydrogént. 1824-ben találta föl Döbereiner jénai kémikus[1]) a róla nevezett és fizikai gyűjteményből ma is ösmeretes gyújtószerkezetet, mely valamikor igen elterjedt volt és abból áll a benne fejlesztett hydrogén platinataplót tesz izzóvá, aztán maga is meggyúl. Igazi gyújtószálkákat legelőször 1832-ben kezdtek csinálni. A híres angol pyrotechnikus, Congrève agyába ötlött az a gondolat, hogy kénbe mártott fapálcácskák végét káliumchlorát és kénantimon keverékével kenje be. Ezek a szálkák aztán meggyúladtak, ha fejöket érdes üvegpapiros közt rántották végig; de ez valóságos robbanással járt s a Congrève-gyújtókat, mint sok szerencsétlenség okozóját, a legtöbb országban tilos volt árulni. A Congreve-gyújtók módosulása voltak aztán a jó sokáig haszált szálkák, melyeknek káliumchlorátos fejét vitriolba kellett mártani és gyorsan kirántani, hogy meggyúljanak. Ez a ‚kémikus' tűzi szerszám, a magyar nép szájában: ‚masina,' alkalmatlan egy eszköz volt; az embereknek vitriolos üveget kellett hordania a zsebében s a maró folyadék, gyújtás közben szétfröcscsenve, gyak-

[1]) A franciák szerint Gay-Lussac, 1823-ban.

A gyújtó története.

ran kiette a ruhát. Nem segített e bajon az sem, hogy az üveget azbeszttel töltötték meg s azt itatták tele vitriollal. És mégis mindenki ezzel a szerszámmal élt, aki nem akart az acél-kova-taplóhoz és kéngyertyához folyamodni; s a vitriolos gyújtó uralkodott, míg 1836-ban nem lett a világé Irínyi János találmánya.

Mi magunk is az idegenben kerestük a föltalálót. Hol ezt, hol azt a németet emlegettük, egyebek között a bécsi Preschelt és a darmstadti Moldenhauert, akik pedig nem találtak föl semmit, harmincasévekbeli egyszerű gyújtógyártók voltak s ma már csak a germán chauvinizmus követeli számukra a találmány dicsőségét. Némelyek azt hirdették, hogy a foszforos gyújtó föltalálója egy bécsi magyar ember: Rómer István; ez azonban, mint majd alább kiderül, csak az első gyújtógyár alapítója.

A németek újabban azt állítják, hogy a gyújtó feltalálója Kammerer J. Frigyes nevü württembergi deák. Ez állitásnak alig van több értéke, mint annak a hollandiai legendának, mely szerint a könyvnyomtatást nem Gutenberg találta fel, hanem Coster Lőrinc harlemi képfaragó. Kammerer is mesés titokzatosságba burkolt alak. Csak annyit tudni róla, hogy Ehingenben született és a harmincas években (mikor? az nem bizonyos) politikai vétség miatt a hohenaspergi várba került, mint státusfogoly. Kémikus levén, a vár kormányzója megengedte neki, hogy kisérletezéssel űzze unalmát. (A fogságban experimentáló kémikus erősen emlékeztet bennünket Böttgerre, aki szintén fogságban és véletlenül bukkant rá a porcellánkészités módjára.) Kammerer ekkor találta föl a foszforos gyújtót, de nem lett belőle semmi haszna, mert az uj találmányt Németországban mint veszedelmes portékát eltiltották s csak évek mulva (?) engedték meg használatát, miután a gyújtó már Angliában is (?) elterjedt. Kammerer, mikor kiszabadult a fogságból, még soká nyomorgott és 1857-ben a ludwigsburgi őrültek házában halt meg. Erről

rejtelmes emberről semmi megbízható adat nincsen; annál kevésbbé támogatja valami, hogy a találmány prioritása az övé. Még a németek is csak annyit tudnak, hogy Kammerer valamikor a «harmincas években» kisérletezett a várfogságban. *A gyújtó története.*

Az angolok is vetélkednek a gyujtó feltalálásának dicsőségéért. Szerintök a gondolat bizonyos Holden Izsáktól származik, az első gyártó pedig (1832.) valami Watt nevű ember volt. Az oroszok szintén maguknak vindikálják a gyujtó feltalálóját; azt mondják, Vorcsakov Iván volt az az érdemes ember; de a nevénél nem is tudnak egyebet mondani.

Mindezeknél a mendemondáknál komolyabb cáfolatot kíván a franciák prioritás-követelése, melynek egész irodalma [1]) van. A franciák tudnak a gyujtó magyar feltalálójáról, de abba a mulatságos tévedésbe esnek, hogy ez a feltaláló voltaképen két ember: Irinyi és Ironyi. Irinyi, *«étudiant à l'Université de Border Hest* [Budapest], *vers 1830, mort en octobre 1880 à Fenijes-Littre* [Fényes-Litke]» (CHAPOY); Ironyi pedig egy volt patikárusnövendék, a ki 1885-ben halt meg koldusan egy magyar faluban. (Elsiratta a *France* 1885. október 23-iki számában FULBERT-DUMONTEIL, *Un inventeur* című fantasztikus cikkelyben.) CHAPOY tünődik: kicsodák ezek a hasonló nevű magyar emberek, a kik mind gyujtót találnak föl? A professzor úr, a ki olyan határozottan állítja, hogy a foszforos gyujtó francia találmány, okosabban teszi vala, ha tünődések helyett kérdést intéz Magyarországba, a honnan bizonynyal megkapja a választ, hogy Irinyi János még is él vértesi birtokán és kész az ő prioritását megvédeni. CHAPOY azonban kutatások helyett előadja, hogy

[1]) V. ö. A *Revue occidentale* positivista folyóirat 1894. IX. k. 108—145. l. LÉON CHAPOY besançoni orvos-professzor előadását: *L'invention des allumettes chimiques et son origine franc-comtoise.*

A gyújtó története. a gyújtó feltalálója Charles Sauria. Ez a Charles Sauria, a nagy forradalom híres Sauria generálisának fia, Polignyban (Jura) született 1812-ben és ez év (1895.) augusztusában halt meg. Eleinte gazdasági tanulmányokkal foglalkozott és professzor akart lenni valamelyik gazdasági akadémiában; de 1852-ben mint republikánus, reményét vesztette, hogy valaha katedrához juthasson, és orvosi diplomát szerzett. Nem igen gyakorolhatott, mert gyermekkora óta béna volt mind a két lábára. Inkább csak gazdálkodott polignyi kis birtokán és ismertté lett, mint a pozitivizmus buzgó apostola. A francia-porosz háború alatt jutott eszébe, hogy a foszforos gyujtó feltalálásának elsőségét követelje. Egy *Les allumettes chimiques; revendications françaises à certaines prétentions allemandes, par* SAURIA című füzetkét adott ki. E kis munkában elmondja, hogy a foszforos gyujtót ő találta föl 1831. januáriusában, mikor a dôlei kollegium növendéke volt. Az ötletet az adta neki, hogy Nicolet, a kémia professzora, mozsárban ként és káliumchlorátot dörzsölt össze s a keverék durrogott, de nem gyúlt meg. Az ifjúnak eszébe jutott, hogy, ha ebbe a keverékbe foszfort is tennének, bizonyosan meggyúladna. Este felé elment hát a patikába és (bár nem volt orvosi rendelvénye) sikerült kikunyorálnia egy kevés foszfort. Kis szobájában legott kisérletezéshez fogott, de nem tudta mindjárt eltalálni a keverék kellő arányait; a kálium-chlorát minduntalan felrobbant, egyszer fel is gyújtotta az ágy kárpitját és többször megsebesítette a fiatal kutatót. Társai csak nevettek ez experimentumokon. Sauria azonban nem csüggedt. Napok mulva egy kénes végű szálkát meleg káliumchlorátba mártott s aztán végighúzta a falon: vajjon meggyulad-e. Most belenyúl a dologba a véletlenség keze. A fal azon a helyen, a hol a fiatal ember végigrántotta a szálkát, foszforos volt; mert Sauria előbbi kisérleteiben foszforos fácskákat is próbált meggyújtani a falon. A kénes-káliumchlorátos

fácska a foszforral érintkezve legott lobbot vetett — az első szál gyújtó megvolt! Sauria erre foszfort is elegyített a keverékbe és azonnal több szál gyújtót készített. A dolog nagy feltünést keltett az intézet professzorai között, sőt a városban is. Egynehány nap mulva Sauria ismerősei már a kávéházakban használták az újmódi gyújtókat. A fiatalember nem titkolta a találmány nyitját. Egy Chapuis nevű csatornaépítő figyelmeztette az ifjút, hogy szabadalmat kellene szereznie. A szabadalom azonban akkortájt még 1500 frankba került és Sauria is, barátai is szegények voltak. Abba maradt minden; az új gyújtót nem gyártotta senki. Történt pedig, hogy Nicolet professzor 1831-ben Németországba utazott és ott kémikus kollégáinak jóhiszemű nyiltsággal elfecsegte: mit talált ki az ő dôlei deákja és mi a dolog nyitja. A németek figyelmesen hallgatták; olyan figyelmesen, hogy Sauriát 1833-ban már boltosok kinálgatták az ő saját találmányával: német gyárak kezdték széjjelárasztani a világon a foszforos gyújtót. Sauriának soha egy batkányi haszna nem volt alkotásából. Szegényen élt, szegényen halt meg. *A gyújtó története.*

Sauria dr. és a mellette tanuskodók jóhiszeműségét nincsen okunk és jogunk kétségbe vonni; a dôlei deák 1831-ben megcsinálhatta az ő negyven évig homályban maradt kísérletét a kén, káliumchlorát és foszfor elegyével, de azért még sem tekinthetjük őt a gyújtó feltalálójának. Az ő meggyúladó szálkája nem egyéb, mint a Congrèveféle káliumchlorátos és antimonkénes gyújtó, e veszedelmes, robbanékony szerszám csekélynemű módosítása. A Congrève keverékébe elegyített foszfor csak növelte a gyújtók veszedelmességét, mert könnyebben történhetett explózió. A mivel a jó Sauria doktort 1833-ban már a boltosok is kínálták, bizony csak a Congrève-gyújtó valami formája lehetett és nem az ő elplagizált találmánya. Az bizonyítható dolog, hogy Németországban 1836 előtt nem volt olyan gyár, a melyben káliumchlorát nélkül való, foszfor és ólom-

A gyújtó története.

hyperoxyd keverékéből álló gyújtót készítettek. És bizonyítható az is, hogy ilyen gyújtóról 1836 előtt nem tudtak. Az Irínyi János nagy találmánya egészen más dolog, mint a Sauriaé; ez az első, Congrèvetől teljesen független és nem robbanó gyújtó. Sauria találmányát inkább a svéd gyújtó megelőzőjének tekinthetnők, ha világossága valaha kihatott volna a véka alól s ha az amorffoszfort már ismerik 1831-ben. (V. ö. a 143. lapon a svéd gyújtóról mondottakat.) És a Sauria találmánya egyszersmind méhében hordozta az Irínyi-féle gyújtó — ma divatos — hamisítását is. A drága foszfor kímélése miatt ugyanis káliumchlorátot kevernek az elegybe, minek révén csak igen kevés foszforra van szükség s a gyújtó mégis meggyúlad; igaz, nagy csattanással és sziporkázva, mint egykoron a Congrève-féle szálkák, de a gyártó szép pénzt takarít meg így. Ez a rózsaszín fejű, úgynevezett ‚kakasgyújtó'. — De térjünk át a találmány igaz történetére.

Irínyi János 1811-ben, Nagy-Létán született; atyja uradalmi inspektor volt. A jogot 1836-ban elvégezte, de nem igen vonzódott a prókátor mesterséghez, és alkalmasint gróf Széchenyi István lelkesítő szaván buzdúlva, technikus lett. Tanulmányait a bécsi polytechnikumban kezdte s itt, 1836 közepén, találta föl a foszforos gyújtót. Ime saját előadása erről a nevezetes momentumról:

«Mikor a bécsi polytechnikum kémia tanár, Meissner élt, én az ő, ő az én kedvencem volt. Többek között az ólom hyperoxydjáról tartott felolvasást s a barna port kénvirággal dörzsölgette üvegmozsárban, igérvén a figyelmes hallgatóságnak, hogy a kén meg fog gyúlni. Mikor ez nem történt,[1]) nekem hamar eszembe jutott, hogy, ha

[1]) Csakis azért nem történt, mert Meissner nem elég gondosan készítette a keveréket; két rész barna ólomhyperoxyd és egy rész száraz kénvirág, ha mozsárban dörzsölik össze, csakugyan meggyúlad. T. B.

kén helyett foszfort vett volna, ez már régen égne. *Ebből áll a találmány.* *A gyújtó története.*

«Egyik társamnak, kinek atyja Fünfhausban gyáros s az Istvántéren boltos volt, mondám: hozzon nekem ólompirt, választóvizet s egy huszast adtam neki foszforra, melyet talán inkább adnak neki a ‚fekete kutyánál;' mert, mondám, cündhölclit akarok csinálni. (Még akkor a gyufa szó nem volt megteremtve.) A foszfort forró vízben granuláltam (most már nem így készül); kihűlés után a megmért barna porral és, hogy a fára ragadjon, arab mézgával összekavartam s tíz szál olyan cündhölcliről, aminőt akkor üvegbe szoktak mártani, lefaragván az üvegben meggyúló (Berthollet párisi tanár által föltalált) keveréket, ennek helyére a magam keverékét kentem s a fácskákat az ablak párkányára tettem száratni.

«Este aztán hazajövén az Alser-külvárosi Baccikávéházból, hova magyar lapokat járattunk, megpróbáltam cündhölclijeimet. Vacsoránál (mely rendesen a holdvilágnál volt) megmutattam társamnak, a debreceni V. L.-nek. Másnap előadás előtt megmutattam Meissner tanárnak is s a még mellette levő vagy négy fiatalnak; készítése módját is elbeszéltem elejétől végig. Egy F. nevű fiatal ember azt a tanácsot adta: vegyek magamnak rá privilégiumot.

«Van 1836-ban egy fiatal magyar, Bécsbe megy a polytechnikába, a nélkül, hogy Pesten lett volna; lenézi az odavaló szegény alkotmánytalanokat, mert Magyarországon alkotmány volt; a privilégiumot csak két oldalról ismertük: az egyik a nemesi, a másik a gyöngyösi; s még csak 1843-ban készítettünk Pesten az iparegyesület választmányában szabadalmi törvényjavaslatot és Pestmegye ezt követi utasításul adta, de törvény akkor sem lett belőle; így hát 1836-ban még kevésbbé volt a magyarnak szabadalmi törvénye. S ha most az az 1836-iki fiatal magyar azt találta mondani, hogy neki

A gyújtó története.

osztrák privilégium nem kell, azt a kinek tetszik, a szemére hányhatja; de ő, ha netalán száján kiszalasztotta, többé vissza nem vonhatja. Mehetünk tovább.

«Másnap délután ugyancsak a polytechnikumban Pf. mechanikusnak mutattam a zajtalan gyúfát. «Mutattam-e már másnak is s kiknek?» kérdé. Sajnálta, miért nem neki először. Ennek azután én mondtam, hogy még nem késő, tán még senki sem folyamodott, ha akarja, vehet rá privilégiumot. Pf. elment s visszajött. Magához hív, hol rám valaki vár. Elindulván, mondá, hogy Rómer István Bécsben lakó magyar kereskedő vár, kinek sok pénze van, meg akarja venni találmányomat, ha semmit sem ér is, csak hogy más valaki e cím alatt gyúfát ne készíthessen. Kérhetek tőle akármit.

«Én azt mondtam: adjon három garast, mert nekem ennyibe került a foszfor. (A többit társam Piller ingyen adta. Pf.-nél már ott volt Rómer s elhozott magával minden szükségest. Pf. a polytechnikumból kért egy kis ólomhyperoxydot. Itt aztán próbát csinálták. Én néztem, mert már Rómer tudta Pf.-től, mikép kell eljárni; csak előttem akarta megpróbálni, igaz-e, a mit Pf. mondott.

«A következő nap délutánra a boltba ígérkeztem s itt Rómer már papiros-tokokba rakta elém az én barna keverékemet, fára, viaszra, papirosra, taplóra (kénnel és a nélkül) kenve. S a mellékszobában azt nyilvánítván, hogy tökéletesen meg van elégedve, mondá, hogy holnap privilégiumért folyamodik. Kérdé: mit kívánok tőle. Én e kérdésre azt válaszoltam: miért? hisz ő engem nem is látott, mikor már tudta, hogy kell készíteni és semmi szüksége sem volt rám. Ő azzal vetett véget a dolognak, hogyha valamely szegény családtalan ember meghal, vén asszonyokat fogadnak, hogy a temetésen sírjanak, pedig a halott annak semmi hasznát nem veszi; ő pedig az én találmányomnak hasznát veendi, ingyen nem fogad-

hatja el stb. Ajánlatát [1]) kénytelen voltam elfogadni, hogy haza jöhessek. *A gyújtó története.*

«Midőn az időben T. S. gróffal Bécs utcáin sétáltam, a wiedeni hid mellett már árulták a gyerkőcök a gyúfát. Társam arra az észrevételre fakadt, hogy ezek klienseim. Arra kértem: hagyjon már békét ezzel a gyúfával; mert ha én a kémia teoriájának nem tudnám egyéb hasznát venni e haszontalanságnál, még ma kitekerném a nyakamat. Ez, meglehet, nagy szó volt, de annyi áll, hogy mindig untam, ha még azon túl is emlitette valaki a gyúfát. — Igy elvonulva atómnyi (a parány szót még nagyolom) tanyácskámban, a kémiai ismereteknek veszem annyi hasznát, a mennyit lehet és telik. Mert hiába, ha eső nem esik, mikor kell, nem bírom megöntözni a száz szekérrel hamuzott szántóföldet s kaszálót.»

Ez előadás hangja egy kicsit fanyar. De van-e mit csodálkoznunk rajta, ha elgondoljuk, hogy Rómer István, a gazdag bécsi kereskedő, nagy vagyont szerzett a szabadalomból, melyet Irínyi találmányára azonnal kért és még 1836-ban alapított nagy gyújtógyára egy negyedszázadon át virult Bécsben. A fiatal kémikus később, úgy látszik, maga is megbánta, hogy olyan könnyen mondott le a gyujtó privilégiumáról; és 1840-ben konkurrálni kezdett Rómerrel — a saját találmánya körül. Gyujtógyárat alapított. Erről az Athenaeum 1840. május 17-iki számában a következőket olvassuk:

Gyujtó fák' gyára Pesten. Ha igaz, mit a' természetről mondanak, hogy kicsinyekben is nagy, a' vegytanról szinte meg kell vallanunk, hogy a' gyufáknál (Zündhölzel) olly jeles, mint a platina felolvasztásánál villám által. Ne gondoljuk tehát, hogy a vegytanár csekélységgel bibelődik, mikor gyufákat gyárt: tudományát ő igen szépen és közhasznúan gyakorolja, erszényének szinte úgy javára, mint az *uracsnak,* ki hamar akar tűz-

[1]) *Pallas Nagy Lexikona* szerint hatvan forintot kapott Rómertől; Irínyi maga e pénzkérdésről, tudtommal, soha sem nyilatkozott.

A gyújtó története.

höz jutni szerelmes levelkéjét bepecsételendő, és mint az *öreg úrnak*, ki kényelmesen akar pipára gyujtani 's végre mint a' kisasszonykának, ki égő gyertyára szorúlt, de épen most nincs akaratjában más segedelemhez folyamooni. És mi szép dolog a' gyufák ügye! Ha Augustus' és a' rómaiak' idejében gyufák lettek volna, a' szent tűz elalvásáért egy szűzet sem temettek volna el elevenen, mert a szerencsétlen csak egy dörzsöt adott volna a' gyufának, hogy a' láng lobogjon. Egy illyen nem régiben keletkezett gyufa-gyára van Irínyi József [1]) úr hazánkfiának Pesten a' József városban, az Ősz és József utcza' alsó szegletén, *Tajnay-házban*, honnan a' legolcsóbb és legjobb gyufákat rendelhetni meg *serczegőket* és *zajtalanokat*, a' látogatóknak pedig szabadságokban áll ingyen — — czigaróra gyujtani. Ára e' különféle gyúszereknek:

5000 kénes gyufa ... ... 1 frt 15 kr (Bécsben 1 frt 45 kr.)
1000 kéntelen ... ... — » 40 » (» — » 50 »)
100 szercse [2]) vagy tapló — » 6 » (» — » 10 »)

Ki ezen gyufákat veszi, a' mellett, hogy olcsóbbal és jobbal látja el magát, mint közönségesen, még azon örömben is részesülend, hogy egy honi vállalatot segél elő. — jd —[3])

Irínyi János e gyára, mely, mint a pesti és bécsi árak egymással szembe helyezése is mutatja, a Rómerével akart versengeni, 1848-ban szünt meg, s a geniális kémikus, mint mondják, belévesztett. — Meg nem állhatom, hogy ne irjak le itt egy debreczeni anekdotát, melyet Ujházi Edétől hallottam. A gyujtó feltalálójával a gyár bukása után gyakran évődtek, hogy a világra szóló vívmányért csak potom egynéhány forintot kapott s mások gazdagszanak meg az ő gondolatából. «Sebaj,» mondta Irínyi, «találok én ki még különb dolgot is.» És kitalált

[1]) Így, tévedésből, János helyett.

[2]) Így hívják a gyujtó-papirost, mert ‚szercseg'.

[3]) VAJDA PÉTER chiffreje; igen valószínűnek tartom, hogy a rossz ‚gyufa' szó csinálója ez a fiatal természetvizsgáló-költő, ki CUVIER fordításában a legszörnyűbb magyar zoologiai terminusoknak sokaságát alkotta meg.

egy kenőcsöt, mely arra való, hogy a kopott piros csizma egyszeri bekenésből olyan legyen mind az új. A kenőcs hatása csakugyan meglepő volt; de Irínyi nem boldogult ezzel sem. Mert a debreceniek azt mondták: «Nem veszünk mi olyan subickot, akit nem kell kefélni.» S a feltalálónak mind nyakán maradt a kenőcs. *A gyújtó története.*

Ez az anekdota persze csak anekdota. Az őszuccai gyújtógyár azért szünt meg, mert Irínyi János a szabadságharcnak szentelte magát és tudományát. A nagyváradi puskapormalom és ágyúöntő körül nagy érdemet szerzett. Aztán a debreceni István-gőzmalom körül buzgólkodott soká és nyugodt, derült öregségben élt vértesi pusztáján, mindig figyelemmel kisérve a természettudomány haladását. Midőn 1891-ben a négy még élő alapító között megjelent Budapesten a Természettudományi Társulat félszázados jubileumán, tisztelet és szeretet környékezte. Meghalt 1895. dec. 18-án, Vértesen.

Nem érdektelen tán, hogyan jelent meg nem sok híján hatvan éve ez a magyar találmány Párizsban. E bohóságot, egykorú források után, a *Temps* közölte 1895. szeptember 5-iki számában.

A Place de la Bourseon 1836-ban egy csepűrágó jelent meg trombitása és dobosa kiséretében. Elhelyezvén egy asztalt, melyen égő gyertya és sok apró csomó volt, zajos működésre indította kis zenekarát s mikor az emberek összecsődültek, megemelte a Napóleonéhoz hasonló pofoncsapott kalapját és dörgő hangon így kezdett szót szólani:

«Hölgyeim és uraim! *(Tarara! bumbumbum!)* Midőn először jelenek meg e kiváló piacán Párizsnak, a világosság városának, én aki szintén világosságot terjesztek, a gavallér ember és a francia legszentebb kötelessége ellen vétenék, ha beszédem nem azzal kezdeném, hogy önöket, hölgyeim és uraim, a legmélyebb tisztelettel üdvözlöm. *(Tarara! bumbumbum!)* Rövid leszek; én nem vagyok csepűrágó, nem ajálok önöknek holmi orvosságot, mely jó a tyukszem ellen is, meg segít a vajudásban is; én csak azt mondom, hogy világosságot terjesz-

A gyújtó története.

tek! (*Tarara!* A jeles férfiú ez ünnepies bevezetés után tréfás hangon kezd szólani.) Tegyük fel, hogy önök egy este hivatalosak a Tuileriák palotájában. Ott van Lajos Fülöp király ő felsége, a királyné és az egész udvar. Egyszerre eszébe jut önöknek, hogy jó volna pipára gyújtani. (Kivesz a zsebéből egy pipát.) Megtömik jól, így ni, de azért nem keményre, mert az a fő, hogy szeleljen. A fényes termet egyetlenegy gyertya világítja meg, a minő ez előttem. Önök szépen engedelmet kérnek, aztán fogják a gyertyát és rágyújtanak a pipára . . . Így ni . . . (Most a csepűrágó elfujja a gyertyát, mintha a pipa szele oltotta volna el.) Terringette, elaludt ez az izé és az összes nagy királyi perszónák mind sötétségben vannak! . . . Trombitásom, fújj valami szomorút, hogy ilyen baj történt! *(Tratratra!)* Hogy lehessen már most ezt a hibát jóvá tenni? Talán az ősi acél-kova-taplót veszik önök elő? Az nehezen gyúlad meg. Vagy talán a vitriolos gyújtóhoz folyamodnak? Isten ments, ki találna égni az udvarihölgyek ruhája. Nem! Önöknek, mint elmés embereknek és a haladás barátainak van a zsebökben egy szál német kémiai gyújtó. Előveszik, végigrántják, így ni . . . és a gyertya ég! Tessék német kémiai gyújtó, mesés olcsó áron, öt szál egy garas!»

A sokaság valósággal törte magát a «német kémiai gyújtóért», és vasárnaponkint, ha a gyermekek jól viselték magukat, a szülék megmutatták nekik: hogy lehet egyszerre világosságot terjeszteni, mikor a király és családja sötétben van.

De milyen gonosz portéka a dicsőség! Mennyire igaza van a múlt századbeli filozófusnak, a ki azt mondja, hogy vannak nagy emberek, a kik még maguk sem ösmerték magukat, nem hogy a világ ismerte volna őket! Ennek a gyújtóárusnak már a nevét sem tudja senki és szobrot sohasem állítanak neki. Pedig ő találta ki azt a gyönyörű mozdulatot, a melyet ma már az egész világ ismer, kivéve a vadembereket, a kik meztelenül járnak. Ez a csepürágó, mikor azt mondotta a gyújtóról: «Végigrántják így ni . . .» fölemelte a jobb lábát és végighúzott a tomporán egy szál gyújtót, mely rögtön lángra lobbant. Ime, ez a csepűrágó találta ki azt a nagy művészetet, hogyan használhatja az ember a nadrágja fenekét gyújtó szerszámnak!

A svéd gyújtó föltalálója nem Böttger, mint a németek mondják, hanem alkalmasint Landström, ki 1845-ben állította föl Jönköpingben az első *Säkerhets tändstickor*-gyárat. E gyújtók feje káliumchlorát és kén-antimon keverékéből áll, mely csakis az amorf foszforral bevont barna papiroson, a skatulya szélén gyúlad meg. Az amorf foszfor a közönséges foszfornak 250 centigrád fokig való hevítéséből keletkezik; nem gyúlékony, nem mérges és minden veszély nélkül lehet vele bánni. Előbb-utóbb el fog következni az idő, mikor az álladalmak nem tűrik meg többé másféle gyujtó készítését. A svéd gyújtó egyrészt nem okozhat annyi szerencsétlenséget, mint a közönséges; másrészt pedig gyártása nem jár a munkások romlásával. Európában évenkint a gyújtógyártók százai kerűlnek a kórházba a foszfor mérgétől okozott, többnyire gyógyíthatatlan csontfenével. Jönköping városa 1895-ben szobrot állított Landströmnek. *A gyújtó története.*

A gyújtó feltalálásához egy furcsa mendemonda kapcsolódik, melyet kevesen, de arra elegen ismernek, hogy minden bolondsága mellett is méltó legyen az említésre. E mese szerint a nevezetes magyar találmánynak része van abban, hogy gróf Batthyány Lajos miniszterelnököt kivégezték. A pragmatika valóban mindmáig hiába keresi az okot: miért kellett elvéreznie ennek az inoffenziv és erős dinasztikus érzelmű főúrnak. És mikor az oknyomozás megakad, legott előterem a mendemonda. — Grót Battyhány Lajos 1835-ben Bécsben mulatott és sokat fordult meg a magyar testőrök között. E daliák furcsa romantikus dologról suttogtak akkoriban. Hogy ismeretlen, de alkalmasint magasrangú hölgy a magyar tisztekkel olyan légyottokat rendez, aminők csak a régi német rémregényekben szokásosak: a szép leventéket félig-meddig raboltatja magának, bekötött szemmel viteti őket senki sem tudja hová, vak sötét szobában fogadja a látogatást és a kaland hősei sohasem sejtik, kinek kegyében ré-

A gyújtó története.

szesültek. — Batthyány gróf egy este a régi Bécs egy néptelen uccájában járt. Egyszerre hozzácsatlakozik egy jövevény; szemig lehúzott nagy kalapjával és orrig feltűrt köpenygallérjával épp oly elburkolt, mint valami álarcos. «Asszony forog szóban,» súgja. «Jöjjön velem. Szálljunk abba a kocsiba. Ne tartson zsiványok kelepcéjétől. Nem látja, hogy egyenruhás rendőrök állanak a kocsi körül?» Beszállanak. Ekkor a rejtelmes ember kendőt vesz elő: «Be kell kötnöm a szemét, gróf úr.» A kocsi pedig robog, ki tudja merre, teljes fél óráig. Végre megérkeznek. Az ismeretlen vezeti a magyar főurat folyosókon és lépcsőkön, lépcsőkön és folyósokon. Aztán nyílik és záródik egy ajtó. A kötelék lehull a szemről; de koromsötétség van. És nemsokára egy nő közelsége érzik . . . Ekkor a gróf előveszi a zsebéből a csodálatos *‚cündhölclit‘*, melyet Irínyi János alig egy hete, hogy föltalált, meggyujtja, — talán épp azzal a mozdulattal, melyet a franciák maguknak vindikálnak — és a lángot a nő arcába tartja . . . És meglátja, hogy ez a nő egy igen magas rangu hölgy . . . Nos, így szól a mendemonda, ez a hölgy akarta, követelte Batthyány vesztét még tizenhárom év múlva is. A magyar miniszterelnök áruló módon történt elfogatása és kivégzése, ez az oktalan vérengzés a megalázott asszony bosszúja volt. — Ez a könyv, igaz célja mellett, arra is való, hogy megőrizzen olyan dolgokat, amelyek nem igen kerülnek papirosra, mióta *Historia arcana*kat írni nem divat. Néha a legképtelenebb hazudság is korfestő, mert nagy szeretetre, nagy gyülölségre vet világot; s ilyenkor, ha tárgyában valótlan is, igazat beszél.

Mit rebellen unterhandle ich nicht.

Windisch-Grätz Alfréd herceg híres «*mit rebellen unterhandle ich nicht*»-jéről közönségesen azt vélik, még történetírók is, hogy e dölyfös szavakat az osztrák fővezér az 1848-iki országgyülés ama küldöttségének mondotta, mely 1849. januárius 3-án járt nála a bicskei

táborban. Igaz, hogy Windisch-Grätz a küldöttség tagjai közül gróf Batthyány Lajost nem akarta fogadni s csak Deák Ferenc, Lonovics József, Majláth Antal és Majláth György járulhattak eléje; ama híres szálló igét azonban nem ez alkalommal mondotta. A bicskei táborban ő csak «*unbedingte unterwerfungot*» követelt. «Majláth György országbírája», írja DEÁK FERENC az országgyűléshez 1849. január 4-én intézett jelentésében, «előadá, hogy mi a magyar országgyűlésnek küldöttei vagyunk s erre a herceg főtábornok azonnal azt felelte, hogy ő a magyar országgyűlést el nem ismeri, minthogy azt ő felsége feloszlatta. Elmondá mégis az ország bírája békekiegyenlítésre célzó kiküldetésünket, de a herceg főtábornok határozottan azt válaszolá: hogy azok után, mik az országban történtek, sem fegyvernyugvásról, sem bármi egyéb egyezkedésről szó sem lehet, hanem egyedül csak feltétlen alávetésről *(unbedingte Unterwerfung)*. Ő az országot fegyverrel fogja elfoglalni, katonai kormányt hozand be, s majd akkor ő felsége fogja elhatározni a jövendőre teendőket. Most azonban ő felségéhez sem bocsát minket, mert őtet ő felsége teljhatalommal ruházta fel, s ő felsége sem adna egyéb feleletet. Ő tehát tanácsolja, hogy feltétlen alávetéssel igyekezzünk kegyelmet nyerni ő felségénél» sat. Windisch-Grätz a «*mit rebellen unterhandle ich nicht*»-tel Ivánka Imre honvédezredest és Dobay nemzetőr-főhadnagyot utasította vissza, kik 1848 októberében Kossuth amaz, a pahrendorfi főtáborszálláson kelt, Pázmándy Dénestől és Csányi Lászlótól is aláirott levelét vitték meg neki, mely az ország jogait adja elő.

Mit rebellen unterhandle ich nicht

Sokan ismerik és ma is hiszik azt a mendemondát, hogy Bónis Sámuel (* 1810., † 1879.), mikor a koronát 1848. utolsó napján Budáról Debrecenbe szállította, Szolnokon túl nem egészen bátorságos helyeken utazván, óvatosságból a fejére tette a szent ereklyét és bárányból süveget húzott rá. Midőn a szent koronát 1880 májusában

A korona Bónis Sámuel süvege alatt.

A korona Bónis Sámuel süvege alatt.

tudományos vizsgálat alá vették, épp én voltam az, aki ez anekdotát fölelevenítette a sajtóban. Bónis Sámuel özvegye, Darvas Erzsébet úrasszony, akkor a *Hon* május 14-iki számában megcáfolta a báránybőrsüveg mendemondáját s egyszersmind igen fontos adatokkal szolgált a korona Debrecenbe szállítását illetőleg. Ez adatokat Ipolyi Arnold felhasználta a szent korona monografiájában, s az egész történetet így adja elő:

«1848 december 30-án a honvédelmi bizottmány meghagyásából annak elnöke, Kossuth Lajos, nyilt rendeletet intézett Bónis Sámuel képviselőhöz, őt mint országos biztost kirendelve, hogy Ürményi Ferenc koronaőrt felszólítsa a koronának s a többi koronázási jelvényeknek vele egyértőleg vagy nélküle is, őrizet mellett egyelőre Debrecenbe, aztán pedig oda, a hová tanácsosnak látandja, elszállítására. Bónis budai lakásáról rögtön a várba ment, hogy Ürményi koronaőrt értesítve, a korona átvételére a keszületeket megtegye. De egyelőre a Dunán áthozatala nagy nehézségekkel járt. A Duna beállott volt, a legszükségesebb közlekedést a lánchíd tartá fönn, melyre még csak ideiglenesen, nagyjából voltak padlók lerakva az ágyuk átszállítására, mit a híd végén ki nem egyenlített mély üreg nehezített. Bónisné asszonyság e végett átment a kormányelnökhöz, hogy őt e nehézségekről tudósítsa. Azonnal kiadatott a rendelet az üreg betöltésére, és Bónis saját üveges hintajába fogatott, hogy a koronát rajta áthozzák. Az alatt Bónis a koronát átvéve, kiséretére a koronaőrség huszonnégy gránátosát kirendelve föleskette. A hintón azonban a korona ládája csak úgy fért el, hogy az üvegek levétettek, s mind a két felől oldalt menő őrség a ládát tartva támogatta. Ekkép szent István koronája mintegy első szállíttatott volna át a lánchídon. Bónis a koronát a vasúti pályafőig kísérte, hol külön vonatot rendelt számára Szolnokig. Innét Debrecenbe szállítva, ott Kossuthnak átadta.»

A korona Bónis Sámuel süvege alatt.

Ipolyi Arnold ez előadását kiegészítem Bónis Sámuelné említett közlésének következő érdekes részletével: «Midőn a vonat indulófélben volt, a nagy sürgés-forgás közepett egy úri ember férjemnek azt sugta: «Uram, innen kétfelé vezet az út, egy Vácra, a másik Szolnokra; ha az úr reá áll, Vácon szép százezreket nyerhetne.» (Akkor épen az osztrák hadsereg volt Vácon.) Erre férjem zsebéből egy pisztolyt húzván elő, azt mondá: «Ha a vonat nem Szolnok felé indúl, a golyó, biztosítom, találni fog.» — «Uram, csak tréfa volt!» Férjem felelete volt: «Én is tréfából gránátosokat rendelek az úr mellé, akik az indulást szemmel tartják.» És így esküjéhez hű levén, mint mindig, a koronát Debrecenbe szállítván, azt Kossuthnak a városházánál általaladta és ő másnap Nyiregyházára indult, mint szabolcsmegyei kormánybíztos. A lánchídon a szent korona volt az első, ami a kocsin átjött és azon kocsit a Kölber kocsigyártó raktárában egy Budáról jövő bomba zúzta szét.»

A korona Kossuth fején.

Az a mendemonda, hogy Bónis Sámuel a fején vitte a szent koronát Debrecenbe, eszembe juttat egy ma is gyakran emlegetett pletykát: hogy Kossuth Lajos 1848 telén a budai várban, felesége előtt magára szedte az összes koronázási ékességeket. Komoly ember alig tehet föl ily gyermekességet komoly emberről; de viszont az is bizonyos, hogy akinek a kezében van egy korona négy fal közt, nehezen állhatja meg, hogy ne próbálja föl a diadémot, már csupa kiváncsiságból is. Ime Szemere Bertalan maga is megvallja, hogy ezt a dolgot megcselekedte. Mikor 1849 augusztusában Aradon a koronázási ékességek nála voltak, 10-én a klenódiumok ládáját lakatossal kinyittatta és megvizsgálta az összes kincseket. Az időben szájrul szájra járt, hogy V. Ferdinánd a koronát súlya miatt (2056 gramm) alig bírta el fején; Szemere Bertalan, kideríteni ezt a kérdést, fölpróbálta a koronát és meggyőződött, hogy viselésre csakugyan nem való.

Ki ment át először a lánchídon.

Hogy az első kocsi, mely a lánczhídon átment, a szent koronát szállító hintó volt, Bónisné közlése előtt is mindenek tudták. Sőt némelyek azt állították, hogy a lánchíd ekkor nyílt meg a forgalomnak s a korona hintaja után a nép mint az áradat tódúlt a hídra. Ez nem igaz. A lánchídat, mint a fönt olvasható előadásokból is kiderül, akkor még csak pallók tették járhatóvá. Nem közlekedtek rajta még több mint tíz hónapig s ünnepies megnyitása 1849. november 20-án déli 12 órakor történt meg. Az első, aki átment rajta — Haynau volt, Geringer báró polgári adlátus és a fényes generalitás kiséretében. Katonák hosszú sora állotta végig a hidat s a *Gott erhalte* harsogott. Éjfélig ingyen járhatott rajta a nép s föl is használta az alkalmat, seregestül vándorolván Budára és Pestre; «de» írja a *Magyar Hirlap* 1849 november 21-iki számában, «holnaptól kezdve mindenki, még a nemes ember is fizet rajta.»

A lánczhíd oroszlánjai.

Ki nem tudja, hogy a lánchíd négy méltóságos kőoroszlánjának nincsen nyelve, és pedig azért nincsen, mert a szobrász elfelejtett csinálni! Ezt a hibát jó soká nem vette észre senki — így szól a mendemonda — mig végre egy vargainas elkiáltotta magát: «Nini, az oroszlánoknak nincs nyelve!» Ekkor aztán ország-világ észrevette és kacagta a művész feledékenységét. A szegény művész pedig kétségbeesett szégyenében s még aznap este beleugrott a lánchíd közepéről a Dunába. Ő volt a «hídavató,» az első öngyilkos, aki e világcsodát választotta utolsó útjának. — Eddig a mendemonda. Tudjuk, hogy nincsen benne egy csöpp igazság sem; de mégis valahányszor átmegyünk a lánchídon, eszünkbe jut: hát igazán nincs ez oroszlánoknak nyelve? Alulról nézve csakugyan úgy látszik, mintha nem volna. Az oroszlánok félig kinyitott, hatalmas szájában ürességet látunk a fogak között, ha épp verebek nem ugrálnak benne. Az oroszlánoknak azonban mégis van nyelve; természetesen nem akkora,

hogy lássák, mert ilyen művészietlen dolgot bizony nem faragott volna e szép szoborművek alkotója, Marsalkó J. Az az országossá lett mendemonda, úgy tudom, igen bosszantotta a művészt notórius hazudságával. «Nem vagyok én húsfüstölő, aki a nagy nyelveket keresgéli,» mondotta még 1883-ban bekövetkezett elhunyta előtt is. Mert az öreg művész, bár bántotta, hogy mindig évődnek vele az oroszlánnyelvek miatt, még sem lett öngyilkos, hanem az aggok szép csöndes halálával, végelgyengülésben múlt ki a világból. *A lánczhíd oroszlánjai.*

Képeken, szobrokon, épületeken mulatságos hibákat keresni, ősrégi mulatsága a népnek. Már Apelles egy képén is fölfedezte a varga, hogy valamelyik alak cipőjén egy fűzőlyukkal kevesebb van kelleténél. A folklore mindenütt emleget templomokat, amelyeknek elfeledtek ajtót vagy ablakot csinálni. Örökké megujuló anekdota hőse a szerencsétlen piktor, aki császároknak és királyoknak cudar szórakozottságában a jobb oldalára festi a kardot, s aztán szégyenében elemészti magát. De a nép maliciája olykor igazi hibákra is bukkan. Így az 1891-ben leleplezett bécsi Radetzky-szobron már első nap észre vették, hogy a marsál nem ülhet a nyergében biztosan, mert a művész a ló hasa alá elfeledt terhelőt csinálni. E mulatságos hibát aztán később ki is javitották.

Pulszky Ferenc *Életem és korom* (Budapest, 1880.) könyvében (II. k. 213. l.), Scherr és Helfert romantikus, egymástól eltérő közléseit cáfolva, Szontagh Pál elbeszélése után leírja, hogyan menekült Bem tábornok Bécsből Windischgrätz 1848-iki betörésekor. Pulszky Ferenc híven közli a nyert adatokat; de Szontagh Pál, a históriai esemény egyik legfőbb részese, egynémely pótlásokkal óhajtja amaz előadást még teljesebbé tenni és engemet tűntetett ki vele, hogy a dátumokat ezen könyvemben közli. A Pulszky Ferenc előadásába zárójel közzé tett *dőlt betűs* beiktatások a Szontagh Pál aprólékosságukban is becses jegyzetei. *Bem menekülése Bécsből.*

Bem menekülése Bécsből.

«B. Huszár, az államcancellaria tanácsosa», írja PULSZKY FERENC, «mindjárt Bécs ostromának kezdetén hat oly útlevelet adott át Varghának,[1]) melyeken a személyleírás nem volt kitöltve; az egyiket, mely Herr Johann Schneider, gräflich Széchenyischer Wirtschaftsbeamter-re szólt, én vettem magamhoz, midőn Bécset elhagytam, nem volt szükségem reá, visszaküldtem Veszter Sándor által Pahrendorfból, így került ismét a cancellariába Szontaghhoz, a többi ötöt is szétosztották, a mint Windischgrätz a bécsi kapitulácziő szerint Messenhauser, Bem, Fenneberg, Schütte, a német parlament tagjainak kiadását s az enyimet követelte. Messenhauser a neki adott útlevelet eltépte s maga adta fel magát, Fenneberg felhasználta a magáét és szerencsésen menekült.

«Bécs bevétele napján Szontagh és Varga a cancellariában voltak, este bejött Messenhauser s megkérte őket segítsék Bemet megmenteni, rejtsék el a cancellariában. Vargha a cancellaria épületét erre alkalmatlannak találta, hiszen itt lesz az első házmotozás, más helyről kellene gondoskodni; de Messenhauser megjegyezte: «Er folgt mir auf dem Fuss», s Bem csakugyan benyitotta az ajtót, az akadémiai légió egyenruhájában, oldalán megsebesülve. Zsuvalszkyval *(Kossuth sógorának testvérével)* ő volt az utolsó, ki a Praterben az úgynevezett csillagtorlaszt hagyta el, s azon pillanatban egy vadászgolyó *(Bem szerint «une pièce d'obus» tehát kartács)* által meghorzsoltatott. Panaszkodott, hogy a nemzetőrök elhagyták, «ils ont eu peur», féltek. Szontaghnak nagyobb lakása lévén, elhatározták, hogy a tábornokot odavigyék. Henszlmann fiakerért ment, Szontagh hazavitte azon a nélkül, hogy észrevették volna, Bemnek holmija egy kocsiládába volt pakkolva, minek nehezebb volt az elszállítása. Szontagh inasát *(Schäfer*

[1]) Wargha István, külügyminiszteri titkár, ugyanaz, a ki 1853-ban az elrejtett magyar szent koronát az osztráknak eladta. T. B.

Pál nevűt) kereste fel elébb, de az elbújt feleségénél, egy bécsi kofánál, mert a mobilgárdához volt beírva; és félt, hogy ahoz keresik; a magyar cancellaria portása mentegetőzött, hogy öreg; az erdélyi cancellaria portását ismertük mint Schwarzgelbet, de ez mégis elvitte *(ketten, gyalog, a portás és Szontagh)* a podgyászt Szontagh lakására; gyanította, hogy Bemet rejtik el, említette azért, s Szontagh csakugyan azt mondta, «ezen segítenünk kellene». Lakásán legelébb is Bem sebéről akart gondoskodni, de ez megjegyezte: «Ich hab' eine gute Leib», s egyszerűen angol tapaszt *(patikai ‚heftpflastert')* ragasztott reá, azután átpakkolták a holmit egy új bőröndbe, Szontagh *(Henszlmann)* felsőruhát és cylindert szerzett Bemnek *(Nagy Lajos akkori udvari titkártól, később soproni törvényszéki elnök; a Bem akadémiai légiói egyenruháját és kalapját Szontagh égette el a hivatali helyiség kályhájában)* s fiakeren elkísérte a Kácsához a Wiedenen, hol egy szobát tartottunk. *(Nem elkísérte, hanem elküldte, t. i. a ruhát; ezt Henszlmann szerezte, de Szontagh a hadi törvényszék előtt tett vallomásában magára vállalta, nem akarva Henszlmannt kompromittálni.)* Bem nem akart elválni kardjától,[1]) Szontagh azt a Burg-istállók egyik nyilt ablakán bevetette, a hol több évvel később meg is találták. *(A lapok azt írták akkor, hogy néhai Ürményi József váltotta magához.)* Bem elment a Johann Schneider-féle útlevéllel, fiákeren átjött a lineán s minden további akadály nélkül Pozsonyba érkezett. Szontaghot néhány nappal később elfogták s egy évi vizsgálati fogság után vasra verve két évi várfogságra elítélték azért, hogy Bemet megszöktette.»

Bem menekülése Bécsből

Szontagh Pál ítélete a *Wiener Zeitung* 1849. október 16-iki számában jelent meg és így szól:

[1]) Szontagh Pál figyelmeztette őt: «*Vous êtes maintenant bourgeois*», mire Bem azt mondta: «*Eh bien, je prendrai au moins mon parapluie*».

Bem menekülése Bécsből.

«Paul v. Szontagh, aus Széczén, Neograder Comitates in Ungarn gebürtig, 29 jahre alt, evangelisch, ledig, gewesener Ministerial-Concipist des vormahligen ungarischen Ministeriums des Aeussern, ist durch sein mit dem erhobenen Thatbestande übereinstimmendes Geständniss überwiesen, dem mit der Proclamation Sr. Durchlaucht des Herrn Feldmarschalls Fürsten zu Windischgrätz vom 26. october 1848 zur Auslieferung bezeichneten, an der Spitze des bewaffneten Aufruhres in Wien gestandenen Rebellenführer Bem zur Flucht behilflich gewesen zu sein, indem er ihm nicht nur ein Asyl in seiner Wohnung anboth, sondern ihn auch nach 48stündiger Beher[ber]gung bewog, durch Benützung des von ihm, Szontagh, selbst herbeigeholten Fiakers [1]) sein Entkommen aus Wien zu bewerkstelligen. Inquisit Paul Szontagh ist daher wegen Vorschubleistung zur Flucht eines staatsgefährlichen Verbrechers von dem über ihn abgehaltenen Kriegsrechte nach den Bestimmungen der Proclamationen vom 20. und 23. October, dann des Strafgesetzbuches 1. Theils §. 193 ung 194 über den ausgestandenen eilfmonatlichen Untersuchungsarrest noch zu zweijährigen schweren Kerker verurtheilt, und diese Sentenz am 12. d. kundgemacht worden.»

SZONTAGH PÁL még ezeket írja nekem: «Bem evasiojának sikerültéről Sopronban kelt és «Johann Schneider» aláírású levélben értesítette Vargha Istvánt. Ő ugyanis azt hitte, hogy menekülésének fő tényezője Vargha, mert Messenhauer első sorban hozzá, Varghához vezette őt. (Én akkor a Vargha hivatalos helyiségében akartam tölteni az éjet, mert Windischgrätz a gazometert elfoglalván, a belváros már nem volt kivilágítva. Bem e levele a mi ügyünkben eljáró Hauptmann-Auditor, Josef Maszak Edler von Ottenburg) kezéhez került, mint ez nekem a százados-hadbiró később, kiszabadulásomkor, jóakaró mosolylyal

[1]) Nem igaz, hogy a kérdéses fiákert én magam hoztam. De így vallottam, mert Henszlmann kollégámat, a ki a fiákert hozta, bele nem akartam - a rám vonatkozó vizsgálat már úgyis tisztázva lévén — a dologba keverni. — SZONTAGH PÁL jegyzete.

említette is. Ha szigorúskodni akart volna Ottenburg, tehette volna mert «Johann Schneider» írása a Bem kezére valott. Csak Ottenburg jóakaratán múlt, hogy ez irányban is nem terjesztette ki a vizsgálatot. Ennek oka részben az volt, hogy Vargha kedvese, Gyra kapitányné (a később Italiában szerepelt forradalmi katona Gyrának az anyja, Ottenburghoz is közelebb baráti viszonyban állott.) Ezen asszonysághoz juttatta Vargha a neki Bemtől átadott fekete táskát is, melyben bizonyos rendjele és katonai rangra való kinevezésének okmánya volt. Elvette-é a rendőrség ezen táskát Gyránétól (mert kereste nála) vagy pedig sikerült neki ezt megmentenie, bizonyosan nem tudom. Bem különben e táskát akkor egy Grácban lakó, ha jól emlékszem, Branicky nevű lengyel grófnak rendelte volt átadandónak. A Bem evasiojának történetét tehát semmiféle homály sem fedi; hiába írta a minap egy hazai német lap, hogy még mindig nem eléggé kiderített dolog.»

Bem menekülése Bécsből.

Számtalan reprodukcióban, képek alatt, sőt versbe szedve is ösmeretes az a szép imádság, melyet Kossuth Lajos 1849 február 27-én, a kápolnai szerencsétlen csata után, mikor Dembinszky Schlicktől vereséget szenvedett, az elesettek fölött állítólag mondott. Az imádság textusa sok mindenféle változtatáson ment keresztül; hiteles betűje azonban ez:

Kossuth imádsága a kápolnai elesettek fölött.

Kossuth imája a kápolnai elesettek felett.

Felséges úr!

Árpád hadának nagy Istene! Nézz alá csillagtrónusodról könyörgő szolgádra, kinek ajkairól milliók imája száll eged kárpitja felé, magasztalva, áldva mindenhatóságodnak munkás erejét.

Istenem! Felettem napod ég s térdeim alatt elhullott hős vitéz testvéreimnek csontjai nyugosznak! Fejem felett kék az ég; lábaim alatt pirossá lett a föld ősapáink unokáinak szent vére által. Csak hadd égjen napod teremtő sugara, hogy a vér felett virág nőhessen; mert e porlandó tetemek koszorú nélkül el nem hamvadhatnak!

Kossuth imádsága a kápolnai elesettek fölött.

Isten! Ősapáink s népeknek nagy Istene! Hallgasd és áldd meg ágyúink torkának bömbölő szózatát, melyben vitéz népednek lelke mennydörög, széjjelzúzni az önkény bilincseket osztó vas karjait!

Mint szabad ember térdelek ez új temetőn, véreim roncsolt tetemein; ily áldozatok után szentté válik földed, ha bűnös volt is, Istenem!

Szent föld; szentelt sírhalmok felett rab népnek élni nem szabad.

Atyám! Atyáknak nagy Atyja! Milliók felett hatalmas úr! Ég, föld s tengereknek mindenható nagy Istene! E csontokból dicsőség nő és nemzetem homlokán ragyog. Szenteld meg e porokat kegyelmeddel, hogy a szent ügyért elhullott testvér bajnokok békével nyugodjanak hamvaikban. Amen.

E megható imádság szerzője azonban nem Kossuth Lajos, hanem Roboz István, a kaposvári érdemes író (* 1828.), ki kérésemre nem csak a költői mű egyedül hiteles textusával szolgált nekem, de 1895 október 17-én kelt levelében részletesen el is mondta a kápolnai fohászkodás keletkezésének történetét. Íme érdekes sorai: «1848-ban mint pápai jogász haza jövén Köttsére, ott voltam birtokunkon; s mint igénytelen szereplő, de kuruc szónok belekeveredtem a tabi képviselőválasztásba. A mi jelöltünk volt Csapody Pál nagybirtokos s neves lótenyésztő, szabadelvű ember; a nép jelöltje volt Madarász. Madarász annyit igért a népnek, hogy mi nem bírtunk vele s a választáson el is buktunk, habár nem csúfosan. 1849 márciusában Csapody Pál meghívta ádándi kastélyába választóinak törzskarát, többek között engem is, ki egyik szónoka voltam. Mi már ott találtuk, mint véletlen vendégeket, báró Wesselényi Miklóst, báró Kemény Zsigmondot, gróf Viczayt stb. Estve, vacsoránál a kápolnai csatáról vitatkoztak s mohón olvastam fel a Kossuth Hirlapjának erre vonatkozó közleményét. A világtalan báró Wesselényi lelket megható felköszöntést mondott, mely célzás akart lenni; többek közt a következő szavakra

emlékszem: «A nap, maga bár hideg, a magasból oly erővel lövelte rám sugarát, hogy belevakultam.» Vacsora után maga Csapody kisért fel Kazay Miklós barátommal (jelenleg megyei tesztviselő) egyik emeleti szobába, hálásra. Itt írtam éjféli órákban a Kossuth-imát. Másnap tiz órakor reggelinél engedelmet kértem, hogy felolvashassam; ami meg is történt. Báró Wesselényi melegen szorította meg kezemet; báró Kemény pedig így szólt hozzám: «Meghatóan szép, meg kell örökíteni.» Midőn haza jöttem, kinyomattam Kaposvárott Knezovics nyomdájában pár ezer példányban s elküldtem Pestre, a szomszéd megyékbe stb. Egynehány hét múlva már ott volt a táborokban. Európa minden nyelvére lefordították; lengyel fordítása egy nagy szentkép alatt van. Az imádságot névtelenül írtam s csak itt a megyében és ismerőseim tudták, hogy én vagyok a szerzője. Noszlopy kormánybiztos titkára levén 1849-ben, magam is bujdostam, s a zsandárvilágban nem lett volna tanácsos az imádság szerzőségével dicsekedni. 1880 januárius 20-án mint Somogymegye gazdasági egyesületének küldöttje a Köztelken voltam, midőn épp azt vittatták a lapok, hogy ki írta a kápolnai imát? Valaki azt állította, hogy szerző egy alföldi pap. Ekkor aztán a *Pesti Napló, Ellenőr* sat. januárius 21-iki számaiban előrukkoltam, hogy bizony én írtam s csak a Kossuth szájába adtam. Kevés időre rá elküldtem Kossuthnak az imádságot Turinba. A halhatatlan soha sem tiltakozott a szerzőség ellen. VARGYAS ENDRE a *Magyar Szabadságharc* történeti munkájában még Kossuthnak tulajdonítja az imádságot; de 1880-iki nyilatkozatom óta sok képes lap, vállalat már a nevem alatt közli, bár elferdítve, torzítva a sok utánnyomás révén.»

Kossuth imádsága a kápolnai elesettek fölött.

ROBOZ ISTVÁN a költők szabadságával élt, mikor nemes érzéstől sugallt imádságát megírta. De Kossuth nevében gyakran bocsátottak ki igazán hamisított iratokat is, nem mindig a legtisztább célzattal. Legismeretesebb az

Kossuth nevére hamisított kiáltványok.

Kossuth nevére hamisított kiáltványok.

a nemzethez intézett búcsú-szózat, mely Kossuth menekülése után az európai sajtóban egész körútat tett. «Az költött szózat,» mondja Kossuth *Iratai* I. kötetében. «Én sem azt, sem mást nem írtam.» Ugyancsak jogtalanul használták Kossuth nevét az 1853 február 6-án Milanóban tervezett fölkeléskor. «Ezen forradalmi kisérletnél igen rút visszaélés történt az én nevemmel,» írja Kossuth (*Iratai*, IV. k. 369. l.) «Mazzini milanoi bizottmánya meghamisította egy még Kutahiában kelt iratomat azon számítással, hogy általa hatást gyakorolhat a Lombardiában tanyázó magyar katonaságra; kárhozatosan bűnös visszaélés volt, mely nekem igen sok kellemetlenséget okozott; a dolog lefolyását mindjárt akkoron írásba foglaltam, mely — ha már magam nem hozhatom nyilvánosságra — majd előkerül irományaim zagyva halmazából halálom után.» Giovanni De Castro *I processi de Mantova e il 6 febbrajo 1853* (Milano, 1893; 367. l.) azt mondja, hogy ez «*fu causa di un' incresciosa polemica,*» de hogy a kellemetlen tollharc hol folyt, nem említi. Kossuth, úgy látszik, maga nem vett részt benne.

Damjanics kiáltványa.

Damjanics Jánosról, a dicső hősről, akárhány történeti munkában is olvassuk, hogy a szerb pártütés leverése után kiáltványt intézett a lázadókhoz, melyben az egész rácságot kiírtással fenyegeti. A debreceni *Esti Lapok* révén (1849. február 22-iki szám) ismeretes még e kiáltványnak ‚szó szerint' való fordítása is: «Kutyák! Én elmegyek, mint ellenségtek. De visszajövök, mint bosszuálló. Ha ti az alatt fel mertek támadni a magyar nemzet ellen, kiirtalak benneteket a föld színéről, s hogy magja ne maradjon a rácnak, utójára magamat lövöm főbe, mint a legutolsó rácot.» Ez a proklamáció koholmány. Damjanics ilyesmit soha sem írt.

Damjanics kivégzése

Szinte kiírthatatlan az a hit, hogy a bitófán halt kilenc aradi vértanú közül Damjanics tábornokot végezték ki utolsónak. (Horváth Mihály is ezt írja *Magyarország*

*függetlenségi harcá*nak történetében.) A kilencedik vértanú azonban gróf Vécsey Károly tábornok volt, és pedig azért, mert az osztrák különösen gyűlölte őt Temesvár megvétele miatt. Damjanics Jánost nyolcadiknak hagyták. Mikor Utycha, a cseh porkoláb, leszállította őt a szekérről, melyen lábatörötten ült, a hős ezt mondta: «Már azt hittem, én leszek az utolsó; pedig a csatákban mindig elül szoktam járni.» Az ellenben igaz, hogy Damjanics, a bitófa felé mentében eldobta mankóit: «Úgy sem lesz többé rájok szükségem», s hogy midőn Bott brünni hóhér a nyakára tette a kötelet, így szólt a bakóhoz: «Csínyján bánjék a szakálammal, mert világéletemben nagy gondot viseltem rá.» *Damjanics kivégzése.*

Bem József honvédaltábornagyot marosvásárhelyi szobra (készítette Huszár Adolf, leleplezték 1880. október 17-én) kezében lovagostorral ábrázolja. Ez a lovagostor arra az ismeretes epizódra céloz, mikor Bem korbácsát suhogtatva űzte el az ellenséges katonákat, kik már-már elfoglalták egy batteriáját s akközben ezt kiáltotta: «*Canaille, das sind meine kanonen!*» Mire az ellenség megdöbbenve hátrált meg. A legendás hősiesség e példáját Szász Károly is említi a szobor fölavatására irt ódájában. Hol történt ez a dolog? Legtöbben azt mondják Piskinél; mások az erdélyi győzelmeknek hol ezt, hol azt a helyét emlegetik. Nem hivatkozom arra, hogy Piskinél nem lehetett, mert akkor Bem seblázban feküdt; azt sem említem, hogy a nagy hős méltó bajtársa és történetírója, Czetz János, az ő annyi apróságra kiterjedő könyvében egy szóval sem emlékszik meg e jelenetről; ilyen cáfolatra nincsen szükség, mert minden gondolkozó ember annélkül is látja, hogy ez a dolog sehol és soha sem történhetett meg. Fegyveres ellenség egy szál lovagostor elől nem hátrál meg; és nincs az a hadvezér, aki ilyeténképpen szállana szembe előre nyomuló csapattal, mert ez nem hősiség, hanem őrültség, s aki elköveti, a *Bem lovagostora.*

másik percben holtan hever a földön. Bem, e nagy katona és nagy ember nemes alakjának semmi szüksége az ilyen mendemondákra; ugy is csodálattal és szeretettel néz feléje minden magyar.

Hentzi származása. Hentzi Henrik tábornokot, Budavár osztrák védőjét, életében és halálában gyakran illették a hazaárulás vádjával: hogy t. i. magyar származásu létére küzdött ellenünk. A generális magyar eredete mendemonda, mely egyrészt abból keletkezhetett, hogy Hentzi Debrecenben született (1785. október 24.). Ez puszta véletlenség. A legmagyarabb város úgy lett e szomorú emlékű katona bölcsőjévé, hogy svájci eredetű atyja, Lajos, szintén osztrák zsoldos, épp Debrecenben állomásozott születésekor. [1]) A mendemonda keletkezésének másik oka alkalmasint a Hentzi név [2]) magyaros hangzása. Henc község ugyan nincs az országban: de van Hencida és a Dunántúlnak ismert úri családja a nyilván hienc eredetű Hencz. Mindezek a dolgok megtévesztették az embereket, akik aztán magyart sejtettek a szabadság földéről származó osztrák katonában. Hentzi Henrik egyenes leszármazottja [3]) annak a Hentzi Sámuel nevű svájci békétlennek, aki a múlt század negyvenes éveiben forradalmat akart támasztani a kormány ellen és vérpadon végezte életét. Hentzi Sámuel 1701-ben született Bernben. Pályáját mint tisztviselő kezdte a sóházak körül, aztán olasz katona lett és mint kapitány szolgált a modenai herceg csapataiban. Visszatérve hazájába, 1744-ben többed magával azt követelte, hogy a város tanácsába a nem-patricius családok tagjai is belépheseenek. Bern városa erre száműzte Hentzit, ki Neuchâ-

[1]) Ez a Hentzi Lajos mint a János-főherceg-dragonyosok ezredese halt meg.

[2]) Franciák és németek írása szerint hol Henzi, hol Henzy, hol Hentzi, hol Hentzy. Nálunk többnyire Henczinek és Henczynek írták. Ő maga a Hentzi ortografiát követte.

[3]) WURZBACH azt sejti, hogy unokája.

telbe ment s ott egy *Messageries du Pinde* című szatirikus verskötetet adott ki. Egy év múlva megengedték, hogy visszatérjen Bernbe. Hentzi később a városi könyvtáros állásáért folyamodott; helyette azonban egy tizennyolc éves patricius-sarjat választottak meg. Az elkeseredett ember most összeesküvést indított az alkotmány ellen; diktátor akart lenni; de szándéka kitudódott és Hentzi Sámuelt 1749. julius 17-én két társával együtt lefejezték. Följegyzik róla, hogy bátran halt meg. Lessing tragédiát kezdett írni Hentzi Sámuel sorsáról; de a műből csak töredékek készültek el. Különös véletlen, hogy az egyenlőség és szabadság svájci hősének kivégzése után épp száz évvel: 1849. május 21-én esett el Buda várában leszármazottja, ki az elnyomás szolgája volt.

Hentzi származása.

A Debrecenben megjelent *Esti Lapok* szerint, (1849. 79-ik szám), Hentzi utolsó szava ez volt: «*Die ungarn sind brav.*» Ennek semmi bizonysága sincsen.

A budavári Hentzi-emlék német fölírata ezt hirdeti. «Hentzi tábornok, vele Alnoch ezredes 418 hőssel együtt *itt* halt meg a császárért és a hazáért 1849. május 21.» Ez a fölirat, amennyiben Alnoch ezredesre vonatkozik, hazudság. Alnoch ezredes, a gyászos emlékü osztrák katona, ki Budavár megvételének reggelén levegőbe akarta robbantani a lánchidat, nem a várban halt meg, hanem attentátumának színhelyén.

Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.

A lánchíd felrobbantásának kisérletét ellentmondóan adják elő a szóbeli hagyományok, az egykorú hírlapok, a történetírók. Egyes szóbeli hagyományok szerint a robbantó kísérlet a budai hídoszlopon történt. E hídoszlopon, a vízmérő rovátkok fölött, egy nagy fekete folt van ma is; sokan azt hiszik, hogy ez a fellobbant puskapor nyoma, pedig nem egyéb, mint a hídról leszórt szemét és sár szennye. Mások a hídoszlop déli oldalán, a felső párkányhoz közel levő csorbulást gondolják a robbanás emlékének; holott azt a lyukat csak a Gellért-

Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.

hegyről rosszul irányzott honvédágyú ütötte a sóskúti kőben. Némelyek a hídoszlopon egy vörösréz srófot mutogatnak: hogy az jelöli meg a helyet, a hol az Alnoch aknája volt; ez a sróf pedig csak arra való, hogy rá csavarják a nivelláló eszközt, mikor a hidon lejtőméréseket végeznek. Fürkészőbb elmék úgy gondolták, hogy az osztrák ezredes attentátumát a híd legérzékenyebb helyén: az egyik (és pedig a budai) lánckamarában követte el. Akadtam olyan emberre, a ki azt állította, hogy ő lent járt a lánckamarában, a hol még most is látni a rosszul készített akna robbanásától kiszakadt köveket, sőt a fehér kőfalon az ezredes vérét. HEVESI LAJOS azt írja *Budapest és környéke* (Budapest, 1873) című, tévedésektől különben példásan ment könyvében: »Alnoch égő szivarját dobta azon lőporos hordóba, mely a lánchíd oszlopába fúrt aknával vezeték által össze volt kötve.«

Csoportosítom az egykori hírlapok följegyzéseit. A *Pesti Hirlap* 1849. május 22-iki számában ez van: «A budai hidfőt Auer ezredes légbe akará röpiteni, hanem az csak keveset sérült, de a gaz barbárt eltalálta az isten boszuló keze, mert a felröpült pár kő őt sujtá agyon és csonkitá meg. Budára átmenni azonban még sem szabad.» Két nappal később ugyane lap ezeket írja: «Auer ezredes jellem volt. Bizonyos vesztére veté a mázsa lőporral telt hordóba égő szivarát. Véghetetlen szerencsére csupán ezen egy hordó lobbant föl s nem a hidfőbe rakott többi tizenhárom is s igy a hidnak csak igen csekély sérülése történt.» A kolozsvári *Honvéd* pesti levelezője a lap május 26-iki számában így ír: «Auer ezredes a hidfő aknáiban volt nagymennyiségü lőport meggyujtotta, hogy a lánchidat légbe röpitse. Azonban, talán mert állitólag Clark, a főmérnök, az irtózatos tervet meghiusitandó, titkon vizet öntetett a lőporba, a hid igen kevéssé sérült meg. Hanem a gazember elvette érdemlett jutalmát, mert a felrepült egy pár kő agyonsujtotta.» ÁBRÁNYI EMIL a Debrecenben

megjelenő hivatalos lap, a *Közlöny* május 24-iki számában igy ir: «Láttam az olasz ezredes holttestét, ki a hidat légbe akarta röpiteni. Iszonyuan lakolt a gaz vandál bünkisérletért. Jobb karját és oldalát egészen elvesztette.» A *Pester Zeitung* május 24-iki számában ez van: «Hentzi és méltó kollégája Auer vagy Alnoch ezredes tegnapelőtt egész nap közszemlére volt kitéve a generalkommando épületében egy folyosón, széttört székek, iróasztalok, cserepek, papirosok és rongyok között. Auer ezredes egy rézsút föltámasztott széttört ajtón feküdt. Ez a látvány egymaga alkalmas volt arra, hogy a pestbudai közönség bosszuérzetét kielégítse.» Nehány sorral alább: «Mint halljuk, Auer, vagy Alnoch ezredes saját kezével gyujtotta meg a puskaport, mert az erre kirendelt négy horvát nem akarta magára vállalni ez ocsmány müveletet.» Mint látható, az egykoru följegyzések még a merénylő nevét sem tudják s csak a *hídfőbe* rakott hordókat és aknákat emlegetnek, de igen határozatlanul, mert a hídfőhöz tartozik a lánckamara is.

Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.

Hasonlóképpen beszélnek az összes történetírók, sőt Görgey Artúr maga is ezt írja május 23-ki hivatalos jelentésében: «Az ellenség a győzelmes ostromlás végperceiben még az utolsó czudarságot is elkövette s a lánczhidon alkalmazott aknákat (Mienen) elsütötte.» Hogy ezek az aknák, hordók hol voltak s hogy miképen történt a gonosz kisérlet, arra nézve hallgat.

A lánchíd megsemmisítésének sötét gondolata nem Budavár elvesztésekor támadt az osztrákok fejében; rég forralták e szándékot, fenyegető és bosszúálló sakkhuzásnak tartva fönn a magyarok drága kincse, a remekmű megsemmisítését. Már április 22-én hirdetmény volt a falakon, mely szerint Welden táborszernagy kijelentette a hatóságoknak: ha a császári hadak békés és rendes kivonulása Budapestről háboríttatik, kénytelen lesz a virágzó Pestet és a lánchídat elpusztítani. Hentzi a fenyegetést

Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.

ismételte május 2-iki parancsában, a világ nyolcadik csodájának nevezve a lánchidat, melyet «vérző szívvel bár», de saját kezével röpít levegőbe, ha kell. GÖRGEY ARTUR a felhívásban, melyet válaszképpen Hentzihez intézett, ezeket irja: «Ha pedig ön az ugynevezett Budavárnak végsőig való megvédésével összekötendi a lánczhid megrontását, vagy Pestnek bombázását, honnét ön megegyezésünk folytán megtámadástól egyáltalán nem tarthat és mely tett nyilván csak alávalónak lenne mondható, akkor önnek becsületszavamat adom, hogy a vár bekövetkezett megvétele után az egész várőrség kardra fog hányatni.»

Clark Ádám főmérnök (* 1814., † 1866.) e baljóslatu hírek hallatára elhatározta, hogy remekművét minden áron megvédi a pusztulástól. A tudomány fegyveréhez nyúlt: megnyittatta a zsilipeket, melyek a híd lánckamaráit összekötik a Dunával. Clark tudta, hogy a hid legsebezhetőbb oldala ez a két mély üreg, a hol a láncok végződnek s a hol a robbanó akna tönkre tehetné az egész szerkezetet. Megtöltvén vízzel a kamarákat, biztos volt benne, hogy ott többé semmi pokolgépet elhelyezni nem lehet. De hogy az osztrákok ki ne szivattyúzhassák a kamarákból a vizet: széttörette a szivattyúkat hajtó gőzgépek hengerét. Akkoriban még ilyesmit nem tudtak volna Magyarországon kijavítani, Clark tehát megnyugodhatott benne, hogy a rombolók semmi szín alatt sem férhetnek a lánckamarákba, a hol a hid négy akhillesi sarka van. Azzal ágyba feküdt budai lakásán, betegnek tétette magát s mikor Hentzi hozzá küldött, hogy az elárasztott kamarákat szárítsa ki, azt üzente vissza, hogy mozdulni sem bír. A lánchíd megmentője tehát Clark Ádám: mert ha ő nem folyamodik e fogáshoz és az osztrákok lent a kamarában vettetik föl a láncok kapcsolását vagy az egész szerkezetet tartó gránitmasszát: a dicső alkotásnak vége van.

Hentzi látva, hogy a lánckamarához nem juthat, május 20-án délután puskaporos hordókat rakatott magára

a hídra, azzal a szándékkal, hogy kint a szabad levegőn vetteti föl a lánchidat. A hordók a budai hídfőbe lefutó déli (tehát Budáról jobbkézt eső) lánc alá voltak rakva, azon a kettős vasrúdból álló rácson, mely a gyalogút és a kocsiút között van. A hordók sora kezdődött azon a ponton, a hol a lánc a kőoroszlánnál rézsutos födél alatt a földben tünik el és tartott hat lánctag mentén, egész addig a lámpáig, mely a láncon mintegy két embermagasságban áll. Ezen a térségen mintegy tizenhárom-tizennégy középnagyságu hordó férhet el. Hentzi a hordók tetejébe gerendákat és nehéz köveket rakatott, abból a célból, hogy az ellennyomást fokozza.

Alnoch ezredes és a lánchíd felrobbantása.

Gelich Rikhárd tábornok könyvében azt az adatot találom, hogy Hentzi mást gondolva, még az nap elrendelte, hogy a gerendákat és köveket távolitsák el. Miért tette volna ezt? Vajjon azért, mert maga is sajnálta végképp megsemmisíteni a hidat és a megfélemlítésre és adott szavának beváltására elégnek vélte a puskapor fellobbantását egymagát is? Ez homályos. Inkább bizonyosnak látszik, hogy a gerendákat és köveket nem szedték el a hordókról.

A felrobbantást igen primitiv módon tervezték. Két deszkából összeütött, V átmetszetü csatornát készítettek és ezt a csatornát végigvezették a hídon a jobboldali vámházacskától a hordókig. A csatornát puskaporral kellett végighinteni; az volt a szándékuk, hogy a csatornának a parton levő végébe tüzet vetnek, mire a láng belerohan a hordókba és megtörténik a robbanás. A csatorna ugy volt egyes darabokból összerakva, hogy minden deszkahosszúságban meg lehetett szakítani egyszerü félretolással.

Érdekes és egészen ismeretlen adat az, hogy Hentzi eleve meg akarta akadályozni azt is, hogy a hidat esetleg kijavíthassák, ha a pusztulás nem lesz teljes. A Dunán egy hajó volt, teli a lánchídhoz való tartalék keresztgerendákkal. (A keresztgerendák azok a kovácsolt vas szer-

Alnoch ezredes és a lánchid felrobbantása.

kezetek, melyek a láncszemekből lefüggő vaslécekhez vannak erősítve és a szó szoros értelmében vett hidat alkotják.) Hentzi ezt a hajót levontatta a soroksári Dunaágba és megfúratva elsűlyesztette. A magyarok később búvárral szedették fel a keresztgerendákat, mikor a robbanás után pótolni kellett a híd hiányzó részeit.

Mikor május 21-én hajnalban a honvédek már-már fölhágtak Budavár falaira, Edelstadti Alnoch[1]) Alajos, a 23-ik gyalogezred ezredese, leküldött egy tüzért a lánchídhoz, hogy a puskaporos csatornát gyujtsa meg. Maga pedig kiállt a bástya fokára, ugyanarra a helyre, a hol ma a gőzsikló várbeli állomása van és várta: hogyan fog levegőbe repülni a lánchid. A tüzér lesietett. De az ezredes hiába leste a robbanást. Azt idő mult, az első honvédek már a várban voltak, Hentzi keresztüllőve rogyott össze. Ekkor Alnoch maga rohant le a hídhoz, végrehajtani a rettenetes szándékot és beváltani Hentzi adott szavát. GELICH szerint egy honvéd nyomon követte, de az ezredes visszafordult és agyonlőtte üldözőjét. Más, szóbeli hagyományok szerint, a tüzért lőtte le, a ki nem gyujtotta föl a hordókat. A tanuk szeme láttára történt faktum az, hogy Alnoch a vámházacskánál észrevette, hogy a puskaporos csatorna félre van tolva; vagyis a pokoli szerszámot messziről nem lehet töllobbantani. Beszaladt hát a hidra, keresve, hol szakad meg a túzcsatorna. Ez a pont közvetlen a hordók közelében, körülbelül három lépésre a kőoroszlántól volt. Alnoch Alajos kivette szájából az égő szivart és belevetette a deszkahosszaságu csatornába. Roppant durranással robbant föl a sok puskapor. De a híd láncát nem sértette meg, csak tizenegy keresztgerendát szakított le, egyszersmind össze-visszagörbítve egy csomó függő vaslécet. Alnoch felismerhetetlenné égett össze;

[1]) WURZBACH szerint ‚Allnoch'. * 1799 szeptember 22-én Tolnán.

GELICH szerint nem maradt belőle semmi épen, csupán bal keze, melyen a fehér katonatiszti kesztyű megpörkölődött. A levegőnyomás oly nagy volt, hogy egy ausztriai gránitfaragót, aki a jobboldali vámházacska mellett állott, nekilökött a kőfalnak s az ember szörnyet halt. Hogy a hordókon kövek is lehettek, arra egyrészt az egykori hírlapok közlése vall, mely szerint Alnoch ezredest kövek ütötték agyon; másrészt az a faktum, hogy a puskapor nem fölfelé a láncra, hanem le a keresztgerendákra hatott, a hol az ellentállás kevesebb volt. A magyarok, mint említettem, búvárral szedették föl a Dunába sűlyesztett alkotórészeket és a kitépett tizenegy keresztgerendát gyorsan pótolták. A sietségben nem volt elég idő a vasgerendákon kellő számu lyukat fúrni; tehát épp csak a legszükségesebb srófokat alkalmazták. A tizennegy gerenda ma is ez állapotban van s bár teherbírása tökéletesen biztos, megerősítése még sem oly pontos, mint a többieké. Annyi bizonyos, hogy a pokolszerszám szerkesztése szerfölött egyűgyű volt s csak minden technikai ismeret nélkül való emberek gondolhatták, hogy a hídat megsemmisítheti. Közvetlen közelből való felgyújtásához kétségbeesett vakmerőség kellett, mert biztos volt, hogy a robbanás feltétlenül megöli azt, aki tüzet vet a puskaporba. (Ez adatokat CLARK ÁDÁM közölte ECKERMANN EDE főmérnökkel és GOLDINGER VILMOS műszaki segéddel, kik viszont nekem beszélték el.)

Alnoch ezredes és a lánchid felrobbantása.

Clark Simon kisterennei gyógyszerész, Clark Ádám fia, most is őriz egy okíratot, melyből az derül ki, hogy két hónappal később Dembinski honvédtábornok akarta a hidat elbontatni. Ez az okírat így szól: «*An den Herrn Clark, Ober-Ingenieur bei der Pester Kettenbrücke. Hauptquartier Pest, Juli (?) 1849. Sie haben die Kettenbrücke augenblicklich abtragen zu lassen, widrigenfalls bin ich genöthigt Befehle zu ertheilen, selbe zu zerstören.* Aláirva: HENRIK DEMBINSKI, *Feldmarschall-Lieutenant.*

Láttam és helyeslem: MÉSZÁROS LÁZÁR *altábornagy.*» Rajta piros pecsét Magyarország címerével, korona nélkül és e körirattal: ‚Dembinski Henrik, altábornagy'.

Görgei Artur megsebesülése.

Görgey Artur mindmáig egy súlyos kardvágás nyomat viseli a koponyája hátulsó részén. A sebhely most, negyvenhét év múltán, is oly érzékeny, hogy többnyire be kell fedni, selyemkötelékkel. Erről a sebről egy országszerte ismeretes kegyetlen mendemonda jár szájrul szájra; hogy t. i. ezt a nagy sebet egy honvédhuszár ejtette Görgey fején. A huszár ugyanis a komáromi csatában (1849 julius 2-án napfelköltekor) a vezér mögött lovagolván, észre vette, hogy Görgey az ellenséggel titkos jeleket vált. Hazafias elkeseredésében hirtelen eltökélte magában, hogy az árulót legott megöli; és hátulról irtóztató csapást mért kardjával a koponyájára. A kard azonban félre csúszott s a seb nem lett halálos. E szörnyűségből nem igaz egy szó sem. Kétségtelen, hogy Görgey Arturt a komáromi csatában a körülötte száguldozó dsidások valamelyike sebesítette meg. Ő maga *Mein Leben und Wirken* könyvében e kardvágásról alig ír egynehány szót: [«hirtelen erős ütést kapok hajadon fejemre és érzem, hogy megsebesültem»] (II k. 200. l.): ennyi az egész. Hogy ki vágta meg, arról nem szól. A seb bekötözéséről, melyet avatatlan kezek végeztek, már bővebben emlékszik meg. Ama huszár meséjét nem hiszi semmi komoly történetíró. Görgey e sebe miatt több napig nem ávatkozhatott az ügyek vezetésébe s ezalatt nevezték ki Mészárost fővezérré s őt magát a hadügyminisztérium vezetésére hívták.

Gróf Batthyány Lajos töre.

Gróf Batthyány Lajos 1849 október 6-ára virradó éjjel, kivégzése előtt egynéhány órával, takarója alá húzódva, sebeket ejtett nyakán, hogy a bitó gyalázata elől meneküljön. A felől nincsen hiteles adat: meg akarta-e magát ölni, vagy csak az volt a szándéka, hogy a nyakát összesebezze. Ezzel is kikerülte a halál legmegalázóbb

nemét, mert régi, hagyományos szokás — mely ellen még az osztrák sem vétett soha — hogy sebes nyakú embert nem akasztanak föl. Bennem a hitben való hit és a kegyelet mondja, hogy az a dicső mártir nem lehetett őrült Fannius, aki a haláltól való félelmében megöli magát. Ő csak a hóhér kezétől borzadt. A fegyverek előtt másnap reggel fenséges hősiséggel tárta ki kebelét. Nevét nem az öngyilkosság árnyékával, hanem a vértanúság fényében adta át a magyar történetnek. *Gróf Batthyány Lajos tőre.*

Arról sok mendemonda járt, hogy ki csempészte be a börtönbe az eszközt, melylyel Batthyány összesebezte magát. Csak a legismertebb verziót említem. E szerint a gyóntató pap vitt be az elítéltnek egy parányi kis kést a nyelve alatt; így sikerült kijátszania az őröket, kik még a cipője talpát is fölfejtették, mielőtt a fogolyhoz bocsátották. E mendemondáknak véget vett Eötvös Károly szép emlékezése gróf Károlyi Gáborról, ki az eszköz becsempészésének történetét így mondta el: «Haynau szeptemberben a fővárosba hozatta Batthyányt is, s bizonyos volt, hogy akasztófára ítélik. Nejének, nagynénémnek megengedték, hogy meglátogathassa, de anyámnak,[1]) legközelebbi rokonának nem. Anyám azonban hőslelkü asszony volt s a porkolábot megnyerve, álöltözetben mégis meglátogatta szerencsétlen rokonunkat. Batthyány kijelenté anyámnak, hogy ő a gyalázatos kivégzést minden esetre ki fogja kerülni, csak titkon egy kis késre vagy tőrre van szüksége. A gondos titkolódzás azért volt szükséges, mert a gróf mellett éjjel-nappal felváltva két katonaőr volt s ezek minden öngyilkossági kisérletet nyomban meggátoltak volna. Volt anyámnak egy kis tőre, acéltokban, keresztalaku. Markolatán Ádám és Éva alakja a kigyóval körülövezve; pengéje mintegy négy hüvelyk. A markolat végén pecsétnyomó az ‚ifju Olasz-

[1]) Gróf Károlyi Györgyné.

Gróf Batthyány Lajos töre.

ország' e jelszavával *‚ora e sempre.'* Magyarul azt teszi: ‚most és mindig.' A hazafiak jelszava volt ez: örökké fentartani a független és szabad Olaszország eszméjét s örökké küzdeni érte. Anyám Velencében vette ezt két év előtt, amikor engem mint gyönge, beteges gyermeket üdülni magával oda vitt. E tőrt anyám egy kis pihenő fejvánkosba rejtette s így csempészte be a katonák szemei előtt Batthyány kezébe. A többit már jól tudod a történetből.»

«Félbeszakítottam elbeszélését», szól Eötvös Károly. «Azt mondám, hogy a történelmi hagyomány szerint valami gyóntató pap vitte be a tőrt gróf Batthyánynak. — «Ez tévedés», felelte barátom. «Volt igenis nálunk akkor egy Bourges nevű francia abbé, jezsuita atya, aki gróf Károlyi Sándor unokatestvéremnek volt nevelője s gróf Batthyánynak utolsó gyóntatója.[1]) Alacsony, köpcös, kis szögletes fejű ember volt; sokat evett és sokat imádkozott. Batthyány kivégzése után ugy megijedt, hogy rögtön hazafutott Franciaországba. Többet nem is tudunk róla. A kis fejvánkost anyám nem tudta visszaszerezni, de a tőrt visszaszerezte, néhány évig az én birtokomban is volt, de anyám elkérte tőlem s most is nála van szomorú, de becses emlék gyanánt?»

A korona elásása 1849.

Máig tisztázatlan kérdés: tudott-e Kossuth Lajos a szent korona 1849. augusztusában Orsova mellett történt elásásáról, s ha tudott: mit tudott.

Ipolyi Arnold a korona monografiájában az elásásról számos adatot közöl, melyek különösen azért fontosak, mert az egyik szemtanu: Házmán Ferenc (* 1810.,

[1]) Tehát nem az a Patzkó nevű, svarcgelbség hirében állott, öreg, sánta, excentrikus pap, ki a belvárosnak ismert alakja volt, mert többnyire hajadonfőtt és vállán kockás plaiddel bicegett az uccán. Az egynehány éve elhunyt öreg különben előttem nem egyszer tiltakozott a közhiedelem ellen, hogy ő a Batthyány gyóntatója. «Nem mintha szégyen volna, de mert nem igaz.»

† 1894.) előadásán is épülnek. — Mikor a kormány 1849-ben kéntelen volt Pestet ujra elhagyni, Kossuth és Dusek azt kivánta, hogy a korona a fővárosban maradjon; de Szemere Bertalan ellenkezett és követelte, hogy a koronát elszállítás végett adják át neki. Így vitte Szemere a koronát Szegedre, hol már el akarta ásni egy lakatlan házban, majd július végén Nagyváradra, Aradra, Lugosra és Karánsebesre, hol a királyi ékességeket magában rejtő ládát Fülepp kormánybiztosnak adta át, azt mondva, hogy fontos iratok vannak benne. Fülepp vállalkozott, hogy a ládát elrejti ipja, Hoffmann, egyik bányájában. De még sem cselekedte meg, mert nem kerülhette volna ki a bányászok figyelmét, s egy úri asszony, kinek udvarán menetközben etettek, azt kérdezte, hogy a szekeren levő ládában a magyar korona van-e? Mikor Fülepp ezt elmondta Szemerének, ez gyanakodott, hogy megbizottja csak ki akarja tőle tudni a titkot. A hadsereg már mindenfelé lerakta a fegyvert, tehát Szemere is a határra, Orsovára sietett és töprenkedett: mi tévő legyen a koronával? Egyelőre egy lakatlan házban ásta el és tüzet rakott fölötte, hogy a friss ásás ne lássék. Közölte a dolgot gróf Batthyány Kázmérral, ki azt mondta rá, hogy törje össze a koronát, vagy vesse a Dunába. Szemere végre az elásásra szánta el magát. A súlyos ládával egy maga nem birt, beleavatta hát a dologba Grimmet, Házmán Ferenc helyettes államtitkárt és Lóródit, «ki becsületes magyar». *A korona elásása 1849.*

Házmán a dolgot úgy beszélte el Ipolyinak, hogy Szemere Bertalan Orsovára jövet titkolta a láda tartalmát s csak azt mondta, hogy fontos irományok vannak benne. Házmán nyiltan kijelentette, hogy ő a ládában a koronát gyanítja; mire Szemere azt mondta, hogy nem titkolódzik tovább, ha már úgy is sejtik a dolgot; de nem tudja hova rejteni a koronát, hát kéntelen lesz a Dunába dobni. Házmán ez ellen állást foglalt; kinyilatkoztatta, hogy ő ezt a szándékot a többiek segítségével meg fogja akadá-

A korona elásása 1849.

lyozni. Reá bírta Szemerét, hogy a koronát az elhagyatott házból bátorságosabb helyre vigyék. A korona ládája kis szekeren állott az udvaron. Házmán és Lórodi kimentek a vidékre, az elásásra alkalmas helyet keresni. Házmán, mikor visszajöttek, Egressy Gábor eladó lovait fogta a szekérbe, az alatt az ürügy alatt, hogy ki akarja őket próbálni. Mind a négyen felszállottak a láda mellé. Csalitos, vízjárta helyre mentek, az Oláhország felé vivő úttól balra. Itt ásták el a nemzet kincsét. Megjelöltek egy fát, mely a helylyel és a híddal háromszöget alkot. Grimm lerajzolta a helyet s a képet átadta Szemere Bertalannak. Szemere, mielőtt Viddinből menekült, közölte a titkot gróf Batthyány Kázmérral, Füleppel és később, Párizsban, gróf Teleki Lászlóval.

Házmán Ferencz elbeszélése és Szemere Bertalan gyanítása szerint, nyilván Kossuth is tudta az elásás helyét. Házmán Ferenc és Szemere Bertalan szerint később, Lóroditól értesült. Lórodi többekkel is közölte a titkot és mondogatni szokta, hogy a rejtekhelyet föl kellene födözni. Kossuth Törökországban kérdezősködött Házmántól a korona felől és látszott, fáj neki, hogy a volt államtitkár nem akarja őt beleavatni a titokba.

Szemere Bertalan egy kevesektől ismert névtelen verses pamfletjében[1]) a Kossuthról szóló epigramm mellett ezt jegyzi meg csillag alatt: «Kifutásakor Kossuth a koronárúl sem gondoskodott, sőt Budán akarta azt hagyni. Egy oktalan által csak Kutahiában értesíteték, hogy elrejteni sikerült. Kossuth Londonba jutván utóbb, onnan embereket küldött Magyarországba a koronat felvenni és azt *neki* kihozni. Mint mindig, ekkor is rosszul választván embereit, közűlök egy a kincset az osztráknak elárulta. Így vesztette ő el a hazát is, a koronát is.»

---

[1]) *Lombok és Töviskek,* forradalmi jellemképek, irta . . . Párizs 1854, in-16, kőnyomat, 73 számozott oldal.

HELFY IGNÁC azt mondja nekem, hogy Kossuth Ada-Kalén volt,[1]) mikor Szemeréék a koronát elásták; tudta, hogy a dolog megtörténik, de a helyet nem ismerte s talán nem közlötték vele a titkot később sem. HELFY szerint teljességgel valótlan, hogy Kossuth a koronát ki akarta magának csempésztetni Londonba.

A korona megtalálása Orsovánál.

Az már ma is kétségtelen, hogy a koronát pénzen megvásárlott ember árulta el az osztráknak. A feladás alkalmasint 1853 tavaszán történt. A Karger Titus őrnagy-hadbíró vezetése alatt folyt hosszas kutatások szeptember 8-án reggel értek véget. Akkor pendült meg egy utászkatona ásója az 1608-ban készült pántos ládán. Nem lehet igaz, hogy a kutatókat a fákra vésett jelek és egy ott feledt órakulcs meg egy kapanyél vezette nyomra. A korona elrejtői csupán egy fát jelöltek meg, azt is úgy, hogy avatatlan szem ne lássa meg a rovást és a hely színén nem feledtek semmit. A megtalált kincseket hadi gőzösön Budára, onnan Bécsbe s aztán szeptember 20-án ismét Budára vitték, rendkívüli pompával.

Hogy a titkot kicsoda adta el az osztráknak, arról úgyszólván évrül évre új mendemonda bukkanik föl. Nem közlöm a gyanusítottak hosszú névsorát, mely csak sérthetne, de az ügyet nem tisztázná; azt azonban meg kell említenem, hogy, HELFY IGNÁC szíves magánközlése szerint, Kossuth körében mindig valami Balog nevü embert tartottak a korona eladójának. Holott a titok elárulója teljes bizonyossággal ismeretes és nem más mint Wargha István, az 1848-iki magyar kancellária titkára, később nagyváradi főjegyző.

Két kitűnő forrás állitja ezt. Az egyik SZONTAGH PÁL, közéletünk e nagyérdemű alakja, ki fölhatalmazott engemet, hogy szíves közléseit adván, egyenesen őreá hivatkozzam. — Hajdúböszörményi Wargha István Pécskán[2]),

[1]) Ez tévedés. Kossuth augusztus 19-én már Viddinben volt, Szemere pedig 23-án ásta el a koronát.

[2]) Nem Nádudvaron, Szabolcsban, mint némely forrás állítja.

A korona megtalálása Orsovánál.

Aradmegyében született 1808-ban. Később oly kalandossá lett pályáját mint piarista kezdte, de 1830-ban, másodéves filozófus korában a rend előtt is ismeretlen okokból kilépett. Előbb nevelő, majd gazdatiszt volt Bohus Zsigmondnál. Feslett élete és gyanus pénzkezelése miatt nem lehetett maradása az aradmegyei úri család közelében. Pestre költözött és hírlapíróskodott, különösen politikai és közgazdasági kérdésekkel foglalkozott. Mellesleg fiúnevelő intézetet tartott. Kiváló tehetsége oly figyelmet ébresztett, hogy a Magyar Tudóstársaság (akadémia) 1840-ben tagjává választotta. Kossuth Lajosnak egyik legbizalmasabb embere, és mintegy titkára volt. 1846 ig a *Pesti Hirlap*nál dolgozott; midőn Kossuth kéntelen volt ez ujságtól megválni, Wargha István lett szerkesztője a *Hetilap*nak, melyben azontúl Kossuth cikkelyei megjelentek. Wargha e lapot még 1848-ban is szerkesztette. Ekkor Kossuth fogalmazónak nevezte ki őt herceg Esterházy Pál Antal Bécsben székelő külügyminisztériumába, Szontagh Pállal és Henszlmann Imrével egyszerre. Hármójuk közül ő lett elsőben titkár. Mikor Windisch-Grätz bevette Bécset, november 12-én őt is elfogták hivatalbeli társaival együtt és 1851-ig Olmützben raboskodott. Kiszabadulva Pestre jött és igen rosszúl folyt a dolga. Nyilván csak pártfogóinak adományaiból tengődött. Egy időben újra magánnevelőházat nyitott, de vállalkozásának bukás lett a vége. 1853. végén, a korona megtalálása után. egyszerre eltünt; Londonba ment. Utazásának okát. előzményeit nem tudta senki; de suttogták, hogy 1853. tavaszán két amerikai járt nála és cipősarkukba rejtett levelkét hozott neki az emigráció részéről. Wargha magával vitte Londonba Dániel nevű fiát is, ki csakhamar a híres Longman könyváros cégnél nyert alkalmazást s ma is mint előkelő kereskedő él az angol fővárosban. Wargha István Londonban kalandos életet élt. Angol kereskedőházak megbízásából utazásokat tett Indiában és Khinában. Majd nagy trafikot

nyitott, de belebukott. Később játékházat tartott és, mond- *A korona megtalálása Orsovánál.*
ják, sok pénzt harácsolt össze. Már itthon is nem egyszer kapták hamis kártyázáson. A beavatottak mint kétségtelen valóságot emlegették, hogy Wargha István a korona elárulásáért kapott pénzzel ment ki Angolországba. A ki csak ismerte őt, egy pillanatig sem kételkedett, hogy se jóban, se rosszban nem hivő ember létére elkövethette amaz aljasságot. A hatvanas évek elején tért vissza Magyarországra. Egy ideig Pesten élt, árulgatta Kossuth amerikai bankóit, majd Nagyváradra költözött, hol, állítólag Lukáts György polgármester befolyása révén, városi közigazgatási tanácsosnak, később az iskolaszék főkurátorának, 1872-ben árvaszéki ülnöknek és 1875-ben jegyzőnek választották meg. E tisztségében szolgált 1876. március 12-én, Nagyváradon elkövetkezett haláláig. Egyszer, mint sok nyelvet tudó embert, főkapitánynak is akarták, de ez állást nem nyerte el. Hírlapírói működése mindvégig nem szünetelt; magyarországi levelezője volt egy nagy angol ujságnak és gyakran írt politikai cikkelyeket a nagyváradi kormánypárti lapba. Haláláról a sajtó csak igen röviden emlékezett meg. A nagyváradi *Bihar*, melynek dolgozott, egynéhány sornyi hiányos életrajzában csak azt mondja róla, hogy «Kossuth egyik legmeghittebb embere volt, így például egyike azoknak, kik a szent korona elrejtésénél közreműködtek»[!]. A Nagyváradon megjelenő szélsőbaloldali *Szabadság* egyetlen egy sorral tudatta halálát. Temetésén a polgármesteren és négy tanácsoson kívül egy lélek sem jelent meg a város tisztviselői közül, a mit a *Bihar* megró. Ez is arra vall, a mit Lovassy Andor közöl velem, hogy t. i. Nagyváradon később mindenki tudta e kalandos élet titkát s a főjegyző neve csak «a koronás Wargha» volt. Wargha István, a korona elárulásával gyakran vádolták szemtül szembe is, és akárhány ismerőse nem akart vele kezet fogni, midőn Londonból visszaérkezett. Kerülték, mint a bélpoklost; de azokban a körökben, a

A korona megtalálása Orsovánál.

melyek nem ismerték vagy nem akarták ismerni viselt dolgait, kiváló tehetségeinél fogva igen kedvelt ember tudott lenni.

A Wargha István árulását bizonyító másik forrás PÉTERY KÁROLY, a teljes hitelt érdemlő történetbúvár, ki az *Abauj-Kassai Közlöny* 1877 január 11-iki számában a következőket írta: «Szemere, midőn a koronát feltalálták, többeket gyanusított az emigrációból, köztük Batthyány Kázmért is. Nekem mindig fájt, hogy nem lehetett nyilatkoznom e tárgyban, ki részletesen tudom a korona feltalálásának előzményét, részleteit s tényezőit. Minden részletezés nélkül, röviden csak annyit tartok szükségesnek kijelenteni, hogy a koronának a bécsi kormány, Wargha István feljelentése folytán jött nyomára. Ő ment le szeptember 3-án, egy policzáj főnökkel a Bánátba s mutatta meg a helyet, hová Szemere három társával, öt évvel az előtt, 1849-ben, a koronát elrejtette. Wargha István mult tavasszal halt meg, mint nagyváradi főjegyző; 1848-ban az Esterházy herczeg külügyminiszteriumában volt miniszteri tanácsos. Több évig a korona megtalálása után Angliában lakott családjával. Mikor jött vissza és hogy lett városi főjegyző, nem tudom. A korona feltalálásának körülményeit rajtam kivül kevés ember ismeri. Itt csak annyit adtam elő, amennyi szükséges, hogy a gyanu árnyéka ártatlanokat ne sujtson. A korona feltalálóját szükségesnek tartom felemlíteni, mert ez a titok aligha velem el nem hal. Kossuth bizta meg a korona felvételével és kiküldésével. Az osztrák rendőrség nyomára jött ezen kiküldetésnek. Warghát, midőn Londonból visszajött, Prágánál elfogták s Bécsbe vitték. Sokáig vallatták, végre négy havi vallatás és igéret után elárulta a titkot. 150,000 forintot kapott a feladásért s ezzel Angliába ment ki, a hol szivarüzletet vitt s más spekuláczióba ereszkedett, mig rövid időn megbukott. Nekem bizalmas barátom volt; minden titkát ismertem. Igen ügyes, eszes ember volt.»

Szontagh Pál és Pétery Károly előadása között csak az a különbség, hogy Szontagh szerint Wargha István amerikai emisszáriusok révén értesült a korona hollétéről; Pétery szerint pedig maga járt kint Londonban s mint Kossuth küldötte tért vissza. Ismétlem: Helfy Ignác kereken tagadja, hogy Kossuth ki akarta magához csempésztetni a koronát. — Közlöm még azokat az adatokat, amelyeket Boleszny Antal orsovai plébános a Délmagyarországi történelmi és régészeti Muzeum-társulat 1889 május 23-iki közgyülésén e kérdésről felolvasott: *A korona megtalálása Orsovánál.*

«Mielőtt a korona feltalálását előadom, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Szemerén, Házmánon, Lórodyn és Grimmen kivül tudta még gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, Fülep Lipót és Kossuth Lajos is Viddinben, hogy hol van a korona elrejtve. Szemere felfedezte gr. Batthyány Kázmérnak többszöri kérésére és pedig Viddinben már hatan tudták a titkot. Párisban gróf Teleki Lászlót avatták a titokba s így már heten voltak. Midőn Karger a Dunaparttól kiindulva az Allion-hegység irányában parallel-árkokat kezdett ásatni, akkor az emigráció is tudta, hogy a korona rejtekhelye nem sokáig fog titokban maradni. 1852. évben a semleges területen is, mint mindenütt, nagy vízáradások voltak. Kossuth Magyarországba titkos ügynököket küldött, hogy a magyar korona rejtekhelye körül kémleléseket tegyenek; de ezek, mielőtt feladataiknak megfelelhettek volna, elfogattak és Bécsbe kísértettek. Itt ezen években minden a semleges területen átutazó magyart, ha nem volt biztos útlevele, elfogtak, azt átkutatták mezítlábig, kihallgatták és felkísérték. Az emigráczió talán a múlt években is küldött le ügynököket, hogy a koronát kiássák és kiküldhessék, de azok is bizonyosan elfogattak, mert itt akkoriban számos elfogatások történtek. Kossuth 1853. évi május havában Wargha Istvánt küldötte Magyarországba, hogy a koronát rejtekhelyéből kiássa és kiküldje. Miután Wargha többé Kossuthnak hírt nem hozott, mert Prágánál elfogták és Bécsbe vitték, másokat is küldött ki és pedig egy fiatalabb egyénről az akkori hatóságok egyik szemtanuja azt állítá, hogy Konstantinápolyból jött és néhány napig Ada-Kálé várban tartózkodott, honnan a

vidéket észlelvén, a semleges területre lépett, melyen a szerezsánok észrevették és elfogták. Ennél a vidéknek legkiválóbb pontjait, falvait, hegyeit és Ada-Kálét papirra lerajzolva találták cipőjében és mint igen gyanús ember Bécsbe kísértetett. Egy másik egyén pedig gőzhajón érkezvén Orsovára, a Csernahídon át a semleges területre akart menni, de a vámháznál létezett katonai őrök visszautasították, mert helyhatósági különleges engedélye nem volt; azonban a Cserna torkolatánál a Csernán átúszott, de alig hogy a semleges területen mutatkozott, már is elfogták, a ki magát ugyan mentegette, de mint hasonlóan igen gyanús embert, Bécsbe kísérték.»

Haynau halála. A népek jogérzete, ha nagy sérelmet szenved, igazságszolgáltatást keres már itt a földön is, s ha nem talál: a képzelemhez folyamodik és szörnyű mesét költ a bűnös haláláról. Hiába húnyta le a szemét valamely átkos ember a jámborok nyugalmával: legott kész a mendemonda, hogy rettentő volt a vége. Olvasóm ennek példáit találja e könyv 34-ik lapján.

Az Isten büntető kezét kereső magyar lélek iszonyú halált mér a legsötétebb emberre, Haynaura. Ma is sokan emlegetik még, hogy ez a vérengző szörnyeteg elevenen került a boncoló asztalra. Hirtelen halt meg, 1853. március 14-én éjjel, Bécsben. Másnap, a halál okának kiderítése végett, obdukciót hajtottak rajta végre. A bontás, mint rendesen, a koponya felfűrészelésével kezdődött; de mikor a vésző felpattantotta a koponya fedelét, az orvosok borzadva látták, hogy az agyvelő még lüktet, vagyis Haynau él. Az egyik orvos menten elájult. (Az ilyen természetű mendemondák mindig nagyon részletesek.) A másiknak azonban volt annyi lélekjelenléte, hogy felkapott egy hosszú kést s beleütötte az elevenhalott agyába, — megkímélni őt a viviszekció kínjaitól.

Hogy ez a borzasztó legenda nem a nép fantáziájából eredt, talán mondanom sem kell; mert bizonyos orvosi ismereteket tételez föl. Keletkezésére nyilván hatott Prévost d'Exiles abbé, a jeles francia író köztudomású

esete. Az abbét a chantillyi erdőn, 1763. november 23-án, sétaközben, gutaütés érte. Parasztok élettelenül találták egy fa alatt. A bíróság bűntettet sejtett s elrendelte az abbé felbontását. Mikor azonban a kirurgus belevágott a testbe, Prévost feljajdult és rögtön meg is halt: a bontókés ölte meg. S ez csak egy az elevenhalottakról szóló tömérdek sok borzalmas história közűl, melyeknek azonban ritkán van annyi hitelök mint a Prévost abbé esetének.

Wir können warten. 1861.

W. L. HERTSLET *Treppenwitz der Weltgeschichte* könyvében (Berlin, 1895., 4-ik kiadás, 319. l.) ez olvasható: [«Midőn Ausztria 1859-ben olaszországi vereségei után alkotmányosan akart kormányozni, a magyar országgyűlés tudvalevőleg nem küldött delegátusokat a bécsi *reichsrat*ba. Erre az osztrák miniszterelnök, Schmerling (* 1805., † 1893.) állítólag ezt mondta: «*die Ungarn werden uns schon kommen, wir können warten.*» De valójában nem Schmerling mondta ez alkalommal: «*wir können warten*», hanem Deák magyar képviselő; Schmerling e szavakat egy más, jelentéktelen alkalommal, a sajtótörvény megvitatásakor (1862. október 22-én) használta. (Schmerling egyenes közlése.)»]

Schmerling e dologban magára nézve kétség nélkül igazat szólt; de, mi Deák Ferencet illeti, határozottan tévedt, mert a híres ‚*wir können warten*'-t Deák Ferenc soha sem mondta s ez a szálló ige osztrák eredetű. Ezt erősíti előttem KÓNYI MANÓ, Deák életének egyik legkitűnőbb ismerője.

A fehér lap. 1861

A Horvátországnak nyújtandó ‚fehér lapot', melyről még a kiegyezés idejében annyiszor volt szó, mindenki, a ki csak írt róla, Deák Ferencnek tulajdonítja. Pedig e kifejezést a horvátokra vonatkoztatva, ha nem is egészen úgy, a mint közkeletűvé lett, SOMSSICH PÁL (* 1811., † 1886.) használta először s Deáktól soha sem hallottuk. SOMSSICH 1861. május 18-án a képviselőház ‚általános élénk tetszése, éljenzése és tapsa' közt (lásd a *Gyorsírói*

A fehér lap. 1861.

*Napló*ban, 185. l.) ezeket mondotta: «És én a véleményben vagyok, hogy Horvátországgal újból egyezkedni fogunk, mindig föntartván számukra alkotmányunkban egy *tiszta lapot,* de soha az erőszakolás vagy a szemrehányás terére nem lépendünk.» Azt az eszmét, hogy Magyarország nem akar Horvátországgal szemben erőszakkal eljárni, bőven fejtegette DEÁK FERENC *Zágrábmegye körlevele és az egyesülés* címen a *Pesti Napló* 1861. március 24-iki számában, tehát SOMSSICH PÁL beszéde előtt s alkalmasint innen eredt a hit, hogy a ‚fehér lap' az ő mondása. Ez a kifejezés különben a régi *‚charta bianca'* fordítása. («Tiszta pappiros, mellyen valakinek írott neve és pecsétje vagyon, a' végre, hogy arra az őtet kötelező írás reá tétessék.» PÁPAI PÁRIZ.) A franciában: *‚donner carte blanche: plein pouvoir'.*

Gróf Andrássy Gyula szálló igéi.

Gróf Andrássy Gyula, a temperamentum, az ötletek s az eredeti forma embere, valósággal arra született, hogy szálló igék alkotója legyen. Maradt is utána vagy tíz szálló ige, a mi ritkább dolog, mint mikor valaki száz kötetet ír össze világéletében. Mert könyveket lehet mondva csinálni, de szálló igéket nem. E ritka adomány dicsőségével azonban vele jár az a baj, hogy a közönség hálásabb kelleténél és az ajándékért ajándékot ad; vagyis többékevésbbé elmés, de mindig kellemetlen szálló igéket ken a szegény híres emberre. Gróf Andrássy Gyulának e boszszúságos dicsőségben elég része volt. Igazi szálló igéi mellett (v. ö. *Szájrul szájra* 106—111. l.) mindmáig közszájon forog egynéhány hamisítvány is.

Ilyen a híres *‚mindent megkaptunk, a mit akartunk'*. Gróf Andrássy 1867. június 21-én a képviselőházban felsorolva a sikereket, melyeket az ország elért, így szólt: «Uraim, az országnak mindezen kivánatai teljesültek.» Az ellenzék fölkapta e büszke mondást és fegyvert kovácsolt belőle Andrássy ellen. A gyakori idézés aztán ezzé ferdítette ama nyilatkozatot: ‚mindent megkaptunk, a

mit akartunk'. Midőn Tisza Kálmán és Simonyi Ernő 1870. március 19-én a képviselőházban ismét Andrássy fejére olvasták ama koholt szálló igét, a miniszterelnök végre igen határozottan tiltakozott ellene: «Én ezt sohasem mondtam. Itt a napló, szívesen átadom a képviselő úrnak, méltóztassék felolvasni. Én 1867-ben a következő szavakat mondtam: . . . (felolvasta a mondottakat) . . . . Kérdem, teljesültek-e az országnak ezen kívánságai? Igen-e vagy nem? És méltóztassanak megengedni, hogy elmondjam: ha én három évig engedtem azt, hogy az ellenzék lapjai és szónokai ezen rágódjanak, ennek csak az lehetett az oka, mert azt hivém, hogy oly passziv téren állanak, hol az ily táplálékra szükség van.»

Gróf Andrássy Gyula szálló igéi.

Európaszerte ismeretes a gróf Andrássy Gyulának tulajdonitott *‚politik von fall zu fall'* (esetről esetre való politika) szálló ige, mely oly jámborul őszinte, hogy még egy konzulnövendék se igen eresztené ki a száján. És a mondás az 1872-diki berlini memorandumnak forma és értelem dolgában egyaránt ferde magyarázatából ered. Andrássy, únva a német sajtó ízetlenkedéseit, a magyar delegáció 1878. december 14-iki ülésén a következő felvilágosítást adta róla:

«Mi volt a berlini memorandum? Szalonikiban a török lakosság fanatikus része a francia és német konzult megtámadván, legyilkolta. Ez eset egész Európában nagy visszahatást keltett. Egy találkozásnál Berlinben, hol az orosz fejedelem és minisztere keresztülutaztak, arról volt szó, mit kelljen tenni, hogy ily esetek ne ismétlődjenek. Oroszország . . . . ez időben igen messzemenő intézkedéseket hozott javaslatba, a török kormánytól tényleges garanciákat követelt és általában nézetei az első impresszió nyomása alatt sokkal messzebb mentek, hogysem azokat az osztrák-magyar kormány elfogadhatta volna. Tehát visszautasította azokat, s a visszautasítás eredményeképp jött létre az úgynevezett berlini memorandum, melynek lényege az, hogy ne a három hatalom egymás közt alkosson ilyen messzemenő intézkedéseket, a melyek következése talán éppen az

lenne, a mit ki akarunk kerülni, t. i. a vérengzések ismétlődését hanem *esetről esetre* egyezzenek meg a többi aláíró hatalomma, arra nézve, a mit tenni kell. A három hatalom közt szándékolt radikális elhatározások helyett tehát így jött létre az elv, hogy *esetről esetre* az összes európai hatalmak fognak a követendő eljárásban megállapodni.»

Az sem igaz, hogy Andrássy gróf azt mondta: «Boszniát egy katonabandával s egy század huszárral fogjuk megszállani». Maga tiltakozott e koholmány ellen a magyar delegáció 1882. november 15-iki ülésén, mikor Szilágyi Dezső, reá olvasva e mondást, gyönge katona és gyönge politikus színében akarta őt feltüntetni. (V. ö. *Szájrul szájra* 111. l.)

Tisza Kálmán szálló igéi.

Tisza Kálmán kereken tiltakozik a neki tulajdonított két híres szálló ige: az ‚*átkos közösügy*' és a ‚*szegre akasztott elvek*' ellen. (V. ö. *Szájrul szájra*, 114—116. l.) Az igaz, hogy a képviselőház 1870. november 23-iki ülésén a delegációról ezt mondta: «Követelem azt, hogy épen azért, mert ezen, meggyőződésem szerint *átkos intézmény* természetében rejlik, hogy ottan az ellenzéknek az ország érdekeinél fogva nem kell és talán nem is szabad jelen lenni, ne méltóztassanak ezen intézménynek hatáskörét mindinkább tágítani.» Deák Ferenc az ülés után Tisza Kálmánt négy szem közt megrótta az ‚átkos intézmény' kifejezéseért, melyet, úgy mondta, ellenzéki létére sem lett volna szabad kieresztenie a száján. Tisza azonban magát a közös ügyet soha sem nevezte ‚átkos'-nak. Azt a sok derültséget keltő szálló igét, egy kis módosítás révén, Csanády Sándor (* 1814., † 1892.) csinálta és adta, törhetetlen következetességgel, Tisza Kálmán szájába.

Ugyancsak Csanády Sándor hirdette rendületlenül, hogy Tisza Kálmán, mikor 1875-ben «politikai hitelveit eladta,... oly szellemű, értelmű nyilatkozatot tett, miként... ő... nem adta fel a multban vallott politikai *hitelveit*, hanem egy időre csak félretette, illetőleg *szegre akasztotta*

azokat». (Interpellációja 1885. február 7-én és május 13-án, mikor azt kérdezte: «hajlandó-e miniszterelnök Tisza Kálmán úr félretett politikai hitelveit a szegről leakasztani?») Tisza Kálmán 1894. szeptember 2-án, Nagyváradon kijelentette Beöthy Algernon képviselő előtt, kit e kérdés kiderítésére fölkértem, hogy ő soha semmi szegreakasztást nem emlegetett.

Szent István koronája elveszett.

A magyar szent koronát és a többi koronázó jelvényeket 1880. május 9-én és 10-én a törvényhozás engedelmével tudományos vizsgálat alá vetette egy tudósokból és szakértőkből álló bizottság. E vizsgálat alapján írta meg aztán Ipolyi Arnold püspök a szent koronáról szóló és 1885-ben, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent nagy monografiájának műtörténeti részét. A Buda várában az ország kincsei körül két napig folyt munkálkodást az egész nemzet kegyeletes érdeklődéssel kísérte. Az *Egyetértés* című lap május 13-iki számában aztán mindenki döbbenve olvasta a következő sorokat:

«*A budai várban őrizett korona nem Szent István koronája.* Ezt a meglepő tudósítást vettük teljesen megbízható forrásból. A legújabbi tudományos szakvizsgálat — értesülésünk szerint — kideríté, hogy az úgynevezett szent koronának alsó abroncsa ugyan bizanczi mű és semmi ok sincs kételkedni azon történelmi hagyomány teljes alapossága felett, hogy ez csakugyan Dukász Mihály bizanczi császárnak Géza árpádházi herczeg részére tett ajándéka; de az kétségtelen, hogy azon felső kupola, melyet eddig sok századon át Szent István koronájának tartottak, eredetileg *sem korona nem volt, sem Szent Istvánnak nem ez volt koronája,* következésképp *ezt, mint koronát, Szilveszter pápa nem ajándékozta Szent Istvánnak.* A felső kupolát képező belső érczlemez sokkal későbbi mű s azon négy párhuzamos lemez, mely a kupolán keresztet képez s melyen a nyolcz apostol zománczban van ábrázolva, igen becses s óriási műértéket képviselő római mű ugyan a tizedik századból, de e lemezek csak valamely reliquia-edény ékítésére voltak szánva eredetileg

Szent István koronája elveszett.

s csak később és megcsonkítva forrasztattak a Dukász Mihály-féle abroncshoz, a mikor is a zománczok eltöredeztek, miután a vízszintesen készített lemezeket, hogy a korona mai kupola-alakja előálljon, meg kellett félkörűre hajlítani. — Ebből kétségtelen, hogy *Szent Istvánnak Szilveszter pápa által ajándékozott koronája nyomtalanul elveszett, s hogy a mostani korona nem az, melyhez a magyar nemzet nyolczszáz év óta köté rajongó hitét és lelkesedését.*»

A sajtóban legott izgalmas vita támadt a kérdésen. Beszéltek *pro et contra,* emlegettek zűrzavaros legendákat és sejtéseket. Azok jártak el leghelyesebben, a kik rögtön eszébe juttatták a közönségnek, hogy ez a meglepő ujság voltaképpen régi dolog: már Décsy Sámuel is pengeti a koronáról irott monografiájában. Décsy szerint a II. Szilveszter pápa küldte koronát István kanonizálása (1083.) után a szent király tetemeihez tették a koporsóba. E koronát aztán 1440. július 17-én kivették a székesfejérvári sírból, hogy I. Ulászló fejére tegyék; mert az igazi korona akkor Albert özvegyének, Erzsébetnek kezében volt. A szertartás után azonban az ereklyét visszatették a fehér márvány koporsóba és a török dúláskor Szent István hamvaival együtt elveszett. Mindebben az a fő kérdés: csakugyan a II. Szilveszter pápa koronája volt-e a szent király sírjában? Hihető-e, hogy a nemzet ezt a drága kincsét, örök időkre lemondva róla, koporsóba zárta légyen? Vagy ha mégis megtette: miért volt minden időben a nagy szimbolum és a szent korona épp az a diadém, a mely Szent István fejét soha sem érintette; a székesfejérvári sírban heverő igazi Szent István koronája pedig csupán minden közjogi jelentőség nélkül való puszta ereklye, melyhez csak a másik korona híján nyúltak, s a mely a koronázásnak nem adott teljes érvényességet?

Az akkori vitatkozók ebből a szempontból nem beszéltek. Május 15-én az *Egyetértés* csak annak ismétlésével védte közlését, hogy a korona felső része kétség

nélkül valamely nem királyi ékességnek szánt zománcműből készült, és sem a szerény Gézáról, sem az áhítatos Szent Lászlóról nem tehető fel, hogy a szent koronát a Dukasz Mihály diadémjának kedvéért összedarabolni, megcsonkítani engedje. Az archaeologiai vizsgálat végső eredménye függőben hagyja a régi kérdést: eredetileg koronának készítették-e a római zománcművet, vagy II. Szilveszter valamely ereklyetartó, oltárpredella, antipendium vagy könyvtábla keresztalakú emailremekéből csináltatta a koronát. Erre vallanak a hajlítás, törés, repedés nyomai és különösen az, hogy a legfelső, középső lemezen, mely a Krisztust ábrázolja, durván fúrt lyuk van a kereszt csapja számára, épp az Üdvözítő testében. Így aligha rendezi dolgát az ötvösművész, ha az a föladata, hogy koronát készítsen. Igen valószínű, hogy csakugyan valamely régi tárgy átalakítása történt itt. De viszont mi lehetetlenség van benne, hogy a pápa egy nagybecsű és esetleg ereklyés jelentőségű zománcműből formáltatott koronát a magyar fejedelem számára? Ipolyi Arnold szerint a lemezek belső részén látható repedések s a tíz primitiv erősítő kapocs mind későbbi dolog; a javításokra a korona viszontagságainak révén lett szükség. Hogy a felső korona nem az, a melyet II. Szilveszter pápa küldött Istvánnak, semmi komoly ok szerint nem lehet állítani.

Szent István koronája elveszett.

II.

A RÉGI KELET.

Mik a pirámisok?

Mik a pirámisok? Királyi temetkezőhelyek. Ezt ma már bizonyosan tudjuk. De amíg idáig jutottunk, sok mendemonda járt a világ e legrégibb és leghatalmasabb épületei körül; sőt a tudományos mendemonda még ma is kisért a tájékukon. PLINIUS szerint háromféle találgatás van: a pirámisokat a királyok vagy gazdagságuk fitogatása végett épitették, vagy azért, hogy kincseiket ne legyenek kénytelenek örökösre hagyni, vagy hogy a nép ne heverjen dologtalanul. Az Egyiptomba törő perzsák azt hitték, hogy a pirámisok méhébe kincsek vannak rejtve és kutatták is a drágaságokat. Ez épp most ezer esztendeje történt; a királysírok már akkor is fel voltak dúlva. Némelyek szerint a pirámisok csillagvizsgáló tornyok voltak; akik ezt állították, nem gondolták meg, hogy a pirámisokra, sima, csiszolt kőburkolatuk miatt, nem lehetett fölmenni, hogy a három óriás épület mellett az apróknak egész tábora van és hogy a Niluson túl a jóval magasabb Mokattam-hegység arra a célra sokkal alkalmasabb. Mások a József bőséges esztendeiben termett gabona granáriomainak tartották a pirámisokat. PERSIGNY HERCEG (J. G. Fialin) *De la destination et de l'utilité permanente des pyramides d'Égypte* (1843) könyvében azt mondja, hogy e hatalmas kőrakások a sivatag futóhomokjának felfogására valók. MAHMUD BÉG, az alkirály udvari csillagásza, 1862-ben

azzal a fölfedezéssel állott a francia akadémia elé, hogy a pirámisok azt az eseményt örökítik meg, mikor a Sirius csillag Kr. e. 3300-ban áthaladt a gizei déllőn. De mégis legmeglepőbb és legbolondabb PIAZZI-SMITH skót királyi csillagász, az edinburghi obszervatórium igazgatójának 1867-ben világgá bocsátott theoriája. E szerint a nagy (Keopsz-) pirámis voltaképpen mértékegység; a méterrendszer van meg benne, mellesleg pedig az angol hüvelyk és a régi porosz rőf is. Kifejezi egyszersmind a föld sűrűségét és a föld felületének közép-melegét. Megtaláljuk benne az időegységet is, valamint a hét napjait. Építették pedig a nagy pirámist a zsidók, a pátriárkák idejében. PIAZZI-SMITH theoriájának Angolországban vannak hívei; nálunk azonban aligha fog akadni egy is. Voltak olyanok is, akik azt hirdették, hogy a pirámisok szabadkőmíves templomok és belsejökben a mindenféle aknák, alagútak, mélységek a próbatételre szolgáltak.

Mik a pirámisok?

A pirámisokról szóló mendemondákhoz tartozik az úgynevezett ***múmia-búza*** dolga is. E század huszas éveiben híre terjedt, hogy a pirámisokban volt régi koporsókból, a múmiák mellől, négy-ötezer éves vetőmagvak kerültek ki, melyek — különösen a búza — mesés bőséggel fizetnek és kitűnők. Azonnal kész volt a legenda is: hogy ez a búza Egyiptom «hét bő esztendejében» (MÓZES, 1, 41) termett; mikor aztán hozzánk is került múmia-búza, mindenkinek feltünt (egy kis fantázia segítségével), hogy az úgynevezett «istenkép» ezeken a búzaszemeken olyan jól látszik, mint semmi más búzán. Ez az «istenkép» úgyszólván vidékenkint más-más; hol Krisztus, hol Mária, hol a madonna a gyermekkel és mint KÁLMÁNY LAJOS *(Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban,* Szeged, 1893) hiszi, pogány magyar eredetű [?] képzelgés.

A múmia-búza.

ALPHONSE DE CANDOLLE *Termesztett növényeink eredete* művében (fordította PAVLICSEK SÁNDOR, Budapest

A múmia-búza. 1894.) azt írja a múmia-búzáról: «. . . a régi egyiptomi koporsókból kikerült magvaknak semmiféle fajtája sem csirázott ki, ha még oly gondos kertészek vetették is el. Nem mintha lehetetlen volna, mert a magvak annál jobban megmaradnak, mennél inkább elzárvák a levegőtől és mennél inkább óvottak a hőmérsék és nedvesség változása ellen, a régi egyiptomi emlékekben pedig bizonyosan megvannak ezek a feltételek; *tény* azonban, hogy az e régi magvakkal történt kísérletek soha sem sikerültek. Legtöbbet beszéltek STERNBERG grófnak Prágában tett kisérleteiről[1]), aki szavahihető utazó állítása szerint múmia-koporsókból kikerült magvakat kapott. E magvak kettejére azt mondják, hogy kikeltek; de meggyőződtem, hogy Németországban jól beavatott emberek csalást sejtenek, amelyet vagy az arabok, akik olykor mai magvakat (még kukoricát is, amely pedig amerikai növény!) csúsztatnak a sírokba, vagy a tiszteletreméltó STERNBERG gróf alkalmazottai követtek el. A kereskedésben *múmia-búza* néven kapható termés régi eredetét soha semmivel sem bizonyították.»

Memnon szobra. Théba közelében, a Nilus balpartján van a két világhírű Memnon-szobor, e húsz méter magas kolosszusok. Ülő helyzetben ábrázolják III. Amenhotep királyt, ki Krisztus előtt másfélezer évvel élt. E szobroknak természetesen semmi köze sincsen Memnonhoz, a görög mondahőshöz, Tithon és Eos fiához, ki Priamos szövetségese volt és Trója előtt Akhillessel vívott párbajban elesett. Hogy a görögök e kolosszusokat Memnon képeinek tartották, az egyiptomi *mennu* (emlékszobor vagy épület) szó félreértéséből ered. Az óriás kőbálványok és Memnon között még nagyobb összefüggést kezdtek látni a görögök, mikor híre terjedt, hogy az északi szobor napkeltekor zeng; azonnal megtermett a monda, hogy Memnon

[1]) *Flora*, 1835. p. 4. (DE CANDOLLE jegyzete.)

az ő anyját, Eost, a hajnalt, szomorú, édes szózattal üdvözli. A szobor zengése alkalmasint a krisztusi érával kezdődött, mikor a kolosszus felső részét a földindulás ledöntötte; és a tünemény csak mintegy két századig mutatkozott, mert mikor Septimius Severus (193—211) a leomlott részeket visszahelyeztette, a szobor nem szólt többé. (Mesebeszéd hát, amit STRABON ír, hogy Kambyses, megtudandó a tünemény nyitját, a szobrot derékban ketté vágatta.) A csonka kolosszus zengéséről számos reá vésett görög, latin és egyiptomi verses és prózai fölirat tanuskodik. Ezek mind a tünemény csodájára oda utazott turisták jegyzetei. Például a szobor bal lábán ma is olvashatók e deák sorok: «Én P. Sabinus, hallottam Memmon, máskép Phamenoph szózatos szobrának isteni hangját, a kegyes Sabina királyné (Hadrianus felesége) társaságában. A nap útjának első óráiában volt, Hadrianus uralkodásának tizenötödik évében.» *Memnon szobra.*

A tünemény az összes tanuságok szerint az volt, hogy a kolosszus, mikor a kelő nap sugarai ráestek, olyas módon zengett, mint az elpattanó húr. Akik ma írnak e dologról, mind azt mondják, hogy a fenomént könnyű megmagyarázni: a kavics- és quarc-eres homokkő éjjel a hűvösségtől és harmattól összehúzódott, mikor pedig reggel rásütött a nap, hirtelen megmelegedett és kiterjedt; ekközben repedések támadtak benne s ezekkel a repedésekkel járt a zengés. Bizonyos igaz, hogy Egyiptomban, különösen a már szubtrópikus tájakon, az éjjeli és nappali hőmérsék között erős különbség van s az alkonyat és a hajnal igen rövid; a nap úgyszólván átmenet nélkül nyugszik és kél. Hogy azonban ez a forró éghajlat alatt mindenütt, minden nap előálló gyors hőmérsékletkülönbözet kovakövet repeszszen, én — kellő tisztelettel azok iránt, akik állítják — nem hiszem. Mert ha ez törvény volna, akkor a világ trópikus tájain minden reggel zengenének a kovakövek s a tünemény alig lenne

feltünőbb a hajnali kakas-kukorékolásnál. Mi volt a Memnon-kolosszus szózata? Csalás vagy a tüneményt leső turisták autoszuggesztiója, mely a dolog terjedő hírével, lelki járványnyá lett, mint ahogy csodatévő kút fenekén ma is százan látják a szentképet? Aligha fogjuk megtudni valaha. De azt hiszem, a tudatlanság megvallása okosabb dolog az *obscure per obscurius* magyarázatnál. A Memnon-szobor tompa zengését különben ma is hallani, mikor az arab kalauz nagyot üt kalapácsával a kemény kőre.

Kleopátra gyöngye. A legveszettebb pazarló, akiről a történet tud, mégis csak Egyiptom szépséges királynője, Kleopátra, aki egy hétszázötvenezer forintos gyöngyszemet olvasztott föl ecetben és megitta. A dolog ugy történt, hogy Kleopátra fogadott[1]) Antoniusszal, hogy egy ültő helyében tíz millió sestertiusba (egy millió kétszázezer forintba) kerülő vacsorát fog elkölteni. A királyné, a fogadást megnyerendő, ecetben akarta felolvasztani két fülön függő remek gyöngyét. Az egyikkel meg is cselekedte ezt a barbárságot; de mikor a másikat is meg akarta semmisíteni, a döntő bíró, Lucius Plancus, Antonius egyik vezére, közbe lépett és kijelentette, hogy a fogadásban Kleopátra a nyertes, amit aztán rossz ómennek itéltek Antoniusra nézve. (Plinius, *Historia naturalis*, 9, 35.) A gyöngy nem egyéb egy kevés állati matériával kevert szénsavas mész-

[1]) Anekdotacsinálók nem egyszer használták föl ezt a pompás motivumot, hogy az emberek fogadnak: ki tud jobban tékozolni? A sokból csak a magyar vonatkozásút említem: Bécsben egyszer (mikor?) jutalmat tűztek ki annak, aki egy bálon a legdrágább ruhában jelenik meg. A versengésben részt vett a cinikusságáról híres Sándor gróf (melyik? a merész lovas gavallér? arra nem igen illik ez a mese) és ő nyerte meg a jutalmat, jóllehet durván összeöltögetett, hitvány vászonzubbonyban jelent meg a fényes úri nép között; mert zubbonya Corregionak vagy tudom is én melyik világhírü művésznek egy felbecsülhetetlen értékü — és barbárul megsemmisített — képéből volt szabva.

nél; tehát valósággal felolvad az ecetben. De az ecetnek igen erősnek és forrónak kell lennie, különben az olvadás — kivált ha a gyöngy nem apró — órákba kerül. Ezt az ellenvetést megtette már LANCELOTTI is, *Farfalloni degli antichi historici* című könyvében. (Venezia, 1636.) Ma már a kritikusok legtöbbje puszta anekdotának ítéli Kleopátra e híres pazarlását; de alig jutott valakinek az eszébe az a fontos ellenvetés, hogy az asszonyban a hiúság mellett lakozik egy szinte azon hatalmú szenvedelem: a finnyásság. Az erős ecet, melyben — higyjük — felolvadt egy darab szénsavas mész, azaz gyöngy, cudar, rabvallató ital. Kleopátráról, és minden geniális szép asszonyról hiszem, hogy könnyen dob ki az ablakon kincseket; de hogy meszes ecetet igyék, azt nem hiszem, nem én, ha még PLINIUS irja is. *Kleopátra gyöngye.*

Ki nem látta, aki valaha Egyiptomban járt, a Kleopátra kígyóját? Kairóban az előkelő angol vendégfogadók előtt déltájt, mikor az uraságok megreggeliztek, mindig ólálkodik egynehány arab vagy indus kígyóbűvölő, aki kosárból sípszóval csalja ki az áspist, vagyis Kleopátra kígyóját, az egyiptomi pápaszemes kígyót *(Naja haje* MERR.). Ez az öldöklő állat komédiássá aljasított mivoltában teljesen ártalmatlan, mert mérges fogait kitördösték. A sípszóra (vagy talán inkább az eleség reményében) előbúvik a kosárból és felfújja széles, lapos nyakát, egy kis ennivalót koldulva gazdájától; az európai nézők pedig borzadozva gondolják el, hogy ez az az állat, amelylyel Kleopátra halálra maratta magát, mint azt SHAKSPERE oly dicsően írta meg az utolsó felvonásban. Csakhogy igaz-e ez a dolog? PLUTARCHOS szerint Kleopátra már eleve kipróbálta az áspis mérgének hatását halálra ítélt rabszolgákon és meggyőződött, hogy az áspis mérge gyorsan és fájdalom nélkül öl. RABIRIUS, a költő, szörnyű dolgokat ír e kísérletekről. De az egykorú följegyzések mégis kétségbe vonják, hogy a királynő a halálnak e *Kleopátra kígyója.*

Kleopátra kigyója.

nemét választotta. HORATIUS ugyan ezt írja Kleopátráról, hogy

Ausa et iacentem visere regiam
Vultu sereno, fortis et asperas
Tractare serpentes, ut atrum
Corpore combiberet venenum

PROPERTIUS pedig:

Brachia spectavi sacris admorsa colubris
Et trahere occultum membra soporis iter.

És jóllehet a két költő szinte kortársa volt Egyiptom szép királynőjének: a mai kritika nem fogadja el, hogy Kleopátra ily módon vetett véget életének. GEORGES DE CHÂTEAU-RENARD 1846-ban az orléansi irodalmi társaság előtt fejtegetve e kérdést, arra a konklúzióra jut, hogy Kleopátra és udvari hölgyei méreggel étették meg magukat. (V. ö. E. FOURNIER, *L'esprit dans l'histoire* Páris, 1883; 11. l.) Bizonyosat nem tudni, mert a királynét már halva, két hölgyét pedig végső vonaglásban találták. Augustus diadalmenetében azonban, PLUTARCHOS szerint, képet vittek, mely Kleopátrát karjára tekergődzött áspiskígyóval ábrázolja; ez nyilván hálás tárgy volt a képírónak.

A találmányok és a véletlenség.

A mai szkeptikus világban a találmányok történetírói szinte végképp ki akarják küszöbölni a nagy vívmányok históriájából a véletlenséget. Pedig hiába, ennek a vak és buta dolognak mégis része van a legtöbb találmány keletkezésében. Bell mondhatta: «Én most ki akarom találni a telefont», mert az ő találmánya nem egyéb az elektro-mágnességnek egy alkalmazásánál. De Oersted nem mondhatta: «Én most föl akarom fedezni az elektromágnességet», mert a természet ez erejének létéről fogalma sem volt. Puszta véletlen mutatta meg neki, hogy az elektromosság a mágnestűre hat. És mi ebben a szégyelni-

A találmányok és a véletlenség.

való? A véletlenség kicsinylésére a nagynak nagyításában való gyönyörködés viszi az embert. Szinte csoda, hogy nem akadt még író, aki azt állítsa, hogy Kolumbus e szavakkal indult el Palosból: «Megyek Amerikába!» A halhatatlan génuai bizony nem tudta, hogy ő új világrészt fog fölfedezni; sőt egész életében azt hitte, hogy ő csak Ázsiának egy ismeretlen részébe jutott.

Mi okunk volna kételkedni benne, hogy Archimedes fürdőjébe szállva fedezte föl a törvényt, mely szerint akármely folyadékba mártott test annyit veszít súlyából, mint a mennyit nyom a helyéből kiszorított folyadék? Ezt a törvényt elvégre is nem lehet bebizonyítani kisérlet nélkül. A gőzgép feltalálóinak miért ne adhatott volna ötletet a fazék födelét emelgető pára? Kétségtelen, hogy a melegített levegővel töltött léggömb első gondolata akkor támadt a Montgolfier-testvérekben, mikor egyszer annonayi papirosmalmuk mellett hulladékokat égettek el s egy ócska papiroszacskó felpuffadva szállt föl a lángok közűl.[1]) Böttger a paróka lisztezésére való porban lelte meg a porcellánföldet, mikor aranyat kutatott benne. A foszfor fölfedezését is alkimista kisérleteknek köszönjük. A fotografia úgy keletkezett, hogy Niepce a rézkarcolásnak valami új módját kereste camera obscurába tett kátrányos lemezekkel. Az érintkezéses elektromosság megismerését Galvani az ő híres békacombjainak köszöni. Miért volna lehetetlenség, hogy a messzelátó akként keletkezett, hogy egy hollandiai pápaszemcsináló, Lipperstey, kis fia két üveglencsével játszva, egyszerre fölkiáltott: «Nini, édesapám, lejött a toronyrul

[1]) A budapesti sajtó 1896. január 11-én egy hangon, nagy örömmel adta hírül, hogy Stefán Kálmán csáktornyai földmérő «az eddigiektől teljesen elütő», gáz helyett melegített levegővel töltött léggömböt talált ki. Mily kár, hogy a magyar Montgolfiert a két francia Montgolfier már jó rég (1783.) megelőzte a léggömb legelső formájával, a meleg levegővel töltött balonnal! Charles hidrogénes gömbje csak egynéhány hónap mulva következett a Montgolfieréké után.

A találmányok és a véletlenség.

a kakas!» mert a lencséket véletlenül kellő távolságban tartva, a torony csúcsára nézett rajtok s igen közelnek látta. Nobel véletlenül keverte a salétromsavat a glycerinnel, s az így keletkezett robbanó szer mindjárt le is szakította egynehány ujját. A híres kieli professzorról, Esmarchról nevezett rugalmas pólyát, mely annyi embervér hiábavaló ontásától szabadította meg az amputáló orvosokat, mondják, egy kórházi szolga gondolta ki akközben, hogy gumi harisnyakötőjével játszott.

Az üveg feltalálása.

Szóval a vélenséget nem lehet egészen számkivetni a találmányok történetéből. De a véletlenség is csak addig ér valamit, amíg a józan ész és a tapasztalat nem mond ellene. Amit például PLINIUS *(Historia naturalis,* 36, 26*)* az üveg véletlen föltalálásáról mond, végesvégig mendemonda. Ez igen ismeretes mese szerint Szíria partján, a Karmelhegy lábánál, ahol a Belus folyó a tengerbe szakad, hajdan egy salétromszállító-hajó feneklett meg. A hajósok főzni akartak, de nem volt kő, amiből tűzhelyet lehessen csinálni; hát nagy salétromdarabokat raktak a fazék alá. Mikor a salétrom megtüzesedett és elegyűlt a tenger fövenyével, tiszta, átlátszó test keletkezett: az üveg. Bizonyos igaz, hogy a salétrom és a föveny keverékéből előállhatna valami üvegszerű test, ha a keveréket igen magas hőfokig hevítenék; de a nyílt tűzhely lángja mellett nem olvadhat össze semmi szín alatt. Ha az üveg föltalálása *ettől* a véletlenségtől függ vala: mai napig nem ismeri a világ ezt a vívmányt.

Az alexandriai könyvtár fölégetése.

Az alexandriai könyvtárt I. Ptolemaeus Soter alapította Kr. e. 300 körül, a Brucheion nevű városrészben. Első őre phaleroni Demetrius volt. AULUS GELLIUS és AMMIANUS MARCELLINUS szerint vagy hétszázezer tekercs volt benne; későbbi írók kilencszázezerre is becsülik a tekercsek számát. Mikor a brucheioni könyvtár négyszázezer darabra szaporodott föl, Serapis templomában fiókot állítottak neki, melyben csakhamar háromszázezer tekercs

volt. A brucheioni könyvtár akkor égett el, mikor Julius Caesar Alexandriát megvette. (Kr. e. 48.) A Serapeionbeli még a pergamumi királyok könyvkincseivel is gyarapodott; e könyveket Antonius ajándékozta Kleopátrának. Ez a gyüjtemeny 389-ben a keresztyén türelmetlenségnek esett áldozatául. (Theophilus alexandriai püspök.) A VI. század elején rekonstruálták valamelyest, ABULFARADS (Bar Hebraeus, voltaképpen Gregorius Abulfarads ben el Arun; † Aleppoban, 1286. mint püspök) egyik történeti művében azt írja, hogy ezt a könyvtárt Amru vezér égettette föl, midőn az arabok 640-ben Alexandriát elfoglalták. Előbb azonban megkérdezte Omár kalifától: mi tévő legyen e gyűjteménynyel; mire a kalifa azt felelte: «Ha azokban a könyvekben az van, ami a Koránban, akkor fölöslegesek; ha pedig más van, akkor veszedelmesek, e szerint meg kell semmisíteni őket.» Amru tehát, írja ABULFARADS, kapta magát és fürdőket fűttetett a tekercsekkel; teljes fél évig tellett belőlük. *Az Alexandriai könyvtár fölégetése.*

A mohamedánusok mindig tagadták, hogy Omár kalifa azt a durva és kába nyilatkozatot tehette volna, melyet ABULFARADS tulajdonít neki. Hogy az iszlám a Koránt kivéve minden könyvet elátkoz, csak tudatlan emberek mondhatják, akiknek az arab irodalom és tudomány fényéről fogalmuk sincsen. Az alexandriai fürdőknek könyvekkel való fűtése mendemonda. CHRISTIAN GOTTLOB HEYNE, az érdemes német régiségbúvár és filologus már 1786-ban megvédelmezte az arabokat e vád ellen. ALEXANDER HUMBOLDT *Kosmos*ában szintén mithosznak mondja e pusztítást, nemkülönben RANKE. Ezek az erkölcsi okok nyomósabbak annál a föltevésnél, hogy 640-ben, mikor az arabok Alexandriába törtek, ott már nyoma sem volt a könyvtárnak; gyönge cáfolat az is, hogy négyezer fürdőt (D'HERBELOT és mások szerint annyi volt a városban) nem fűthettek fél évig csupa pergamennel. A fürdő az iszlámban vallásos intézmény és mint ilyen változatlan. Soha sem volt a

keletnek városa, ahol négyezer fürdő lett volna. Sok, ha azt mondjuk, hogy magának Konstantinápolynak, az iszlám legnagyobb városának is, kétszáz fürdője volt vagy van egyszerre. Az alexandriai négyezer fürdő képtelen nagyítás; tehát okos cáfolatnak nem alkalmas. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha azt hiszszük, hogy, mikor az arabok betörtek Alexandriába, ott a kétszer elpusztult könyvtárnak már csak csekély maradványai voltak, amelyek aztán széjjelkallódtak. Egykorú írók följegyzik, hogy Amru vezér a sarcot ugyan kifizettette magának, de nem rabolt és még a keresztyén templomokat is megkímélte.

Mohamed és a hegy. A Nyugatnak úgy szólván minden nemzete él ezzel a gazdátlan szálló igével: ‚Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez.' Egy homályos eredetű mendemonda szerint ugyanis Mohamed ráparancsolt volna egy hegyre, hogy prófétaságának bizonyságul közeledjék feléje; de mikor a hegy csak nem mozdult, Mohamed ment hozzá. Nyugoti tudósok szerint a próféta azzal fenyegette ellenségeit, hogy, ha megmaradnak hitetlenségökben, a hegyek ki fognak mozdulni a helyökből; mikor aztán ez a jóslat nem teljesedett be, a hitetlenek nagyot nevettek Mohameden; és ebből keletkezett az a keresztyén hagyomány. A Korán 20-ik szúrájának több verséből az látszik, hogy Mohamed csakugyan a hegyek kimozdulásával fenyegetődzött egy elveszett jelenésében, melyet aztán később visszavont.

Mohamed koporsója. Ismeretes mondás: ‚ég és föld között lebeg, mint a Mohamed koporsója.' A keresztyének régi — alkalmasint német eredetű — balhite szerint ugyanis az iszlám prófétájának vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban. Ha nem is volna bebizonyított dolog, hogy Mohamedet Medinába sírba temették: hihetetlen ez a mendemonda már csak azért is, mert a mai elektrotechnika sem tudna mágnesek segítségével lebegő állapotban tartani valamit. Elméletben ugyan lehetségesnek látszik, hogy

van egy semleges pont, amelyben a vas csak függ a mágnestől, de még nem rántódik hozzá; a gyakorlat azonban aligha fogja valaha bemutatni azt a tüneményt.

A sakk eredete.

Ki találta ki a sakkjátékot? Máig megoldatlan kérdés. Némelyek az *Odisszeia* ama sorából, mely szerint Penelope kérői az ajtó előtt kövecskékkel játszottak, azt akarják ugyan kimagyarázni, hogy a sakk már amaz ősi időkben ismeretes volt. De sem a görög, sem a róma irodalomban nincs elfogadható nyoma, hogy erről a nemes játékról az ó korbeliek is tudtak. Búvárok, kik sok tanulmányt szenteltek e kérdésnek, azt hiszik, hogy a sakkjátékot Kr. után a nyolcadik században, a Keleten találták ki. A játék neve és két műszava szanszkrit és perzsa eredetű; *sah* szanszkrit és perzsa nyelven ‚király', *mat* perzsa nyelven ‚meghalt', a torony *rok* neve pedig, melyet a ‚rokírozni' kifejezés őrzött meg, onnan származik, hogy Indiában a tornyot mindig elefánt viseli a hátán (ilyen figurákat néha nálunk is látni) s az elefánt szanszkritül *rok*. Amit Fréret, a múltszázadbeli híres francia orientalista oly határozottan állít, hogy t. i. a sakkjátékot egy Sziszsza vagy Sziszla ibn Dahir nevű indiai bráhmán találta föl az V. század elején, épp oly bizonytalan dolog, mint az a mendemonda, mely szerint e játékot egy perzsa sah nagyvezére gondolta ki, bebizonyítandó urának, hogy a fejedelem, bármily jelentős is a személye, tanácsosok és katonák nélkül egymagában tehetetlen.

Puszta elmejáték az az igen ismeretes anekdota is, hogy micsoda jutalmat kér magának a sakk feltalálásáért Sziszsza ibn Dahir a királytól, ki megígérte, hogy bármely kívánságát teljesíti. A tudós ember azt kérte, hogy a sakktábla első kockájára adjanak neki egy szem búzát a másodikra kettőt, a harmadikra négyet, a negyedikre nyolcat és így tovább, mindig duplázva, a hatvannégy kockán végig. A király (állítólag az indiai Sihrám) mosoly-

gott, hogy a feltaláló csak ilyen csekélységet kér; de nagy lőn álmélkodása, mikor kiszámitották előtte, hogy a hatvannegyedik kockára már 18,446,744,073,709,551,615 szem búza jut és még jobban elképedt, midőn ezt az észszel fölérhetetlen számot így magyarázták meg neki: «Ha a felséged birodalmában 16,384 város volna, minden városban 1080 granáriom, minden granáriomban 174,762 gabonamérték, minden gabonamértékben 32,768 szem búza, — csak akkor telnék ki, amit a bráhmán kér.»

Az örökkön égő lámpák.

. Tudákos emberek még az én gyermekkoromban is sokat emlegették az örökkön égő lámpákat, melyeket az egyiptomi és római sírokban találni s melyek akkor aluszsznak el, mikor a padmalyt felbontják a kutatók. Ma, az elektromos lámpák napjaiban, már szinte végképp kiveszett ez a furcsa hiedelem. De azért mégis érdemes néki egynehány sort szánni. Az örökkön égő lámpák mendemondájának elterjesztője is a híres PATER KIRCHER volt. Följegyzi a dolgot, de egyben józan magyarázatát is keresi: hátha csak bolygótűzet láttak ama sírokban, vagy azt a lángot, amely bányákban új arany ér fölfedezésekor lobbanik. (Sajnos, ma már a bolygótűz is csak abba a kategóriába kezd tartozni, amelybe a kincs lángja: alig van hiteles megfigyelő, aki bolygótűzet látott. A bolygótűz alkalmasint csak a korhadó nedves fa ismeretes foszforeszkálása.) De az örökkön égő lámpáról szóló régi krónikák nevezetesek. Leggyakrabban a Pallas sírjában találtat emlegetik. Egy Róma környékén ásogató paraszt bukkant rá 1501-ben. Nem lehetett eloltani se fújással, se vízzel s a megrémült paraszt végre az ásójával zúzta szét a csodálatos lámpát. Ismeretes az is, amelyet III. Pál pápa idejében (1534—1549) találtak a Via Appián. Erről GUIDO PANCIROLLI XVI. századbeli olasz tudós ír nevezetes dolgokat. A kőkoporsó telt volt drágalátos olajjal és egy bájos fiatal nő ép teste úszott benne; még az arca se volt halaványy, a haja se rendetlen. Lábánál lámpa égett,

de kialudt, mihelyt fölnyitották a sírt. Tudósok kideríték, hogy a szép halott nem más, mint Cicero kedves leánya, Tullia. Lámpája tehát teljes másfélezer évig égett. «Ilyesmit csak gyerek, vagy tökfejű ember hihet el», mondja a PANCIROLLI korabeli FERRARIUS. E század harmincas éveiben az angolok hafta-forrásokban keresték az örökkön égő lámpák nyitját. (V. ö. *Sketches of imposture, deception, and credulity,* London, 1837; 246. l.) Baku mellett, a naftaforrásoknál, valóban vannak örök tüzek: a földből feltörő gáz (CH_4) ég s a tűzimádók búcsút járnak oda. Ez a tünemény azonban nem mutatkozik se Egyiptom, se Itália földjén s az örökkön égő lámpák meséjét ez a magyarázat sem teszi hihetővé. *Az örökkön égő lámpák.*

A legrégibb viziút a Földközitenger és a Vöröstenger között már megvolt I. Szeti korában (Kr. e. 1366 körül). A két tenger ez összeköttetése azonban nem volt egyenes, hanem a Nílusból csatorna vezetett tovább a Vöröstengerig. E csatorna alkalmasint a Földközitengerig is elágazott, mert a karnaki oszlopcsarnok faragványai azt mutatják, hogy Szetinek, mikor ázsiai hadjáratából visszatért, Egyiptom határán át kellett vonúlnia egy átvágáson, melyben krokodilusok laktak; tehát okvetetlenül a Nílus vizéről van szó. Ez a csatorna, melynek emlékét régi kövek is őrzik, El-Kantara mellett, később alkalmasint megsemmisült, mert II. Neko (Kr. e. 612 körül) már ismét csatornát épít a Nílus és a Vöröstenger között. Ez a mű befejezetlen maradt, mivel a királynak az orákulum azt javasolta, hogy alkotásának a barbárok fogják hasznát venni. Darius Hystaspis (Kr. e. 521 után) azonban befejezte a csatornát, melyet II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 284 után) annyira kibővített, hogy a Nílusról a földszoros tavain át ki lehetett jutni úgy a Vöröstengerre, mint a Földközitengerre. A rómaiak az arab sivatagon át jártak a Vöröstengerhez, s a csatorna ismét megsemmisült. Amru, Omár kalifa hadvezére, Egyiptom *A szuezi csatorna.*

A szuezi csatorna. meghódítója[1]) ugyan ismét jó karba helyeztette, de aztán mégis újra nyoma veszett; a monda szerint Al Manzur kalifa temettette be Kr. u. 767-ben.

Mindezeket a csatornaépítő kísérleteket tévedés az Indiába vezető tengeri út tervének tekinteni. Bizonynyal nem volt szó egyébről, mint helyi összeköttetésről Memphis, Pelusium és a mai Szuez helyén fekvő, alkalmasint Klysma nevű város között. A Kelet-Ázsiát Európa közelébe hozó tengeri csatorna nagy gondolata elsőben a középkori velencések agyában foganhatott meg. Hogy régi szultánok is foglalkoztak e gondolattal: számos író említi. Bonaparte az egyiptomi expedíciókor öntudatosan fogott e hatalmas terv megvalósításához: megbízta J. B. Lepère földmérőt (* 1761., † 1844.), hogy vizsgálatokat vigyen véghez a szoroson. Lepère teljes három évig és három hónapig munkálkodott a hely színén, hallatlan viszontagságokkal küzdve, és méréseinek (számadásbeli tévedések révén) az a képtelenség lett az eredménye, hogy — *a Vöröstenger tükre 9·908 méterrel magasabban van, mint a Földközitengeré;* tehát ha a szorost átvágják, világrendítő felfordulás következik be. Ez a ritka tudományos baklövés (melyet a franciák Lepère életrajzaiban bölcsen el szoktak hallgatni), nagy időre mindenkit visszariasztott a csatornázás gondolatától is. Az 1850-ben szegénység szalmáján meghalt Waghorn Tamás (némelyek szerint bécsi eredetű) angol tengerésztiszt kezdett 1829 után ismét foglalkozni a nagy eszmével és Lesseps az ő nyomdokain járt diadalmasan.

A földből növő birka. Hadd említem végezetül, kuriózum kedvéért, a régi keleti utazóktól annyiszor emlegetett csodálatos növényállatot, a földből növő birkát, melynek neve hol szittya bárány, hol tatár bárány, legtöbbször pedig *baromes*

[1]) Ugyanaz, a kit az alexandriai könyvtár fölégetésével vádolnak. V. ö. e mű 193. lapjával.

vagy *barometz,* (alkalmasint az orosz *baran:* ‚birka' elrontása). A kinaiak sárga kutyának is hívják. Mac-Encroe írlandi születésű orvos, ki Demetrius de La Croix néven latin verseket írt a múlt század elején, *De connubiis florum* (Lejda, 1727.) művében így énekli meg a földből növő birkát: *A földből növő birka.*

Surgit humo baromes. Praecelsa in stipite fructus,
Stat quadrupes. Olli vellus. Duo cornua fronte
Lanea, nec desunt oculi; rudis accola credit
Esse animal, dormire die, vigilare per umbram,
Et circum exesis pasci radicitus herbis.
Carnibus ambrosiae, sapor est succique rubentes
Post habent quibus aliena suum Burgundiae nectar,
Atque loco, referre pedem, natura dedisset,
Balatu si posset, opem implorare voracis
Ora lupi contra, credas in stirpe sedere
Agnum equidem, gregibusque agnorum albescere colles.[1])

Ez a csodálatos növevény-állat voltaképpen egy *Polypodium*-fajta: délszaki haraszt, melynek elég magas, csupasz tőkéje fölött pedig a csipkeszerűen finom, sűrű lomb, miután megsárgult, egy kicsit messzebbről nézve, igazán a gyapjat juttatja az ember eszébe. Egy kis jóakaró fantázia segítségével fejet, nyakat, fület, farkat is födözhet föl a néző a lombozat változatos formáiban.

---

[1]) [A *baromes* földbül nő. Nyúlánk szárai: négy láb.
Lombja fehér gyapjú. Szarvat göndör feje hordoz,
Sőt szeme is van. Az eggyűgyű pór azt hiszi: állat,
Melly alszik nappal, de sötétlő éjtszaka éber.
Hellye körül lelegel minden fűvet gyökerestül.
Ambroziát eszel, azt vélnéd, ízlelve a húsát;
És pirosas levinél jobb bort Burgundia sem szűr.
Hogyha lerázva nyügét, mozdulni, szökelleni tudna
És bégetne segítségért, mikor éhesen ádáz
Ordas támad rá: azt hinnéd, birka e cserje
S hószínü bárányok sokasága fehérlik a halmon.]

ezt írja e különös
ó volna azt hinni,
lát. Azt mondják,
El se gondolnánk,
elhiszi; én azon-
igaznak vallották.

k persze csak ne-
OUREIRO azt mondja,
ű, vérforma mézga
asználnak.

ception, and credulity
a képet is. Kár, hogy
A rajz.

III.

A GÖRÖGÖK.

Trója.

Trója nevének hallatára nem egy félig meséből épült város képzete támad bennünk, mióta SCHLIEMANN a hisszárliki halmokból kiásta a kisázsiai ős kultúra hallatlan kincseit. Csakugyan Trója, csakugyan Ilion romjai kerültek-é ki a föld alól, háromezeréves sírból, és csakugyan a Priamos király asztalán csillogtak-é egykor az arany kupák és billikomok? A tudósok vitatkoznak rajta, de nincs, aki igazságot tegyen közöttük. A tudományos háborúba beleelegyedik természetesen a faji szenvedély is. A nem-németek többnyire azt hirdetik, hogy a fölfedezett régi város minden lehetett, csak Trója nem; a németek pedig kezdenek többet mondani, mint maga SCHLIEMANN, aki pedig eleget mondott; például HOMEROS leirásából egész határozottan ráismert a Priamos kincseire. Elkövetkezhetik az idő, mikor a nagy archaelogus lelkes fajrokonai fennen hirdetik, hogy igaz dolog még Trója megvétele is, amint azt VIRGILIUS elbeszéli, a fa lóval egyetemben. Regéket, legendákat cáfolgatni fölösleges dolog; az egyszerű józan ész úgyis ellenök mond, s aki kelleténél többet bizonyít, nem bizonyít semmit. De mint kuriózumot mindig érdekes olvasni, miképpen vélekedett a új kor legnagyobb hadvezére, I. NAPÓLEON, Trója megvételének virgiliusi történetéről.

[«A fa ló népies hagyomány lehet; de ez a hagyomány nevetséges és epikai költeményhez nem méltó. Az

Trója. *Iliász*ban ilyesmi nincs; ott minden megfelel az igazságnak és a hadviselés gyakorlatának ... Ki hiheti, hogy Ulisszes és a görögök színe java azt az ostobaságot követhette légyen el, hogy fa lóba zárkozzék vagyis egyszerűen jótehetetlenül az ellenség kezébe szolgáltassa magát? Az a ló, ha csak száz vitéz fért is bele, már rengeteg nagy súlyú volt és nem hihető, hogy egy nap alatt szállították a tenger partjától Ilion faláig; hiszen út közben két folyón kell átkelni ... Trója elpusztítása éjfél után egy órától, hajnalig történik meg; tehát három-négy óra alatt. Ez képtelenség. Trója megvétele, fölégetése, ledöntése legalább is két hétbe tellett. Trójában egész hadsereg volt; ez a hadsereg nem futamodott meg, tehát bizonyosan védekezett a palotákban ... Az egekig emelkedő torony bizonyosan kőből volt; érthetetlen hát, miképpen dönthette Eneás a görögök fejére egy nehány perc alatt, vas emelőrúdak segítségével ... Ha Homeros írt volna Trója megvételéről, aligha tárgyalja várostrom gyanánt; de megadja hozzá a szükséges időt: legalább egy hetet. Ha az *Iliász*t olvassuk, minden lépten-nyomon érezzük, hogy Homeros katona volt és nem igaz, a mit a kommentátorok mondanak róla: hogy egész életét a khioszi iskolákban töltötte. Mikor pedig az *Eneisz*t forgatjuk, legott érezzük, hogy szerzője valami iskola-mester, a ki sohasem csinált semmit ... Scipio tizenhét nap alatt égette föl Karthágót; Moszkva fölégetéséhez, jóllehet a város nagyrészt fából volt építve, tizenegy nap kellett; és az ilyen terjedelmű város elfoglalása is mindig több napba telik. Trója nagy város volt, mert a görögök százezer emberökkel sohasem kísértették meg ostromlását ... Eneas három óra alatt megvívta mindazokat a harcokat, amelyekről szól, védelmezte Priamus palotáját, aztán Creusa keresése végett visszatérve, azt látta, hogy már az egész város megadta magát, sehol sincs többé harc, mindent megszállott az ellenség, minden leégett. Hősköltéményben ilyesminek nem

volna szabad előfordulnia; és nem is fordul elő a Homeros *Iliász*ában.»]

Élt-e valaha Homeros, vagy csak mesés alak és az övének hitt művek a népköltés alkotásai? Jóllehet Homerosról csak két, Herodotosnak és Plutarchosnak tulajdonított és mindenféle hihetetlen mesékkel teli apokrif életrajz ismeretes, az ó korban soha sem vonták kétségbe a költő létezését; és nem volt vitás kérdés a művek keletkezése sem, csak az alexandriai kritikusok között (Kr. e. 170.) akadtak ketten: Xenon és Hellanikos, akik azt állították, hogy az *Iliász*t Homeros irta, de az *Odisszeiá*t már nem ő. A két kritikussal Aristarchos szállott szembe. *Homeros.*

Homeros dicsőségének véget vetett a barbárok betörése. A Nyugat a középkorban alig tudott valamit e halhatatlan költeményekről. A görög nyelvvel nem foglalkozott senki; még Béda XVI. századbeli francia theológus is azt hirdette, hogy a görög az eretnekek nyelve. Dante aligha ismerte Homeros műveit. De a renaissance korában, a török hóditás elől Konstantinápolyból Velencébe menekült görögök révén, a figyelem reá irányzódott a nagy alkotásokra és elterjedésöket segítette a könyvnyomtatás is; a két eposz első nyomtatott kiadása, a Khalkondylas-féle, 1488-ban jelent meg Firenzében. Ezeréves fogyatkozás után ismét ragyogni kezdett Homeros csillaga; és a világ bámulva nézte. Latínra már a XV. század vége felé kezdték fordítani a két eposzt; a mi Csezmicei Jánosunk (Janus Pannonius) is fordított deákra egy töredéket az *Iliász* 6-ik énekéből. Az *Iliász* első francia fordítása 1519—1530 között jelent meg. A XVI. század tudósai az egekig magasztalták Homerost; voltak akik prófétát láttak benne és isteneiben, hőseiben az ó testamentom alakjait keresték. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a költő talán soha sem élt a világon.

Az első, akiben ez a gyanu támadt, a francia Hédelin d'Aubignac abbé volt (* 1604., † 1676.). A tudós

Homeros. könyvmoly egy értekezésében, mely csak halála után lett közzé, azt bizonyítgatja, hogy az *Iliász* több költemény összerovása. Ez az állítás nagy feltűnést keltett, mert épp akkoriban írta FÉNÉLON, hogy az *Iliász* egységessége Isten létének egyik bizonysága. Ugyanez időtájt kezdte Homerost mesének hirdetni BAILLET, PERRAULT és az angol RICHARD BENTLEY, 1725-ben pedig az olasz VICO. Kisütötték, hogy még a Homeros neve is rávall a népköltemények összeillesztésére: homu-aró a. m. összeillesztek. A homerosi kérdést igazán tudományosan A. F. WOLF hallei professzor tárgyalta 1795-ben megjelent *Prolegomena ad Homerum* művében és ő a legmerevebb kétkedő. Nagy iskolája keletkezett; a német és német irányú filologusok ma is az ő nyomdokain járnak, de nagy részök *juste milieu*t keres a régi hagyományban való hit és az egyenes tagadás között. Szerintök Homeros élt és a nép géniuszából fakadt hősi legendákat művészi egésszé fűzte egybe két eposzában. Az ellentmondások és némely részek egyenetlensége a költemények hosszas vándorlása közben keletkezhettek, a sok rapszodosz révén.

Érdekes összevetni e német elméletekkel a francia GEORGES PERROT véleményét: [«Azt hisszük ... a WOLF és követőinek sokszoros és bizonytalan Homerosa még kevésbbé valószínű, mint a hagyománybeli Homeros. Az *Iliász,* amint ismerjük, egyetlen a maga nemében, a görög költői géniusz csodája; és nem oly hihetetlen, mint az az *Iliász,* amelyet tudom is én hány költő írt össze, amely, hogy úgy mondjam, magától csinálódott; vagy amely Peisistratos megbizottainak, mint SAINTE-BEUVE mondta: afféle *Société de Gens de Lettres*nek az *Iliász*a. Mindezek az elméletek, melyek semmi világosságot nem terjesztenek, sőt sűrűbbé teszik a homályt, csak negatív értékűek. Ne feledjük LA BRUYÈRE szavait: «Mindmostanig alig láttuk az elmének oly remekművét, mely többek

alkotása lenne.»] (*Revue des Deux-Mondes,* LXXXIV. k., 1887, 577. l.) *Homeros.*

Mindnyájan tudjuk a régi hexametert, melybe bele van foglalva a Homeros szülőföldének dicsőségéért vetélkedő városok neve:

Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis,[1]) *Chios, Argos, Athene.*

De nem csupán ez a hét város versengett azért, hogy fiának mondhassa a nagy költőt, hanem Kyme, Ios, Pylos, és Ithaka is; tehát összesen tízenegy város. Vajjon Homeros személytelenségét bizonyítja ez is, vagy épp nyomós bizonysága annak, hogy a vak, kinél talán csak Shakspere tudott jobban látni e világon, csakugyan élt s a tizenegy város vetélkedése az volt, ami most húsz éve Petőfi Sándor körűl Kis-Kőrös és Félegyháza vitája? A két magyar város közűl Kis-Kőrös lett a győztes: a tizenegy görög város versengése ma is eldöntetlen, mint maga az egész homosi kérdés.

Fölöttébb bizonytalan alak Tyrtaeus, az athenei sánta iskolamester, aki dalaival tűzelte a Messeniabeliek ellen hadba menő spártai seregeket, s akinek nevéhez ma a harcra lelkesítő költő fogalma fűződik. Tyrtaeustól csak későbbi történetíró (Justinus, Kr. u. 150.) mondja, hogy az irígy atheneiek gúnyból küldték Spártába, mikor a spártaiak a delphii orákulum tanácsára tőlük kértek vezért. Tyrtaeus *Eunomia* elégiájában spártainak mondja magát. Némelyek szerint a költő sántasága csak tréfás célzás egyenlőtlen lábú (hexameterből és pentameterből álló) elégiáira. *Tyrtaeus.*

Nagyon keveset tudunk Aesopusról, a meseköltés atyjáról is. Bár Herodotos említi őt, ma nem egy tudós tagadja, hogy élt valaha a világon. Az az egy bizonyos, hogy anekdotás életrajzát, mely púposnak és dadogónak *Aesopus.*

[1]) Cyprus szigetén.

mondja őt s melyből Rákosi Jenő, ismert vígjátékát írván, nem egy vonást kölcsönzött, Maximus Planudes, konstáncinápolyi barát tákolta össze a XIV. században. Méziriac, XVII. századbeli francia akadémikus ugyan bebizonyította, hogy Aesopus nem volt púpos; de, hogy nem mese-e maga az egész alak is, arról alig van meggyőző adatunk.

Pythagoras. Arra nézve sincsen semmi hiteles adat, hogy az úgynevezett Pythagoras tétele (a derékszögü síkháromszögben az átfogó fölött alakított négyzet területe egyenlő a befogók fölött alakított négyzetek területének összegével) csakugyan Pythagorastól származik-e. Az meg épp üres anekdota, hogy a bölcs, mikor ezt a tételt fölfedezte, örömében száz ökröt (hekatombát) áldozott. Már Cicero is megütközik e dolgon (*De nat. deorum,* 3, 36.), mert Pythagoras bölcselete ellene mond a véres áldozatoknak. Porphyrios (*De vita Pyth.* 36) úgy akarja összeegyeztetni az anekdotát a következetességgel, hogy az áldozatot egy tésztából formált ökörnek mondja. A hekatomba mendemondája azonban aligha fog kipusztúlni, ameddig iskolák lesznek a világon, mert semmi professzor nem hallgatja el azt a régesrégi elmésséget, hogy a Pythagoras tételétől ama hekatomba óta félnek — az ökrök. — Egyébiránt Thalesről is írja Diogenes Laertius, hogy egy ökröt áldozott örömében, mikor rábukkant arra az igazságra, mely szerint a félkörbe írott szög mindig derékszög.

A mindnyájunkban lakozó kuriózumkedvelés, hogy úgy mondjam, gyönyörködik benne, ha híres emberek nem közönséges halállal múlnak ki e világból; azért fogadja el könnyen az ilyesmire vonatkozó, gyakran egészen képtelen anekdotákat. Anakreonnak, a bor és szerelem költőjének, egy szőllőmag akadt a torkán, attól fulladt meg. Sophokles abba halt bele, hogy az *Antigone* egy roppant hosszú körmondatát egy lélekzetre akarta elolvasni és kifogyott belőle a szusz. Euripidest vadászkutyák, mások szerint asszonyok tépték széjjel. Hogy a

szörnyű és rejtelmes tetűkórság ki mindenkit vitt a sírba, elmondottam e könyv 33. lapján. Corelli, a múlt századbeli olasz zeneszerző, azon való fájdalmában halt meg, hogy Scarlatti reá bizonyította, hogy egy kótát rosszúl írt. Duprat clermonti püspök (1560) azért halt meg, mert káptalanja kényszeríteni akarta, hogy a szakálát borotváltassa le. Alessandro Guidi, múlt századbeli olasz költő, XI. Kelemen pápához indúlván, hogy átadja neki verseinek egy díszpéldányát, útközben fölfedezte, hogy a könyvben valami csúf sajtóhiba van; és legott megütötte a guta. Montrevel francia hadvezér ijedtében halt meg, mikor egyszer ebéden kidőlt a sótartó. III. Fülöp spanyol király az udvari szertartások áldozata lett. Betegen feküvén, égette arcát az igen közel tett melegítő serpenyő. A főudvarmester kérte az udvarnagyot, hogy tegye arrább a serpenyőt; az udvarnagy viszont felszólította a főkamarást, a főkamarás pedig a szolgálattevő kamaráshoz akart fordulni; a szolgálattevő kamarás azonban nem volt ott, meg kellett várni, míg visszatér; csakhogy ezalatt a serpenyő már úgy összeégette a király arcát, hogy belehalt. A sok mindenféle furcsa halál között azonban mégis legfurcsább az Aischylosé. Egy sas a körme közé ragadt egy tekenősbékát és felrepült vele a magasba, hogy kőre ejtse; mert a sas így szokta [!] szétzúzni a tekenősbékát, hogy megehesse. Lent járt az öreg, kopasz tragédiaíró, akinek az orákulum megjósolta, hogy egy rádűlő ház fogja agyonütni, s aki ezért kerülte a házakat és a földeken tanyázott. Sorsa azonban mégis utolérte, mert síma, fényes koponyáját a sas valami kőnek nézte és ráejtette a tekenősbékát; mire a költő feje szétlocscsant. E képtelen mese eredete alkalmasint az, hogy régi költők megdicsőülését nem egyszer ábrázolják úgy, hogy a művész a halhatatlanság kelyhéből iszik, fölötte pedig sas lebeg, karmai között tekenősbéka paizsát tartva. Ez a paizs semmi egyéb, mint a lant legrégibb formája.

Pythagoras.

Aischylos halála.

Elsőben a tekenősbéka házára feszítettek húrokat és ez volt a költők hangszere. A lantot égbe ragadó sas és a lent ülő költő meg nem értett szimbolumából keletkezett aztán az a körmönfont és képtelen anekdota Aischylos haláláról.

Sappho halála. Sappho halála már természetesebb, sőt igen természetes; nincsen benne semmi hihetetlen, hogy egy hervadni kezdő asszony beleszeressen egy ifjúba s mikor szerelmét nem viszonozzák, megölje magát. De Sappho, a szép Phaon és a leukadiai szikla ismeretes motivumát mégis később keletkezett mendemondának ítélik a kritikusok, első sorban MONGIN (*Encyclopédie nouvelle).*

Sophokles és fia. Az is régi, de örökké új fogása a rossz embereknek, hogy bolond hírébe keverik, aki lábuk alatt van és gyámság alá helyeztetik. Mindazáltal a tudósok puszta anekdotának mondják azt a köztudomású történetet, mikor Sophoklest háládatlan fia, Jophon őrültnek akarja nyilváníttatni s az ősz költő a bírákat azzal győzi meg épelméjűségéről, hogy felolvassa előttük legújabb tragédiájának egynehány részletét. Az egykorúak nem említik a fiú és apa e viszálkodását.

Xanthippe. Sokrates felesége, Xanthippe, a nyelves, házsártos asszonynak valóságos szótári fogalma. De már a múlt században pártját kezdte neki fogni CHR. A. HEUMANN göttingai professzor és GAIL francia hellenista, azt vitatva, hogy Xanthippe igen derék, jó háziasszony és gyöngéd hitves volt, valóságos áldása urának. Azóta is akadt számos védője, így legújabban ZELLER. (V. ö. HERTSLET. *Treppenwitz,* 113. l.)

Diogenes. Sinopei Diogenes, a számtalan anekdota hősévé lett cinikus bölcs, félig legendás alakká vált a nyakába varrt furcsaságok révén. Csak két igen ismeretes dolgának a cáfolatát említem. FOURNIER (*L'esprit dans l'histoire,* 6. l.) nem hiszi róla, hogy nappal lámpással járt, azt mondván: «Embert keresek!» DIOGENES LAERTIUS nem

jegyzi föl ezt. A másik az, hogy a «megbolondult Sokrates» (mint PLATON nevezte a cinikus bölcset) nem lakott hordóban, hanem sárból összehordott kis kalyibában, melyet az Athenebeliek csúfságból neveztek hordónak (πίθος).

Xerxes és a thermopylaei csata.

Hogy Xerxes perzsa király 2,641.610 vitézzel és ugyanannyi szolgával, tehát öt és egynegyed millió emberrel kelt át a Hellespontuson, nem is szólva a tömérdek sok asszonyról és cselédről, HERODOTOSnak teljesen hihetetlen adata. A perzsa hódító összes népe aligha lehetett több harmadfélszázezernél; bár ez is hallatlan nagy szám, mert a józan ész legott azt kérdezi: hogyan lehetett volna az egy helyre szorult embereknek ily sokaságát táplálni? E mesés sokaság mellett mesésen kevés Leonidás háromszáz vitéze, kik a thermopylaei szorost amaz iszonyú áradattal szemben védték. A háromszáz spártaival volt még hétszáz Thespiaebeli és négyszáz Thebaebeli, kétezernél több helótával egyetemben; sőt DIODOROS szerint hétezeren, PAUSANIAS szerint pedig tizenkétezeren voltak a hősök. Természetesen ez is csekélység, a perzsák seregéhez mérten. A háromszázak (τριακόσιοι) legendája csak arra való, hogy még meghatóbbá tegye az ellentétet. Költött alak az áruló Ephialtes is: nincsen rá semmi szükség, hiszen a perzsák pártján levő thessaliaiak ismerték az Anopaea ösvényt.

Sybaris.

Sybaris, a nagygörögországi város, örökké példája marad az elpuhultságnak és gyönyörűséghajhászásnak. De valljuk meg, hogy ez a példa nem valami elrettentő. A tarantoi öböl mosolygó ege alá költözött lokrisi kalmárok nem is voltak ostoba emberek, mikor meggazdagodva a kereskedésből, azt mondták: «Ej, munka után édes a nyugalom» és igazi művészetté emelték a semmittevést, a mulatozást. A keményebb erkölcsű szomszédok megvetéssel, vagy talán irígységgel néztek a bőség és könnyű élet e városára. Nyilván ez az eredete a Sybarisról szóló

Sybaris. sok, hihetetlensége mellett is mulatságos anekdotának. A Sybarisbeliek díjat tűztek ki a azoknak, a kik a gyönyörűség valamely új fajtáját találják ki; valamint jutalomban és tisztességben részesült a legjobb vendéglátó s a legjelesebb szakács is. Ezen a téren a versengés nem lehetett könnyű, mert a vendéget mindíg egy évvel előre hívták meg, hogy ráérjenek az ebéd művészi elkészítésére. Kakast nem tűrtek a városban, mert kellemetlen állat: kora hajnalban felkukorékolja az embert. Kiűzték a városból a lakatosokat, ácsokat és egyéb zörgő mesteremberekét is, mert első dolog a nyugalom. Egy sybarita nagy cseppeket izzadt csupán annak a láttára, hogy ablaka alatt egy rabszolga fát vág. Egy másik — még a nevét is megőrizte a história: Smininidesnek hívták — keservesen panaszkodott, hogy egész éjjel nem tudott aludni, mert a rózsaszirmok közűl, melyekkel ágya be volt híntve, *egy* összegyűrődött. Lovaikat muzsikaszó mellett táncra oktatták. És ez lett a vesztök. Mert ellenségeik, a Krotonbeliek, megtudták ezt a dolgot s a csatatérre táncmuzsikával vonultak ki, mire a sybariták lovai mind táncra kerekedtek s az ütközet elveszett, a Krotonbeliek Kr. e. 508-ban Sybaris városát feldúlták, elpusztították a föld színéről. A táncos lovak dolgát említi ARISTOTELES is. Lampsakosi CHARON logográf különben a muzsikára lejtőt járó harci méneket a Kardiabelieknek ajándékozza. Ezek a karikatúrás anekdoták mint arra valók, hogy még rútabbá tegyék a «rút sybarita vázat»; de a mai elpuhúlt kor kiérti belőlök az igazságot és elgondolja, hogy nem is voltak egészen bolondok azok a görög kalmárok, akik az apáiktól rakásra gyűjtött aranyat az élet örömeire váltották föl.

Dionysios füle. A mai Siracusától két kilometernyire, észak felé van a hegyoldalban a *Latomia del Paradiso* nevű antik kőbánya, melyből az ó várost építették. E kőbányában van egy S formájú, a sziklába vájt 65 méter mély, 23

méter magas, 5—11 méter széles üreg, melyet a XVI. század óta Dionysios fülének *(orecchio di Dionisio)* nevez- nek. Ez üreg akusztikája igen erős: a felső végén hallani minden legcsekélyebb zajt, mely aztán erős ekhót ver föl. Ezt a kőbányát kapcsolták össze azzal a regével, hogy Dionysios olyan tömlöcöket építtetett, amelyekben egy fülkéből hallani lehetett a rabok suttogását. Ez a dolog lehetetlen, mert a hang ugyan növekszik az üregben, de az ekhó oly zűrzavaros, hogy a beszéd teljesen érthetetlen. — FOURNIER szerint az sem igaz, hogy az ifjabb Dionysios, minekutánna Kr. e. 343-ban elűzték Syrakusából, Korinthusban iskolamester lett. (*L'esprit dans l'histoire,* 5. l.) *Dionysios füle.*

STRABON szerint Fülöp makedoniai királynak Methone ostromakor kilőtték a jobb szemét. SUIDAS írja le az ehhez fűzött ismeretes anekdotát. Egy Aster nevű amphiopolisi híres íjjász fölajánlotta szolgálatát a királynak s eldicsekedett vele, hogy ő röptében lövi le a seregélyt. «Majd fölfogadlak, ha seregélyek ellen viselek hadat,» válaszolt neki Fülöp nevetve.[1]) A megsértődött Aster ekkor a Methonebeliekhez csatlakozott és kilőtt a városból egy nyilat, melynek szárnyára ezt írta: «Fülöp király jobb szemébe.» A nyíl csakugyan nem tévesztette el célját. A király visszalövette a nyilat a városba, miután e szavakat iratta rá: «Fülöp király, ha Methonet megveszi, Astert fölakasztatja. «És épp úgy a szavának állt, mint Aster. PLUTARCHOS szerint azonban Fülöp már sokkal régebben veszítette el szemét, és pedig akkor, mikor a feleségével kigyó alakjában szerelmeskedő Zeust az ajtó hasadékán át megleste. A két anekdota egy húron pendül. *Makedoniai Fülöp.*

[1]) A fölösleges ügyességeket kicsinylő fejedelem e régi paradigmája szerint készülhetett az az anekdota, mikor Mátyás király a művésznek, ki borsószemeket hajigál át a kulcslyukon, jutalmul egy zsák borsót adat. Némelyek Nagy Sándorra forgatják.

Nagy Sándor. A nevezetes események összekapcsolásának kedveléséből keletkezett az a mendemonda, hogy Nagy Sándor az éjtszaka született, mikor Herostratos felgyújtotta Diana ephesusi templomát. Koholmány az is, hogy Fülöp levélben értesítette Aristotelest fia születéséről; a dicső bölcs akkor még csak huszonnyolcéves fiatalember s talán egészen ismeretlen volt. Az sem igen hihető, hogy Nagy Sándor ázsiai hadjárataiban tudományos gyűjtéseket végeztetett Aristoteles számára, mert a tudós zoologiai munkáiban nincs semmi, ami a Kelet ismeretére vallana. HERTSLET *(Treppenwitz* 90. l.) kételkedik PLUTARCHOS gyönyörű Bukephalos-anekdotájában is. Valóban, ha Sándor csak azzal tudta megszelidíteni a szilaj lovat, hogy a nap felé fordította, mert az állat félt a saját árnyékától: föl kell tennünk, hogy Bukephalos vagy csak az nap leledzett e hibában, vagy azután is mindig a nap felé kellett fordítani, hogy árnyékát ne lássa. Ez azonban csak kákán csomót keresés; mi lehetetlenség van abban, hogy egy fiatal katona erejével és ügyességével kezessé tegyen egy paripát? Ma is elég példáját látjuk az ilyesminek. — A híres gordiusi csomó történetét a források kétféleképen adják elő. ARISTOBULOS szerint az orákulum annak ígért világbiró hatalmat, aki a szekeret kiszabadítja a járom alól. Nagy Sándor kihúzta a rúd szegét, melyre a járom szíjja kötve volt. A másik anekdota, melyet PLUTARCHOS az előbbivel egyben közöl, a szíjjcsomót elvágatja az ifjú hőssel. A szekér bizonnyal nap szekerének szimboluma és a világbírást jelenti.

A rhodosi kolosszus. A rhodosi kolosszus, a világ hét csodáinak egyike, lindosi Chares, Lysippos tanítványának alkotása volt és a sziget lakói Kr. e. 306-ban, Demetrios Poliorketes ostroma után állították. Körülbelül hetven év múlva földindulás döntötte le az érc óriást. PLINIUS (*Hist nat.* 34, 7.) hallomásból említi, hogy a kolosszus rengeteg nagy darabjai még a földön hevernek. Előadása szerint a szobor 34

méter magas volt s kezének egy-egy újja akkora, hogy egy férfi alig bírta átkarolni. (Vagyis jóval kissebb, mint a New-York közelében levő BARTHOLDI-féle szabadságszobor, melyet a franciák ajándékoztak az északamerikaiaknak; mert ez a trébelt rézből való nőalak, 25 méter magas talpa nélkül, 46 méter magas.) A rhodosi kolosszust mindnyájan úgy ismerjük, hogy két kis szigeten szétterpesztett lábbal állott s mintegy kapuja volt a kikötőnek. Ez új keletű mendemonda. Igen valószínű, hogy a kolosszus nem volt nagyobb annál, amilyennek PLINIUS mondja; és ez esetben már 13 méteres árbocú hajók se mehettek volna el alatta. A két szigeten álló ércóriásról elsőben BLAISE DE VIGENÈRE, XVI. századbeli francia tudós szól; az utána következők már azt is állítják, hogy a kolosszus kezében fáklya volt, mert világítótornyúl szolgált; még későbbi írók karddal, lándsával fegyverezik föl és tükröt akasztanak a nyakába. — A rhodosi kolosszus vége KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS szerint az volt, hogy Muavia arab hadvezér (Kr. u. 653-ban), elfoglalván a szigetet, az óriás szobrot szétbontatta és ércével Sziriába hajózott, hol a töredékeket egy zsidónak eladta. Az ércből 980 tevetehernyi, későbbi írók szerint 30.800 tevetehernyi tellett.

A rhodosi kolosszus.

IV.

A RÓMAIAK.

A rómaiak legrégibb történetét, a dicső legendák e költői szövevényét, NIEBUHR óta különösen a német népszerűsitők szeretik bolygatni és tönkre cáfolni. Ez a mesterség nem is valami nehéz. A nősténfarkas dajkaságára került Romulus és Remus, a mesés harcot vívó Horatiusok és Curiatiusok meg a többi szép rege soha sem követelt magának történeti hitelességet. Nem hitték már a rómaiak sem; de alkalmasint épp úgy gyönyörködtek benne, mint mi. E regék cáfolata, inkább is eredetöknek összehasonlító tanulmányokkal dolgozó keresése, mindenesetre beleillik a nagy *pragmatica historiá*kba, aminő a NIEBUHRé vagy MOMMSENé. De az enyimhez hasonló könyvecskékbe nem való. Kivált ha az a könyvecske magyar. A pusztítás sivár munkája nem egyezik a mi nemzetünk lelkével. Konzervativ nép vagyunk; és nem bolygatjuk a kétséges hagyományokat, melyek kétségtelen eszméket fejeznek ki. És szívünkbe hat, amit J.-J. AMPÈRE írt: «Vannak német tudósok, akik az állítják, hogy Lucretia csakugyan bűnös volt és maga ölte meg magát, hogy atyja fiainak ítéletét kikerülje. Az ilyesmi Sextus gaztettének ismétlése; valamint Voltaire, beszennyezvén Jeanne d'Arc nevét, ugyanazt cselekedte, amit a katonák akartak tenni a hős leány börtönében. Az orléansi szűz ártatlansága, Lucretia tisztasága az emberiség erkölcsi kincséhez tartozik.»

Archimedes körűl már tudományos mendemondák lappanganak és itt résen kell lennie a kuriózumok gyűjtőjének. Mindnyájan tanultuk az iskolában, hogy a nagy tudós, mikor Syracusaet védte, tűkörrel gyújtotta föl Marcellus hajóit messziről. A régi írók minderről nem tudnak. Elsőben említi a VI. századbeli ANTHEMIOS, a konstantinápolyi Ája Szófia (*ἁγία σοφία* = isteni bölcsesség) templom építőmestere; de kétségbe vonja, hogy nyíllövésnyi távolságra egy homorú tűkörrel gyújtani lehesen és azt mondja: több tűkröt kellene használni a nap sugarainak egy pontra szegzésére. ZONARAS is szól a dologról s ami fontos: DIO CASSIUSra hivatkozik. De mégis hihetetlenné teszi a dolgot főképpen az, hogy a homorú tűkrök gyártása ma is igen nehéz és aligha akadna optikus, aki fölvállalná ilyes messziről gyújtó eszköz készítését. Hanem azért a mai Syracusában most is mutogatják, hol álltak Archimedes tűkrei. *Archimedes.*

Mondta-e Archimedes: «Adjatok egy pontot, ahol megállhatok és kivetem sarkaiból a földet»? (Alexandriai PAPPOS szerint: *Δός μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν*, más, SIMPLICIUSTÓL följegyzett, dór dialektusú, változata: *δός μοι πᾶ βῶ καὶ κινῶ τὰν · γᾶν*; egy középkori versben: *Da ubi consistam, et terram coelumque movebo.* PLUTARCHOS szerint: «Ha volna még egy földgolyóbisom, ezt kimozdítanám róla.») «Archimedes sokkal nagyobb mathematikus volt, semhogy azt mondhatta volna,» jegyzi meg FOURNIER (*L'esprit dans l'histoire,* 11. l.) FERGUSSON angol csillagász azonban bebizonyította, hogy az elv maga helyes. Hanem a végrehajtása!... Hogy a földet egy ember, a maga 200 fontnyi súlyával kivethesse a sarkaiból, az emeltyű támasztó pontja a föld középpontjától 3000 mértföldnyire levén: az emeltyű másik karjának 12 quadrillió mérföld hosszúnak kellene lennie; és ha az emeltyű e hosszabb karjának vége kilőtt ágyúgolyó sebességével 27 billió évig mozogna, még akkor is csak egy

hüvelyknyire billennék el a föld! (FERGUSSON, *Astronomy explained,* London, 1803; 83. l.)

Hannibal. Hogy Hannibal az alpokon átkelvén, ecettel étetett serege számára ösvényt a sziklákban, olyan képtelen dolog, hogy cáfolatára sincsen szükség; LIVIUS ez előadását azonban mégis említem a magyarázatok kedvéért, melyek szerint az *acetum* itt valami robbantó szert jelenthet. Nem érdektelen az a találgatás sem, hogy Hannibal talán jó sok savanyú bort adott útcsináló katonáinak, így tüzelvén őket a sziklák bontására. (ANDRÉ DACIER.)

Porcia. Lehetetlen dolog az is, hogy Porcia, Brutus felesége, izzó parázs lenyelésével ölte meg magát. MARTIALIS a parázs helyett hamut említ; de ez sem hihető; Porcia alkalmasint széngőzt szivott be.

Nero. Nero sötét alakját fehérre szapulni régi törekvés. Már 1640-ben adott ki CARDANO egy *Neronis encomium* (Nero dicsérete) című kuriózus értekezést, mely védelmébe veszi a történetírással szemben ezt a szörnyeteget. Egy LATOUR DE SAINT-YBARS nevű dilettáns francia historikus (1867.) a mellett kardoskodik, hogy Nerot csak a Flaviusoknak hízelgő krónikások festették oly ördögi gonosztévőnek. Manapság már a komoly kritika is hajlandó feloldozni Nerot az alól a vád alól, hogy Rómát ő gyujtatta föl. Hivatkozik TACITUSra, ki nem állítja kereken, hogy a pusztítás a császár parancsolatjára történt. Nero a tűz kezdetén Antiumban volt s csak akkor érkezett Rómába, mikor már saját palotája is égett. TACITUS szerint (*Annales,* 15, 50.) mindent elkövetett a tűzvész elfojtására és segítette a leégetteket; a veszedelem közepett pedig kísérők nélkül szaladozott Róma uccáin. Mindazáltal az a hír terjedt el, hogy a tűz alatt fölment házi szinpadára és tragédiahősnek öltözve, lantszó mellett Trója veszedelmét énekelte s gyönyörködött a lángokban. Ezt az alkalmasint soha meg nem történt jelenetet ábrázolja PILOTY KÁROLY müncheni német festőnek (* 1826.,

† 1886.) a Magyar Nemzeti Muzeumban levő nagy festménye. TACITUS nem hiszi, hogy Nero ezt cselekedte volna; SUETONIUS és DIO CASSIUS azonban erősen állítják. SUETONIUS még azt is írja, hogy Róma felgyújtása azért történt, mert valaki ezt a görög verset találta idézni a császár előtt: «Ἐμοῦ θανόντος γαῖα μιχθήτω πυρί» [ha én meghaltam, a világot ám emészsze meg a tűz], mire Nero, ugyancsak görögűl, azt mondta: «Sőt amíg én élek!» és legott megparancsolta, hogy gyújtsák föl Rómát. *Nero.*

Puszta anekdotának látszik az is, hogy Nero a gallusok betörésének hírekor egy éjtszaka hirtelen összehívta a szenátorokat és lovagokat, mintha tanácskozni akarna velök; aztán hírül adta nekik, hogy ő kitalálta: miként lehet a vízi orgona hangját erősbbé tenni. (DIO CASSIUS, 63, 26.) Hasonló ez anekdota ahhoz, mikor Domitianus éjjel összecsődíti az államtanácsot: döntené el, miként kell tálalni a lepényhalat; vagy mikor Caligula a fontos tanácskozásra hívott szenátorok előtt táncra kerekedik.

Ismeretes a régi anekdota, mely szerint Titus császárt Jeruzsálem elpusztításáért az a büntetés érte, hogy egy szúnyog mászott az orrába és teljes hét esztendeig szurkálta agya velejét. A császárnak nem volt se éjjele, se nappala rettenetes kínjainak közepette. Az orvosok nem tudtak rajta segíteni. Titus egy nap Róma uccáin járt-kelt és nagy örömére azt vette észre, hogy a szúnyog egy zajos kovácsműhely közelében felhagyott a gyötrésssel: megijedt a kalapálástól. A császár azonnal kovácsokat rendelt palotájába és szüntelenül maga mellett verette az üllőt. Egynehány napig volt is nyugodalma; de aztán a szúnyog megszokta a kalapálás zörejét s újra nekifogott áldozata kínzásának. Mikor Titus meghalt és koponyáját felnyitották, a szúnyog már akkora volt, mint egy galamb; a szája réz, a körme vas volt. — Ez a sok képtelenség nem szorúl cáfolatra; de a mendemonda *Titus császár szúnyoga.*

Titus császár szúnyoga.

ritkán keletkezik minden mag nélkül, és eszünkbe ötlik a kérdés: hátha csakugyan volt baja Titus császárnak valami orrába került szúnyoggal? Erre a kérdésre a tapasztalat azt válaszolja, hogy az ember orrában semminemű kifejlett insectum nem élhet meg huzamosabban. Némely lárváknak azonban kedvező hely a homlok öble *(sinus frontalis)*. Szúnyoglárvának nem; mert annak víz és levegő kell. De nem egyetlen a Budapesten húszharminc év előtt előfordult eset, hogy egy kocsis orrába lóbögöly (*Gastrophilus equi* FABR.) petéje került és a homlok öblében 17—18 mm. hosszu lárvává fejlődött ki, erős gyuladást okozva. A beteg végre erős prüsszögésközben megszabadult ritka parazitájától. A Tudományegyetem állattani intézetében ma is látható ez a bögöly-lárva, *e naso hominis* fölírással. A római császárnak talán ilyes baja lehetett. — Az is mendemonda, hogy Domitianus a forrólázban fekvő Titust hó-fürdőbe tétette, siettetni halálát.

Androclus oroszlánja.

Az egyiptomi APION után írja le AULUS GELLIUS (*Noctes Atticae,* 5, 13—14.) Androclus és az oroszlán történetét, melyet mindnyájan oly meghatottan olvastunk gyermekkorunkban. APION, ki Tiberius és Caligula alatt Rómában tanitóskodott, jelen volt a Circus Maximusban, mikor az elítélt rabszolgára ráeresztették az oroszlánt. «A rabszolga neve Androclus volt,» írja A. GELLIUS. «Az oroszlán, mihelyt meglátta őt messziről, megállapodott és lassan, tünődve közeledett az emberhez, mintha meg akarna győződni: nem téved-e? Aztán hízelkedő kutya módjára: barátságosan, kedveskedve csóválni kezdte a farkát, odasimult az emberhez és a félelemtől immár elevenhalottnak megnyalogatta a kezét-lábát. A fenevad kedveskedése Androclust végre magához térítette; az oroszlánra fordította pillantását, hogy szemügyre vegye. És most, mikor egymásra ismertek, mily nagy vala az ember és az oroszlán öröme.» A jelenet nagy feltűnést keltett. Androclus

a császár parancsolatjára elbeszélte, hogy mikor Afrikában megszökött kegyetlen gazdájától, egy oroszlánbarlangba bujt. Csakhamar haza érkezett az oroszlán, sántítva, nyögve és jámborul oda tartotta talpát, melyben egy nagy szálka volt. Androclus kihúzta a szálkát és megtisztította a sebet. Erre az oroszlán elaludt. A rabszolga azután három évig élt a barlangban az oroszlánnal, ki táplálta őt, mert «vadászatairól mindig a legkövérebb, legjobb falatokat hozta nekem. Tűz hiján a nap hevével süttettem meg a húst és úgy ettem meg.» Androclus végre beleunt ebbe az életbe. Visszatért az emberek közé, de csakhamar elfogták és régi gazdájához, egy konzulhoz vitték, ki arra ítélte őt, hogy cirkuszban fenevadak elé vessék. A nép kívánságára Androclust szabadon eresztették és neki ajándékozták az oroszlánt, kit aztán vékony szíjjon szokott Róma uccáin vezetgetni. Apion ezt látta; «Androclust pedig mindenütt megajándékozták s az oroszlánra virágot szórtak, azt mondván: ez az az oroszlán, aki egy embernek vendéglátó gazdája s ez az az ember, aki egy oroszlánnak orvosa volt» — Ezt a hihetetlen furcsaságot említi Aelianus is, azzal az eltéréssel, hogy a nép, mikor az oroszlán megszelidül, Androclust bűbájosnak tartja; mire párducot uszítanak rá, de az oroszlán széttépi ezt a bestiát. (V. ö. W. L. Hertslet, *Treppenwitz*, 125. l.) *Androclus oroszlánja.*

Konstantinápolyhan az úgynevezett ‚égett oszlopnál' (törökül: *csemberli tas,* abroncsos kő, mert meg van pántolva, hogy össze ne omoljon) van egy vörös márvány padka, melyről görög ismerőseim akárhányszor mondták nekem: itt szokott ülni és koldulni a vak Belizár. Feller *Universal biography*ja szerint (idézi Hertslet) a Héttorony felé vivő úton ma is mutogatni szokták Belizár tornyát, melynek ablakából a világtalan, fogoly hadvezér zsinegen szokott lebocsátani egy zacskót, így könyörögvén a járókelőknek: «*Date obolum Belisario,* *Belizár.*

Belizár. *quem fortuna evexit, invidia oculis privavit.*» (Adjatok egy pénzecskét Belizárnak, kit a szerencse felmagasztalt, de az irígység megfosztott szemétől.) Mellesleg mondom, hogy én nem akadtam senkire, aki nekem ezt a tornyot meg tudta volna mutatni. Belizár megvakításának és koldulásának elterjedt mendemondáját TZETZES XII. századbeli bizánci szerzetes históriájából merítette a világ. Nincsen benne egy csöpp igazság sem. Csak az a való, hogy az összeesküvéssel vádolt Belizárt 562-ben Justinianus császár megfosztotta méltóságától és vagyonától. Miután ártatlansága kiderült, visszanyerte rangját; de nemsokára meghalt. TZETZES Belizárt alkalmasint Kappadóciai Jánossal tévesztette össze, aki elvesztvén a császár kegyét, csakugyan koldult Bizánc uccáin.

V.

AZ OLASZOK.

Johanna, az asszony-pápa bohó mendemondájának komoly cáfolatára valóban kár volna vesztegetni egy szót is. Régtől óta tiszta dolognak tartja minden művelt ember, hogy ez a mese csak a pornokrácia alatt nyögött pápaság csúfolására keletkezett. A furcsaságok e könyvében azonban helyet kérhet maga a rege és a hozzá szegődött sok kuriózum. *Johanna papissa.*

A papissát hol német, hol angol eredetűnek mondják. A *Sketches of imposture, deception, and credulity* szerint Mentzben, Németországban született és neve Gilberta volt. Tizenkétéves korában beadták a fuldai apácaklastromba, a honnan egynehány év múlva megszökött egy angol szerzetessel. Egy ideig Itáliában kalandozott, majd Athenébe ment. Nagy tudományos műveltségre tevén szert, később visszatért Rómába, hol a filozófia tanítója lett. Nő voltát senki sem sejtette. Kitűnő tehetségeinek révén annyira emelkedett, hogy IV. Leo halála után, 885-ben, VIII. János néven pápának választották őt. Két évig, egy hónapig és négy napig uralkodott. A vége az lett, hogy egy nagy processziókor, a Colosseum és Szent Kelemen temploma között, hirtelen vajúdni kezdett, leánygyermeket szült és legott meg is halt. Ezóta volt sokáig szokás, hogy a kardinálisok minden újonnan választott pápát megvizsgáltak *quoad genus,* bizonyos széken *(sella perforata, sella stercoraria);* ezt a dolgot Johanna papissa utóda, III. Benedek rendelte el.

Johanna papissa.

Hogy mely írók terjesztették el ezt a mesét, nem tudni. A legrégibb forrás állítólag ANASTASIUS, vatikáni könyvtárőr, Johanna papissa kortársa, ki 1602-ben először kinyomtatott *Liber pontificalis*ában leírja az egészet. «A későbbi kiadásokból már kihagyták e históriát,» úgymond LAROUSSE *Grand Dictionnaire Universel*je. Említi az asszonypápát a XI. században MARTINUS SCOTUS, a XII. században frisingeni OTTÓ, viterboi GODOFRÉD és a XIII.-ban lengyel MÁRTON (Martin von Troppau) diminikánus. Német források szerint ez utóbbinak révén terjedt világgá a mese. MABILLON 1685-ben még látott a sienai székesegyházban, a pápák képmásai között, egy *Johannes VIII. femina* föliratú szobrot.

Johanna papissa történetén, mely századokon át bizonnyal csak meseszámba ment, igen kaptak a reformáció élestollú írói. Ez indította a protestánsok heves ellenségét, FLORIMOND DE RAEMOND francia történetírót, hogy *Erreur populaire de la papesse Jeanne* (Bordeaux, 1588.) könyvével tudományosan cáfolja meg ezt a mendemondát. A tudományos okok között legfontosabb az, hogy IV. Leo és III. Benedek közvetlenül következtek egymásra, mint azt az egykorú források (rómaiak és külföldiek) mind megerősítik. — DÖLLINGER *Papstfabeln des Mittelalters* (München, 1863.) című munkájában e mese keletkezését így magyarázza:

«Négy dolog működött közre e mese kitalálására és kiszinezésére. Az újonnan választott pápa beiktatásánál egy lyukas széknek a használata, egy föliratos kő, melyet síremléknek tekintettek, egy ezen a helyen talált szobor, melynek ruháját női ruhának nézték, és az a szokás, hogy körmenetek alkalmával az útba eső egyik utczát elkerülték, hogy kerülő útat tegyenek. Róma egyik utczájában tehát két tárgy volt, melyeket egészen természetes úton hoztak egymással viszonyba: egy szobor, gyermek, vagy kis fiú alakjával; és egy emlékkő fölirattal. Ehhez járult még az a körülmény, hogy ezt az utczát

ünnepies fölvonulások és körmenetek alkalmával elkerülték. A szobornak inkább férfi, mint női vonásai voltak. (Tüzetes fölvilágosítás hiányzik, mivel V. Sixtus eltétette onnét.) Az alak egy pálmaágat tartott, és úgy vélik, hogy papot ábrázolt szolgálatot tevő gyermekkel; vagy valami pogány istenséget. Azonban a bő ruházat és a hozzá tartozó gyermeki alak a népben azt a képzeletet támasztotta, hogy az egy anya gyermekével. Így tehát a szobrot a fölirat segítségével, ezt meg a szobor segítségével magyarázták; a lyukas szék, meg az utczának a kikerülése megerősítésül szolgált... II. Pascal ideje óta, 1099-től kezdve emlegetik azt a szokást, hogy az ünnepies lateráni körmenet alkalmával az új pápa két, régi lyukas kőszékre ül le. Ezeket porphyriticaeknek nevezték, mivel világos pirosas fajta kőből valók voltak. Az ősrómai korból származtak, és úgy látszik, hogy a nyilvános fürdők valamelyikében állottak, és csak később jutottak sz. Szilveszter oratoriumába, a Laterán mellé. Itt szokott a pápa először a jobboldalon állóra ülni, mialatt hét kulcscsal és hét pecséttel ellátott övet tettek derekára. Ugyancsak botot is adtak kezébe, melyet aztán a baloldalon lévő székén ülve adott a kulcsokkal együtt sz. Lőrincz egyháza perjelének a kezébe; e helyet azonban itt más — a zsidó főpapi efodhoz hasonló — ékszert adtak reá. Ez az ülés jelképezte a székfoglalást. Tehát egészen esetleges volt az, hogy a székek lyukasak voltak. Ősrómai alakjok és a kő szép színe miatt választották ezeket. Azonban különös alakjok miatt minden idegen előtt, ki Rómába jutott, fel kellett tűnniök; hogy valamikor valami fürdőben használtattak vala: senki sem tudta már; és erre a használatra éppen a középkorban gondoltak legkevésbbé. A pápa, így tudták ők, egész életében csak ebben az egy esetben ül erre a székre, és ez a széknek egyedül való rendeltetése. A dolognak és a hozzá kapcsolt szertartásoknak képleges jelentése a nép előtt ismeretlen vala. Azért tehát sajátságos magyarázatot gondolt ki hozzá; oly magyarázatot, minőt éppen a nép pajkossága szokott adni. A szék belül üres és lyukas; csak azért, hogy bizonyosságot szerezhessenek arról, hogy a pápa férfi-e? A további kérdést, hogy miért szükséges ez, az a magyarázat hozta létre, hogy egykor egy asszony valóban pápává lett. Így tehát e monda tovafejlesztésére már

Johanna papissa.

elég tér nyílott. A csalódás, a fölfödözés katasztrófája mindmind kiszíneződött a nép száján. A monda kedveli a kirívó ellentéteket; innét van a legfőbb papi méltóság és a legszégyenletesebb prostitutio összekapcsolása rögtönös vajúdás által, mely egy ünnepies körmenet alatt történt, és az azonnal való szülés nyilvánosan, az utczán. De ezzel az asszonypápa egyúttal le is játszotta szerepét. A monda el is takarítja azonnal az útból: meghal ott a szülés következtében, vagy egy régibb változat szerint: «a föllázadt nép agyonkövezte». [HALLER JÓZSEF fordítása a *Történelmi hazugságok* (Budapest, Szent-István társulat, 1890.) 185—188. lapjain.]

Petrarca Laurája.

Ki volt Petrarca Laurája? Laure de Noves-e, az avignoni földesúr leánya, a ki tizennyolc éves korában férjhez ment Hugues de Sadehoz, a mult századbeli hirhedett de Sade marquis valamelyik őséhez, «s lett neki tíz gyermeke?» Vagy a szép Laura de Baux, ki mint ifjú hajadon halt meg Vaucluse mellett? Avagy, mint sokan állítják, Laura csak a nagy költő képzelmében élt? Mindezen egész irodalom vitatkozik. Laure de Sade mellett szól PETRARCA egy latín emlékezése, mely azt mondja, hogy Laurát a gyakor szülések vitték sírba. De a legtöbb másolatban csak ez a rövidítés van: *crebris ptubus* s ez épp oly könnyen lehet *crebris perturbationibus* (sűrű, nehéz gondok), mint *crebris partubus* (gyakor szülések révén). A vizsgálat, melyet I. Ferenc francia király ejtetett meg Laura avignoni sírjában, 1533-ban, nem derített ki semmit. A női csontváz mellett ugyan megtalálták Petrarca egy szonettjét; de hogy ki fekszik a koporsóban, nem lehetett kideríteni, mert a fölírás és címer rég lekopott a sírkőről. COSTAING abbé azt vitatja, hogy a nagy költő szerelme Laure de Baux, a hajadon volt és nem a férjes asszony. Ugyanő fedezte föl, hogy hibás az adat, mely szerint Petrarca 1327. április 6-án, nagypénteken, látta meg először az ő Lauráját. 1327. április 6-ika nem volt nagypéntek, hanem hétfő. E tévedés eredete alkalmasint

a második szonett következő, hibásan másolt soraiban keresendő: *Petrarca Laurája.*

Era il giorno ch'al sol si scoloraro
Per la pietà del suo fattore i rai.

(Az nap volt, mikor a nap sugarai megsápadtak a teremtőt gyászolva.) A bécsi császári könyvtárban levő kézirat már a helyes betűt adja:

Era il giorno ch'al sol di color raro
Parve la pietà da suo fattore, di rai.

(Az nap volt, mikor a ritka fényű nap sugaraiban a teremtő iránt való imádat látszott.)

Ki nem hallotta azt a bohó anekdotát, hogy a pisai torony azért ferde, mert púpos építőmestere készakartva csinálta görbére: meg akarta vele örökíteni félszegségét! Ezt a híres tornyot 1174-ben kezdte építeni pisai Bonnano és innsbrucki Vilmos; de csak a XIV. században fejezték be. Elhajlása (54·474 méter magasság mellett teljes 4·319 méter) nem szántszándékos. A talaj süppedt meg az óriás épület alatt, mikor a negyedik emeletet rakták rá. Ezt egykorú följegyzések is említik, nem is szólva arról, hogy a sok vaspánt és kapocs alkalmazása mind a nem várt balesetre vall. *A pisai ferde torony.*

A renaissance magyarországi történetében jelentős helyet foglal el Manetto Ammanatini, a firenzei építőmester és képfaragó. (* 1384., † 1450.) Ozorai Pippo és Zsigmond király szolgálatában közel negyven évet töltött Magyarországon, egyre-másra építette a templomokat, palotákat és úgy látszik, ő diszítette föl szoborművekkel Ozorai Pippo székesfehérvári sírkápolnáját is. Arról, hogy Manetto Ammanatini miképpen került Magyarországra, egy középkori híres novella, a *Grasso legnajuolo* [a kövér fafaragó] ad számot. Manetto, ki a firenzei battisterio piacán levő boltjában igen kapós faragott képeket, fa-mozaikokat s *Manetto Magyarországon.*

Manetto Magyarországon.

más ilyes holmikat árult, pocakos voltával érdemelte ki a *grasso* melléknevet. Tagja volt egy víg legénytársaságnak, melynek élén mestere, Brunellesco, állott. Manetto egy este nem jelent meg szokott találkozóhelyökön; s ekkor a pajzán cimborák elhatározták, hogy megtréfálják távollevő pajtásukat. Mindenki javasolt valami bohóságot; de a Brunellescoé volt a legmulatságosabb és hosszú vita után azt fogadták el. E terv szerint Manettoval el kellett hitetni, hogy belőle más ember lett; és pedig bizonyos Matteo. Az ármányt oly mesterien hajtották végre, hogy Manetto csakugyan elhitte magáról, hogy ő nem ő többé. Egész Firenze kacagott a kalandon; Manetto pedig úgy elröstelte a dolgot, hogy legott elbujdosott, és pedig egy Ozorai Pippo szolgálatában levő bolognai képfaragóhoz csatlakozva, Magyarországra. (V. ö. E. Müntz, *A renaissance első munkásai Magyarországon, Pesti Napló,* 1894. 266. sz.) Azt hiszem, nem sokat kell bizonyítgatnom, hogy a művész hozzánk költözésének alkalmasint más okai is lehettek, mint az, egy kicsit hihetetlen korcsmai tréfa.

Lucrezia Borgia.

Lucrezia Borgia alakját a mai világ csak Victor Hugo drámájából és még inkább Donizetti operájából ismeri. A hagyomány szerint ez a nő erkölcsi szörnyeteg volt; egész élete csupa bujaság, gyilkosság, méregkeverés. E vádaknak azonban ellene mond a história. Lucrezia Borgia tudományt és művészetet kedvelő nő volt és oly férfiak becsülését érdemelte ki, minő Ariosto és Aldus. Megmagyarázható-e e nemes lelkek tisztelete, ha Lucrezia csakugyan olyan elvetemedett teremtés? Érdekes, hogy e homályos alak védelmére elsőben egy igen liberális angol történetíró: William Roscoe (* 1753., † 1831.) kelt. Hogy e kérdés nagy irodalmából csak egy fontos jelenséget említsek: Gregorovius szintén Lucrezia Borgia ártatlansága mellett kardoskodik, magyar fordításban is három kiadást ért művében.

Hogy Correggio aligha mondhatta a bolognai San Giovanni in Monte templomban RAFFAELLO *Szent Cecilia* képe előtt a híres *Anch' io sono pittore!* [Én is képíró vagyok!] szálló igét, régtől fogva erősítik a művészet történetírói. L. PUNGILEONI szerint (*Memorie istoriche di Antonio Allegri, detto il Correggio,* Párma, I. k. 60. l.) legelőször PATER SEBASTIANO RESTA említi egyik levelében (melyikben?), hogy a művész így kiáltott föl, mikor a tudós Felsina költőasszony a Cecilia-kép elé vezette: «*Son pittore anch' io*». J. MEYER szerint (*Corregio,* Lipcse, 1871.; 23. l.) egyáltalán kétséges: járt-e valaha Corregio Bolognában és Rómában. A Cecilia-kép csak 1517-ben került Bolognába, vagyis akkor, mikor a mester már nem igen mozdult ki Párma környékéről. Az egy keleti meséből kikaparított anekdota, hogy egy remekművéért hatvan scudot rézpénzben fizettek ki neki, aztán e terhet haza cipelve kimelegedett, hideg vizet ivott s az lett a halála.

Anch' io sono pittore!

A római Szent-Péter-templom előtt álló obeliszk, mely az örök városban a laterani után a legnagyobb, valamikor a bazilika mögött volt, ott, a hol most az új sekrestye van. V. Sixtus pápa kívánságára 1586-ban szállították át; és azt a veszedelmes munkát Domenico Fontana comoi származású építőmester végezte. Minekutána az obeliszket lefektették a földre, hengereken a tér közepére tolták és szeptember 10-én 140 ló és 800 ember hozzáfogott felállításához. Minden zűrzavar kikerülése végett, a pápa rendeletet bocsátott ki, mely szerint a munkásokon kívül senkinek sem szabad az elkerített helyre lépni; valamint halálos büntetés terhe alatt tilos minden hangos szó. Ott is volt összes fogdmegjeivel a főporoszló és a kész akasztófa mellett a hóhér. Egy Bresca nevű sanremoi hajóskapitány azonban mégis megszegte a tilalmat. Látta, hogy a kőszálat felhúzó kötelek a roppant teher alatt sokkal jobban kinyúltak, semmint az építőmester előre számította; sejtve, hogy azonnal minden szakadni

Acqua alle corde!

Acqua alle corde! fog és katasztrófa történik: nem törődött a pápa fenyegetésével, hanem elkiáltotta magát: «*Acqua alle corde!*» [Vizet a kötelekre!] Tudta ugyanis, hogy a megnedvesített kender összehúzódik és megrövidül. Fontana építőmester legott követte a providenciális intést s az obeliszket sikerült szerencsésen fölállítani. Bresca büntetés helyett nagy kitüntetésekben részesült a pápától. Kinevezték az első pápai sorezred századosának, joga lett hajója árbocára a pápa lobogóját felvonatni, bőséges jutalom ütötte a markát és családja azt az örökös kiváltságot kapta, hogy virágvasárnap a pálmatermő San Remoból ő szállítsa Rómába a szertartáshoz szükséges pálmaágakat. (Mi északiak csak barkát használunk.) A Bresca-család most is minden virágvasárnap pálmaágakkal árasztja el Rómát és sok pénzt nyer rajta; a kis San Remo városnak pedig azóta pálma és oroszlán van a címerében.

Mindezt így tudjuk és így adják elő olyan komoly források is, minő CANCELLIERI (*Descrizione della Basilica Vaticana,* Roma, 1788.; 19. l.) És a dologban nincs is semmi lehetetlenség, kivéve a hangos szóra szabott halálos büntetést, meg a készen álló hóhért és akasztófát. Gondolkodó ember ezt nem hiheti el. Ha Fontana építőmesternek munkaközben olyan nagy csendre volt szüksége, a bölcs V. Sixtus bizonynyal nem fenyegetődzik kötéllel és bakóval, hanem egyszerűen nem bocsáttatja a bámészkodó népet a piacra. Bresca «*acqua alle corde!*» kiáltása azonban történeti valóság. A derék tengerész fizikai tudományával és lélekjelenlétével is eléggé megérdemelte a sok jutalmat; a halálos böntetéssel szembe szálló bátorságot a mendemonda csak azért találta ki, mert mindig szereti a szépet szebbé, a nagyot nagyobbá tenni.

Érdekes, a mit LAROUSSE *Grand Dictionnaire Universel*je (* obélisque) ír, hogy 1833-ban ismétlődött a híres «*acqua alle corde*», mikor a párisi place de la Concordeon fölállították a 22 méter magas lukszori obe-

liszket. Egy szegény munkás észrevette, h a kötelek félelmesen pattognak. Vizet öntött hát az alatszágra és így egyrészt ellentállóbbá tette a kendert, másrészt pedig megakadályozta, hogy a dörzsöléstől meggyúladjon. Hogy a munkát intéző Lebas földmérő szántszándékkal az obeliszk alá állott, hogy életét veszítse, ha a kőszál le talál zuhanni, így mutatván meg, mennyire bízik számításainak helyességében: egy kicsit nagyon is harmincasévekbeli francia romantika.

Eppur si muove!

Galilei *Eppur si muove!*-ját se szükség már manapság valami erősen cáfolgatni; hiszen mindenki meg van győződve mendemonda voltáról. E kérdést illetőleg Giuseppe Fumagalli *Chi l' ha detto?* könyvében (Milano, 1895.; 85. l.) találom az adatok legjobb és legújabb csoportosítását. 1633. június 22-én történt volna, hogy, miután az inquisitio megtagadtatta vele kozmografiai elméleteit, Galilei a földre toppantott s azt mondta: «És mégis mozog!» Erről az írók teljes másfélszáz esztendeig nem tudnak egy kukkot sem. Elsőben egy Párisban 1768-ban megjelent névtelen anekdota-gyűjtemény *(Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes et traits remarquables)* említi forrás idézése nélkül. Antonio Favaro, Galilei életének legkiválóbb ismerője, koholmánynak mondja e szálló igét. Igen fontos bizonyság, hogy a pör tárgyává lett *Dialogo sopra i due massimi sistemi* művének most a padovai szeminárium könyvtárában őrzött példányához csatolt sajátkezű jegyzetei, melyekben szidja tudatlan bíráit, egy szóval sem említik ezt a dolgot. De a józan ész is ellene mond az *Eppur si muove!*-nak. Hiszen ezzel kereken visszavonta volna az abjurációt, melyben egyébiránt az az ünnepies ígéret is benne volt, hogy mindenkit följelent az inquisitionak, a ki az ő tudtával a *Dialogo* tanításait vallja. Igen valószinű, hogy Galilei minden dacoskodás helyett szépen megköszönte a kegyes ítéletet a kardinálisoknak, kik között különben egy iskola-

társa is volt (Bentivoglio). Az sem igaz, hogy kínpadra vonták. Egynéhány napig tartó, igen enyhe fogságát egyik jóbarátja, egy követ palotájában töltötte ki. Érdekes különben, hogy a maga és Copernicus elméletének bebizonyítását, Kepler három törvényét nem ismerte.

Acqua Toffana.

A XVII. század sötét olasz romantikájában sokat emlegetett dolog az *acqua Toffana,* ez a lassan, de biztosan ható méreg, melynek nyomát a holttestben semmi orvosi vizsgálat nem tudta fölfedezni. De a legszörnyűbb mégis az, a mit a gyilkos szer készítéséről mindmáig beszélnek: hogy t. i. Toffana asszony, a méregkeverő, embereket csiklandozott halálra és a görcsökben vívódó haldoklók ajkán habzó tajtékból szűrte az öldöklő nedvet. Ez az asszony előbb Palermoban, aztán Nápolyban lakott és a híres méregkeverő társasághoz tartozott. A XVII. században az egész világ rettegett e bűnös szövetkezettől. VII. Sándor pápa alatt, 1659-ben feltűnt, hogy igen sok menyecske jut hirtelen özvegységre és igen sok olyan férj hal meg váratlanul, a ki nem élt a feleségével jó egyetértésben. A kormány gyanúja végre egy fiatal özvegyekből álló társaságra irányzódott. E társaság élén egy prófétaság hírének örvendő öreg asszony volt, a ki csakugyan pontosan megjósolta egynéhány ember halálát. A rendőrség egy courtisanet bízott meg a dolog kikémlelésével. A nő egy férjétől szabadulni akaró nagyúri hölgy alakját öltötte és a társaság jó pénzért kész volt a szolgálatra. Ekkor az egész bandát elfogták és kínpadra vonták. A Spara nevű vén szipirtyó és még más négy méregkeverő asszony vérpadon, pallos alatt végezte életét. Kiderült, hogy a sziciliai eredetű Spara a gyilkos nedü titkát Toffanától tudta meg Palermoban, hol a lassan ható mérget kis üvegekben árulták e fölirattal: *Manna di San Nicola di Bari.* (Barii szent Miklós mannája.) A fölírás alatt ott volt a szent arcképe is. (A mérget különben *acquetta di Napoli* vagy *di Perugia* néven is ösmerték.) Toffana ekkor már

HUNGARIAN - AMERICAN SOCIETY
R. K. O. ELDG., ROCKEFELLER CENTER
NEW YORK, N. Y.

egy apáca-kolostorban rejtőzködött; de kihurcolták onnan és tortúra alá vetették. Megvallotta, hogy mérge hatszáz embert pusztított el. Más források szerint Toffanát 1709-ben, sőt mint némelyek állítják, 1720-ban fogták el egy nápolyi jezsuita [!] kolostorban s aztán börtönre vetve titkon megfojtották, mert annyi magas rangú embert kompromittált, hogy «tanácsos» volt a nyilvános pört kerülni. Minden tudomásom a mellett szól, hogy ez a szörnyeteg asszony a XVII. század közepe táján élt. A mi az *acqua Toffana* összetételét illeti: keveset tudunk róla. Az bizonyos, hogy nem lehetett a halálra csiklandozottak tajtékja. Mert ha lehetséges is, hogy csiklandozás révén halálos görcsökbe essenek az emberek, tudományos képtelenség, hogy az ajkukon mutatkozó hab olyan *virus* legyen, mint a veszettek tajtékja. Az ilyen *virus* különben sem hat *per os;* a vérbe kell keverednie, seben át, hogy fertőzzön. Ma a tudósok körülbelül megegyeznek abban, hogy az *acqua Toffana,* melyből «négy-öt csepp elég» volt, színtelen és szagtalan folyadék, alkalmasint arzénes sav igen sűrű oldata lehetett. Ez a föltevés igen valószinű. Mielőtt az angol Marsh kémikus 1836-ban ki nem találta egyszerű, a cinkes-kénsavas hidrogénfejlesztőből kombinált készülékét, mely még két milliomodrész arzenikumot is biztosan kimutat, e mérget nem tudták kétség nélkül konstatálni az orvosok.

Toffana.

Sint ut sunt, aut non sint [vagy úgy legyenek, a hogy vannak, vagy sehogy se legyenek]. Ezt az ismeretes szálló igét közhiedelem szerint Ricci Lőrinc, a Jézus társaságának utolsó generálisa mondta 1773 elején XIV. Kelemen pápának, ki sürgette, hogy a jezsuitákat reformálni kell. Ez anekdota forrása Caracciolinak XIV. Kelemen életéről szóló műve. Crétineau-Joly *Clément XIV et les Jésuites* (Páris, 1848.) könyvében erősen cáfolja ezt a dolgot. A legfőbb ok az, hogy Ricci nem is beszélt Ganganellivel pápakorában. Amaz érdekes szavakat (az

Sint ut sunt, aut non sint.

említett francia író szerint) XIII. Kelemen pápa mondta Rochechouart kardinálisnak, Franciaország római követének, ki 1761-ben a jezsuita-rend alkotmányának megváltoztatását kívánta tőle. Az az ismeretes vád, hogy XIV. Kelement a bosszúálló jezsuiták megmérgezték, cáfolatra sem érdemes; komoly iró nem is hangoztatta soha. A pápát a római malária vitte sirba 1774. szeptember 22-én.

Velencei mendemondák. Aki Velencében járt, észre vehette, hogy minden este, úrangyalakor, egy sekrestyés jelenik meg a Szent-Márk-bazilikának a Piazzettára eső erkélyén és a párkányon levő tartóba két nagy égő viaszgyertyát tesz. E gyertyák ott égnek, ameddig a harang szól; azután a sekrestyés két lámpát gyújt meg az erkély Madonna-képe mellett s e lámpák egész éjjel világítanak. Ez, mondják, évszázadok óta az ártatlanul kivégzett *fornaretto* (a pékinas) emlékezetére történik.

Fornaretto. A *fornaretto* (neve némelyek szerint Pietro Faciol, mások szerint Pietro Tasca volt) 1507-ben egy reggel a boltba menve, meggyilkolt embert talált az uccán. A fiu ráhajolt a tetemre, mely mellett vékonypengéjű tőr hevert. Fölvette a tőrt (sokak szerint csak a hüvelyét) s e pillanatban lepték őt meg a poroszlók. A *fornaretto* a negyvenek tanácsa előtt hiába esküdözött, hogy ártatlan. Kínpadra vonták s ekkor magára vállalt mindent. Halálra ítélték. 1507. március 22-én délben lépett a Piazzetta két oszlopa közt fölállított bitó alá és halála előtt ezt mondta: «*No passarà un ano che de i Quaranta che m' ha condannà no ghe sarà più nissun.*» [Nem telik bele egy év és a negyvenekből, akik engemet elítéltek, nem lessz többé egy sem.] Az igazi gyilkost a *fornaretto* kivégzése után egynehány nappal elfogták. Más verzió szerint: Párizsból írt levelet, jó egy év múlva, a velencei kormánynak egy patricius, megvallva, hogy ő szúrta le felesége elcsábítóját s legott megszökött; most pedig

bátorságos menedékéből kéri a tanácsot, hogy ha netalán valaki még börtönben volna e dolog miatt, bocsássák szabadon. Mikor a *fornaretto* ártatlansága kiderült, szokás lett — a nép hite szerint — minden halálos ítélet aláírása előtt ezt mondani: ‚*Recordève del povero fornèr*!' [Emlékezzetek meg a szegény pékről!] s ugyancsak ekkor keletkezett a mindmáig naponkint ismétlődő gyertya- és lámpagyujtás, a szerencsétlen áldozat emlékére. STRINGA XVI. századbeli velencei író, FRANCESCO SANSOVINO *Venetia*jának folytatója, azonban azt mondja, hogy az ő idejében csak egy lámpát szoktak meggyujtani a Madonna előtt s e szokásnak az az eredete, hogy egy Velencéből Chioggiába menő dalmát hajó kapitánya, kit meglepett az éj s a köd, a szent kép előtt égő kis világnak köszönte, hogy zátonyra nem került. A gyertyák és lámpák költségét maga a Szent-Márk-bazilika vagyonából födözik. Megjegyzendő, hogy a *fornaretto* esetének a velencei kriminális levéltárakban semmi nyoma nincs, csak a Biblioteca Marciana kéziratai között levő magánföljegyzések említik. *Fornaretto.*

A regék városának, Velencének, számtalan mendemondája közül, a *fornaretto* mellett, épp csak azokat említem, amelyek rendesen elhatnak a magyar turistákig is. Valamint Dover mellett mutogatják a sziklát, melyről Lear király a tengerbe ugrott, Veronában pedig Romeo és Julia sírját; Velence is eldicsekszik SHAKSPERE nagy alakjainak képzelt nyomával.

A *ghetto*ban, az újabb zsidótemplom *(nuova schola)* tájékán egy roskatag vén házra azt mondják, hogy a Shylocké volt s tudják még az ablakot is, melyen át a szép Jessica megszökött. *Shylock háza.*

Othello palotája kettő is van. Az egyik a Palazzo Corner sarkán torkolló és a Canal Granderól a Zatterére vivő csatorna jobb oldalán, a San Trovaso templom közelében. Ez a *palazzo del moro;* talán azért, mert *Othello és Desdemona háza.*

Othello és Desdemona háza.

homlokzatának egy fülkéjében szerecsen apród gyönyörű renaissance korabeli bronz szobra áll. Othello másik háza a *Santa Maria dell'Orto* mellett van és *casa dei morinak* hívják, mert — valamikor Moreabeli görögöké volt! E házzal függ össze a *casa di Desdemona* furcsa históriája. Egy FRIEDRICH NEHRLICH nevű thüringiai képíró, ki *Cavaliere Nerlivé* olaszosodott, az ötvenes évek táján ugyanis megfestette a *Santa Maria dell'Orto* negyedében levő Othello-házat, s hogy a képnek párja is legyen: egy másik vászonra leírta a *Santa Maria della Salute* templommal szemben álló, 1300-ban épült remek kis, kétemeletes és kétablakos Contarini-Fasan-palotát, a csúcsíves stílus e gyöngyét és tréfából azt mondta rá, hogy ez a Desdemona palotája! NEHRLICH, mikor ez a bohóság megrögzeni kezdett a közönségben, helyre akarta igazítani a tévedést; kinyilatkoztatta, hogy a palazzo Contarini-Fasant csak ő nevezte el Desdemona palotájának De a közvélemény ellene fordult, és pedig keményen (v. ö. W. L. HERTSLET, *Treppenwitz,* 36. l.) s ma is tudatlan ember, aki kétségbe meri vonni, hogy ez a SHAKSPERE Desdemonájának palotája!

La Scala dei Giganti.

A dogék palotájának udvarán minden cicerone híven eldarálja, hogy Marino Falierot a *Scala dei Giganti* legfelső fokánál fejezték le. Ezt állítja LORD BYRON, CASIMIR DELAVIGNE és FENIMORE COOPER is; holott *az Óriások lépcsője* 1355-ben, mikor Marino Falierot kivégezték, még nem is volt meg. A hiteles krónikák csak annyit mondanak, hogy a hetvenhét éves doge fejét egy, a palota loggiájáról az udvarba vezető lépcsőnél ütötték le.

A kút-tömlöcök.

Az sem igaz, amit LORD BYRON *Childe-Harold*jának jegyzetei állítanak, hogy a dogék palotájának ismeretes kút-tömlöcei *(pozzi)* alatt még két emelet volt a mélységben, melyeket azonban a velenceiek a franciák betörésekor (1797.) elárasztottak a laguna vizével, nehogy esetleg maguk kerüljenek e szörnyű börtönökbe. Soha

sem volt több *pozzi*, mint amennyit ma mutogatnak a borzadó közönségnek; és ezek sincsenek a víz szine alatt.

Az ólomkamarák

Azt is kevesen tudják helyesen: mik voltak a velencei «ólomkamarák» *(piombi)*. Szinte általános a hit, hogy valami ólombul csinált ládák lehettek ezek az iszonyú börtönök, melyekben a foglyokat lassan megpörkölte a nap heve. Holott a *piombi* csak a dogek palotájának padlásán levő rekeszek voltak, melyeket még az osztrák uralom is használt politikai foglyok tömlöcéül, egész a harmincas évekig, mikor a rekeszeket elbontották és a padlásra fölrakták az archivumot. Egész kényelmes szobák voltak ezek, a palota ólomfödele alatt (innen a *piombi* név); bizonyos, hogy meleg lehetett bennök, mikor az ólomlemezekre rátűzött a nyári nap. De a hőség nem éppen volt tűrhetetlen. Casanova, a múlt század hírhedt kalandosa, ki közel másfél évet töltött ott (míg végre megszökött), és Silvio Pellico, kit az osztrákok 1821—22-ben tartottak e tető alatt, panaszkodnak ugyan a meleg ellen, de nem említik, hogy miatta egészségök szenvedt volna; Casanova az északnak fekvő szobákat még nyaranta hűvöseknek is mondja. Silvio Pelliconak pedig legfőbb panasza a sok szúnyog *(zanzara)*.

Szent Márk galambjai.

A márktéri galambokról, Velence e legkedvesebb lakosairól, számos históriás anekdota szól. Hogy csak egyet-kettőt említsek: Renier Dandolo Kandia ostromakor észrevette, hogy a kandióták az áruló génuaiakkal postagalambok révén közlekednek; ennek emlékére vitt Velencébe egynehány ilyen keleti fajtájú galambot, melyek aztán elszaporodtak. Más elbeszélés szerint: e galambok ősei hozták meg először a lepantoi győzelem hírét. Némelyek azt mondják, hogy a galambokat Catarina Cornaro királynő költöztette Velencébe Ciprus szigetéről. Legvalóbbszínű az a magyarázat, amelyet Velence rendőrbírája adott egynehány év előtt egy ítélet költői lendületű megokolásában, mikor hat napi fogságot szabott valami csavargóra,

Szent Márk galambjai.

akit rajta kaptak, hogy Szent Márk galambjait lépes veszszővel fogdossa:

[«A velencei szenátus elrendelte, hogy közmagtárainak egy megbizottja a polgárokkal egyetemben gondoskodjék a galambok etetéséről. A nép a köztársaság bukása után is mindig táplálta őket és ma is mindennap magot szórnak nekik a Procuratie vecchie egy ablakából. E madarak egy fényes mult emlékei. Eredetök némelyek szerint az, hogy a velencei köztársaság idejében, virágvasárnapján, a Szent-Márk templom erkélyéből madarakat és galambokat bocsátottak szabadon, melyek aztán meghúzódva a templom oszlopai között és a közel épületek erèszei alatt, elszaporodtak, kedvezvén nekik a polgárság állandó szeretete. Ha a velencei galamboknak nincsen is olyan érdemök a haza körül, mint a régi Róma ludainak; vagyis ha nem is tekintették őket sérthetetleneknek és szenteknek, mégis mindig nagy tiszteletben voltak; és Velence gondoskodott rólok még akkor is, mikor az idegen ellen vívott harcainak közepette a szabadság hősei éhséggel küzdöttek. E galambok kímélésére nem csak a történelem kötelez bennünket, hanem a törvény is; mert e madarak immár valóságos házi állatok, mintegy a város lakosságához tartoznak és részök van benne, hogy Velence a világ egyik legkedvesebb városa legyen.»] (V. ö. a milanoi *Corriere della Sera* 1895. juniusi *Venezia* mellékletével.)

Jules Lecomte Velencéről szóló művének olasz fordításában (Velence, 1844; 80. l.) a tudós fordító szerint a negyvenes évek elején a nép majd széttépett egy gondolást, ki egy idegen számára egy pár galambot akart lopni. Ugyane forrás megerősíti, amit a rendőrbíróság írt és még azt is említi, hogy a templom erkélyéről, vagy (némelyek szerint: a Campanileről) elbocsátott galambok szárnyára súly volt kötve, hogy a földön vergődjenek, míg fel nem oldozzák őket.

Napóleon a Campanilén.

A sok magyar turistának, aki valaha Campaniléről gyönyörködött vagy gyönyörködni fog Velence panorámájában, intésképpen mondom, ne higyjék, amit a ciceronék mindig emlegetnek, hogy t. i. I. Napóleon lóháton

ment föl e toronyba, a lépcső helyett szolgáló kényelmes lejtőn.

Egy érdekes és nálunk alig ismert velencei magyar emlékre akarom még itt figyelmeztetni olvasóimat. Magam sem vettem volna észre, ha HEVESI LAJOS, a kuriózumok e tudós kedvelője, nem ír nekem róla. A Piazzettára eső oldalon, a tizenhatodik oszlop fejének díszítményei között magyar alak is van. Nyolc fő lappang ott a faragott lombok között; és pedig: latin, tatár, török, magyar, görög, gót, egyiptomi és perzsa. «Tehát képviselői a leggazdagabb kereskedőnépeknek,» jegyzi meg OSCAR MOTHES *Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs* könyvében (I. k. 274. l.). A fejeket a süveg, a szakál, a bajusz jellemzi, mihez még az aláírás is járul. Ez oszlopfőt 1425. körül faragták. Akkor tehát a magyart gazdag népnek tartották Olaszországban. (Ki hiszi ma, hogy ez nem mendemonda?) Bezzeg később már azt hirdette az olasz közmondás (G. GIUSTI, *Proverbi toscani,* 212. l.): «*I don di Spagna, i conti Alemagna, i monsieur di Francia, i vescovi d'Italia, i cavalier di Napoli, i lordi di Scozia, i fidalghi di Portogallo, i minori fratelli d'Inghilterra e i nobili d'Ungheria, fanno una povera compagnia.*» [A spanyol donok, a német grófok, a francia moszjők, az olasz püspökök, a nápolyi gavallérok, a skót lordok, a portugál hidalgók, az angol másodszülött fiúk és a magyar mágnások koldus egy kompánia.]

Magyar alak a dogék palotáján.

Vedi Napoli e poi mori! [Lásd meg Nápolyt és halj meg!] A világszép várost magasztaló e mondás ismeretesebb a nem-olasz Európában DANTE bármelyik klaszszikus szálló igéjénél. Ha Nápoly szóba kerül, senki sem állhatja meg, hogy ne idézze; és egyben mindenki fitogatja a maga olasz tudományát, mindig megjegyezvén, hogy e mondásnak nem az az igazi értelme, mert szójáték lappang a dologban: *Vedi Napoli e poi Mori,* — lásd meg Nápolyt, azután Morit. Ez a Mori egy szegény

Vedi Napoli e poi mori!

Vedi Napoli e poi mori! falucska valahol a Vezúv környékén. Tehát a mondás csak a nagy várost és a kis falut helyezi ellentétbe; meghalásról szó sincs, tehát a frázisban nincsen semmi «költőiség». — A *Szellemesség kincstára* című könyvben (Budapest, 1893.; 279. l.) még anekdota is van a *Napoli-Mori* szójátékról: «A harmincas években Nápolyt gázvilágítással látták el, de a lazzaronéknak sehogy sem volt ínyökre az uccák világossága. A csapokat lecsavarták, sok kandelábert ledöntöttek, mindenütt kárt tettek. Egy prédikátor vette végre pártfogásába a gázvilágítást, mint a mely Szent Józsefnek van ajálva. Ez segített; Nápoly fényes világításban pompázott s most már így dicsekedtek: *Vedi Napoli e poi Mori!* (Ez utóbbi kis község, melynek nem volt uccai világítása.)» — GIUSEPPE FUMAGALLI, a nápolyi egyetemi könyvtár őre, a következőket irja nekem e dologról: [«Az a népies mondás nem jelent egyebet, mint a mit mindenki tud. Nincs semmi rejtett értelme és azok az anekdoták, a melyek szójátékot akarnak belőle csinálni, mind koholmányok. Ennek az a legjobb bizonysága, hogy a mondás a legrégibb, nápolyi tájszólásban írott följegyzések szerint: *Vide Napole e po' muore!* Vagyis: ‚halj meg'. Tehát annak a Mori falunak semmi köze hozzá.»]

Vederemo! *Vederemo!* Ezt az olasz szót is tudja a német mázú Európában, következésképpen Magyarországon is, minden «művelt» ember. Az *Athenaeum kézi Lexikona* szerint azt jelenti: ‚majd meglátjuk'; afféle gazdátlan szálló ige és gúnyolódó kételkedést fejez ki. Például: «Azt mondják, három év mulva megépül az esküténi híd is... *Vederemo!*» Érdekes, hogy e szó hibás, mert az olasz irodalmi nyelvben a *vedere* futurumának többes számú első személye *vedremo;* még érdekesebb, hogy Itália földén ez az ige teljességgel nem járatos nálunk divatos értelmében; de legérdekesebb, hogy az olaszoknak van egy politikai csúfolódásuk: a *vedaremo, pensaremo* s alkalmasint

ebből keletkezett a sokkal ártatlanabb *vederemo*. [«Mi olaszok», írja nekem GIUSEPPE FUMAGALLI, «csak a tájszólásos *vedaremo, pensaremo* . . .[1]) frázissal élünk, célozván vele az ügyetlen vagy rosszszándékú kormányok halogatódzására vagy általában az olyan ember mentegetődzésére, a ki nem akar valamit megtenni, de nem mondja meg nyiltan s beszéddel húzza-halasztja a dolgot. Különös, hogy Felső-Olaszországban azt mondják, hogy ez volt Ausztriának lombardia-velencei politikája (mely esetben a *vedaremo, pensaremo* a velencei tájszólás *vedarem, pensarem* alakjának teljesbítése lenne); viszont Közép-Olaszországban a pápa kormányának politikáját bélyegzik vele; és ez esetben a *vedaremo, pensaremo* a változatlan romagnai dialektus. Hogy kitől ered ez a csúfolódás, nem tudni. Én azt hiszem, a nép, és pedig a velencei nép alkotása; erre vall az, hogy a csípős elmésségű velenceiek mindig szerették vagdosni az osztrákot az ő éles nyelvökkel.»] Tisztelt barátom e vélekedését én egynéhány konjekturával merem támogatni. Szerintem is sokkal valóbbszínű, hogy a *vederemo* Velencéből került a németségbe, semmint a Romagnából, melynek közvetlen érintkezése nem igen volt az északkal. Az osztrák tisztek közmondásos barbárságú olaszságára vall a hibás forma is. Ezek az urak hallván és célzatában nem értvén a velencei *vedarem, pensarem*et, csak a *vedarem*ből csináltak közkincset, és pedig német lelköknél fogva *alles verbessernd und in civilisirten formen umgiessend,* a hibás *vederem*ot. Vagyis ez a szó is épp úgy az osztrák lajdinand-nyelvből való, mint a *csau* (olasz: *schiavo,* velencei tájszólás: *ciao:* ‚szolga'). Onnan kerülhetett aztán a bécsi sajtóba, a bécsi sajtóból pedig a német külföldre és mihozzánk. *Vederemo!*

[1]) Majd meglátjuk, majd meggondoljuk . . . Irodalmi nyelven: *vedremo, penseremo.*

VI.

A SPANYOLOK.

Kolumbus. A Kolumbusról fecsegő mendemondák — cáfolatukkal egybe — annyira ismeretesek, hogy csak röviden és szárazon sorolom fel őket, W. L. HERTSLET *(Treppenwitz,* 420. s köv. l.) ügyes csoportosítását követve. Nem Kolumbus agyában fogant meg a gondolat, hogy Indiát nyugatnak hajózva is el lehet érni; ezt már ARISTOTELES és STRABON is írta, a XV. század közepén pedig TOSCANELLI firenzei csillagász († 1488.) hirdette. A ‚Kolumbus tojása' anekdota alkalmasint egy régi spanyol közmondásból ered s kezdetben Brunellescora, a firenzei dóm 1444-ben meghalt építőjére alkalmazták. Katholikus Izabella nem tette zálogba drágaságait, hogy Kolumbus első expedícióját segítse. Kolumbus holta napjáig sem tudta, hogy új világrészt födözött fel; azt hitte: Ázsia legkeletibb partjait érte el. Haitit Japánnak tartotta és élete utolsó éveiben azt hitte, hogy a földnek körteformája van. Nem igaz, hogy legénysége 1492. október 8-án föllázadt és kimondta, hogy, ha három nap alatt nem mutatkozik föld, visszafordulnak. Kolumbus nem volt tudományos tengerész, mert szélességmeghatározásai többnyire helytelenek. (Például szerinte Cuba a 42-ik fok alá esik, holott a Rák térítő alatt van.) Teljességgel nem tudjuk: melyik a Bahama szigetek közűl az a Guanahani (San-Salvador), melynél Kolumbus kikötött. Nem igaz, hogy Kolumbus visszatérve harmadik útjáról, mikor láncra verték, Granadában béklyósan jelent meg a királyi pár előtt. Nem tudni: hol van eltemetve; két

sírját is mutogatják; az egyiket a havanai, a másikat a sandomingoi székesegyházban.

Amerika. Újabban már nem igen hiszik, hogy Amerika nevét JEAN BASIA lotharingai kanonok csinálta Amerigo Vespucci tiszteletére. Kétségtelen, hogy BASIA, AMERIGO VESPUCCI utazásainak deák fordítója, 1507-ben, Saint-Diében megjelent, *Cosmographiae introductio* című fordítmányának elején azt ajálja, hogy az új kontinenst nevezzék el ama fölfedező nevéről (mely az Emericus, Imre, egy alakja) Amerikának. De hihetetlen, hogy ez az obskurus javaslat azonnal ekhót keltett Spanyolországban és Portugáliában, a hova az a lotharingiai könyv talán el se jutott egyhamar. Valóbbszinű, hogy az új világrész neve a Nicaraguában levő, ma is Amerriques vagy Amerrisques nevü hegységtől ered. Kolumbus harmadik útjában járt itt. Emberei a benszülöttektől hallhatták e szót s aztán haza hozták az új kontinens neve gyanánt.

A burgonya. Itt, az új világot illető adatok után csoportosítom az egynehány tenyésztett növevényünkre vonatkozó mendemondákat. Még ma is sokan azt hiszik, hogy a burgonyát elsőben Francis Drake angol hajós (* 1540., † 1596.) hozta az uj világból Európába. Az «alaposabbak» szerint Walther Raleigh, a vérpadon halt tudós kalandos (* 1552., † 1618.) vagyis inkább utitársa Thomas Herriott hozta 1585-ben vagy 1586-ban a burgonyát Virginiából Irlandba. Ma már nyilvánvaló dolog, hogy az a növevény, melyet Francis Drake hozott, nem burgonya (*Solanum tuberosum* LINNÉ), hanem batáta (*Convulvulus Batatas* LINNÉ) volt.[1])

[1]) Mily gyakori lehetett kezdetben e két gumós növevény összetévesztése, bizonyítja, hogy a burgonya angol neve ma is *potatoe,* olasz neve *patata* sat. Azt hiszem, ehhez az etymonhoz jár közelebb az erdélyi részekben dívó *pityóka* s nem azért hívják igy, amint CZUCZOR-FOGARASI véli, mert «pettyforma lyukacsai vannak, melyen a csirák kibújnak, mintha vékony hangon *petyöke* volna.» A *burgonya* etymonja kétségnélkül *Bourgogne*, a *krumplié* pedig a régi német *grundbirne.*

A burgonya.

Alphonse de Candolle[1]) szerint valószínű, hogy Virginia lakói — talán angol gyarmatosok — az ő földjükön nem termő, sokkal délibb eredetű gumókat spanyol vagy más utazóktól kapták. Peru és Chile elfoglalása idejében 1535—1585-ig sok hajó vihetett magával burgonyát eleségképpen és Raleigh, ki mint kalandos a spanyolokkal hadakozott, kirabolhatott valamely burgonyát szállító hajót. Ez annyival inkább valószinű, mivel a spanyolok e növevényt 1585. előtt hozták be Európába.

Magyarországon a burgonyát csak a múlt század közepe táján kezdték termeszteni, a felső vármegyékben. Mint mindenütt, nálunk is rossz hírét keltette e hasznos növevénynek az, hogy a zöldje mérges. A földfölötti szárs a levelek valóban solanin-tartalmúak és megenni nem valók. Báró Bujanovszky Elek szileziai születésű lovassági tábornok († 1799.) nejének, Podmaniczky bárónénak rákoskeresztúri birtokán buzgón műveltette a burgonyát, sőt szét is osztatott belőle kétszáz mérővel. Fialowski Lajos közli a *Pallas Nagy Lexikon*ában (* burgonya) az anekdotát, mely szerint egy borsodmegyei földbirtokos a szétosztott gumókat, melyeket jobbágyai az árokba dobáltak, összeszedette és saját földjén elültette; amiből a parasztok aztán lopkodtak. «Hálisten, csakhogy lopják!» kiáltott föl a földesúr, mikor ezt megtudta. Ez az anekdota azonban nem Borsodmegyében történt meg, hanem Párizs környékén és hőse nem magyar földbirtokos, hanem Antoine-Augustin Parmentier, a francia agronomus (* 1737., † 1813.), aki hazájában első terjesztette el a burgonyatenyésztést és szembe szállt a babonával, hogy ez a táplálék ártalmas. XVI. Lajos pártolta Parmentier törekvését és a Páristól nyugatra eső terméketlen homoksivatagból ötven holdat hasíttatott ki számára burgonyater-

[1]) *Termesztett növényeink eredete,* ford. Pavlicsek Sándor, Budapest, 1894.; 46. l.

mesztő helynek. Az első krumpli-virágot pedig, melyet Parmentier nyujtott neki, a kabátjára tűzte. Ezen a réven a burgonyára figyelni kezdtek és mind kevesebben hitték, hogy mérges. Egyszer hírül hozták Parmentiernek, hogy a krumplit éjtszakánkint már lopják is. «*Si l'on vole la pomme de terre, c'est qu'il n'existe plus de préjugé contre elle!*» kiáltott a buzgó férfiú örvendezve és megajándékozta a hír hozóját. Nemsokára nagy ebédet rendezett, melyen minden fogás burgonyából állott s még az italokat is e növevény szolgáltatta. Az ebéden fényes kitűnőségek voltak jelen, köztük Franklin és Lavoisier.

A paprika.

Itt említem meg mellesleg, hogy a «magyar nemzeti fűszer» a paprika, sokkal ujabb vendég konyhánkon, semmint legtöbben vélik. Aki VARGA OTTÓ lelkes könyvében, *Magyarország történetében* (Budapest, 1895.; 1. l.) az őstörténeti rész elején e sorokat olvassa: «E rónaság [az Alföld] pásztornépe találta ki azt a másik világhírű ételünket is: a bográcsos gulyást[1]), mert hát ezen a rónaságon terem annak a fűszere is: a szegedi paprika,» vagy aki tudja, hogy a bécsi vicclapokban a magyarság neve csak *paprikapöbel*: szinte azt hihetné, hogy a DE CANDOLLE szerint braziliai eredetű *Capsicum* fűszerrel már a régi magyarok is éltek. Holott a paprika egészen új jövevény nálunk. Dédanyáink konyháján még félelmesen nagy vala a fűszerek bősége. Ha előveszünk egy régi magyar szakácskönyvet, például a TÓTFALUSI K. MIKLÓSfélét (Kolozsvár, 1695.) minden lapon csakúgy hemzseg a sok fehér bors, fekete bors, szerecsendióvirág, fahéj, gyömbér, vöröshagyma, foghagyma, keménymag, üröm, ánizs, koriandrom, zsálya, izsóp, borókamag, babérlevél, torma, menta, kapor, citromhéj, mirtus, majoranna, mustár, petrezselyem, paszternák, rozmaring, ruta,

[1]) A gulyáshús vagy gulyásos neve a romlatlan nyelvű nép szájában soha sem ‚gulyás'; ez már közeledés a *gollasch*hoz.

A paprika. kakukfű, szegfűszeg, sáfrány, tárkony; a paprikának azonban sehol semmi nyoma. Régibb hírét én sem tudom fölfedezni, mint HANGAY OKTÁV, ki a *A paprikáról* (Székes-Fehérvár, 1887.) című derék kis monografiájában megvallja, hogy ő elsőben CSAPÓ JÓZSEF *Uj füves és virágos magyar kert*jében (Pozsony, 1775.) talál adatot e fűszerszám használatáról. A régi magyar botanikus szerint a *Capsicum annuum* LINNÉ hosszú, piros gyümölcsét a «paraszt emberek» porrá törik és vele «borsozzák» eledeleiket. «Igen erős eszköz ez 's az ember vérét igen meghevitti.» GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF 1787-ben írta az *Egy falusi nótáriusnak budai utazását*; apróra megéneklődik benne, hogy-mint főzött a hortobágyi gulyás egy bográcsban húst; de csak «megborsolta». Az 1793-ban megjelent *Rontó Pál*ban a keresztelői lakzi leírása a magyar nemzeti eledeleknek hosszú lajstroma; de ott is csak

> Minden étel vala jól meg sáffrányozva,
> Némelly meg zsályázva, vagy rozmaringozva,
> Hintettek azokra bőven borsott 's gyömbért,
> Mivel a' fűszerszám tisztíttya meg a' vért.

Paprikáról nincs sehol szó. És hiába keressük SZIRMAY ANTAL *Hungaria in Parabolis*ában is (Buda, első kiadás 1804., második kiadás 1807.), pedig a kuriózumkedvelő szerző igazi mester módjára sorolja elő a magyar ételek nagy bőségét. Szerinte a gulyáshús fűszere hagyma, bors és ánizskapor (bécsi kapor, *foeniculum*). Nagyanyám, a szabolcsi Kállay-család leánya, e század elején az ő házoknál paprikát nem is látott; a bors uralkodott a konyhán és a legkedveltebb étek a *bosporos* volt. Hogy paprika egyáltalán van a világon, csak 1831-ben, a nagy kolera idejében tudta meg, mikor a járvány ellen paprikás pályinkával éltek némelyek. Mindez arra mutat, hogy a paprika minálunk kezdetben parasztfűszer volt, *a drágább bors szurrogátuma*; és aligha csalódom, ha

azt hiszem, hogy az úri asztalokra csak e század közepe táján került általánosan. Bizonyos, hogy a Balkánfélszigetről vándorlott hozzánk, elsőben az Alföldre, névleg Szegedre; és porrá törése is magyar dolog, mert Szerbiában és Bulgáriában, mint megfigyeltem, főképpen zölden, töltve eszik, a szárítottját pedig darabonkint főzik az ételbe. Asztalon, a só mellett, nem igen látni a Balkán országaiban, pedig bősége és fogyasztása igen nagy. THALLÓCZY LAJOS helyesnek ítéli azt a vélekedésemet, hogy a törött paprikának e gyér használata is Magyarországról származott le a déli szláv népekhez. Szeged volt az a központ, ahonnan a ‚magyar bors' országhódító útjára indult. *A paprika.*

Hogy a dohány tudományos terminusa, a *Nicotiana Tabacum* LINNÉ, nem egészen érdem szerint teszi halhatatlanná Jean Nicot francia diplomata (* 1530., † 1600.) nevét, mindnyájan tudjuk. Nicot csak Franciaországba vitte a növevényt Portugáliából, hol 1560-ban látta. Európába alkalmasint a portugálok hozták, már a XVI. század. legelején. Amit a dohány keleti elterjedése révén sokáig hittek. hogy óvilági növevény, rég bebizonyított tévedés. A dohány őshazája Mexikó, Texas vagy Kalifornia. *A dohány*

Bár nem az új világ növevényvándorlásához tartozik, itt említem, hogy az sem igaz, a mit PLINIUS *(Hist. nat.* 15., 26.) és utána száz meg száz író állít, hogy t. i. a cseresnyét Lucullus hozta Kr. e. 74-ben Cerasus pontusi városból Italiába. DE CANDOLLE szerint a cseresnyefa — legalább az apró gyümölcsű — Lucullus előtt is megvolt Italiában s a nagy gourmand csak a Pontus mellett termő, valamely jó fajváltozattal lepte meg a rómaiakat. A termesztők aztán arra törekedtek, hogy az új változatot szemzés révén elszaporítsák. Ennyi része van a dologban Lucullusnak. Az sem igaz, hogy a cseresnye Cerasus városától vette nevét. A későbbi Cerasus (Kerasos, Cera-

sonte, ma Kirezün) környékén az erdőkben sok *Prunus avium* LINNÉ termett s a város lakosai a legjobb gyümölcsűeket elültették kertjeikbe. A cseresnye régi görög neve κέρασος levén, így ragadt rá a városra a Kerasos név. «Bizonyos», írja DE CANDOLLE, «hogy ha Lucullus szép foltos cseresnyét hozott haza, földijei, a kik csak az apró vad cseresnyét ismerték, bátran felkiálthattak: «olyan gyümölcs ez, a milyen nálunk nem volt». Nem is állít PLINIUS ennél többet.

Loyolai Ignác szíve. MÜLLER MIKSA is említi azt a furcsa mendemondát, mely szerint Loyolai Ignácnak, a Jézus társasága alapítójának szívén, mikor felboncolták, Isten nevét találták írva görög betűkkel: ΘΕΟΣ. Azt hiszem, e képtelenség cáfolgatására kár vesztegetni a szót. Nem is szóltam volna róla, ha a furcsaságok történetében nincs több nyoma is, hogy az emberi test szöveteiben írást találtak. JOHN EVELYN, a XVII. századbeli angol kuriózumgyüjtő említ egy nyolckilencéves német fiucskát, akinek az egyik szemében, az írisz fölött, ez volt olvasható a szeme fehérén: DEUS MEUS, a másikban pedig héber betűkkel: אלוהים Elohim. Szülei, kik pénzért mutogatták, azt mondták, hogy a gyerek így született. C. ELLIS 1699-ben látta ezt a tüneményt s ezt írja róla DR. EDW. TYSONnak: [«Láttam a fríz fiút, kinek szemében a pupillája körül szavak olvashatók. Ezt mindenki csodának tekinti, én azonban gondosabb vizsgálat után észre vettem, hogy nincs másról szó, mint hogy a gyerek írisze nem kerek, hanem csorba és a belőle kiálló rojtok mintha betűk volnának, D, J és V. forma alakok, melyekből azonban a legerősebb képzelet sem tud valamit kisütni. Én azonban majd megjártam vele, hogy fölfedeztem a csalást: mikor egy úri embert angol nyelven figyelmeztettem a dologra, valaki a csőcselék közül meg találta érteni és én örülök, hogy kereket oldhattam, mert széjjel szedtek volna.] — 1834-ben Londonban mutogattak egy fiút, kinek a szemébe *Napóleon* voit írva. «Kérdés»,

írja a *Sketches of imposture, deception, and credulity* (291. l.) «természetes dolog volt-é ez, vagy mesterséges.» *Loyolai Ignác szíve.*

Csapodi István egyetemi professzortól e dolgokra vonatkozólag a következő szíves közlést kaptam: «Az íriszt magát tetoválni lehetetlenség. Föltéve, hogy a szaruhártya részben való lefejtésével (vagy legalább olyan sebrésen ál, amilyent iridektomiakor ejtünk) hozzá jutnánk a tetováló tűvel, s föltéve, hogy az írisz mögött levő lencsét sem sértenénk, az írisz semmiféle idegen testet nem tűr, tehát festékszemcséket sem. Tetoválni csak a szem külső hártyáit lehet, a szaruhártyát és inhártyát. A szaruhártya is ép állapotában csak kivételesen tűr el egyes szemcséket, például belelőtt puskaport, de hegedéses, elfehéredett állapotában jól tetoválható és a feltűnő fehér hegedések eltüntetésére meg is tesszük. Puskapor szemeket az inhártya is jól tűr, tehát elképzelem, hogy abba is lehetne valamit beleírni, bár tetoválását eddig tudtommal nem kísérlették meg. A szavak beleírását úgy tartanám lehetségesnek. hogy vagy a szemefehérébe (inhártyájába) szurkálták bele a bötüket vagy a hegedéses — esetleg a tiszta — szemehártyájába. Laikus ember nem igen tud a szemen eligazodni, hogy melyik hártyában van az, a mit más ember szemében lát; még az orvos is tévedhet, ha nem szemorvos.»

E gyűjteményben vallásos vitáknak nincsen helye. Nem is említem hát a hosszadalmas civódást: az igaz-e, hogy Arbues Péter inquisitorsága alatt egyetlen egy kivégzés sem történt, vagy az igaz-e, hogy az ő révén sok ezer ember került máglyára. Egy dolog azonban bizonyos: hogy W. Kaulbach nálunk is ösmeretes képe a könnyen ellenőrizhető valósággal ellenkezőn ábrázolja Arbuest. E képen az inquisitor nyolcvan esztendős, világtalan, ördögarcú, vén ember, a kit roskatagságában támogatnak. Arbues Péter azonban még nem töltötte be életének negy- *Arbues Péter.*

venharmadik évét, mikor a saragossai székesegyházban 1485. szeptember 15-ére virradó éjjel leszúrták.

A jezsuiták morálja.

Machiavelli írta a XV. század elején, hogy az emberek és kivált a fejedelmek cselekedeteiben a cél a fő dolog; az eszközöket mindig tisztességeseknek ítélni és dícsérni fogja mindenki. (... «*si guarda al fine ... i mezzi saranno sempre giudicati onorevoli, e da ciascuno lodati*». *Il Principe*, Velence, 1515.; XVIII. f.) Hobbes, az angol filozófus *De Cive* könyvében (Páris, 1646.; 1., 8.) azt mondja: «... *unusquisque jus ... habet utendi omnibus mediis, et agendi omnem actionem, sine qua conservare se non potest*». [Mindenkinek joga van használni minden eszközt és végrehajtani minden cselekedetet, a mely nélkül nem tarthatja fönn magát.] Nyilván ebből csinálták ‚a cél szentesíti az eszközöket' (*‚finis sanctificat media'*) híres mondást, melyet aztán a jezsuitákra fogtak.

[Hermann Busenbaum német jezsuita atya», mondja Büchmann-Robert-tornow (*Geflügelte Worte*, Berlin, 1895.'; 18-ik kiadás, 380. l.) «ezt írja 1650-ben megjelent *Medulla theologiae moralis* könyvében: «*cum finis est licitus etiam media sunt licita*», (ha a cél megengedett, akkor megengedettek az eszközök is) és: «*cui licitus est finis, etiam licent media*» (a kinek a cél meg van engedve, annak meg vannak engedve az eszközök is). Az első passzusnál azonban határozottan kizárja a galád eszközöket, a másodiknál pedig csak a jóravalókat ajálja a cél elérésére. Szavait kikapták az összefüggő textusból és úgy magyarázták, mint ha Busenbaum azt mondta volna, hogy jó célok elérésére szabad rossz eszközöket is használni, mert a rossz eszközöket szentesíti a jó cél. Úgy látszik, Pascal bocsátotta világgá ezt a dolgot, mert a *Provinciales*ban (1656., 7-ik levél) ezt adja egy jezsuita szájába: «*nous corrigeons le vice du moyen par la pureté du fin*», mi az eszköz bűnös voltát a cél tisztaságával korrigáljuk.] (V. ö. *Szájrul szájra*, 300. l.)

A jezsuiták morálja.

Közhiedelem, hogy a jezsuiták egy millió forint jutalmat tettek az angol bankba, annak számára, a ki előmutat olyan jezsuita írta könyvet, melyben a «cél szentesíti az eszközöket» ugyanezekkel a szavakkal vagy hasonló értelműekkel ki van fejezve. Ez mendemonda. Az igazság csak az, hogy Roh jezsuita atya 1852 őszén, a frankfurti misszió befejezésekor, ezer rénes forintot tűzött ki annak, a ki a heidelbergi vagy bonni jogi kar előtt felmutatja azt a könyvet. E nyilatkozatát többször ismételte. Az ezer rénes forintra csak MAURER protestáns lelkipásztor pályázott 1868-ban egy *Új jezsuita-tükör* című füzettel, BUSENBAUM fönt említett két tételét idézve, és a heidelbergi jogi fakultás előtt követelte is a díjat; de aztán csakhamar lemondott róla. És a pályázat mindmáig meddő. (V. ö. a németből fordított *Történelmi hazugságok* könyvvel, Budapest, Szent-István-társulat, 1890.; 650. l.)

VII.

A FRANCIÁK.

Buridan szamara.

A világ két híres szamarat ösmer: a bibliai Bálám szamarát meg a középkori Buridan szamarát. A Bálám szamara (Mózes, 4, 22, 28—29.) egyszerüen, de józanul gondolkodó fő volt, az állatvédelemnek kétség nélkül első szószólója, mert mikor a gazdája megverte, így beszélt: « . . . szoktam volt-e valaha ekképpen cselekedni te veled?» A Buridan szamara már skolasztikus filozófus, logikája csupa csűrés-csavarás, eszmélkedésében nincs egy csöpp életrevalóság. Mert ez a szamár, ha két egészen egyforma szénanyaláb közzé állítják, élete fogytáig nem tudja magát eltökélni, melyikbe harapjon elébb; ha pedig egyenlőképen gyötri az éhség meg a szomjúság és előtte a zab meg a víz, csak tünődik, de nem bír választani és étlen-szomjan döglik meg.

Buridan János francia nominalista, ki állítólag e híres példával akarta igazolni, hogy szabad választás nincsen, 1327-ben a párizsi egyetem rektora volt és 1358 után halt meg. Regényes históriákat is beszélnek róla; például, hogy a parázna burgundiai Margit kedvese volt, aztán ő is arra a sorsra jutott, mint a királyné minden [!] szeretője: zsákba varrva a Szajnába dobták.[1])

[1]) François Villon († 1484.) a *Mais où sont les neiges d'antan* balladájának második szakában említi:

Semblablement, où est la royne
Qui commanda que Buridan
Fust jetté en ung sac en Seine?

Burgundiai Margitot férje, X. Lajos fojtatta meg 1315-ben.

sikerült a zsákot felhasítania és partra úsznia. Mondják azt is, hogy a filozófus szerelméért navarrai Johanna is vetélkedett; a bölcs azonban nem tudott választani a két szép asszony között és őreá magára alkalmazták elsőben a tünődő szamár példázatát. *Buridan szamara.*

Ez a példázat, vagy legalább az az állítás, hogy az éhes-szomjas ember tünődik, ha egyenlő messze van tőle az étel és ital, sokkal régibb Buridannál. Említi már ARISTOTELLES (*az Égről*, 2,13), aquinoi SZENT TAMÁS (*Summa theologiae*, pars I. secundae, qu. XIII., art. 6.) és DANTE a *Paradiso* negyedik énekének kezdő soraiban:

Intra due cibi, distanti e moventi
D'un modo, prima si morria di fame
Che liber uomo l'un recasse a' denti.
Sì si starebbe un agno intra due brame
Di fieri lupi, egualmente temendo;
Sì si starebbe un cane intra due dame.[2])

A perdöntő párbajt vívó kutya: Aubry de Mont-Didier lovag ebe, nyilván PLUTARCHOS egyik anekdotájából keletkezett középkori mendemonda. A görög író szerint Pyrrhus egyszer országában járva, egy kutyát látott, mely már három nap óta étlen-szomjan őrizte meggyilkolt urának tetemét. A király megparancsolta, hogy a halottat temessék el, a kutyát pedig magával vitte és udvarbelieinek meghagyta, hogy jól viseljék gondját. Egynehány nap múlva Pyrrhus szemlét tartott katonáin. Trónján ült, lábánál a kutya. Az állat mozdulatlanul nézte a vitézek elvonulását, de mikor gazdájának gyilkosai jöttek, nagy csaholással rájuk rohant, minduntalan visszanézve a királyra. Nemcsak Pyrrhus, de az összes *Aubry kutyája.*

[2]) [A szabadakaratú ember elébb halna éhen, semhogy két egyenlő messze és egyenlőképen kivánatos étek közül valamelyikhez nyúlna. Épp így állana a bárány két dühös éh farkas között, egyformán félvén mind a kettőtől; így az eb két szarvasünő közt.]

Aubry kutyája.

jelenlevők megértették, mi történik; a gyanus embereket elfogták és minthogy más bizonyítékok is akadtak, elítélték.

A középkori anekdotát elsőben ALBERICUS trois-fontainesi francia cisztercita említi 1241-ig terjedő krónikájában. Szerinte az egész dolog gall hegedősök költeménye. Aubry lovag Nagy Károly elvált feleségét, lombardiai Szibilt védelmezte, azért ölte ő meg az áruló Macaire. A kutya és a gyilkos perdöntő párbaja aztán Nagy Károly előtt folyt le, Párizsban. VULSON DE LA COLOMBIÈRE *Le vray théâtre d'honneur et de chevalerie* könyvében (1648.) már a XIV. századba helyezi át a történetet, nyilván összetévesztve V. Károly francia királyt Nagy Károlylyal s ezt a kis novellát kerekíti ki:

V. Károlynak volt egy Macaire nevű udvari embere, aki gyűlölködött Aubry de Mont-Didier lovagra, a mért ezt a fejedelem nála jobban tüntette ki kegyelmével. Egy nap a bondyi erdőn megleste a lovagot, ki vizslájával egymaga vadászott a sűrűben. Megölte, elföldelte, aztán jó képpel visszatért az udvarhoz, mintha semmi sem történt volna. A kutya nem mozdult ura sírjától, míg végre az éhség be nem űzte Párizsba. Kenyeret kért gazdája barátaitól, s mikor jól lakott, ismét kiment az erdőbe, a sírhoz. Ez a dolog végre szemébe tűnt az embereknek. Gyanut keltett az is, hogy a vizsla mindig fájdalmasan vonít, mintha el akarná árulni gazdája eltünésének titkát. Végre kimentek a kutyával az erdőre, megtalálták a szerencsétlen Aubry lovagot és tisztesen eltemették. A gyilkosról azonban még senki sem tudott. A kutyának Aubry atyjafiai fogták pártját. Egyszer az állat az udvarbeli urak között meglátta a gyilkost. Legott rárohant, torkon ragadta, meg akarta fojtani. A kutyát megverték, elkergették; de a hű állat azután is csak mindig kerülgette Macairet és agyarkodott rá. A dolog a királynak is a fülébe jutott és látni akarta, hogyan viselkedik a kutya. A gyanusított lovagot elrejttette számos udvarbeli

között. A kutya legott fölismerte Macairet és mintha tudná, hogy a király előtt van, még a szokottnál is dühösebben rohant rá és keserves vonításával bosszút, igazságot követelt. A király, minthogy más gyanuokok is merültek föl, végre perdöntő párbajt rendelt el az ember és a kutya között. Az ordália az egész udvar jelenlétében történt meg. A lovagnak fegyverül egy nagy, nehéz fütyköst adtak; a kutya számára pedig egy feneketlen hordórul gondoskodtak, hogy legyen hova meghúzódnia, ha szükséges. A kutya mihelyt eleresztették, rárohant ellenségére, mintha tudná, hogy a támadás joga a vádlót illeti meg. A lovag fütyköse oly nehéz volt, hogy egy csapásra is agyon lehetett volna vele ütni az állatot; ezért a vizsla folyton csak Macaire körül szaladozott, de aztán egyszerre hirtelen torkon ragadta a gyilkost és a földre terítette. Macaire kegyelemért rimánkodott és igérte, hogy mindent megvall, csak kergessék le róla azt a kutyát. A bűnös a bírák előtt aztán elmondta, hogyan ölte meg Aubry lovagot az erdőn, s hogy a gyilkosság egyetlen tanúja a kutya volt. A perdöntő párbaj 1371. október 3-án történt, a Notre-Dame szigetében. *Aubry kutyája.*

Montargis várában volt egy kandalló, melyet V. Károly restauráltatott, s melynek diszítménye kutyával viaskodó embert ábrázolt. FOURNIER szerint a franciák e szobormű révén hívják Aubry vizsláját montargisi kutyának.

E század tízes éveiben valami francia melodrámává dolgozta föl e tárgyat s a darab főszerepét egy remekül betanított kutya játszotta. Miután Párizs eléggé kisírta magát az érzékeny színművön, a négylábú művésszel Németországot utazta körül egy vállalkozó. A kutyaszínész 1816-ban a berlini királyi színpadon lépett föl. Károly Ágost weimari nagyherceg, szenvedélyes kutyakedvelő létére, szintén látni akarta udvari színházában az ugató tragikust; Goethe, az intendáns azonban ellene

szegűlt ez ízléstelenségnek. A darabot a nagyherceg kívánságára mindazáltal titkon betanulták. Goethe a próba napján, 1817. március 20-án elutazott Weimarból, s mikor a darab április 12-én színre került, lemondott az intendánsságról.

Az orléansi szűz

Jeanne Darcnak a porosz háború óta megint nagy a becsülete a franciáknál. Elzász-Lotharingia elvesztéséig minden felvilágosodott ember csak mosolygott az «együgyű legendán» és VOLTAIRE *Pucelle*je «kedves kópéság» volt. Most, hogy a *bonne Lorraine* (mint VILLON nevezi) ismét nemzeti hősnő lett, a historikusok vállvetve bizonyítgatják, hogy az orléansi szűzről igaz minden szép, minden jó; a VOLTAIRE *Pucelle*je pedig «förtelmes ocsmányság.» Ritka bátorságú ember tehát LESIGNE, ki 1889-ben egy *La fin d'une légende. Vie de Jeanne d'Arc* című könyvet adott ki, melyben, sok minden rettentőség között, még azt is állítja, hogy az orléansi szűzet bizony nem égették meg az angolok Rouenban, hanem mint sok gyermekkel megáldott családanya halt meg. LESIGNET épp úgy nem méltatták kritikára, mint azt a furcsa történetírót PÉRÉST, aki *Napoléon apocryphe* című könyvében azt bizonyítgatta, hogy Napóleon soha sem élt a világon. (Ezzel a váddal különben Jeanne Darcot is illeték kevésbbé népszerű korában; azt állították róla, hogy a XV. században keletkezett mese.) LESIGNE jóhiszeműsége azonban kétségtelen; csak az a baj esett meg szegénynyel, hogy összetévesztette az igazi orléansi szűzet az ál Jeanne Darckal, ki 1436-ban a hősnő kivégzése után öt évvel bukkant föl s azt állítva, hogy sikerült megszöknie az angol fogságból, vagy négy évig bolondította a világot. Mikor imposztorsága kiderült, 1440-ben a párizsi parlament megseprűzésre és kipellengérezésre ítélte. Aztán eleresztették. Később Metzben férjhez ment Armoises grófhoz. Ennyit tudni róla. — Az igazi Jeanne Darcról, mióta az orvostudomány megismertette velünk az autoszuggesztió

jelenségeit, leghelyesebb úgy vélekednünk, mint a történet többi csodalátóiról és a minden képtelenséget magukra vállaló boszorkányokról: hisztériás létére szentűl hitt abban, amit mondott és meg volt győződve isteni küldetése felől. Így érthető ez a szép, de szomorú alak.

A chilloni fogoly.

Lord Byron fönséges költeménye, *A chilloni fogoly* (1816.) nem történeti valóság ihletéből termett. Az kétségtelen, hogy François de Bonivard, a genfi polgárok szabadságának védője (* 1493., † 1571.) a chilloni várban raboskodott 1530-tól 1536-ig. III. Károly szavójai herceg záratta el. Az első két évben fönt, egy toronyszobában őrizték; de aztán a herceg parancsára levitték a genfi tó színe alatt levő sötét börtönbe, mely szörnyűbb a hirhedett velencei kúttömlöcöknél *(pozzi)*. E zugoly kőpadján ma is látni a fogoly lába nyomait. «*J'avois,*» írja maga Bonivard, «*si bon loisir de me pourmener, que je empreignis un chemin en la roche qui étoit le pavement de léans, comme si on l'eût fait avec un martel.*» [Úgy ráértem a sétálásra, hogy a börtön sziklapádimentomába olyan útat koptattam, mintha csak pörölylyel verték volna bele.] A turistáknak mutogatják a vasgyűrűket is, melyekhez Bonivard és öccsei láncolva voltak. Csakhogy a Bonivard öccsei a Byron képzelmében született alakok. Nem igaz, hogy Bonivard atyja és két testvére a kínpadon halt; nem igaz, hogy másik két öccse együtt raboskodott vele s ott senyvedt el a vízalatti tömlöcben. Bonivard egyedül volt ott négy évig és 1536. március 25-én szabadult ki, mikor Chillon várát az egyesült genfiek és berniek ostrommal vették meg. Furcsa olvasni a história prózai betűjét, mely szerint ez a nemes, szomorú fogoly, ki «börtönét sóhajtva hagyta el» kiszabadúlása után az új köztársaságtól egy kis évi díjat kapott, de minduntalan baja volt a hatóságokkal, — olyan korhely életet élt. Egyszer a genfi tanács elé is idézték feslettsége miatt és arra ítélték, hogy hetenkint kétszer köteles el-

menni — a templomba. Egyébiránt protestáns lett és négyszer házasodott. Kortörténeti becsű krónikájának, a historikusok szerint, az a hibája, hogy gyakran igen dévaj. Szóval Bonivard nem volt az az ember, a kinek BYRON rajzolta.

Rabelais. A Rabelaisról (* 1495., † 1553.) szóló sok jó anekdota között alig van hiteles. Mindnyájan tudjuk például azt a kis történetet, mely a *quart d'heure de Rabelais* francia szálló ige eredete. Rabelais Lyonban nem tudja megfizetni fogadóbeli adósságát; hogy a bajból kimenekülljön, nagy titkon elárulja, hogy ő a királyt és családját megétetni hathatós mérget hozott Olaszországból. Természetesen legott nyakon csípik és Párizsba szállítják I. Ferenc elé, a ki nagyot nevet a dolgon és vacsorára hívja meg Rabelaist, az elképedt lyoniakat pedig kegyesen elbocsátja. Ezt az anekdotát elsőben VOLTAIRE hazudtolta meg; az akkori időben nem igen járta volna az ilyes tréfa. Ez a cáfolat azonban nem gátolja a franciákat, hogy mindig *quart d'heure de Rabelais*t ne emlegessenek, valahányszor a fizetés órája üt. A jó meudoni plébánosnak még a halálos ágyá körül is dévaj szálló igék raja röpköd. Az utolsó kenet után azt mondta: «*On m'a graissé les bottes pour un grand voyage*» [nagy útra hájazták meg a csizmámat], Châtillon kardinálisnak azt üzente: «*Je m'en vais chercher un grand peut-être*» [elmegyek megkeresni egy nagy talánt], utolsó szava meg ez volt: «*Tirez le rideau; la farce est jouée*» [le a kárpittal; vége a komédiának]. Ezek mind csak olyan költeményes bohóságok, mint az, hogy Rabelais halálos ágyán dominót adatott magára, mert írva vagyon: «*Beati, qui moriuntur in Domino*». Híres testamentoma: «Nincs semmim, csak sok adósságom, a többit a szegényekre hagyom» ERASMUS egy 1527-iki leveléből való tréfa.

IV. Henrik. IV. Henrik anekdoták és szálló igék dolgában talán a leggazdagabb fejedelem, a kit valaha a történet ismert.

Rajta, az igazán elmés emberen, ugyan beteljesedik az evangyéliomi igazság: a kinek vagyon, annak adatik. Nemcsak saját nemzete tette őt meg régesrégi vándoranekdoták hősének, de még a külföld is ajándékozott neki jó vicceket. Ilyen a híres *toujours perdrix*, melyről a franciák nem is tudnak. Ez anekdota szerint az udvari gyóntató a királynak szemére hányta csapodárságát. IV. Henrik nem szólt semmit, de megparancsolta az étekfogóknak, hogy a pap elé ezentúl mindig csak fogolypecsenyét tálaljanak. A pap végre beleunt az egyformaságba és panaszosan kiáltott föl: «*Toujours perdrix!*» Mire a *roi vert galant* azt mondta: «*Toujours reine!*» BÜCHMANN-ROBERT-TORNOW *(Geflügelte Worte,* 18. kiadás, 411. l.) egy spanyol adagiumot idéz (*«cansa de comer perdices»*, betelik az ember a fogolyevéssel), én pedig azt hiszem, a régi deák *crambe repetita mors est* mondásból is támadhatott ez anekdota ötlete. A *toujours perdrix* szálló igével, a mennyire én tudom, csak a németek, olaszok, angolok és magyarok élnek. *IV. Henrik.*

Az elmés király három ókori anekdota hősévé is lett. Az egyik: mikor Sully kihallgatásra megy hozzá, de a király kiüzen, hogy fekszik, mert láza van. Sully vár és nemsokára egy zöldruhás, elfátyolozott nő suhan ki a felség szobájából. Csakhamar kijő a király is: «Mit akar itt, Sully? Hiszen üzentem, hogy lázam van». — «Igenis, de úgy látszik, már elhagyta felségedet; az imént láttam erre menni: talpig zöldben volt.» Ez a bohóság PLUTARCHOS egy kis történetének *(Demetrius,* 19.) mása. A második anekdota: Baudesson, a saint-dizieri polgármester, annyira hasonlított a királyhoz, hogy mikor egyszer kihallgatásra ment, a palota előtt álló katona Henriknek nézte és fegyverbe szólította az őrséget. «Mi a manó!» szólt a király, kidugva fejét az ablakon, «hát ketten vagyunk felséges urak?» — «*Eh, compère*», kérdezte aztán Baudessontól, «*votre mère est-elle donc allée dans le*

IV. Henrik. *Béarn?*» (A király szülőföldje.) — «*Non, Sire, c'est mon père qui y demeura.*» — «*Ventre-saint-gris, je suis payé!*» E tréfa szakasztott mását Augusztus császárról beszéli MACROBIUS (*Saturnalia*, 2, 4). — A harmadik anekdota: a spanyol követ egyszer épp akkor lépett a király szobájába, mikor Henrik négykézláb ügetve, a trónörököst lovagoltatta hátán. A követ láttára a király megállt: «Vannak önnek gyermekei?» — «Vannak, felséges uram», felelt a spanyol. «Akkor megengedi, hogy befejezhessük a lovaglást.» Ezt a kedves kis történetet PLUTARCHOS mondja el Agesilaos spártai királyról (25. f.), azzal az eltéréssel, hogy a király és fiai vesszőparipákon nyargalnak.

IV. Henrik híres szálló igéi közül egynehánynak nem kegyelmez az újabb vizsgálat. Bizonyos, hogy a «*Paris vaut bien une messe*» (Párizs fölér egy misével) a király halála után évekkel keletkezett. Nem egészen helyes idézet a «*Pends-toi, brave Crillon, nous avons vaincu à Arques et tu n'y était pas . . . Adieu, brave Crillon, je vous aime à tort et à travers*». Ez a híres levél először is nem az arquesi győzelem után (1589.) kelt, hanem az amiensi táborban (1597.), sokkal hosszabb a másiknál s így kezdődik: «*Brave Gryllon* [így] *pandes vous de navoyr esté ycy pres de moy lundy dernyer* sat. A híres *Pends-toi* változat VOLTAIRETŐL ered. IV. Henrik kívánsága, mely szerint az ő országában minden paraszt tyúkot tehessen a fazékba vasárnap, hitelesnek látszik, bár nem tudják, mikor és hol mondta: «*Je veux que chaque laboureur de mon royaume puisse mettre la poule au pot le dimanche*».

Richelieu. Richelieu híres szálló igéje: «*Qu'on me donne six lignes écrites de la main du plus honnête homme, j'y trouverai de quoi le faire pendre*» [adjátok ide a legbecsületesebb ember hat sornyi keze írását és én találok benne olyasmit, a miért föl lehet azt az embert akasztani],

FOURNIER szerint (id. m. 255. l.) nem egyezik meg ama nagy politikus énjével. Ha valaki mondott ilyesmit az időben, alkalmasint Laubardemont vagy még inkább Laffémas mondhatta.

FOURNIER (id. m. 261. l.) nem hisz annak az ismeretes anekdotának sem, mely szerint a haldokló XIII. Lajos megkérdezte a kis trónörököstől, kit akkor kereszteltek meg: «Hogy hívnak, fiam?» mire a gyermek azt felelte: «XIV. Lajosnak», a király pedig azt mondta rá: «Nem még, fiam, nem még». Az egykorú hiteles kútfők erről hallgatnak. *XIV. Lajos.*

Az iskolában még csaknem mindnyájan úgy tanultuk, hogy XIV. Lajos tizenhétéves korában egy szép nap, vadászatról jövet, azon vörös kabátosan és lovaglókorbácscsal, a parlament elé toppant és azt mondta: «*L'État c'est moi*». Ez volt beköszöntője a parlamentben s ezzel fejezte ki, hogy a jövendőben az övé minden hatalom. E sokat vitatott dologban *egy* kétségtelenül nem igaz; az t. i., hogy XIV. Lajos 1655-ben jelent meg először a parlament előtt. Már hétéves korában, mint zubbonyos fiút is elvitték a parlamentbe s a következő beszédet mondotta: «Uraim, eljöttem parlamentembe, az ügyeim végett. Kancellárom elő fogja adni kívánságaimat». Erre a kancellár letérdelt az anyja mellett ülő kis király elé s úgy tett, mintha utasításokat kérne tőle. A híres szálló ige történetének vizsgálata már nehezebb. Az bizonyos, hogy Mazarin, mikor a parlament rosszalta az 1655-iki háború végett kivetett adókat, a fiatal királyt elküldte a parlamentbe, hogy tiltsa meg az uralkodói rendeletek ellen való zúgolódást. XIV. Lajos csakugyan vadászruhában és csizmásan lépett a parlament elé; a korbácsot azonban, úgy látszik, csak VOLTAIRE festette bele az érdekes képbe. *Egy párisi polgár* egykorú naplója szerint (közli CHÉRUEL, utána ROZAN, *Petites ignorances*, Páris, 1888.; 199. l.) a jelenet így folyt le: [«Ő felsége arcán, mihelyt belépett,

XIV. Lajos. látszott, milyen bosszúság van a szívében. Mindenki tudja, szólt a szokottnál kevésbbé szelíd és kevésbbé kedves hangon, mily zavarokat idéztek elő államomban *(dans mon État)* az önök gyűlései és mily veszedelmes hatásuk van. Hallom, hogy önök e gyűlésezéseket folytatni akarják, az alatt az ürügy alatt, hogy tanácskozni akarnak olyan rendeleteken, a melyeket az én jelenlétemben már olvastak és kihirdettek. Egyenesen azért jöttem ide, hogy megtiltsam önöknek (a tagokra mutat) e dolgok folytatását, valamint önnek is megtiltom elnök úr (rá mutat), hogy bármi címen is megengedje vagy tűrje a tárgyalások folytatását. Ő felsége ezután hirtelen fölkelt s mielőtt bárki egy szót szólt volna, visszatért a Louvreba, onnan pedig a vincennesi erdőbe, honnan reggel elindult s hol a kardinális várta őt.»] Lehet, hogy a «*dans mon État*» kifejezésből lett idővel a «*l'État ç'est moi*». Mert, mint FOURNIER (id. m. 265. l.) igen meggyőzően fejtegeti, bizonyos, hogy ezt a leckét Mazarin sugalta a fiatal királyba. Az óvatos diplomata semmi szín alatt nem mondat Lajossal ilyen veszedelmes dolgot, az engedelmes tanítvány pedig aligha meri megkockáztatni a maga emberségéből. DULAURE szerint *(Histoire de Paris,* 1853.; 387. l.) XIV. Lajos egy bírót szakított félbe ama híres mondással, mikor «a királyt és az államot emlegette. Angol írók néha Erzsébet brit királynőnek (trónra lépett 1558.) tulajdonítják e híres igét.

Pascal. Pascalról (* 1623., † 1662.) BOILEAU abbé azt írja, hogy mindig egy mélységet látott maga mellett, balkézt, mióta a neuillyi hídon majd a vízbe fordították kocsiját, a megbokrosodott lovak. Hiába mondták neki, hogy az a mélység csak kába képzet, hiába ismerte el maga is: egy negyed óra múlva már ismét rettegett az örvénytől és székre támaszkodott, hogy bele ne essék. A XVIII. század filozófusai az abbé e följegyzéséből azt következtették, hogy a nagy gondolkodó elméje életének utólsó éveiben

meggyöngűlt. SAINTE-BEUVE nem hisz ebben a franciák között szálló ige gyanánt is járatos *abîme de Pascal*ban; furcsálja, hogy a halhatatlan maga nem említi s hogy csakis az egyetlen egy BOILEAU abbé tud róla. A Pascal kabátjába varrt imádság-amulet azonban históriai valóság és akármilyen szépnek és mélynek is ítélik némelyek, zavaros, deákkal kevert stilusa nem vall rendes lélekállapotra; a kabátba varrás pedig bizony nem egyéb babonánál. *Pascal*

Megemlítem még azt az anekdotát, melyet Genlisné után Michelet hozott forgalomba; hogy mikor az alkimiával bíbelődő orléansi hercegnek csontvázra volt szüksége, Pascal tetemét ásatták ki. Ez nem igaz.

A trappista-szerzet fészkét, a *Notre-Dame de la Trappe* apátságot Normandia határán, Mortagne közelében, 1122-ben alapította Raoul, Perche grófja, hajótörésből való megszabadulásának emlékére. Eleinte clairvauxi szent Bernát szerzetesei laktak benne. A fegyelem azonban századokon át meglazult. A híres Rancé abbé 1664-ben visszatérítette a szerzetet régi alkotmányához, sőt még keményebbé tette a fegyelmet. A trappistáknál súlyosabb fogadalmakat nem ismer semmi szerzet. A rend tagjainak ruhája durva szőr hara, fehérnemű nélkül. Fekvőhelyök szalmazsák. Táplálékuk kenyér és vízben főtt vetemény; asztalukra nem hogy hús, de még vaj és olaj sem kerül soha. (Mendemonda hát, hogy húsvét vasárnapján legalább vajból formált bárányban van részök.) Napjaik imádságban és nehéz testi munkában telnek el. Egyik fogadalmuk az örökös hallgatás. CHATEAUBRIAND révén világgá terjedt az a hit, hogy a trappistáknak csak ezt a két szót szabad kimondaniok: *memento mori* és ez köszöntésök is. Ez épp oly regényes cifraság, mint az a mendemonda, hogy koporsóban hálnak és minden nap ásnak egynehány ásónyomnyit saját sírjukon. Ilyesmiket beszéltek a szintén hallgató camalduli szerzetről is, melyet *A trappisták.*

népünk ‚néma barátok' néven ismert, valamint a kartauziakról. Holott mindebből nem igaz egy szó sem.

A vasálarcos. Ki volt a rejtelmes *vasálarcos* fogoly, akit XIV. Lajos előbb Pignerolban, majd a Sainte-Marguerite szigeteken és 1698-tól 1703-ig, haláláig, Marchiali név alatt, a Bastilleban tartatott? Ezt a meddő kérdést másfél század óta a kuriózumkutatók seregestül bolygatják. Nem e könyvecskének egynéhány lapja, de egy egész ilyen kötet se volna elegendő e kérdés aprólékosabb ismertetésére. Én csak a legbohóbb furcsaságokat említem; de áldozok egy kis helyet a vasálarcosra vonatkozó mendemondák históriai fejlődésének is. 1688-ban SAINT-MARS, a Sainte-Marguerite szigetek kormányzója, ezt írta egy levélben: «Az egész vidék azt beszéli, hogy foglyom Beaufort [IV. Henrik törvénytelen fiának fia] vagy Cromwell fia.» 1745: a vasálarcos, egy VOLTAIRENek tulajdonított könyv szerint, Vermandois gróf volt, XIV. Lajos és Lavallière hercegnő második fia, akit azért zártak el, mert a trónörököst pofon ütötte. 1764: ismét Beaufort kisért az irodalomban. 1768: a vasálarcos Monmouth herceg volt. 1770: Mme CAMPAN szerint a rejtelmes fogoly Matthioli olasz gróf, a mantovai herceg minisztere, ki XIV. Lajos ellen akarta indítani az összes olasz fejedelmeket, mig végre Louvois elraboltatta őt Turinból és először Pignerol várában, aztán a Sainte-Marguerite szigeteken s végül a Bastilleban őriztette titkon. (Ma ezt a verziót tartják legvalóbbszínűnek; DUTENS is kardoskodott mellette 1789-ben.) 1771: a kutatók azt sütik ki, hogy a vasálarcos osztrák Anna fattyúgyermeke volt. 1773: Buckingham és osztrák Anna fia. 1789: Fouquet, XIV. Lajos tárnokmestere, vagy Mazarin és osztrák Anna fia. 1790: RICHELIEU tábornagy emlékiratai szerint: XIV. Lajos ikertestvére. Ugyanez évben: Avedik örmény pátriárka. 1795: a vasálarcos valami jelentéktelen fogoly volt. 1816: Harmoises lovag, ki a király élete ellen 1673-ban összeesküvést forralt.

1892: Bazaries százados XIV. Lajos és Louvois titkos- *A vasálarcos.*
jegyű irataiból kibetűzi, hogy a vasálarcos de Bulonde tábornok volt, kit az 1691-iki piemonti hadjáratban árulással gyanusítottak.

E lajstromnak az a legfőbb hibája, hogy nincsen benne egyetlen néven nevezett ember sem, akiről ne lehetne bebizonyítani, hogy nem 1703-ban és nem a Bastilleban halt meg.

Reánk nézve azonban érdekes, hogy a vasálarcos hírébe keveredett Avedik örmény pátriárkát némelyek magyarországi születésünek mondják. Avedik schizmatikus örmény pátriárka volt 1701. óta, és mint állítják, annyira üldözte a törökországi katholikusokat, hogy végre Ferriol francia követ számkivettette őt a szultánnal. Mikor Khiosz szigetére akarták vinni, a jezsuiták útközben elrabolták [!] és Messinába szállították, ahol még 1707-ben is élt a tömlöc fenekén. Konstantinápolyban és a velencei San Lazzaro szigeten nem egyszer hallottam örmény papoktól, hogy ez a híres Avedik armenopolisi (szamosujvári) születés volt. Nem igen hihetem a dolgot, mert az örménység csak 1668. táján költözött be hozzánk, élén Verzár püspökkel. Tudós magyar örményeink, kik oly derekasan dolgoznak hazai történetök körül, könnyen kideríthetik e kérdést.

A vasálarcost illető találgatások között furcsaságában nem utolsó az, amely szerint ez a rejtelmes fogoly — nő volt. Egy provencei nemes ember Voltairehoz írott levelében emlegeti, hogy egy cannesi úrnő, madame Cassis, Párizsban engedelmet kapott Saint-Marstól, a Bastille kormányzójától, hogy a vasálarcost meglátogassa. Madame Cassis szerint a fogoly keze simabőrű, gyenge női kéz volt. A provencei nemes különben azt is írja, hogy az ő idejében a nép valami hercegnőnek tartotta a titkos rabot. (V. ö. *Intermédiaire,* XXXII. k. 439. l.)

De mégis legremekebb az a mendemonda, mely szerint a vasálarcos I. Napóleon őse volt. Ezt a bohó-

A vasálarcos.

ságot a *Mémorial de Sainte-Hélène* is említi. A császár 1816. julius 12-én beszélgetett e dologról környezetével. Sorra vették, mit mond Voltaire, Dutens, Richelieu; és a társaság egy tagja elanekdotázta, hogy őelőtte egykor komolyan bizonyítgatták, hogy Napóleon IV. Henrik XIII. Lajos és XIV. Lajos ivadéka, mert őse a vasálarcos volt. Akkor aztán apróra összeszedték az egész mesét. A Sainte-Marguerite-szigetek kormányzója, vagyis a vasálarcos őrizője, bizonyos de Bonpart volt. A fogoly beleszeretett a kormányzó leányába. Bonpart ezt a bajt bejelentette az udvarnak, ahol azt mondták: nem kell búsulni, ám keressen az a boldogtalan vigasztalást a szerelem gyönyörűségeiben. A kormányzó erre összeházasította leányát a fogollyal. A társaság egy tagja erősen bizonykodva állította, hogy a házasságlevél még mindig megvan Marseille valamelyik plébániáján. A szomorú hitvestársak gyermekeit suttyomban Corsica szigetére szállították, ahol aztán nevök Bonaparte, Buonaparte formát öltött.

Még csak azt említem, hogy a híres ‚vas álarc' voltaképpen fekete bársony volt s a rejtelmes fogoly csak akkor viselte, mikor a falakon sétált s a többi rab is láthatta őt. A középkorban állítólag kínzó eszközül használtak bizonyos vas álarcokat. Ezt a borzadalmas dolgot használta DE MOUHY (Charles de Fieux) múltszázadbeli szenzációs regénygyártó a Bastille ismeretlen foglyáról szóló fércelményének címéül: *Le masque de fer* (Párizs, 1748; 3 kötet). Tőle ered ez a kifejezés. Előtte nem hívták így a rejtelmes foglyot.

Ninon de Lenclos

Ninon de Lenclos sem volt olyan örökké ifjú, aminőnek hisszük. VOLTAIRE, ki gyakran látta őt életének utolsó éveiben, azt írja róla: «Olyan száraz volt, mint egy múmia.» A szerelem nagy művésznője hát aligha bírta azt az örök ifjúságot adó varázsital titkát. De azért elmés marad az anekdota, mely szerint Ninon szobaleánya egyszer titkon egy egész üveggel ivott meg ebből a cso-

dálatos nedűből és legott — csecsemő lett belőle, mert a a bűvös szert csak cseppenkint volt szabad használni. Az sem igaz tehát, hogy Ninon de Lenclos nyolcvan éves korában légyottot adott de Gédoin abbénak. VOLTAIRE, ki többször fordúlt meg az öreg hölgynél az abbéval, ezt mondja: «Gédoinnak esze ágában sem volt, hogy vágyódjék e ráncos vénség után, akinek csontjaira már csak feketébe játszó sárgás bőr tapadt.» Az ellenben igaz, hogy Ninon hatvanadik születése napján, szánt-szándékkal választva ez évfordulóját, légyottot adott de Châteauneuf abbénak. Akkor még igen jól konzervált hölgy volt s mikor csodálták hosszú fiatalságát, elnevette magát: «Azért nem öregszem, mert nem szeretem se a kártyát, se a bort, se az asszonyokat.» La Rochefoucault herceg azonban már nem sokára ezt a csipősséget mondta neki: «Az asszonyok pokla a vénség.» Meglehetősen kétséges: igaz-e az a tragikus történet, melyet sok francia iró Ninon derűs életébe sző. A nagy *femme galante*nak két fia volt Villarceautól. A fiúk nem ismerték anyjokat; apjok neveltette őket. Az idősebbik fiút, ki már legénysorban járt, Ninon egyszer bemutattatta magának — csupa kiváncsiságból. A semmit sem sejtő fiatalember menten beleszeretett a szép asszonyba. Egy este egy faubourg Saint-Antoinebeli fogadóban vacsoráltak ketten s ekkor az ifjú a kert fái alatt szerelmet vallott Ninonnak. A hölgy megrémült és elárulta a fiú előtt a titkot. Erre a fiatalember visszavezette Ninont a terembe, azután kisietett az istállóba, hol lova állott, pisztolyt ragadt elő a nyeregtáskából és agyon lőtte magát. Ez a szomorú anekdota kelleténél regényesebb. — Még csak azt említem, hogy a Ninon de Lenclos neve alatt megjelent naplók és levelek mind koholmányok. *Ninon de Lenclos.*

1745 május 11-én volt Fontenoy mellett a franciák és az egyesült osztrák, angol, holland és hannoverai seregek csatája. A tűz már öt óra hosszáig tartott, mikor *A fontenoyi csata.*

A fontenoyi csata. Cumberland herceg gyalogságának egy sűrű oszlopa áttörtetett egy vízmosáson és szembe került a francia gárdával. A francia és angol tisztek kalaplevéve üdvözölték egymást, lord Charles Hay pedig kilépve a hadsorból, így kiáltott: «Francia gárdista urak, tessék lőni!» Mire a gárda vezére, Auteroche gróf, így felelt: «Nem, tisztelt angol urak, mi nem szoktunk először lőni, csak kezdjék!» Mire az angolok irtózatos sortűzzel söprötték el a franciák első sorait. — Ez a hires «*Messieurs les gardes françaises, tirez!*» — «*Après vous, messieurs les Anglais; nous ne tirons jamais les premiers!*» Broglie hercegben *(Études diplomatiques, Revue des Deux Mondes 1887.)* méltán támaszt kétségeket. «Mikor a vér patakokban omlik és két nagy birodalom sorsa forog kockán, aligha van ideje az udvariaskodásnak,» úgymond. De hogy a franciák csakugyan vonakodtak lőni (ha nem is ilyen furcsa párbeszéd után), nem lehetetlenség, mert hiszen vezéröknek, szász Móricnak, az volt a taktikája (meg is írta), hogy a csapatok ne siessenek a lövéssel és ne pocsékolják a töltést: hadd fogyjon ki előbb az ellenség belőle.

De Caus. A tudomány vértanúi között nem utolsó de Caus Salamon a lángelméjű francia († 1635 körül), ki a gőzgépet már a XVII. század elején kitalálta és az lett a jutalma, hogy holtáig a bolondok tornyában tartották, mint háborodottat. Milyen kár, hogy ebben az esetben az emberek nem olyan igazságtalanok, a milyenek rendesen lenni szoktak! De Caus kétség nélkül kiváló gondolkodó volt, és *Les raisons des forces mouvantes* művében leírja: hogyan lehetne a meleg segítségével vizet húzni a kútakból; vagyis egy csöpp jóakarattal elhihetjük, hogy agyában valami gőzgépféle rémlett. A bolondok tornyába való zárása azonban csak halála után kerek kétszáz évvel következett el, Berthoud párisi ujságíró révén. Ezt a dolgot igen mulatságosan beszéli el Fournier (id.

m. 293. l.). 1834-ben egy párizsi képes lap, a *Musée des Familles,* megbízta Gavarnit, hogy rajzoljon valami novellához egy ablak-rostély mögött kuporgó őrültet. A geniális rajzoló megkésett a képpel. A novella már a bolondon túl járt, mire elkészítette. Mit csináljanak hát a kész és — megfizetett képpel, hogy kárba ne vesszen? A szemfüles BERTHOUD segítette ki a bajból a szerkesztőséget. A rajzhoz cikkelyt komponált: Marion Delorme 1641-ben Worcester marquisval megnézi a Bicêtret, a bolondok tornyát, s ott látja bilincsbe verve a gőzgép nagy föltalálóját, de Caust! Marion Delorme aztán leírja e szörnyű látogatást egy Cinq-Marshoz, 1641. februárius 3-án kelt levélben. E hamisított, vagyis inkább képzelt levél hatása rengeteg nagy volt. A bohósága nyomán kerekedett zajtól megrettent becsületes BERTHOUD csakhamar megvallotta, hogy az a levél az ő költeménye; és kerek egy milliót ígért annak, a ki ama dokumentumnak Marion Delorme kezétől származó eredetijét előmutatja. Hiába! Most, jó félszázad múltán is, a legtöbb francia lexikon azt állítja, hogy de Caus, a gőzgép feltalálója, a bolondok tornyában halt meg, mint ádáz ellenségeinek martaléka. *De Caus*

Kettős mendemonda, hogy a guillotine feltalálója, Guillotin doktor, maga is a hulló bárd[1]) alatt vérzett el. Először is a guillotinet nem Guillotin doktor találta föl. Hasonló nyakvágó eszközöket már a középkorban is használtak; ilyen volt például az úgynevezett *olasz kelepce,* melylyel Konradint, az utolsó Hohenstauf-sarjadékot, 1268-ban Nápoly piacán tizenkét társával együtt lefejezték. E tárgygyal foglalkozó monografusok számos régi példáját sorolják föl a hulló bárdok használatának. A velencei kúttömlöcökben *(pozzi)* ma is látható egy fülke *A guillotine.*

[1]) Készakartva nem használom a ‚nyaktiló' kifejezést. A hulló bárd se formájára, se szerkezetére, se működésére nézve nem hasonlít a tilóhoz, mely nem vágó, hanem törő eszköz és egykarú emeltyű.

A guillotine.

falán a zuhanó kés két rovátka. Guillotin orvosnak csak annyi köze van a guillotinehoz, hogy a nemzetgyűlés egyik 1789. októberi ülésén követelte a kerékbetörés, a máglya, az akasztófa eltörlését, egyszersmind kifejezve azt a kívánságát is, hogy a jövendőben minden halálraítéltet lenyakazással végezzenek ki, ne csak a nemeseket; a nyakazás pedig ne bárddal történjék, hanem valamely géppel, mely gyorsan és biztosan[1]) öl. A büntetőtörvény tárgyalásakor (1791.) Le Peletier Saint-Fargeau javaslatára a nemzetgyűlés elhatározta, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának egyetlen módja a nyakazás legyen. 1792. március 22-én pedig Carlier jelentése és Louis doktor, a sebész-akadémia titkárának szakvéleménye alapján kimondotta a parlament, hogy a nyakazás géppel történjék, mint Guillotin javasolta.

Az első nyakvágó gépet egy Schmidt nevű német mechanikus és zongoragyártó készítette el s az új szerkezetet a Bicêtreben állatokon és halottakon próbálták ki. A gépnek, Louis doktor nevéről, eleinte *Louisette* és *Petite Louison* nevet adott a nép; de Rozan *(Petites ignorances historiques et littéraires,* Páris, 1888.; 410. l.) említi, hogy már 1789-ben járta egy nóta, mely a Guillotin doktor javasolta masinát eleve *guillotine*nak keresztelte el.

A nyakvágó gép, ez a demokrata szerszám, mely a hóhér előtt egyenlővé tesz nemest és pórt, legelőször 1792. április 25-én működött. Egy útonállót végeztek ki vele a Grève-téren. A *Chronique de Paris* 1792. április 26-iki számában ezt irja ama kivégzésről: «Tegnap délután negyedfél órakor használták elsőben a halálra ítéltek fejének levágására szánt új gépet. A delikvens Pelletier

---

[1]) «Úgy levágja az ember fejét, hogy észre se tetszik venni», mondta a doktor a gépről, mely még meg se volt. Nagy kacagás támadt e furcsa beszédre. Baljóslatú derültség! Ama nevetők közül hányan, de hányan véreztek el a guillotine alatt!

Miklós Jakab, egy sokszor büntetett gonosztevő volt, ki bottal támadt egy emberre s elrablott tőle nyolcszáz livret. A kivégzés módjának ujsága nagyra növelte azok számát, akiket a barbár sajnálkozás az ilyen szomorú látványokhoz szokott csődíteni. Ez a gép valóban okkal mondható különbnek a többi kivégzőeszköznél. Nem szennyezi be egy ember kezét felebarátjának megölésével és gyorsasága inkább megfelel a törvény szellemének, mely lehet gyakran szigorú, de soha kegyetlen.» *A guillotine.*

A politika első áldozatát 1792. augusztus 21-én este tíz órakor, fáklyafénynél végezték ki a guillotinenal. Ez a szerencsétlen Collenon d'Angremont volt, «a nép ellenségei közűl való». A *Révolutions de Paris* 1792. szeptember 8-iki számában ez olvasható: «Azok az arisztokraták, a kik az augusztus 10-iki események után nem szökhettek el, most azzal mulatoznak palotáikban, hogy ebéd végén, a csemegénél egy kis mahagonifa guillotinet állítanak az asztalra és lefejeznek vele több, legkiválóbb tisztviselőinket ábrázoló bábut. A bábuk testében üvegpalackocska van, ebben pedig vörösre festett folyadék. Mikor a fej lehullott, a jelenlevők, főképpen az asszonyok, belemártják zsebkendőiket a kiömlő folyadékba, mely kellemes illatszerrel van keverve.» Egykorú források szerint a rémkorszakban guillotine-formájú fülbevalókat is gyártottak az ötvösök. A guillotine az egész nagy forradalom alatt 2625 fejet vágott le. — Nem igaz, hogy Guillotin doktor maga is alatta vérzett el. (Némelyek szerint ő volt a legislegelső áldozat!) Való, hogy a doktor a rémkorszakban börtönbe került és csak Robespierre bukása után szabadúlt ki; de halálnak nem volt szánva. 1814-ben halt meg békességgel, köztiszteletben. Szörnyen bántotta őt, hogy nevét ama gyilkos géphez fűzték. Élete végén írott önéletrajzában egy szóval sem említi híres parlamenti javaslatát. Louis doktor, a gép igazi tervezője, szerencsésebb volt: még az első politikai kivégzés előtt meghalt.

Charlotte Corday

Históriai valóság, hogy Charlotte Corday szép fejét Sanson egyik, hóhérlegénye, Legros, mikor felmutatta a népnek, pofon ütötte. Még a Marat legrajongóbb imádói is elborzadtak e gyalázatosság láttára. A tiltakozás zaja futott végig a téren és a nyomorúlt pribéket a törvényszék börtönre ítélte. A szörnyű epizód e részletét kevesen ismerik; de mindenki tudja, hogy a dicső leány feje az arculcsapástól elpirúlt. Felséges költői gondolat, hogy Charlotte Corday nemessége és büszkesége tovább élt életénél. De a dolog maga fiziologiai képtelenség. Egykorú francia orvosok hosszasan vitáztak e kérdésen. Soemmering, az anatómus és Sue doktor, az ismert szenzációs regényíró atyja, a mellett kardoskodtak, hogy a *post mortem* elpirulás lehetséges; Cabanis és Léveillé ellenben szövevényes okoskodással tagadták a dolgot. Sokan azt mondták, hogy a levágott fő elpirulása optikai csalódás volt: júliusi esső után épp akkor törtek át a Champs-Elysées fáin a lenyugvó nap piros sugarai s bíborral festették a szép halavány arcot. Ma már ez a kérdés nem lehet vita tárgya. Tudjuk, hogy az elpirúlást ideginger váltja ki és lokális vérbőséggel jár. Levágott fejen tehát ez a tünemény nem mutatkozhatik.

Azt hiszem, Charlotte Corday elpirúlásának hagyománya keltette az emberekben azt a borzalmas gondolatot, hogy a lenyakazottak feje egy darabig még él, gondolkozik és érez. A mult századokban is elég embert fejeztek le; de senkinek sem jutott eszébe az a rettentő föltevés. Az orvosi irodalomban csakugyan az említett Sue doktor az első, a ki a levágott fő életét lehetségesnek mondja. Mai fiziológiai ismereteink már nem tűrnek meg ilyen vitatkozást. Az agyvelő működéséről vérkeringés nélkül nem lehet szó. A mely pillanatban a bárd elsuhant az agy és a szív között: meg kell szünnie mindennek. «Az agyvelő azután csak lepörgött homokóra», mondta jó hasonlattal egy tudós.

CSEMEGI KÁROLY büntetőtörvény-javaslata tudvalevőleg a hulló bárdot tette meg a kivégzés eszközéül. Ezt a paragrafust a képviselőház el is fogadta, a főrendiház azonban csak visszahelyhezte régi jussába az akasztófát. Az ok, melyet több szószóló említett, az, hogy a guillotine a francia forradalom eszköze volt és — szomorú emlék, mert alatta vérzett el Mária Terézia leánya is! Mintha az aradi és pesti bitó nem volna százszor szomorúbb emlék, nekünk, magyaroknak! A főrendiház intézkedését alig egynehány hónap mulva a fiziológiai igazság szempontjából is csúffá tette az a hajmeresztő eset, mikor Győrött egy fölakasztott gyilkos a boncoló-asztalon magához tért és még huszonnégy óráig kínlódott. Nálunk ugyanis az akasztás egyszerű fojtás; nem jár a nyúlt agyvelő megrongálásával, mint a spanyoloknál, kiknek *garotte*ja (egy vas perec) kitöri az elítélt nyakát, vagy mint az angoloknál, a kik a hurkon függőt mélységbe ejtik.[1]) *Charlotte Corday*

[1]) Gróf Beleznay Sámuelt, az apagyilkost, 1819-ben végezték ki pallossal. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN e tragédiának következő borzalmas epilogusát írja le naplójában: «Mikor Beleznayt lenyakazták, Brudern [báró, az úgynevezett párisi ház tulajdonosa] bírni óhajtotta a fejének hű másolatát. A hóhérral kiegyezik. Éjjel meghitt inasa elmegy az akasztófa alá, kiássa a fejet s viszi a hóhér házába. Ez annyira iszonyodik a halottul, hogy utálatból elmegy a háztól. Az inas maga marad az asszonynyal. Nézegetik a fejet, megmossák, — szakálla volt: nem tudják gipszszel leönteni. Az inas előveszi a beretvát s kezdi a halottat beretválni; de ekkor kocognak az ajtón. — Ez a kivégzettnek anyja volt, a ki fia holttestét akarta lopva elvinni, de fej nélkül találta. Az inas nem jő zavarba; tovább beretválja a fejet, s két gipsz-öntetet készít róla, mely mind a kettő meg is van.» (ZICHY ANTAL, *Eszmék, adatok, adomák gróf Széchenyi István naplóiból,* Budapest, 1880.; 74. l.) Ez a sötét anekdota alighanem mendemonda. Kossuth Lajos házi orvosától, a hetvenes években elhúnyt dr. Obonyai Jánostól, olyan adatokat hallottam, melyek kereken ellene mondanak e följegyzésnek. A lefejezett Beleznay holttestét eltemetés végett kiadták a családnak. A tetem a kivégzés után a váci temető halottas házába került s ott feküdt másnap délig. Obonyai dr. ez időben orvosnövendék volt. A kivégzés napjának estéjén medikus társaival vacsorált egy belvárosi

A Marseillaise.

LAMARTINE. *A girondiak története* című ragyogó regényében (jó lélekkel nem mondhatom egyébnek) szívet dobogtatón írja le: hogyan szerzette a Marseillaiset 1792 április 24-én éjjel Straszburgban, az osztráknak való hadüzenet első hírére, Rouget de Lisle, egy fiatal utásztiszt. Ez a fényes fejezet, bár benne is szárnyal a költő képzelme, nem vét sokat az igazság ellen. Rouget de Lisle aznap csakugyan Dietrich polgármesternél ebédelt s az inspiráció e lelkes család körében lepte meg. Haza térve (nem Dietrichéknél lakott) megteremtette a szabadság halhatatlan himnuszának hat strófáját [1]) és zenéjét. Másnap délelőtt Dietrichéknél mutatta be legelőször. A himnuszt egy hét mulva már játszotta egy straszburgi katonazenekar. Címe akkor még *Chant de guerre pour l'armée du Rhin* volt. Némelyek szerint egy jelen volt marseillei katona vitte szülővárosába, mások szerint Dietrich *Feuille de Strasbourg* lapja révén lett ismeretessé a délen [?]. Így vagy úgy legyen is, a julius 20-án Párisba vonuló marseillei önkéntesek már ezt a himnust harsogtatták s a nép, mely először hallotta, *Chanson des Marseillais*, később *la Marseillaise* nevet adott neki. LAMARTINE elbe-

---

korcsmában. Természetesen a nap eseményeiről folyt a beszéd s a fiatalok közt tudományos vitatkozás kerekedett azon a kérdésen: vág-e csontot a pallos, vagy a hóhér úgy sújt, hogy az acél épp két csigolya közt menjen át? Obonyai az utóbbi föltevést lehetetlennek állította; nincs az az anatómus, a ki úgy tudjon nyakba metszeni, hogy kése bizonyosan ne érjen csigolyát, annál kevésbbé a hóhér, ki meszszirőI suhint pallosával. A vitatkozás egyre hevesebb lett. Fogadások s történtek. Erre aztán az egész társaság fölkerekedett s kiment a váci temetőbeli halottas házba, színről-színre győződni meg: kinek van igaza. Természetesen az Obonyaival tartók mellett szólt a faktum: a pallos csigolyát is vágott. — Az érdemes öreg orvos e fiatalkori visszaemlékezése ellene mond Széchenyi anekdotájának; semminemű holttest-lopásról nem lehetett szó.

[1]) A hetedik, az ugynevezett gyermekek strófája *(Nous entrerons dans la carrière)*, nem a Rouget de Lisle műve.

szélésében nem igaz, hogy Rouget de Lisle mint proskribált az alpok között bujdosva, remegve hallgatta, hogyan zengik a völgyben az ő dalát a köztársasági csapatok. «Hogy hivják ezt az éneket?» kérdezte vezetőjétől. «A *Marseillaise*,» felelt a paraszt. Igy tudta meg a költő saját alkotásának nevét. Ez mendemonda. Rouget de Lisle ugyan fogságot szenvedett a rémkorszakban s csak Robespierre bukása után szabadult ki, de börtönbe kerülése előtt akárhányszor hallhatta a *Marseillaise* nevét Párisban. Rouget de Lisle 1836-ban halt meg egy faluban, szegényen, elfeledve. Az egy fönséges himnuson kivül nem produkált semmi maradandót, sőt még figyelemreméltót sem. Rossz verseket, napi fogyasztásnak szánt operalibrettokat irkált és fordításokkal kereste kenyerét. «Csak egyszer látogatta őt meg a géniusz», mondja róla SAINTE-BEUVE, «és az naptól fogva, hogy megcsinálta a *Marseillaise*t, szinte tudtán kivül, attól fogva, hogy e dal kitört kebeléből, ő szinte nem volt egyéb, mint a halhatatlan éneknek a földön maradt hüvelye. A háborúi himnus születésével megölte atyját, vagy legalább megbénította.» *A Marseillaise.*

És ezt a szegény Rouget de Lislet hányszor, de hányszor vádolták plágiummal! Már a marseilleiek bevonulása után öt héttel, 1792. augusztus 27-én felszólalt valaki a *Chronique de Paris*ban, hogy a himnus zenéjének szerzője bizonyos Allemand. CASTIL-BLAZE 1852-ben *Molière musicien* könyvében azt állította, hogy a melódiát Rouget de Lisle valami Navoigilletől lopta; 1782-ben Montessonné hangversenyein akárhányszor lehetett hallani. A *Kölnische Zeitung* 1861. április 24-iki számának egy közlése szerint, a *Marseillaise* kótárul kótára Holtzmann *Missa solemnis*ének *Credo*jából lopódott ki. Szerencsére csakhamar kiderítették, hogy Holtzmann nevü zeneszerzőt nem ismer a muzsika története. Legújabban (1886.) LOTH ARTUR bizonyítgatta egy Párisban megjelent füzetben, hogy a *Marseillaise* dalának eredetijét Grisons

saint-omeri székesegyházi karnagy *Esther* oratóriumában kell keresni.

Lamballe hercegné. Lamballe hercegné levágott fejét 1792. szeptember 3-án lándsára tűzve vitte a dühös csőcselék a Temple elé, megmutatni Marie Antoinettenek s a királyi családnak. Az azonban nem igaz, hogy a fejetlen testen ocsmány szemérmetlenségű csonkításokat követtek el s hogy a fő egésségére ittak a korcsmában, egy fodrásszal pedig megfésültették és kikendőztették. A reakció idejében számos embert vádoltak azzal, hogy Lamballe hercegné fejét a lándsán hordozta. Egy Biennais nevű párisi baromfikereskedőt annyira bántott e vád, hogy megölte magát. XVIII. Lajos idejében Tissot akadémikus felé fordult ez a rágalom. Egy szalonban Dupuis des Islets ezredes megvetéssel méregette az akadémikust és a lábára hágott. «Be magasan hordozza ön a fejét!» szisszent föl Tissot. «Én legalább a magamét hordozom!» vágott vissza az ezredes. Egyébiránt bebizonyított dolog, hogy Tissot a szeptemberi események idejében Szavójában volt.

Sombreuil kis-asszony. Ismeretes az a borzasztó anekdota, mely szerint a szeptemberi mészárlások alatt a szép de Sombreuil kisasszony azzal mentette meg öreg atyjának életét, hogy a gyilkosok kedvéért megivott egy pohár arisztokrata-vért. Ez nem igaz. De Sombreuil kisasszony bátorságával, szépségével, könnyeivel és gyermeki szeretetével fegyverezte le az öldöklőket. Miután atyja kegyelmet kapott, a hős leány elalélt s a gyilkosok egyike, megesvén a szíve, vízzel kínálta. A vízbe azonban vér csöppent az embermészáros kezéről. Ez ama hires mendemonda eredete.

La mort sans phrase. Számtalanszor megcáfolt dolog, hogy Sieyès a hires *la mort sans phrase* szálló igével szavazott XVI. Lajos halálára. A konvent Marat indítványára kimondta, hogy a király sorsát megokolt szavazással dönti el. 1793. január 16-án este nyolc órakor kezdődött a szavazás és teljes 24 óráig tartott. A képviselők egyenkint mentek

föl a szószékre és ki hosszabban, ki rövidebben adta elő szavazatát. Philippe-Égalité, XVI. Lajos unokaöcscse, papirosról olvasta föl e szavakat: «Én csak kötelességemet ismerem. Meggyőződésem, hogy halált érdemel mindenki, aki a nép souverainsége ellen tört vagy törni fog. Tehát a halálra szavazok.» Robespierre csaknem ugyane szavakkal fejezte be hosszú beszédét. Danton a zsarnokok ellen dörgött. Couthon hidegen okoskodott: «Lajost összeesküvésben bűnösnek mondották ki. Én, mint egyik bírája, előveszem a törvénykönyvet; halálbüntetés van benne megírva. Kötelességem a büntetést alkalmazni: a halálra szavazok. Sieyès, kitől pedig hosszabb beszédet vártak, csak ezt mondta a szószéken: *la mort.* A gyorsíró aztán ezt a két szót irta utána zárójel között: *(sans phrase).* Ebből keletkezett a híres szálló ige, mely ellen Sieyès 1836-ban elkövetkezett haláláig nem egyszer tiltakozott. *La mort sans phrase*

Nem igaz, hogy Edgeworth de Firmont, az ir születésű gyóntatópap, XVI. Lajosnak ezt mondta a vérpad lábánál: «*Fils de saint Louis, montez au ciel!*» (Szent Lajos fia, szállj az égbe!) Edgeworth többször kijelentette, hogy ő e szavakat nem mondta. XVI. Lajos, mikor a hóhérok megragadták kezét, ellenkezett és azt kérdezte: «Mit akarnak?» — «Meg akarjuk önt kötözni.» A királyban föllázadt vérének egész büszkesége. «Engemet megkötözni? Azt nem tűröm. Különben is fölösleges, bízok magamban.» A hóhérok most kiabálni kezdtek s már-már birokra kerül a dolog, ha Edgeworth azt nem mondja a királynak: «Felség, tegye meg még ez áldozatot, ezzel is hasonlóbbá válik az isteni példaképhez, Jézus Krisztushoz.» XVI. Lajos a vérpadon tudvalevőleg beszédet intézett a néphez. «Ártatlanul halok meg», mondotta messzehaló, csengő hangon, «ellenségeimnek megbocsátok és óhajtom, hogy vérem hullása hasznára váljék Franciaországnak és engesztelje meg Isten haragját.» Tovább is beszélt volna, de a vérpad lábánál álló harminchat *XVI. Lajos kivégzése.*

XVI. Lajos kivégzése. dobos egy tiszt intésére riadót kezdett verni s a király szavai nem hallatszottak többé. Ezt a tisztet hol Santerrenek, hol XVI. Lajos egy volt apródjának, Beaufranchetnek mondják. Ez a Beaufranchet némelyek szerint XV. Lajos és Morphise, a táncosnő fia. Mások azt állítják, hogy a dobokat a nemzetőrtisztként jelen volt Dugazon, a híres színész verette meg. Legbizonyosabb, hogy a kivégzésre kirendelt katonaság vezére, Berruyer generális szakította félbe XVI. Lajos utolsó szavait. Az csak jámbor fecsegés, hogy ha a király végigmondhatja beszédét, a nép kiszabadítja őt a bakók kezéből. Ama nagy események végzetszerű folyamát bizony nem akaszthatták volna meg a szegény áldozat szavai.

Marie Antoinette. Igaz-e, hogy Marie Antoinette egy éjszaka alatt megőszült, mikor a Templeba vitték (más adatok szerint: a Conciergerieben)? A hirtelen megőszülésnek ilyen példáit elég gyakran emlegetik furcsaságokkal bíbelődő könyvek, különösen Sanson, a párisi hóhér emlékiratai. Ezt a rejtelmes tüneményt az én tudtommal eddig nem észlelte semmi modern megfigyelő. Az ismeretes dolog, hogy búbánat, gond, betegség igen hamar, hónapok, sőt hetek alatt megőszítheti az embert; de hogy egynehány óra közében történjék meg ez a változás, arról tudományos hitelű följegyzést nem ismerek. Az is alkalmasint mendemonda, hogy a szerencsétlen királyné a vérpadon abban a pillanatban, mikor már a deszkára akarták kötözni, rá talált hágni a hóhér lábára s mikor ez az ember felszisszent, ő hideg udvariassággal azt mondta neki: «*Pardon, monsieur.*»

XVII. Lajos. A kivégzett királyi pár tíz éves fia, a boldogtalan Károly-Lajos, kit a történet XVII. Lajosnak nevez, 1795. junius 8-án halt meg a Temple tornyában. Újabb kutatók azt állítják, hogy a hirhedt Simon varga meg a felesége nem is bánt vele valami rosszul. Még másfél évet élt, miután kikerült az emberek kezéből; és különösen a rémkorszak alatt egész gyöngéd bánásmódban részesült.

Labdázhatott a kertben, gyakran fölvitték a biliárdszobába is és Párizs levéltárában ma is megvan az a számla, mely szerint háromszáz livret fizettek egy órásnak, ki a gyermek automata-madarát megreparálta. Később a kis foglyot már magányos cellába zárták és nem bocsátották többé sétálni sem. 1795. februáriusában már elhatalmasodott rajta a skrofula. Mindig feküdt, gépiesen forgatva kártyáit és játékait. Május 6-án, Desault, a hires sebész járt nála, de nem tudott belőle kicsikarni egy szót sem. Mikor a szegény gyermek meghalt, Desault már nem élt. A boncolást négy orvos végezte, kik közül kettő életében is látta XVII. Lajost. A kis halottat a Saint-Marguerite temetőben földelték el, este. Bár egész Európa valóságnak tekintette a királyi gyermek halálát s a Vesztfáliában bujdosó XVII. Lajos fölvette a királyi címet, mégis sokan akadtak, akik azt suttogták, hogy a kis foglyot megszöktették a Templeból s valami beteg fiucskát csempésztek a helyébe. *XVII. Lajos.*

Már a császárság idejében kezdtek felbukkanni az ál XVII. Lajosok. Az első talán Hervagault, egy szabó fia volt, kit Napóleon elzáratott és 1812-ben halt meg a tömlöcben. A második Bruneau, a csavargó facipőkészítő, ki 1816-ben kezdte állítani, hogy ő Normandia hercege; sok időt töltött fogságban s 1830. után nem követelődzött többé. Nevezetes volt az ál XVII. Lajosok között bizonyos Richemont báró (más néven: Perrein vagy Hébert), akit az osztrákok fogtak el s a huszas évek elején sokáig tartottak a milanói Santa-Margherita-börtönben. Minden bizonnyal ő az, akivel Silvio Pellico együtt raboskodott egy darabig s akiről amaz érdekes sorokat írja a *Mie Prigioni* XVIII. s köv. fejezeteiben. Ez a világcsaló Silvio Pellico szerint kétségtelenül Bourbon típusú, igen előkelő viseletű, művelt úri ember volt s elmondta, miképpen szöktették meg őt a Templeból; a kocsi négy lova közül az egyik — masina volt, abba rejtették! Richemont esztendőkig *Az ál XVII. Lajosok.*

Az ál XVII. Lajosok.

vándorolt egyik börtönből a másikba. Közbe kiáltványokat is bocsátott ki a francia nemzethez és könyvekkel védte ügyét. 1845-ben halt meg Londonban, hova párthíveinek segítségével 1830-ban menekült, mikor tizenkét évi tömlöcre ítélték. Nem foglalkozom a többi kissebbszerű imposztorral, ki e század első felében mint XVII. Lajos akarta ámítani a világot; még csak azt a furcsaságot említem, hogy 1850-ben egy philadelphiai quaker ujság, a *Friend* egy Williams Eleazár nevű rézbőrű indián vezért hiresztelt a kivégzett francia király fiának!

Naundorf.

Mindezek azonban csak a *minorum gentium* trónkövetelők. A leghíresebb ál XVII. Lajos Naundorf [1]), a poroszországi órás, ez a rejtelmes alak († 1845.), kinek «dinasztiája» világraszóló pörök elvesztése után még ma is küzd jogai mellett, számos jóhiszemű emberrel egyetemben. Mert a Naundorf-családnak Franciaországban egész pártja van. Nem is említve az évenkint még mindig megjelenő könyveket és füzeteket, Bordeauxban egy *Légitimité* című folyóiratot adnak ki Naundorfék hívei. E furcsa irodalom újabb jelenségei közül legérdekesebb F. Delrosay *La question Louis XVII.* (Párizs, 1890.) kötete, melyet ajánlok minden történetbúvárlattal foglalkozónak figyelmébe, mert hogy úgy mondjam: klasszikus példája a tudományos fegyverzetben megjelenő mendemondának. A szerző erudicíójának nagysága szinte megdöbbentő, dialektikája tényes, hite és lelkesedése pedig oly elragadó, hogy e könyvet olvasván, minden jóravaló ember kész volna azonnal a szerencsétlen Naundorf-család pártjára kelni, ha az adatok és logikai következtetések e hatalmas szövevényében itt-ott nem volna egy hézag, amelyen át a józan ész legott meglátja a mendemonda csupaszságát,

Lehető röviden leírom, mit mond maga Naundorf. Szerinte 1794. október végén őrei, kiket alkalmasint Barras

[1]) Párthívei következetesen *Nauendorff*nak irják.

és Josephine Beauharnais vesztegettek meg, ópiumot adtak *Naundorf.* be neki és fölvitték őt a torony legfelső emeletére valami lomtárba és ott elrejtették. Lent a tömlöcben ágyába az ő képére és hasonlatosságára alkotott fabábut fektettek; de másnap már egy siketnéma gyermek játszotta szerepét. Ezt a siketnéma fiút látta a konvent három tagja, Harmand, Mathieu és Reverchon, a ki a börtönben vizsgálódni járt, és meg nem foghatta, hogy a kis foglyot semmiképpen nem tudja szólásra birni. A siketnéma gyermeket később egy, a kórházból szerzett skrofulás fiucskával cserélték ki, s ez a szerencsétlen meg is halt ott 1795. junius 8-án. Most a királyfit barátai megint elaltatták ópiummal; éjtszaka lecsempészték a torony legfelsőbb emeletéről a börtönbe és belefektették a kis halottnak szánt koporsóba. Ama holt gyermeket viszont fölvitték a torony padlására s később elföldelték a Temple egy sarkában. A temető felé menet a királyfit kivették a koporsóból és holmi régi papirosokat raktak a helyébe, hogy a koporsó ne legyen feltünő könnyű. XVII. Lajos. mikor magához tért, tiszta, barátságos szobában feküdt s egy német asszonyság ápolta őt. Ezután augusztus 15-ig igen beteg volt. Mikor meggyógyult, a nyugat felé vitték s először egy kastélyban, majd egy falusi házban rejtegették. Mikor 1796. márciusában a Vendéebeliek letették a fegyvert, a kis király rejtekhelye kiderült. Börtönbe zárták, a honnan azonban csakhamar megszöktették jó barátai és először Velencébe, aztán Triesztbe mentek vele; majd Olaszországban tartották őt titkon, a pápa pártfogása alatt. Fogadott anyja, egy elesett svájci testőr özvegye, férjhez ment egy német óráshoz, s ettől tanulta meg a szerencsétlen gyermek az órás mesterséget; apjától öröklött tulajdonsága volt, hogy a mechanikához vonzódjék. Mikor 1798. februáriusában VI. Piusnak távoznia kellett Rómából, a ház, melyben a királyfit rejtegették leégett, a német asszonyság és férje egy nap hirtelen

Naundorf. meghaltak; a királyfi legbuzgóbb híve B. (alkalmasint de Briges) szintén meghalt; megmérgezték. XVII. Lajos egy másik barátjával, de Montmorinnal menekült el a forradalom kezébe került városból, Angolország felé. Útközben elfogták, Franciaországba vitték és börtönbe zárták, a hol 1803-ig volt. Hol, micsoda tömlöcben, arról nem szól Naundorf; csak azt mondja, hogy egy nap hóhérok rohanták meg és csomóba kötözött tűkkel összeszurkálták az arcát, hogy letörüljék róla a családi vonást, egyszersmind le akarták vágni combjáról az anyajegyet. Ama szörnyű operáció nyomai még 1828-ban is látszottak Naundorf arcán. Josephine pártfogásával de Montmorin 1803-ban kiszabadította és Enghien herceg tartózkodó helye, Ettenheim felé indult vele. Straszburgban a királyfit Napóleon parancsára ismét elfogták, egy darabig a várban tartották, majd csendőrök kocsiba ültették és három nap, három éjjel vitték. Végre ismeretlen helyen megálltak és XVII. Lajost egy földalatti, sötét tömlöcbe zárták. Itt élt a boldogtalan kenyéren, vízen és patkányok között, 1808-ig. Ekkor de Montmorin ismét kiszabadította és Majna-Frankfurtba vitte őt. A herceg életének huszonnégy évéből eddig tizenhetet fogságban töltött!

Németországban Schill őrnagy csapatához csatlakozik barátjával. A vesztfáliak megrohanják, szétverik a kis sereget. Montmorin elesik, a dauphin megsebesül és nagy viszontagságok után Berlinbe jut. Egy titokzatos utitárstól Naundorf Károly Vilmos, berlini születésü, 43 éves, fekete hajú és szemű embernek szóló útlevelet kap; a személyleírás ugyan semmiképen sem illik rá, de a rendőrség nem zaklatja. XVII. Lajos Berlinhen óráskodik egy darabig, később Berlin rendőrfője, a francia születésű Lecoq előtt fölfedezi születésének titkát s mindent bebizonyít a Montmorintól kapott iratokkal. Lecoq Naundorf névre szóló pátenst ad neki, de inti, hogy hallgasson. A királyfi erre Spandauba megy, hol 1818-ban feleségül vesz egy Einert

Johanna nevű lutheránus leányt. Ugyanekkor erősebben kezd jogainak kivívására gondolni. Levelet ír testvér nénjének, az angoulêmei hercegnének és Berry hercegnek. Az angoulêmei hercegné nem is hederít rá, de Berry herceg legott pártjára kél, XVIII. Lajos előtt az igazságra és a becsületre hivatkozva követeli, hogy a szerencsétlen dauphint ismerjék el; de csakhamar meggyilkolják, mert a királyok keze hosszú! *Naundorf.*

Naundorf 1824. elején levelet ír XVIII. Lajosnak, kijelentve, hogy a francia nemzethez fog folyamodni, ha nem állanak vele szóba. Ezután súlyos csapások érik a szegény trónkövetelőt. Egy színház felgyújtásával, majd, mikor ártatlannak bizonyúlt, hamis pénzveréssel gyanusítják őt és el is ítélik három évi tömlöcre; «nem mintha a bizonyítékok elegendők volnának, de mert a tárgyalás alatt szemérmetlen hazugnak bizonyult: azt állította, hogy ő herceg, a fenséges Bourbon-család tagja», — így szól az ítélet megokolása. A börtönből 1828-ban szabadul ki. Két év mulva határozottan föllép követelésével: leveleket ír Európa összes uralkodóinak s elpanaszolja sorsát. Lépéseinek semmi foganatja nincs. 1833-ban Párizsba megy s ott nyomorog három évig. Van nap, hogy a szabad ég alatt kéntelen hálni. De a régi versaillesi udvarbeliek közűl számos hívet nyer meg magának. Az öreg de Rambaudné, Marie Antoinette első komornája, esküdni kész, hogy ez az ember a dauphin, akit ő születésétől fogva 1792. augusztus 10-ig ápolt, mert gyermekségéből oly részleteket mondott el neki, melyeket senki más nem tudhat a világon. Marco de Saint-Hilaire, XVI Lajos ajtónállója, de Joly, XVI. Lajos utolsó igazságügyminisztere és meg többen a forradalom előtt való időkből, mint azt vallják, hogy az az ötven éves ember a holtnak hirdetett XVII. Lajos; annyira meggyőzők gyermekkori visszaemlékezései.

A trónkövetelő legfőbb kívánsága az lenne, ha testvérnénje, az angoulêmei hercegné is ráismerne. Most már

Naundorf. naprul napra gyarapodó párthíveivel együtt minden követ megmozgat, hogy öt percnyi kihallgatást nyerhessen a hercegnénél. Mert csak öt percre van szükség, hogy meggyőzze testvérét személyének azonosságáról. Ez a találkozás azonban sohasem következik be. Az angoulêmei hercegné ugyan hajlandó volna fogadni e rejtelmes embert; de a család attól tart, hogy a sok szenvedéstől gyönge idegű nőt megvesztegeti Naundorf erős Bourbon-típusa. Hiába utazik Prágába Mme de Rambaud, esküdözni a hercegnének, hogy Naundorf csakugyan a királyfi: a palota nem nyílik meg a trónkövetelő előtt. A szerencsétlen ember egy nap a kapu elé áll négy gyermekével; tizenhárom éves leánya megdöbbenően hasonlít Marie-Antoinettehez, Naundorf maga szakasztott XVI. Lajos, az egész család tiszta Bourbon-típus. Az angoulêmei hercegné sírva nézi ez alakokat, de nem bocsáthatja őket közelébe, mert nem szabad.

Naundorf végre 1830-ban pört indít családja ellen. A pör bíróság elé se kerül; de őt magát elfogják s azon a címen, hogy idegen; Angliába számkivetik. Londonban írja meg történetét, egy négyszáz oldalas könyvben. Majd hollandiai szolgálatba áll és az ágyúk javítása körül való találmányaiért nagy tiszteletdíjat kap. 1845. augusztus 15-én, Delftben elkövetkezett haláláig küzd ügye mellett. Sírkövére, a hollandi kormány beleegyezésével, ezt írják: «*Ici repose Louis XVII. Charles-Louis, duc de Normandie, roi de France et de Navarre*» sat.

Hátrahagyott kilenctagu családja 1851-ben ismét pört indított az angoulêmei hercegné, a bordeauxi herceg és húga, a pármai hercegné ellen. Az ügyvédő Jules Favre volt, ki huszonhárom év múlva, 1874-ben szintén fényesen védelmezte a jogát most már Chambord grófon követelő Naundorf-család ügyét; de az ítélet mind a kétszer elutasította a felpereseket. A megokolás mind a két esetben azonos: a dauphin megszöktetése be nem bizonyí-

tott dolog, Naundorf soha nem tudta megmondani: kik szabadították meg, kik rejtegették és hol raboskodott, e mellett rosszul, németesen beszélt franciául. A trónkövetelő családja mindazáltal egy jótát sem enged és párthíveivel együtt mindmáig folytatja a harcot. A furcsa dinasztia feje most Naundorf unokája, ki magát Bourbon Lajosnak nevezi és tiszt a hollandiai hadseregben. Legutóbb 1895. junius 8-án, XVII. Lajos «hivatalos» halálának százéves évfordulóján, bocsátott ki manifesztumot, Franciaországhoz való jogát hangoztatva. *Naundorf.*

E valóban csodálatosnak mondható kérdésnek az a rövid sommázatja, hogy a templei boldogtalan kis fogoly, XVII. Lajos halála mindmáig nem tökéletesen tisztázott dolog. Hogy egyebet se említsek e probléma óriás irodalmából: maga I. Napóleon se hitt benne, mint a *Mémorial de Sainte-Hélène* kétségtelenül bizonyítja. De viszont kétségtelen, hogy Naundorf nem volt az eltűntett királyfi. A döntő ok az, hogy megszabaditói örökké homályban maradtak és a trónkövetelő azt sem tudta megmondani: hol raboskodott annyit 1795-től 1808-ig. A régi versaillesi udvarbelieknek 1834-ben és azután tett kedvező vallomásai keveset nyomnak a latba. Igen öreg, gyönge emberek, asszonyok voltak azok és könnyen megvesztegethette őket, hogy Naundorfnak a kisujjában volt XVII. Lajos gyermekségének egész irodalma. Az viszont gyarló ellenvetés, hogy a trónkövetelő németesen beszélt franciául; valószínű, hogy Marie Antoinette gyermekeivel szeretett anyanyelvén, németül érintkezni, kivált fogságukban. Bebizonyított dolog, hogy az angoulêmei hercegné, mikor 1795. december 19-én kicserélték osztrák fogságba került tisztekért, alig tudta magát francia nyelven megértetni. Növeli a rejtelmet az is, hogy Naundorf igazi neve és származása mindmáig nem derült ki.

A girondiak utolsó vacsorája, ez a megható jelenet, csak a THIERS és NODIER képzeletének műve; a köl- *A girondiak utolsó vacsorája.*

A girondiak utolsó vacsorája.

tőiesség pompáját pedig LAMARTINE adta meg neki a *Girondiak történetében*. Vergniaud és tizenkilenc társa (Valazé a halálos itélet hallatára agyonszúrta magát) nem is tudták bizonyosan, mikor fogják őket kivégezni. Utolsó estéjöket szűkös vacsora mellett, beszélgetve és dalolva töltötték el. A fényes lakoma, az ezüst edények, a virágok, a drága ételek és borok csupa mese; hiszen épp akkor valóságos ínség volt Párizsban és a girondi képviselőktől a börtönben elszedtek minden pénzt. Az is csak a LAMARTINE költeménye, hogy a *Marseillaise*t harsogva léptek a vérpadra; voltaképen a szabadsághimnusznak önmagukra alkalmazott paródiáját énekelték.

Robespierre öngyilkossága.

Rég megcáfolt mendemonda az is, hogy Robespierre bukása után (9 thermidor, 1794. julius 27.) meg akarta magát ölni. BARRAS emlékiratai állítják csak, hogy Robespierre, mikor Merlin de Thionville kezében karddal tört be a tanácskozóterembe, pisztolyt sütött magára és szétlőtte az állkapcáját. Ma már bizonyosan tudjuk, hogy egy Merda (másképp, de helytelenül, Méda, vagy Médal) nevű fiatal csendőr lőtt rá Robespierrere a Hôtel de villeben, éjfél után két órakor, mikor a diktátor épp a fölkelésre szólító kiáltványt akarta aláírni. Csak nevének két első betűjét vethette a papirosra, mert e pillanatban Merda a küszöbről, négy méter távolságból, rá sütötte pisztolyát. (A véres papiros ma is megvan.) BARRAS ezt tagadja. Hivatkozik az orvosok véleményére, mely szerint a lövés közvetlen közelből történt. Merda, ki a jelenetet hazugságokkal felcifrázva később maga is megírta, 1812-ben esett el Moszkvánál, mint báró és ezredes; mert I. Napóleon megjutalmazta tettéért. — Az sem igaz, hogy Robespierre gyáván halt meg; csak felordított fájdalmában, mikor a hóhér a vérpadon letépte szétzúzott állkapcájáról a köteléket.

I. Napóleon.

I. Napóleon nem 1769. augusztus 15-én született, hanem 1768. január 7-én, és ha igaz, amit JUNG állít

(v. ö. HERTSLET, id. m. 354. l.) *Nabulione* névre keresztelték. Születésének későbbi dátumát maga költötte, azért, hogy ne mondhassák rá, hogy nem született francia földön. Korzikát t. i. csak 1768. május 15-én csatolták Franciaországhoz. *I. Napóleon.*

Egész könyvet lehetne megtölteni a Napóleonról szóló anekdoták cáfolatával. Ez anekdotáknak nagy része ókori paradigmák szerint gyártódott, de azért hatásos ma is. A legtöbb azon fordul meg, hogy Napóleont nem ismeri meg valaki. (Például a híres «*Personne ne passe, même si vous étiez le petit caporal.*») Csodálatos gyöngesége az embernek, hogy ez az egyűgyű és tönkre koptatott motívum még mindig hat. Irodalmak iskolái tűntek a semmiségbe, vagy ami rosszabb: nevetségesek a mai kor szemében. A hatásnak egy eszköze azonban örökkévaló. Valamint az athenei görög meghatottan olvasta az anekdotát, mely szerint Nagy Sándort valaki közlegénynek nézte; azonképpen ma is megindúl az emberi szív annak hallatára, hogy valaki Berlinben tüzet kér az uccán egy úri embertől s csak később értesül, hogy az az úri ember a császár vagy legalább is valami herceg volt. Sokkal jobb és sokkal kevésbbé nyúzott ötletek ezrei vesztek a semmiségbe, mint zsibvásárra való, ócska portékák: de ez a helyzet, mikor az ember egy pillanatig — csupa tévedésből — ember és nem kutya a királyok előtt, örökké mulatságos és örökké új.

Cambronne generálisnak, Napóleon vitéz hadvezérének (* 1770 † 1842.) két híres szálló igét ajándékozott a mendemonda. Mind a kettőt a waterlooi csatában, 1815 junius 18., harsogtatja a hőssel. Az egyik a «*la garde meurt et ne se rend pas*» (a francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja); a másik csak egy szó, kinyomtathatatlan öt betű, melyet a franczia nyelv, ha körülírással él, *mot de Cambronne*nak nevez. Gondos kutatások kiderítették, hogy Cambronne egyik igét sem *Cambronne szálló igéi.*

Cambronne szálló igéi.

mondta soha. A fönséges «*la garde meurt et ne se rend pas*» kitalálója alkalmasint egy ROUGEMONT nevű ujságíró, ki a *Indépendant* című lapban írta, a világrendítő csata után. Cambronne maga is tiltakozott ellene 1830-ban, a nantesi liberálisok lakomáján. A másikat egy GENTY nevű bohème fogta rá vagy Michel generálisra 1857-ben. Puszta anekdota, hogy Cambronne — mihelyt a hölgyek távoztak — el szokott dicsekedni a társaságnak e mondásával. És egyszerű *bon mot* az is, hogy Cambronne, mikor egy urnő nagyon faggatta, hogy mondja el azt a híres szót, igy válaszolt: «Igazán nem emlékszem már, mit feleltem az angol tisztnek, aki rám kiáltott, hogy adjam meg magamat; de az angol tiszt nyilván tudott franciául, mert azt mondta rá: «Az orrodra!»

Mindezek a dolgok nem egyszer voltak tudományos vizsgálat, sőt pörös eljárás tárgyai. A szobron, melyet Nantes városa 1843-ban állított Cambronne tábornoknak, ez a felirat van: «*La garde meurt et ne se rend pas!*» A Waterloonál elesett Michel tábornok két fia keresetet indított Nantes városa ellen, hogy a szoborról töröljék le ama felírást, mert az az ő családi tulajdonuk: azt nem Cambronne, hanem Michel tábornok mondta. A dologban a minisztérium döntött és megokolás nélkül elutasította a panaszosokat.

De a kérdés akkor lett csak igazi nagy vita tárgyává, mikor HUGO VIKTOR *A Nyomorúltak* czimű regénye 1862-ben megjelent. E halhatatlan műben (III. kötet, 1. könyv 2. rész, 15. fejezet) ezt olvassuk:

[Az utolsó négyszög.

A gárda egynéhány négyszöge mozdulatlanul állt a felbomlás áradata közepett, mint a szikla a folyóvizben, és nem tágított egész éjszakáig. Jött az éj, jött a halál; ők megvárták e kettős homályt és rendületlenül tüntek bele. Egyenkint haltak meg az ezredek, elszigetelve a többitől, nem függve már össze a széjjelzüllött sereggel. E végső küzdelemre egyne

hány a Rossome magaslatán, a többi a Mont-Saint-Jean sikján készült. Rettentő vala az elhagyott, legyőzött, szörnyű négyszögek haldoklása. Ulm, Wagram, Jéna, Friedland halt meg bennök. *Cambronné szálló igéi.*

Szürkületkor, kilenc óra felé a Mont-Sant-Jean síkján már csak egy volt. A négyszög küzdött a gyászos völgyben, a vértesektől elárasztott magaslat lábánál, szemben az angol csapatokkal, a győzelmes ellenség kereszttüzében. E négyszög vezére egy ismeretlen tiszt, Cambronne volt. A négyszög minden lövésre fogyott, de visszatüzelt. Puskatűzzel felelt az ágyúzásra és négy fala folyton összébb-összébb szorult. A futamodók messze meg-megálltak és lihegve hallgatták a távolban elhaló mennydörgést.

Mikor ez a légió már csak egy maroknyi volt, mikor zászlaja már csak rongy volt, mikor puskái, töltés hiján, már csak fütykösök voltak, mikor a testhalom nagyobb lett mint az élők csoportja: a győzőkben valami szent félelem keletkezett e magasztos haldoklók körül és az angol tüzérség, visszafojtva lélegzetét, elhallgatott. Valami szünetféle volt ez. A küzdők körül mintha kísértetraj hemzsegett volna; lovasemberek árnyékai, a fekete ágyúk, a kerekeken és ágyútalpakon át fehérlő ég; a roppant nagy halálfej, melyet a hősök mindig láttak a füstön át, most közeledett feléjök és rájok nézett. Hallhatták a szürkület homályában, hogyan töltik meg újra az ágyúkat; az égő kanócok olyanok voltak mint a tigrisszemek az éjben; az angol pattantyúsok mind az ágyúk mellé állottak és ekkor, e végső percben, egy angol tábornok, Colville, mások szerint Maitland, meghatottan kiáltotta: «Vitéz franciák, adjátok meg magatokat! Cambronne azt felelte: «M....!»

. . . . . .

A francia olvasó tiszteletet követel magának, tehát nem írható le a legszebb szó, a mit valaha francia ember kiejtett a száján. A történelemben nem szabad a magasztosat említeni.

Mi a saját felelősségünkre és kárunkra megszegtük ezt a tilalmat.

. . . . . .

Cambronne szavára az angol szózat ezt felelte: «Tüzelj!» A batériák föllángoltak, a halom megreszketett, az érctorkok-

Cambronne szálló igéi.

ból egy utolsó, irtózatos kartács-okádék tört ki; sűrü füst hömpölygött, gomolygására sejtelmes fehér világot vetett a kelő hold, és mikor a füst eloszlott, nem volt többé semmi. Az utolsó félelmes maradéknak vége volt, a gárda meghalt.]

A *Nyomorúltak* megjelenése után egynehány nappal a *Journal des Débats* sürgette, hogy ki kellene deríteni a Cambronne szavának historikumát. E felhívásnak lett is annyi foganatja, hogy egy öreg gránátos (Deleaunak hívták), jelentkezett a lillei prefektura előtt és tanuságot tett, hogy a waterlooi csatában ő kétszer is hallotta, mikor az angol tábornok affektált hangú felszólítására: «Gránátosok, adjátok meg magatokat! Úgy fogunk veletek bánni, mint a világ első katonáival!» Cambronne ezt válaszolta: «A francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja.» Deleau vallomását Mac Mahon irta alá. mint tanú.

A negyvenhét év mulva megszólaló öreg granátos nyilatkozatára a Waterloonál elesett Michel tábornok fia ujra tiltakozott az ellen, hogy ezt az igét Cambronnenak tulajdonítsák, mert azt az ő atyjuk mondotta. Sajnos semmi sem bizonyítja, hogy akár Michel tábornok is mondotta volna e híres szavakat.

Cambronne pedig már csak azért sem mondhatta, mert Waterloonál nem halt meg, hanem megadta magát és mikor Halkett ezredes elfogta őt, — más forrás szerint: mikor megtalálták a sebesültek közt, — csak annyit mondott; hogy hozzanak felcsert, aki bekötözi sebeit. Cambronne tábornokot mint hadi foglyot Angliába vitték, de 1815. szeptember hó 25-én már visszatérhetett hazájába. A király kormánya rögtön elfogatta; a hős fél évig ült börtönben, pöre azonban fölmentéssel végződött.

Hudson Lowe.

Hudson Lowe, a Szent-Ilona-sziget kormányzójának, I. Napóleon őrizőjének neve a francia nyelvben szálló ige; azt jelenti: ‚nemes fogoly alávaló, durva porkolábja.' Csakugyan ebben a színben tünteti őt fel a bonapartiz-

mus irodalma, melyhez fogható részrehajlót és hatás- *Hudson Lowe.*
vadászót alig ismer a világtörténet. Hudson Lowe nem volt semmi egyéb, csak Anglia hű tisztviselője, a ki mindenek előtt azon gondoskodott, hogy a fogoly meg ne szökjék. Napóleon gyűlölte ez embert, ki gátat vet legmerészebb terveinek, és mivel nem tudott elleni semmi komoly kifogást felhozni, azért kapcáskodott bele, hogy Hudson Lowe nem címezi őt felséges úrnak, hanem csak Bonaparte tábornoknak. Tudni való, hogy a sziget kormányzója ezt is csak Anglia megbízásából tette. Teljességgel be nem bizonyított dolog, hogy Napóleonnal durván bánt. Hudson Lowe Napóleon halála után visszatért Londonba, a hol 1822-ben Las Cases Emanuel gróf, Napóleon szentilonai hívének fia, az uccán megverte őt, aztán párbajra hívta. Hudson Lowe, igazi angol létére, bolondságnak ítélte a duellumot s nem ment párbajra Las Cases gróffal, hanem igen érdekes, históriai becsű könyvekben adta elő, hogyan viselkedett ő foglyával szemben. Három év mulva Las Cases grófot meg akarták gyilkolni Páris mellett, Passyban. A közvélemény a bűnszerzőséggel Hudson Lowet vádolta, ki ekkor épp Passyban lakott és a gyilkos kísérlet után hirtelen elutazott. A fiatal gróf egyébaránt csak jelentéktelen sebet szenvedett és ma senki sem hiszi, hogy Hudson Lowe küldött rá bravót. Asszony volt a dologban.

Napóleon egyetlen fia, az úgynevezett reichstadti herceg, (* 1811.) osztrák kézen halt meg, Schönbrunnban, 1832. július 22-én. E boldogtalan epigon életéről és haláláról mindig rémséges dolgokat suttogott a mendemonda. Egyebek között, hogy Ferenc császár, a szerető nagyapa, mindenképpen rajta volt, hogy unokájából ne nőjjön másik Napóleon a világ nyakára. Ezért mikor a fiú hároméves korában Bécsbe került, olyan sapkában járatta, amelybe egy nagy darab ólom volt varrva, s ez a súly mindig nyomta a gyermek fejét: attól bután el. Majd korai kicsapongásokra csábították, csakhogy *A reichstadti herceg.*

A reichstadti herceg.

mielőbb elpusztuljon. Tizenhatéves korában Franciaország történetéből még egy kukkot sem tudott és nem is sejtette, ki volt, mi volt az atyja. Leveleket, könyveket csak gondos cenzúra után adtak a kezébe. Szolgák és egynehány «megbízható» ember között élt. Nem bocsátottak hozzá senkit. 1828-ban BARTHÉLEMY francia költő Bécsbe utazott, hogy átnyujtsa a reichstadti hercegnek *Napóleon Egyiptomban* hősköltemenyének egy példányát; természetesen nem sikerült a fogoly közelébe jutnia. Visszatérve Párisba, egy *Az ember fia* című füzetben irta le Napóleon fiának sorsát; amiért aztán három havi fogságra és ezer frank birságra itélték. 1830-ban a bonapartisták a francia trónra akarták emelni a reichstadti herceget. A szegény ifjú levélben jelentette ki abbéli kivánságát, hogy hagyják őt békén. Huszonegyéves korában halt meg, mint testileg, lelkileg ügyefogyott árnyék. Némelyek szerint az atyjától öröklött gyomorrák ölte meg. Ez nem igen hihető, mert nagy ritkaság, hogy ilyen fiatal ember rákbajba essék. Valószinű, hogy a tüdővész vitte el. Anyját alig látta egyszer-kétszer világéletében. Mária Lujza, mig fia bécsi fogságában senyvedt, Pármában élte világát Neipperg Ádám gróffal, akit egymásután ajándékozott meg gyermekekkel, az elsővel 1821. augusztus 9-én, tehát I. Napóleon halála (1821. május 21.) után nem egész három hónappal. (Montenuovo herceg.) A reichstadti herceg legbensőbb őrizője, bizonyos Hannakampf nevű német, a harminczas évek elején Ferenc József főherceg komornyikja lett és közel ötven évig szolgálta gazdáját.

Lajos Fülöp ernyője.

Igaz-e, hogy Lajos Fülöp király, az egyszerű, józan való polgárt és takarékos családapát akarván játszani, esős időben kezében ernyővel sétálgatott Páris utcáin? Ezt a dolgot egynehány maliciózus francia irón kívül HEINE is említi *(Französische Zustände)*. Mindmáig eldöntetlen, igaz-e vagy sem ez a komédia. De az már kétségtelenül mendemonda, hogy mikor a királyi családnak 1848.

februáriusában álruhában szöknie kellett, Lajos Fülöp után a históriai paraplét leánya, Klementina (Coburg-Koháry Ágost herceg felesége) vitte.

Mondta-e Eugénia császárné az 1870-iki francia-porosz háború előtt: «*Quand aurai-je ma petite guerre?*» E kérdésre többféle választ kaptam a párisi *Intermédiaire des chercheurs et curieux* folyóiratban (XXXII., 377, 662.) Az adatgyűjtők mind megegyeznek benne, hogy a császárné *így* nem szólt, de viszont bizonyos, hogy a háborút mohón kívánta, és pedig a császár ellenére. Erre vallanak Prévost-Paradol nyilatkozatai. Ez a diplomata jelen volt 1870-ben, június végén Saint-Cloudban, mikor a császárné szenvedélyes kitöréssel követelte, hogy üzenjenek hadat Poroszországnak. III. Napóleon ellenben békét kívánt; azt mondta, hogy Franciaország csak szövetségesekkel egyetemben kezdhet háborút. Sybel Henrik, a porosz hivatalos történetíró viszont azt állítja, hogy Eugénia császárné nemcsak hogy nem ejtette ki ama szörnyű szavakat, de mindig rettegett a háborútól és 1879. julius 15-én, a hadüzenet után, igen szomorú volt és a saint-cloudi palotanagynak és Carettenének el is panaszolta, mennyire aggódik. *Quand aurai-je ma petite guerre?*

Gambetta tudvalevőleg vak volt a fél szemére. Egy igen ismeretes mendemonda szerint maga szúrta ki a szemét. Az apja (egy nizzai kis fűszeráros) nevelőintézetbe adta s a szabadságot szerető fiú nem tűrhette a fegyelmet. Rimánkodott apjának: vegye ki az intézetből. Az öreg nem is hederített kérésére. Ekkor a kis Léon levelet írt: «Apám, ha huszonnégy óra múlva nem veszel ki az intézetből, kiszúrom a bal szememet.» Az öreg Gambetta azt felelte rá: «Tessék!» A fiú ekkor csakugyan kiszúrta a szemét s azt írta az apjának: «A bal szememet már kiszúrtam; ha még huszonnégy óráig az intézetben hagysz, kiszúrom a jobbikat is.» Erre a megrémült apa esze nélkül haza vitte a fiát. Ez anekdotával *Gambetta.*

Gambetta. számtalanszor festették a nagy politikus erős akaratát; de nem igaz belőle egy szó sem. Léon Gambetta 1846-ban nyolcéves korában vesztette el a balszemét azonképpen, hogy egy késes munkálkodását nézte. Valami vas szilánk a szemébe pattant és olyan sérülést ejtett, hogy két év múlva az egész szemet ki kellett venni. — Mindmáig kiderítetlen Gambetta halálának igaz oka is. 1882. november 28-án híre terjedt Párisban, hogy Gambetta Ville-d'Avrayban kellő óvatosság nélkül forgatván egy revolvert, belelőtt a tenyerébe; de a seb jelentéktelen. Ugyanekkor az egész világ rebesgette, hogy ez a baleset koholmány: Gambettára féltékeny szeretője, Mme Léon sütött pisztolyt. Egy bizonyos: hogy a sérülés nem volt súlyos; mindazáltal némi lázzal járt és a betegnek feküdnie kellett. Gambetta aztán december 31-én meghalt vakbélgyuladásban; haláláért mindenki orvosait okolta, akik nem gondoskodtak róla, hogy a hetek óta fekvőnek bélfunkciója normális legyen.

Bonaparte Lajos halála. Bonaparte Lajos, III. Napóleon fia, 1879. junius elsején esett el Dél-Afrikában, a zuluk földjén, Ulundi mellett, hova az angol csapatokkal ment. Egy portyázás alkalmával szúrta át mellét a szerecsenek dárdája, a zagája. Soká rebesgették, hogy a száműzött trónörököst atyjafiainak vagy a royalistáknak [!] ármánya tette el láb alól. Pedig bebizonyított dolog, hogy a kalandokra vágyó fiatal embert, aki embervadászatra ment oda, ahol voltaképpen nem volt semmi keresetje, egyszerű — vadászszerencsétlenség érte.

VIII.

AZ ANGOLOK.

Az angol térdszalagrend *(order of the garter)* híres devisee: a *Hony*[1] *soit qui mal y pense* (átkozott, aki mellesleg rosszat gondol), egy igen ismeretes anekdota szerint 1349. január 19-én keletkezett. Az udvari bálon a szép Salisbury hercegné, III. Eduárd királlyal, kedvesével, táncolva, elveszítette az egyik harisnyakötőjét. A király fölvette a harisnyakötőt s átnyujtotta a hercegnének, és pedig látva, hogy az egész udvar mosolyog, e szavakkal: «Átkozott, aki mellesleg valami rosszat gondol. Aki ma nevet rajta, holnap nagy tisztességnek tekinti, ha viselheti.» És legott megalapította a térdszalagrendet, melynek harisnyakötő formájú és ∽ feliratú kék jelvényét a lovagok a bal térdük alatt viselik. (A királynők a bal karjukon.) Ezt az anekdotát teljes lehetetlenné teszi minden okos ember szemében az a históriai valóság, hogy ama szép Salisbury hercegné teljes huszonöt esztendővel volt idősebb az 1349-ben harminchétéves királynál. Más, nem kevésbbé ingatag hagyomány szerint, III. Eduárd a crécyi csatában (1346. augusztus 26-án) mondotta e szavakat, midőn saját harisnyakötőjét tűzette kópjára zászló gyanánt. Kétségtelen, hogy a *hony soit qui mal y pense* régi francia közmondás, mely már III. Eduárd előtt ismeretes volt.

Hony soit qui maly pense.

[1]) Mai helyesírással: *honni.*

Stuart Mária. Stuart Mária és a szép olasz Rizzio énekes tragikus szerelme is mendemonda. Bebizonyított dolog, hogy a királynő íródeákja, Rizzio, csúf púpos ember volt és Darnley politikai ármánykodás miatt ölette őt meg. Mária oly nagy hálával viseltetett az ügyes cselszövő iránt, hogy tetemét később a királyi sírboltba helyeztette; talán ez keltette a gyanút, mely aztán az ismert regényes történetté dagadt. — SCHILLER *Maria Stuart* tragédiája a magyar közönségben is meggyökereztetett egynehány históriai botlást. A két királyné sohasem látta egymást világéletében; a találkozás jelenete puszta költemény. Stuart Mária elmúlt negyvenöt éves, mikor lefejezték, tehát a tragédiában kevés joggal játsza a fiatal hősnőt.

Raleigh. Sir Walter Raleigh, a nagy kalandos és nagy tudós, Erzsébet királynő szívét azzal nyerte volna meg, hogy bíbor bársony palástját leterítette a sárba, mikor a királynőnek át kellett mennie az uccán. WALTER SCOTT Essex grófnak ajándékozza ez ötletet; mások a többi, szépszámú kedvelteket emlegetik. Ezt a sokszor leírt és megfestett bíbor palástot alkalmasint sohasem tapodta a királynő lába. Igen ismeretes anekdota a Sir Walter Raleigh históriai kritikájáról szóló is. A tudós a Tower falai között töltött tizenkétéves fogságában világtörténetet írt. Munkájában egy nap lárma zavarta meg. Ablaka alatt részeg legények vesztek össze s csakhamar késre került a dolog. A fogoly csak a csetepaté végét figyelte meg; de látta, hogy a börtön őrsége mind a kapu elé csődült a verekedés csodájára. «Majd elmondják ők nekem tőrülhegyre, mi történt,» gondolta megában. És mikor ebédjét hozták, megkérdezte a szolgáló legénytől, mi volt az a dulakodás. A legény elejétől végéig mindent látott és apróra elmondta az esetet. Raleigh azonban észre vette, hogy a legény mást beszél, mint a mit ő maga is tapasztalt. Kihallgatta tehát a porkoláb feleségét is, aki este felé börtönébe jött. A bőbeszédű asszony elmesélte, mit

látott; de az ő históriája egészen más volt mint a legényé. *Raleigh.* Este a porkoláb is előadta a késelés dolgát; és egyetlen egy szava sem egyezett azzal, amit a legénye és a felsége beszélt. «Három tanu háromféleképpen, egymással hanyatt-homlok ellenkezőn ad számot arról, ami ma, a szemök láttára történt!» kiáltott a tudós. «Én meg épp most a a rómaiak históriáját akarom az igazság szerint megírni! Hiába való munka!» Azzal fogta világtörténete kéziratát és belehajította az égő kandallóba.

Hogy Raleigh toweri fogságában megírta és nem dobta a tűzbe az ő világtörténetét, eléggé bizonyítja, hogy ez a könyve kinyomtatódott; de ha nem is volna meg ez a kézzelfogható bizonyság: ki hihetné el ama fényes elméről azt a gyermekességet! Hiszen a históríkusnak épp az a föladata, hogy az igazságot, mindig okot nyomozván, kihüvelyezze a mendemondából!

Shakspere életéről igen kevés hiteles adatunk van. *Shakspere.* Mintha csak valami évezredek előtt virágzott Homeros vagy Aesopus volna: alig tudunk róla egyebet később keletkezett anekdotáknál. Ez mutatja legjobban, hogy kora nem méltatta őt világéletében. A Shakspererel foglalkozó tudomány rettenetesen kevés dokumentumon rágódik; a nagy költőnek egy-egy fölfedezett semmitmondó levele vagy valami archivum mélységéből előkerülő számadása mindig új és új, természetöknél fogva negatív következtetésekre csábítja a búvárokat. A mester a saját neve körül nagyon ingatag ortográfus volt: *Shakspeare, Shakespeare, Shakespere, Shakespeyre, Saxper, Chacsper;* keresztlevelében *Shakspere,* legtöbbször így írta maga is, de műveinek első kiadásán *Shakespeare* van. És még egész kis lajstrom tellenék ki a többi változatból. Ez gyanus! Judith leánya nem tudott írni: házasságszerződése alatt csak a keresztvonása van. Ez arra vall, hogy a költő nem lehetett valami művelt ember. Testamentumában könyvtárról nincsen szó. Honan szedte tehát ismereteinek

Shakspere. töméntelenségét? Testamentoma drámáit sem említi. Hogyan hallgathat a költő erről a kincsről, ha csakugyan az övé? Ezekből és a többi negatív következtetések rajából lett aztán az a pozitív állítás, hogy Shakspere nem írta a neki tulajdonított remekeket. Ezt a régi lappangó vádat határozott formában legelőször egy amerikai hölgy: Miss Delia Bacon fejezte ki 1856-ban, azt hangoztatva egy hazájabeli folyóirat hasábjain hogy a shaksperei drámák igazi szerzője verulami Baco. A merész hölgy ellen igazi áradat zúdult úgy Amerikában, mint Angolországban. Miss Delia Bacon 1858-ban halt meg s nem érhette meg, hogy theoriája mellett csakhamar egész tábor kél. 1857-ben ugyan W. H. Smith már a pártjára állott, de az igazi nagy irodalmi harc csak később kezdődött. A verulami Baco-theoriát legnagyobb művészettel védte az amerikai Appleton Morgan *The Shakespearean Myth* könyvében (Cincinnati, 1881.). Ez igazi hitvallásnak Angliában ma már igen sok híve van; közéjük tartozott maga Lord Palmerston is. Mindazáltal a dolog nem egyéb mint a világ egyik leglegnagyobb mendemondája, melyen a komoly irodalomtörténet csak mosolyog.

Cromwell. Mindmáig nem tudni, mi igaz van a Cromwellről szóló brutális anekdotákban? Kisült-e tőle, hogy a király kivégzése után tintás pennájával bemázolta a körülte levők arcát s hogy I. Károly koporsóját kinyittatta, gyönyörködni a lefejezettben? (Delaroche híres képe; 1831.)

I. Károly. I. Károly kivégzéséről is több furcsa anekdota van. Például, hogy a király, mielőtt halni ment volna, két inget vett magára, nehogy a hidegtől reszkessen s ellenségei azt mondhassák, hogy félelmében remeg. Már Sir Walter Raleigh is azt mondta a vérpadon: «Uraim, harmadnapos hideg lel; most is ráz; ne hogy azt higyjék, hogy félek!» XVI. Lajos hű komornyikja, Cléry, mikor a királyt veszteni vitték, meleg kabátot adott rá, mert félt, hogy reszketni fog a hidegtől. A tudós Baillynak a guil-

lotine mellett azt mondta egy hóhér: «*Tu trembles, Bailly!*», mire az elítélt így szólt: «*J'ai froid.*» — I. Károlyt két matrózruhába öltözött, álarcos bakó várta a vérpadon. Ez historikum. De az már alkalmasint csak novellázás, hogy a végső pillanatban a hóhér fölemelte álarcát és a király fülébe sugta: «Emlékezzél vissza!» Ez embernek ugyanis I. Károly valamikor elcsábította a menyasszonyát és a megcsalt bosszúból vállalkozott a király lefejezésére, melytől a hivatásos bakók húzódoztak.

Milton.

Munkácsi Mihály géniuszának legmélyebb alkotása a *Milton*-kép (1877.): a világtalan költő két leányának tollba mondja az *Elveszett paradicsom*ot. E megindító jelenet históriai hitelességét sokan kétségbe vonják. Ha nem is hisszük épp el, amit Samuel Johnson állít (idézi Fournier, *L'Esprit dans l'histoire* 21. l.), hogy Milton nem akarta leányait írni taníttatni, az kétségtelen, hogy a nagy költő szerencsétlen volt gyermekeiben. Első feleségétől való leányai rosszul bántak belé. Eladogatták becses könyveit s a pénzt elfecsérelték. A legifjabb leányról, Deborahról, ugyan azt mondják, hogy hárfázni szokott a világtalannak, sőt megtanulta kedvéért a héber és görög abécét és naphosszat olvasott neki olyan textusokat, amelyekből egy szót sem értett. Mások szerint azonban Milton kényszerítette a leányait a héber és görög felolvasásra s a lelketlen teremtések épp ez unalmas robot meg a dictando írás elől szöktek meg tőle; vagy mint némelyek állítják: a költő maga kergette ki őket házából.

Anna.

Scribe történeti vígjátéka, az *Egy pohár víz*, tudvalevőleg azon fordul meg, hogy Anna királyné egy pohár vizet kér Marlborough hercegnőtől, a hercegnő pedig véletlenül végigönti ő felsége ruháját. Ez az anekdota Voltaire révén terjedt el. «Ha nem is vizsgáljuk valami mélyen a dolgot», írja Fournier (id. m. 346. l.), «Anglia történetének ez epizódjában sok pohár bort találunk, mert Anna királyné, ki a fő szerepet játszsza, keményen ivott, de vizet soha.

Egy angol, látván a darabot, eleinte nem értette meg, olyan valószínűtlennek tünt föl neki. Majd azt hitte: lady Marlborough azért lett kegyvesztes, mert a boros palackot összetévesztette a vizes üveggel s a királynénak bor helyett vizet adott. Ettől fogva aztán méltatta az egész összeütközést.» — Anna királyné, kit az angol nép csak *Brandy Nan*nek (pálinkás Náninak) hivott, az időben, melyben Scribe őt fiatal nőnek rajzolja, már tizenhárom gyermek anyja volt.

Malthus. A mendemonda szereti, ha a híres gondolkozók az életben hűtelenek önmagukhoz. A filozófus, ki könyvet ír a párbaj ellen, aztán párbajban esik el; a moralista, kit minden nap részegen szednek föl az uccán; a nagy nemzetgazda, ki maga csődbe kerül [1]) megannyi állandó figura a furcsaságok között. Th. R. Malthusról, az emberiség szertelen sokasodásától rettegő szociológusról, azt a régi tréfát találta ki a mendemonda, hogy maga — tizenegy leánygyermeket hagyott hátra. Ez nem igaz. Malthusnak mindössze egy fia és egy leánya volt.

Nelson. Nelson tengernagyról azt hirdetik, hogy halálát hiúsága okozta: a trafalgari csatában (1805. október 21.) díszegyenruháját öltötte fel s az ellenségnek ezen a réven valóságos célpontot szolgált. Ez mendemonda. Természetesen admirálegyenruhát viselt, de épp a legkopottabb frakkja volt rajta s érdemjeleit sem rakta föl. Vitás kérdés: igaz-e, hogy tengeri betegségben szenvedett az ütközet alatt. Ezt a dolgot sokszor emlegetik tengeri betegségben nyavalygók vígasztalására. Lehetetlenség nincsen benne, mert hiszen tudjuk, hogy vannak hajósok, akik évtizedeket töltöttek a tengeren s néha, erős hullámzáskor, mégis rosszul lesznek. Viszont vannak mindíg szárazföldön élő emberek, akiket, mikor életökben egyszer tengeren járnak,

---

[1]) Ennek a furcsaságnak legalább tudjuk egy bizonyos példáját: a Stein Lőrincét.

nem bánt a hajónak legszilajabb hánykolódása sem. Magam is ösmertem ilyet egynéhányat. Viszont tudok régi kapitányokat, akik szélvészkor mindig betegek.

Ha ez a könyv most negyven esztendeje iródik, bizonnyal íveket foglaltak volna el benne a LORD BYRON körül járatos legendák. Azaz, hogy akkor talán nem is lett volna bátorságunk nyiltan megmondani, hogy azt a reklámos romantikusságot jó részt maga a költő terjesztette maga körül. És talán megégetik e kötetet, ha az is benne van, hogy BYRON a velencei Márk-teret csak egyszer látta, a Procuratie vecchie valamelyik ablakából; mert Velencében, a gyalogolás e városában, soha sem járt másképp, mint gondolán: szégyelte bicegését. A byronizmus elpusztultával nincs többé okunk ama legendákat bolygatni; úgyis kivesztek a köztudatból. De az igazság követeli, hogy ellene mondjunk ama fertelmes könyvnek, melyben MRS. BEECHER-STOWE, a *Tamás bátya* szerzője 1869-ben LORD BYRONT mostoha húga iránt való bűnös szerelemmel vádolta. Minden azt bizonyítja, hogy ez rágalom.

IX.

A NÉMETEK.

E fejezetben is különösen W. L. HERSTLET *Treppenwitz der Weltgeschichte* (negyedik kiadás, Berlin, 1895) könyvének nyomán járok, de természetesen mindig a magyar szempontot követve. E szorgalmas kutató közel tíz nyomtatott ívnyi mendemondát gyűjtött össze nemzetének történetéből. Csupa érdekes dolog ez; de a legnagyobb rész nem esik a mi közönségünk tudásának körébe, mert aprólékosságokra is kiterjed.

A régi germánok. A németek ókori történetében oly nevezetes teutoburgi erdei csata nem Detmold mellett volt, hanem, mint újabb kutatások szerint egészen bizonyos, a Düte-hegységben, ahol a Haase folyó egyik mellékága, a Düte ered. — A vandálok méltatlanul keveredtek abba a hírbe, hogy Rómát ők pusztították el. Róma a vandáljárás után még mindig népes és gazdag volt. Az északi népek csak a császárságnak vetették végét. De erre aztán nemsokára elkövetkezett a végső romlás.

Canossa. »Canossába nem megyünk!« BISMARCK híres szálló igéje (V. ö. *Szájrul szájra,* 170. l.) 1872-ben napi érdekűvé tette azt a kérdést: milyen is volt IV. Henrik német király és római császár híres vezeklése Canossa várában 1077 január 25-től 28-ig? E kérdésre így felel meg KOSCH *Der Kampf zwischen Papstthum und Königthum von Gregor VII. bis Calixt II.* (Frankfurt, 1884) művében:

»A Henrik által végzett rövid háromnapi vezeklés egész lefolyása egészen más jelleggel bír, mint a milyent olvasókönyveink és részrehajló történetírásunk szörnyűséges leírásai, különösen Rotteck, rá fognak. Most mindenekelőtt is Henrik nem egyedűl egy vékony inget viselt, mint ezt a gyermekekkel elhitetik, a hideg, téli időben, minek természetesen hallatára is dideregnek a gyermekek; hanem gyapjúból való, hosszú bűnbánati ruhát, melyet egyszerűen a többi viselő ruha fölé terítettek és övvel kötöttek át. Azután, hogy mezítláb (igazabban talpakon) is jártak a vezető menetek alatt akkoriban általános szokás vala. Más császárok és pápák sem szégyenlették ezt a bűnbánati körmenetek alatt. A háromnapi, reggeltől estéig tartó bőjt sem épen valami borzasztóság egy bűnbánó királyra nézve, ha az egyház már az egyszerű hivektől is, kik nem nyilvános vezeklők, hasonló módon negyven napi bőjtöt kívánt, legalább még akkor úgy, hogy csak este volt szabad enni. A várkapu előtt, a hóban való állás is elveszti tüzetesebb megfigyelés mellett borzasztóságát. A kanosszai vár ugyanis a középkori összes várakkal együtt három udvarral bírt. Az elsőben és legszélsőben laktak a vár védelmezői, a harczoló katonaság; a másodikban voltak az uraság cselédei, valamint az istállók és az élestárak; végre a harmadikban lakott az uraság maga tornyokban és lakóházakban. Henriket azonban, mint a kortársak beszélik, beeresztették a második udvarba, oda, hol a cselédség lakik vala, és ezek lakásaiban tartózkodhatott. A mi még nem volt neki engedve, az a harmadik udvarba való belépés volt, magához az uraséghoz, és a mit az tőle kívánt, csak az vala, hogy kint maradjon, míg be nem ereszteti. Tehát semmi sem igaz abból a gyerekes előadásból, mintha Henrik mezítláb, vékony inggel puszta testén, étlen kényszerült volna három napon át a hóban állani. Hogy hideg és sok hó vala, az való. Ha Henrik épen a kapu előtt akart állani, az az ő dolga; de nem kívánta tőle senki, tartózkodásra elég helyet adtak neki. Hogy többször állott ott, és hogy derekasan fázott is, igen igaz lehet; mivel bizonyos akkori írók szerint Gergely és Mathild látták ott állani. Kötelességévé nem volt téve; de hát szánakozást kellett keltenie. Így tehát mindaz, mit Henrik a vezeklés dolgában végbevitt, saját kora szellemében ítélve meg, és hasonlítva ahhoz, mit *Canossa.*

maga Henrik atyja és a középkor számos fejedelme, meg később franciaországi szent Lajos vezeklés dolgában vállaltak volt magukra, valóban jelentéktelennek és csekélynek tűnik föl, ha azt tekintjük, hogy mennyi volt a bűn és mennyi elégtételt kellett volna adni.« [Idézi a *Történelmi kazugságok* (fordította HALLER JÓZSEF Budapest, Szent-István társulat, 1890.) 209. l.]

Magyar szent Erzsébet. Egy angol képíró, most négy-öt éve, magyarországi Szent Erzsébetet úgy ábrázolta le, hogy a fejedelmi asszony anyaszűlt meztelenül térdepel az oltár lépcsőjén, barátok és apácák között. A képíró a *Szent Erzsébet lemondása* címet adta e képnek. A néző azt hihetné e kép láttára, hogy valamikor, a középkorban, csakugyan szokásos lehetett az olyas furcsa ceremónia, hogy a kik megvetik a világi javakat, csupaszon jelennek meg a templomban. Hát ilyen balgatagság még sem történt soha. Egyszerűen az történt, hogy az angol piktor nem tudott jól deákul és szent Erzsébet legendájának *se nudavit* kifejezését ‚megfosztotta magát' helyett úgy értette ‚lemeztelenítette magát.' Igy teremt néha mendemondákat a nyelvekben való járatlanság is.

A puskapor. A puskaport Schwarz Berthold, a német barát találta föl; ezt mindnyájan tudjuk. Sőt tudjuk azt is, hogy a páternek az lett a vége, hogy egy puskaporos hordó felrobbant alatta és a nagy feltaláló a levegőbe röpült. Tudósok még azt is tudják, hogy Schwarz Berthold a hatalmas hadiszerszám titkát a velencéseknek adta el, akik először 1380-ban használták a genovaiak ellen, Chioggia ostromakor, a szegény német barátot pedig megétették, hogy ne legyenek kénytelenek megfizetni a titok árát. Halálának harmadik módja az, hogy Vencel cseh király, ki a puskaport nem kedvelte, Schwarz Bertholdot 1388-ban lefejeztette. Szóval sokat tudunk; csak az a nagy baj, hogy erről a híres barátról nincsen egyetlen egy, megbízható adatunk sem. Mendemondák széjjelbonthatatlan szövevénye ez az érdekes alak: a középkori szer-

zetes, ki cellájában alkimiával bibelődve, egy világrengető erőt teremt meg. Se a nevét nem tudjuk, se azt, hogy micsoda rendhez tartozott (hol benediktinus, hol franciskánus), se pedig hogy hol élt; Freiburg, Mainz, Nürnberg, Goslar, Köln vetélkednek a dicsőségen, hogy falaik közt lett az első puskapor. De ki találta föl hát a puskaport és hol? Oxfordban és Párisban, mondják, van egy VIII. századbeli görög kézirat, bizonyos MÁRKÉ, melyben a puskapor készítésének módja töviről hegyire le van írva. Én ezt a kéziratot nem olvastam. Álljon elő, a ki olvasta. Mint minden európai találmányra, a puskaporra is rá szokták mondani azt a rendes szentenciát, hogy a kínaiaktól ered, mert hiszen a kínaiak már mindent előbb tudtak nálunk; például a könyvnyomtatás is ezredéves dolog Kelet-Ázsiában. Újabb kutatók azonban azt állítják, hogy a ravasz kínaiak a XVII. századbeli misszionáriusok révén értesülve a Nyugat vívmányairól, csupa irígységből és hiúságból régi kéziratokat gyártottak, biztosítani magunknak az elsőséget. (V. ö. W. L. HERTSLET, id. m. 13. l.) Némelyek az araboknak, az indiaiaknak, a japániaknak tulajdonítják a puskapor föltalálását. Bizonyosat nem tudunk a dologról. *A puskapor.*

Mindnyájan tudjuk, hogyan kerültek a szászok Erdélybe. 1284-ben Haméla (Hameln) németországi városkában úgy elszaporodtak a patkányok, hogy a lakosság nem tudott hova lenni tőlök. A rút féreg az evők elől a tálból kapdosta ki a falatokat; ágyba sem lehetett feküdni, mert még oda is betolakodott a töméntelen sok patkány. Ekkor egy tarka ruhás jövevény érkezett a városba, és azt mondta a tanácsbelieknek, hogy jó pénzért megszabadítja Hamélát a csapástól. Mindent megígértek neki, amit csak kért. A jövevény erre sípot vont elő a tarsolyából és valami furcsa nótát kezdett fújni; és íme a sípszóra előjött minden patkány és nyomon követte a rejtelmes embert, ki aztán a folyó vizébe csalta bele valamennyit. *A hamélai patkányüző.*

A hamélai patkányüző. Mikor a jutalom megfizetésére került a sor, a hamélai magyisztrátus ötölt-hatolt, ürügyeket keresett s végre nem adott a patkányűzőnek egy batkát sem. Ezen a méltatlanságon megharagudott a jövevény. Junius 26-án megint megfujta sípját; és most nem patkányok eredtek utána, hanem a város összes gyermekei, fiúk, lyányok, szám szerint százharmincan. A tarka ruhás ember ezt a kis sereget kicsalta a kálváriahegyre, mely megnyílt alattuk és mind eltünték, a patkányűzővel egyetemben.[1])

Hogy a gyerekek aztán Erdélyben bukkantak föl és ők a szászság ős szülei, elsőben a híres KIRCHER ATHANÁZ említi *Musurgia universalis*ában (Róma, 1650). Addig ez a mese sokféleképpen változott. Legrégibb formája a sípos-ról nem is szól, csak azt mondja, hogy a százharminc gyermeket elnyelte a kálváriahegy. A patkányűzőről csak a XVI. századbeli krónikák kezdenek szólani. Eleinte különben nem is patkányok, hanem gözük látogatják meg Haméla városát. A XVII. században már ördögöt látnak a rejtelmes jövevényben. 1749-ben egy hamélai prédikátor FEIN, könyvecskét írt e meséről és eredetét abban kereste, hogy 1259 vagy 1260. julius 28-án a mindeni püspök tönkre verte a hamélai polgárok hadát. A sereg muzsikaszóval vonult ki a csatatérre: innen a sípos; a városbeliek a kálváriahegy mögé látták bekanyarodni az elménőket;

[1]) A folkolristákat talán érdekli, hogy a sípszóval való patkánycsalogatás babonája nálunk is járta, nem is oly régen. Édesapámtól nem egyszer hallottam, hogy az ő gyermekkorában (a harmincas évek végén) igen elszaporodott a patkány Baja dunai malmaiban. Megpróbáltak ellene mindent, — hasztalan. Végre egy tönkrement, részeges öreg molnárhoz folyamodtak; ez aztán csónakra ült és valami nádsípot fujdogálva, belecsalt a Dunába minden patkányt. Harminc év előtt Borsodban hallottam egy vén molnárról, aki a szájába vett ákácfalevéllel dúdolva, kiűz a granáriumból, malomból minden egeret, patkányt. «Tudnak ilyesmit a molnárok», mondta nekem erős hittel nem rég is egy öreg úr, akivel e furcsaságról beszéltem. A patkányűzés sok más érdekes babonás módjáról nem szólhatok itten.

ez az eltűnés; a püspök fogságából kikerültek pedig a Siebenberge felől tértek haza: ebből lett a KIRCHER-féle Erdély *(Siebenbürgen)*. Ez a magyarázat igen mesterkélt. Sokkal hihetőbb, hogy a mese a középkori tánc-járvánnyal *(chorea sancti Viti)* függ össze. Tudjuk, hogy e ragadós lelki betegségben a muzsika igen izgatta a Vitus-táncosokat. Görcsös ugrándozásuk közepett tüskön-bokron át követték a zeneszót. Ez epidémiának valamely jelenetéből keletkezhetett az a rege.

Tell.

Uri kanton 1760-ban ugyan hóhérral égettetett el egy francia könyvet,[1]) mely azt merte mondani, hogy Svájc szabadságának kivívója Tell soha sem élt a világon s az egész szép história dán eredetű mese: mindazáltal ma már nincsen még Helvéciában sem írástudó ember, aki hinné ezt a régi regét. KOPP, a svájci történetíró, apróra bebizonyítja, hogy Landenberg, Geszler, Melchthal, Baumgarten, Tell, a póznára kötött kalap, az almalövés meg a monda többi része, tudákos tollból eredt mese.

Karlsbad és Teplitz.

Régi kedvelt szokása a mendemondának, hogy nevezetes források fölfedezését állatoknak tulajdonítja. A karlsbadi hévízre, a hagyomány szerint, úgy bukkantak rá, hogy IV. Károly császár 1347-ben azon a tájékon szarvast űzött s a kopók valami kis patakba gázolva, keservesen vonítani kezdtek. A vadászok eleinte nem tudták mire vélni az ebek nyavalygását; de csakhamar észre vették, hogy a patak vize forró. Így találták volna meg a világhírű hévizet. Bebizonyított dolog, hogy ama forrásokat már a XIV. század előtt is ismerték és használták. A teplitzi hévízre már a rómaiak idejében is jártak a betegek, mint azt a forrás nimfájának áldozott régi pénzek bizonyítják. A hagyomány szerint azonban a hévíz erét 762-ben egy disznó túrta ki a földből; ordítása tette figyelmessé a kondásokat, hogy a víz forró. — Nálunk

[1]) FREUDENBERGER, *Guillaume Tell, fable danoise.*

Disznófő és zugliget. a budai hegyek közt levő *disznófő*-forrás fölfedezését tulajdonítják egy turkáló sertésnek. A felséges hideg víz ma is egy kőből faragott disznófő szájából bugyog ki. E hagyomány révén nevezték a budai németek azt a sziklás környéket *sauwinkel*-nek, emsezugnak. Budakeszi meg a többi közel falu sváb népe ma is úgy hívja. A negyvenes évek finnyás izlése irtózott ama «pórias» névtől. Ha jól tudom, a jeles Zerrfy, Petőfi kritikusa csinált a prózai *sauwinkel*ből költői *auwinkel*t és ugyan ő fordította magyarra az utóbbi szót így: ‚zugliget.' Tőle ered, ha nem csalódok, egy ismeretes zugligeti nyaraló kellemes zengésű *Csendilla* neve is. (A *csendesség* és a *villa* mesteri összeházasítása.)

V. Károly. Most tizennyolc éve nálunk is nagy port vert föl HANS MAKART, a bécsi képíró *V. Károly bevonulása Antwerpenbe* című festménye, melynek az a fő érdekessége, hogy a nehézkes pommerániai lovon ülő fiatal fejedelmet meztelen leányok kísérik. Ez a könyv nem elegyedik a művészet dolgaiba; az idő itélőszéke előtt fog eldőlni: igazán az a nagyság volt-e MAKART, akinek Bécs hirdette, vagy csak a «szenzáció» és a nuditások szerzettek sikereket az epikureus hírében élő s ezért a világ legkíváncsiabb városában oly «érdekes» mesternek. Nekem itt csak azt kell elmondanom, hogy ama híres vagy hírhedt kép a históríkum dolgában hazug: triumfusok pompáját a leleplezetlen női test szépségével növelni nem volt soha szokás, se Antwerpenben, se másutt. MAKART, mint mondják, ALBRECHT DÜRER németalföldi naplójából vette volna a motivumot. E naplóban azonban egy szó sincs meztelen leányokról; csak az említődik benne, hogy a város kapuját ritka szép szűzek is ékesítették ez alkalommal. VERACHTER levéltáros azonban a naplóhoz írott jegyzeteiben említi, hogy ama szép leányok csaknem egészen meztelenek voltak, holmi fátyolruhába levén öltözve.

Ez az adat mindazáltal nem teszi hihetővé, hogy olyasmi történt, amit MAKART megfestett.

V. Károly yustei[1]) életéről szól a legtöbb furcsa mendemonda. Mindenekelőtt nem igaz, hogy a császár a monostorban lakott és barátcsuhát viselt. V. Károly már 1553-ban elrendelte, hogy építsenek számára egy, a monostorral összefüggő kis palotát. E parancsolatot Gaspar de Vega és Alonso de Covarrubias építőmesterek hajtották végre a legnagyobb titokban. A nyolc igen fényes teremből állő épületszárny csak annyiban függött össze a szerzetesek házával, hogy a császár hálószobája oratórium volt: ablak nyílott belőle a templomba és a felséges úr fekve hallgathatott misét. MIGNET szerint negyvennégy flandriai kárpit díszítette a termeket, nem is szólva a sok drága keleti és mór szőnyegről. A falakon remek képek sokasága pompázott, közöttük Tizian számos festménye. A palota fejedelmi fényű terraszáról nagyszerű kilátás nyílott a vidékre. Mikor V. Károly 1557. február 3-án beköltözött palotájába, a monostorban harmincnyolc szerzetes lakott, de a császár csakhamar oda rendelte Spanyolország legszebben éneklő papjait. Csak étekfogó tisztje húsz volt. Hogy éppenséggel nem élt aszkéta módjára, bizonyítják konyhamestereinek mai napig fönnmaradt számadásai. Yusteban ejtette ki a spanyolok között ma is járatos szálló igéjét: «*Un melon ruin vale mas que un buen pepino.*» [A rothadt dinnye is jobb a jó töknél.] Francia szerzők még holmi rusztikus szerelmi kalandjairól is tudnak. MIGNET bebizonyítja, hogy V. Károly ez elvonultságában is csak úgy intézte a világ sorsát, mint trónusáról; íródeákjainak egész nap diktált és leveleit

V. Károly

[1]) Yuste vagy Yust, Estremadura spanyol tartományban. A jeromosrendűek e monostorát a közelében folyó patakról nevezik így. Tehát se nem San ¡Justo, se nem Saint-Juste, mint a franciák írják. Semmi szentnek nincs köze e névhez.

V. Károly. staféták hordták szüntelenül. Nem lehet igaz hát, amit az egykorú DE THOU ír, hogy V. Károly Yusteba érkezve a földre borult: «Üdvözöllek, mindnyájunknak édesanyja! Mezitelenül születtem e világra és minekutánna részem vala minden gazdagságban, mezitelenül térek hozzád vissza.» Szerzetes ruhát sem viselt soha. (DELEPIERRE.) Azok után tehát, amiket opulens életmódjáról tudunk, mendemonda SANDOVAL püspök adata, mely szerint a császárnak Yusteban csak egy olyan ütött-kopott zsöllyéje volt, hogy a zsibárus nem adott volna érette négy realt.

ROBERTSON skót történetíró költötte azt a világszerte ismeretes anekdotát, hogy V. Károly yustei elvonultságában töméntelen sok óra regulázásával bíbelődött s azt mondta: «Császárkoromban azt akartam, hogy az emberek milliói egyformán gondolkozzanak, most meg azt sem tudom elérni, hogy két óra egyformán járjon!» Ez a dolog nem igaz. V. Károly hagyatékában mindössze öt órát találtak. De bizonyos, hogy a pontosan járó órákat szerette, valamint vonzódott a mechanikához és ezért tartotta magánál Yusteban az akkoron híres Juanelo Turriano órásmestert, ki mindenféle automatákkal mulattatta őt. Úgyszólván minden nap más mechanikai tréfát talált ki. Egyebek között olyan repülő fa madarat szerkesztett, hogy a jámbor barátok boszorkányságot sejtettek benne.

A yustei mendemondák közül mégis leghíresebb az, mikor V. Károly végignézi a saját temetését s ez a gyászos komédia annyira hat rá, hogy nemsokára meghal. Ebben a dologban számos a kétség. Az bizonyos, hogy a császár igen sok halottas misét kívánt hallgatni. Valóságos *monomanie funèbre* szállotta meg, mint MIGNET mondja. Alig mult el nap, hogy pompás requiemeket ne szolgáltattatott volna; eleinte csak családja tagjaiért, majd királyokért, pápákért és aranygyapjas vitézekért. A templom falairól szinte le sem került a fekete posztó; a hajóban állandóan ravatal magasodott. Hogy azonban a

császár saját temetésének mintegy a főpróbáját nézte volna végig: a legújabb kritikusok kereken tagadják. V. Károly udvarbeliei, kik pedig minden aprólékos dolgot is följegyeztek, erről hallgatnak. Csupán azt írják, hogy a fejedelem halála előtt hat nappal a templomba vitette magát s ott ülve fogadta az oltári szentséget. Ezt a különös temetést csak SIGUENZA, STRADA és ANGULO jeromosrendűek említik, ugyanazok, akik a császárt aszkéta barát színében akarják féltűntetni. ANGULO perjel szerint V. Károly egyszer azt mondta borbélyának: «Tudod mire gondolok? Összekuporgattam kétezer koronát a temetésemre.» — «Arra ne gondoljon felséged», válaszolt a borbély. «Ha az úristen elszólítja felségedet, annélkül is eltakarítjuk mi tisztességgel.» — «Haj, barátom», szólt a császár, «más az, mikor a gyertyát az ember után viszik és más, mikor előtte.» SIGUENZA szerint V. Károly egy nap, midőn végighallgatta a szüleiért és a császárnéért mondott requiemet, azt kérdezte gyontatójától, Juan Regla atyától: «Hátha végignézném az én saját obsequiáimat?» A páter elérzékenyedett: «Isten segítségével még sok évig fog élni felséges uram.» — «De én azt kérdezem tőled: lenne-e haszna ennek az ájtatosságnak?» — «Minden jó cselekedet hasznos, ha kellőképpen hajtják végre,» szólt a gyóntatóatya. És még aznap délután meglett a halottas ájtatosság, melyen a császár egész udvarával feketébe öltözve és kezében égő viaszgyertyával vett részt. *V. Károly.*

Ez a dolog 1558. augusztus 31-én történt volna. Teljesen hiteles adat nincsen róla. Azt ellenben följegyzik az udvarbeliek, hogy a császár augusztus 30-án vagy 31-én a palota terraszán ebédelve, napszúrást kapott s ebből keletkezett betegsége, mely szeptember 21-én halállal végződött. A sötét ceremónia és a császár halála között tehát nehéz megtalálni az okbeli összefüggést.

Pedig VICTOR DUHAMEL még azt is állítja, hogy V. Károly a szertartás alatt koporsóban feküdt, szemfödéllel

letakarva és mikor az ájtatosság véget ért, magára hagyták őt a templomban; ekkor aztán a császár fölkelt és a oltár elé borult, de csakhamar őrjöngés fogta el és másnap meghalt «cellájában».

Az egyház különben soha sem tűrte az ilyen gyászos komédiákat, melyek a történetben nem példátlanok; például Descalquens toulousei capitoul 1326-ban ugyancsak végignézte a saját temetését, — ép egészségben

Tilly. Schiller révén terjedt világgá az a mendemonda, hogy Tilly generális Magdeburg megvétele után (1631 májusában), mikor kérték, hogy vesse végét a zsákmányoló katonák dúlásának, azt válaszolta: «*Kommt in einer stunde wieder.*» Ennek csak annyi hitele van, mint annak a másik adatnak, hogy mikor Tilly bekopogtatott a mennyország kapuján, Szent Péter a saját szálló igéjével felelt neki: *Kommt in einer stunde wieder!*» Az ellenben bizonyos, hogy Tilly nem akarta elpusztítani Magdeburgot és sírva fakadt, mikor végiglovagolt a halottakkal borított uccákon, az inségesek között kenyeret osztatott széjjel és szidta a fogoly katonákat, amért a várost olyan rosszúl védelmezték.

Szavójai Eugén. A bécsi stratégia hagyományos gyámoltalanságát már az a régi anekdota is festi, hogy Szavójai Eugén 1697 szeptember 11-én, a zentai csata napjának reggelén, levelet kapott a *hofkriegsrat*tól vagy épp magától a császártól, s e levélben az a kemény parancsolat volt, hogy semmi szín alatt ne ütközzék. Szavójai Eugén azonban a levelet, sejtvén, mi van benne, föl se bontotta és megverte a törököt a saját szakálára. Ez az anekdota jó, de nem igaz. Nagyrészt koholmányok a jeles hadvezérnek tulajdonított levelek is. Nem bizonyos: írta-e valaha, hogy Magyarország lesz az osztrák monarchia alapja. (V. ö. *Szájrul szájra,* 51. l.) Szavójai Eugén önéletrajzát Ligne herceg gyártotta.

A németek között Nagy Frigyesről kevés hitelű anekdoták százai járnak szájrul szájra. A magyar közönség e dolgokat egyrészt nem ismeri, másrészt minden cáfolgatás nélkül is tudja, hogy nem elhinni valók az olyas históriák, melyek szerint a király kukoricagóréba bujik az ellenség elől (ez Oppelnben történt volna) vagy a kamenzi templomban cisztercitának öltözve zsolozsmázik a szerzetesekkel, mialatt az osztrák katonák az egész monostorban keresik. — Legismeretesebb nálunk a sanssoucii molnár anekdotája, a híres *il y a des juges à Berlin* szálló igével egyetemben. Ez a kis történet egy VI. századbeli perzsa meséből ered. (V. ö. *Szájrul szájra,* 318. 1). Teljességgel nem igaz, hogy a király nem akarta tűrni a kert mellett lévő szélmalmot; épp a molnár folyamodott 1746-ban, hogy a király költségén más helyen építhessen malmot, mert a kastély, a kert fala és a fák elfogják a szelet. Frigyes megadta az engedelmet. A költözködés azonban abba maradt, mert az udvarbeliek tudták, hogy a király örömest látja ott a festői malmot; maradásra bírták a molnárt. A malom aztán 1781-ig több kézen fordúlt meg. Ekkor a tulajdonos, Vogel, bérbe adta bizonyos Heringnek. Ez esztendőtől fogva Frigyes 22 tallér évi bért követelt a szélmalomért és ezt a pénzt az árendás Heringtől Vogelnek járó summából vonatta le. Vogel panaszkodott, hogy vele nagy igaztalanság történik; a király azonban nem hallgatott rá és 1784-ben rendeletet adott ki, melyben az van, hogy a molnár ám indítson pört a kincstár ellen. Erre válaszolta Vogel írásban: «Sokkal csekélyebb és sokkal szegényebb ember vagyok, semhogy a kincstárral pörbe szállhassak.» Ez tehát a sanssoucii molnár nyilatkozata és nem a híres «vannak birák Berlinben». *Nagy Frigyes.*

Frigyes és Voltaire összeharagudásáról is sokat regélnek. Alig ha igaz, hogy a király de la Mettrienek azt mondta Voltaireről: »Még legföljebb egy évig lesz rá

Nagy Frigyes. szükségem; a narancs levét kinyomjuk, aztán elhajítjuk a héját.» (*«On presse l'orange et on jette l'écorce.»*) Voltaire szerint a szakítás oka Maupertuis pletykája volt. Maupertuis ugyanis besugta a királynak, hogy Manstein generális egyszer Voltairenél járt, valami történeti művét nyélbe üttetni vele s ugyanekkor hozták a király egy versét is, mire Voltaire azt mondta a generálisnak: «Majd máskor, édes barátom; lám a király is most küldi ide a szennyesét, hogy kimossam; az önét egy füst alatt mosom ki.» Voltaire a királyhoz írott levelében tiltakozik Maupertuis ízetlen rágalma ellen; azt mondja, hogy ez a vád megkeseríti hátralevő napjait.

Zieten. Nincs hitele annak az anekdotának sem, mely szerint Zieten generális, míkor 1744 nov. 18-án éjjel az Elba mellett kilövik alóla a lovat, e szavakkal utasítja vissza a szökevény Farkas huszárt, ki saját lovával kínálja meg őt: «Nem, barátom, nem fogadom el! Kend az osztrákoktól dezertált és felkötik, ha megcsípik!» Zieten amaz ütközetben nyilván részt sem vett.

II. József. II. József császár szabad gondolkozását, igazságosságát és jótékonyságát az érzékeny és furcsa anekdoták sokasága magasztalja. A legtöbb a még most is hatásos Harun-al-Rasid motivum változata: álruha, gonosz hivatalbeliek meglepése, fejedelmi ajándék a szegényeknek, mindenféle mulatságos *qui pro quo* a föl nem ismerés révén sat. E sok egy kaptára csinált történetecskénél erdekesebb az az anekdota, melylyel Fortia de Piles gróf akarja festeni, hogyan gondolkozott II. József a lovagiasságról: «Egy katonatiszt arcul ütötte egy bajtársát. A császár mind a kettőt Bécsbe idézte. Parádé napján aztán a sértett tiszttel kilépett az erkélyre és a sokaság szeme láttára megcsókolta. Ugyanekkor az erkély alatt fölállított vérpadon a hóhér pofozta meg a sértőt, kit különben legott várfogságba vittek.» Ilyen színpadi jeleneteket bizony nem játszott a filozófus fejedelem.

Megemlítek itt egy különös mendemondát, melyet ugyan nem sokan ismernek, de följegyzésre méltó, mert korfestő érdekessége van. II. Józsefnek világéletében kevés szerencséje volt az asszonyok körül. Fiatalságának kalandjai részint szánalmasak, részint nevetségesek. Boldogtalanság üldözte mint férjet is. Első felesége, Izabella pármai hercegnő, kit szeretett, alig hároméves házasság után, 1763-ban elhunyt. A második Mária Józéfa bajor hercegnő, kit csak politikai tekintetből vett el, megkeserítette életét, és József örült, mikor ez az asszony 1767-ben meghalt. Ezután mindvégig özvegységben élt és nőgyülölő híre volt. Ez igaz. De a mendemonda szerint József csak az európai asszonyokat gyűlölte és úgy gondolkozott, hogy a keletiek az okosak, akik rabszolgálókat tartanak. Addig-addig gondolkozott ezen a dolgon, míg végre Konstantinápolyban, a tophánei vásáron, két cserkesz leányt vásároltatott magának egy bizalmas francia emberével. Darabja tízezer forintba került. E leányokat aztán Bécsben tartotta, titkon ugyan, de az egész világ tudtával. Mikor a cserkesz nők kikocsiztak a Práterbe, mindenki ujjal mutatott rájok: «Ni, a császár háreme!» A hagyomány még azt is tudja, hogy a cserkesz leányok éppenséggel nem szép, egy kicsit köpcös, tiszta fehér bőrű, vöröses aranyszín hajú személyek voltak. Az egyik rövid idő múlva meghalt, a másikat pedig a császár, mikor beleunt, elajándékozta egy dunántúli magyar mágnásnak, E—ynak; aki aztán elkövette azt a nagy ostobaságot, hogy a leányzót hites feleségül vette. Az egész, minden hitel nélkül való históriát említi, mint hallom, az a régi pasquillus, mely a főurak német voltát ostorozza (*«Der Landtag is aus, kutyateringette, wir fahren nach Haus!»*) s amely pasquillust egy nagy prímási ebéden mindenik vendég az asztalkendőjében találta. *II. József.*

A mendemonda különben mindig szívesen settenkedett és settenkedik ma is a bécsi burg szürke falai

II. József. körül. És megvannak a maga kész, százéves sablonjai. II. József halálát Bécs nem akarta elhinni. Mindenek azt suttogták még tíz év múlva is, hogy a császár él — egy olaszországi várban, ahova a reakció dugta, új vasálarcos gyanánt. A magyarok pedig Sándor Lipót palatinus halálába (v. ö. e mű 114. l.) nem bírtak belenyugodni. Mint a nálunk 1818 körül utazgatott ELLRICH írja *Die Ungarn wie sie sind* könyvében (Berlin, 1831; 64. l. jegyzet), a magyarság még mindig azt hiszi, hogy a palatinus nem halt meg: valami ispotályból került halottat terítettek ki helyette nagy pompával. A német író szerint a mendemondának az lehetett az indítója, hogy a nádornak a felrobbant tűzjáték lángjai között elektelenedett ábrázatát álarcával födték el. Igaz-e ez? Nem tudom. De a régi mesék nem rég is megújultak. A nép nem akarja elhinni, hogy János Szalvátor herceg (Orth János) a tengerbe veszett és kételkedik Rudolf trónörökös halálában is; újra emlegeti a ravatalra tett viaszfejű embert.

Goethe, Hogy a haldokló Goethe utolsó szava *mehr licht* volt, számtalanszor megcáfolt dolog. A nyolcvanhároméves öreg oly csöndesen szunnyadt el zsöllyeszékében, hogy menye, Ottilie, csak később vette észre halálát. Életének utolsó hetében mondta egyszer, hogy húzzák félre a kertbe nyíló ablak kárpitját, mert »több világosságot» szeretne.

Schiller, Schiller sem e szavakkal adta ki lelkét: *einen blick in die sonne!* De az igaz, hogy halála előtt egy nappal látni kívánta a napot. — Az nyilván csak rossz tréfa,

Hegel. hogy Hegel utolsó mondása ez volt: «Világéletemben csak egy tanítványom értett meg, de az is félreértett.» Ez az «egy tanítvány» állítólag vagy Gabler vagy Rosenkranz volt.

X.

SZLÁV NÉPEK.

Ziska dobja.

Ki nem hallotta, hogy Ziska János, a huszíta hadvezér, halálos ágyán azt mondta feleinek: «Testemet vessétek ki a mezőre, legyen a fenevadak étke. De a bőrömbül csináljatok dobot és verjétek meg, valahányszor a huszíták hadba mennek: szavától megszalad az ellenség.» Ziska hívei teljesítették e parancsolatot. A vezér bőréből (és pedig, hagyomány szerint, a hasa bőréből) dob lett, lelkesítette a huszítákat és mint VOLTAIRE írja az *Essai sur les moeurs*ben és az *Esprit des nations*ban, sok gondot és bajt okozott Zsigmondnak. Ziska dobját AENEAS SYLVIUS említi elsőben. THEOBALD XVII. századbeli író mendemondának tartja e furcsaságot. HORMAYR azt hiszi, hogy Ziska csak a páncéla alatt hordott bőr ingből csináltatott dobot. A múlt század közepén állítólag Berlinbe került a dob. Azóta nincs híre. — Az emberbőrt tudvalevőleg épp úgy ki lehet dolgozni, mint bármely más bőrt. Anatómiai gyüjteményekben sűrűn látni. Szarvasbőr tapintatú és elég szívós. Szárítás és csiszolás révén dobnak való pergamen is lehet belőle. — Marco Antonio Bragadino bőrét állítólag szintén kicserezték a törökök. A velencések e szerencsétlen hadvezérét, Ciprus hősi védőjét tudvalevőleg elevenen nyúzatta meg 1571-ben Musztafa; bőrét aztán a tímárhoz adta, kitömette és tehénre kötve, vörös ernyő alatt hurcoltatta végig Famagosta uccáin. A bőr később a konstantinápolyi gályarabok tömlöcébe

került, a keresztyén foglyok elrettentésére. Egy velencei rabszolga aztán hazaszökött a bőrrel, mely 1596. óta a SS. Giovanni e Paolo templomban van, a hős mellszobra alatt, egy urnában.

Mazeppa. Mi igaz a Mazeppa regényes históriájából? Mazeppa némelyek szerint podóliai eredetű lengyel nemes ember volt. GALICIN herceg egy kis tanulmányában azt írja, hogy Kijev mellett, Mazepinci falvában született és igazi neve Stepanovics volt. Mások, nyilván több okkal, ukrainai kozáknak mondják. Az bizonyos, hogy II. János Kázmér lengyel király mellett apródoskodott és az udvarnál jó nevelésben részesült. Később egy lengyel nemes szolgálatába lépett. Ez időben esett meg vele a kaland, mely híressé tette. Szeretője volt egy főúri hölgynek. Egyszer meglepte őket a férj és rettenetes büntetést mért a csábítóra. Mazeppát meztelenül vad lóra köttette, aztán neki eresztette a szilaj állatot az ukrainai pusztának. A ló napokig, mértföldek százain át nyargalt az áldozattal. Végre elfogták valahol a kozákok és leoldozták hátáról a félholt Mazeppát, aki értelmességével és vitézségével aztán hetmanná küzdte föl magát közöttük. Így írja ezt le XII. Károly történetében VOLTAIRE, kinek révén aztán ez a történet világszerte köztudalommá, sőt cirkuszi mutatvány tárgya lett. PASZK lovag, ki Mazeppával János Kázmér udvarában barátkozott össze, másképpen és kevésbbé regényesen írja le ezt a kalandot. Szerinte Mazeppa ukrainai származású fiatal kozák volt, kit a király igen kedvelt és gondosan neveltetett. «Talibaszki, a megcsalt férj, levetkőztette Mazeppát és szolgáival a lovára kötöztette, arccal hátrafelé. A különben is tüzes paripát ezután megvesszőzték és piszolyt sütöttek el a füle mögött. A megbokrosodott állat vakon rohant Mazeppa háza felé, egy sürű erdő szűk ösvényén át. A ló már nem egyszer járt e csapáson és most mint a nyíl repült; gazdáját rettenetesen összecsapkodják, karcolták a galyak. Vér-

ben fagyva érkezett házához Mazeppa, de volt még annyi ereje, hogy kiáltson cselédeinek: «Nyissatok kaput!» Hónapokig volt beteg s mikor meggyógyult, kivándorolt Lengyelországból Ukrainába.»

Potemkin falvai, ez a híres történeti szálló ige, szintén csak mendemonda. Pedig még igen modern iskolai könyvek is hirdetik azt az anekdotát, mely szerint Potemkin, mikor II. Katalin 1789. első felében a nem rég meghódított Krim félszigetén utazott, szemfényvesztéshez folyamodva, el akarta hitetni a cárnővel, hogy a barbárság és nyomorúság e földje csupa civilizáció és gazdagság. — Francia források szerint Katalin örömest indult az útra, mely izgatta kíváncsi képzelmét. Valamerre a cárnő járt, mérföldek százain által, mesés pompa tündöklött. A puszta sivatagban, az úttól jobbra, balra tornyos városok, falvak, kastélyok pompáztak. Mind vászonra festett szinházi dekoráció, vagy, mint mások mondják, egy sor téglából rakott falak, melyek csak a mögöttük fehérlő pusztát takarták el. Minden város, minden falu mentén a lakosság tisztelgett a cárnő előtt; festői ruhába öltözött gyönyörű nép, mely harmóniás kardalokat énekelt és remekül táncolt. Ez a szép, boldog nép színházi statiszták fölfogadott csoportja volt, mely éjtszaka, mindig egynehány állomással előbbre utazott, s ujra végigjátszotta más ruhában, a mit már ma és tegnap elkomédiázott. Katalin nem sejtette a csalást. Gyönyörködött a virágzó országban, a boldog népben. Ha sötéttel utazott, hintajából kivilágitott városokat, ragyogó tűzjátékokat látott; nem is gondolta, hogy azokon a helyeken, mihelyt ő odább vonult, megint csak nyájak legelik az avar füvet. — Mindebből azonban nem igaz egy szó sem. Mint a cárnőt kisérő Ligne herceg írja, már útközben tudta mindenki, hogy Pétervárott festett falvakról és más ily szemfényvesztésekről beszélnek azok, akik haragusznak azért, mert II. Katalin nem hívta meg őket is erre a szép nagy

Potemkin falvai.

kirándulásra. A vászonra pingált városok mendemondáját Essen, a szász követ terjesztette el; Potemkin életrajzában említi. — Az nem való, hogy a cárnőt ezen az úton minden állomáson ez a fölírás fogadta: «*Erre visz az út Bizáncba.*» Az orosz aspirációk e híres jelszava akként keletkezett, hogy az angol nagykövet, Fitzherbert félre értette és rosszúl fordította le a Kherzon előtt állított diadalkapu görög fölirását. (V. ö. Fournier, *L'esprit dans l'histoire,* 388 l.)

Finis Poloniae!

Finis Poloniae! kiáltott a csatavesztés után a lengyel szabadság hőse, Kościuszko, vérében fetrengve és meghalt. Hogy melyik csata volt az? Mellékes. Hogy Kościuszko nem a harctéren, hanem mint svájci bujdosó, ágyban halt meg (1817 október 17.), az is mellékes. Hiszen Cambronne is mindig haldokolva kiáltja két híres szálló igéjét (azaz hogy hol az egyiket, hol a másikat) a waterlooi mezőn, ami azonban egy csöppet sem gátolja abban, hogy csak huszonhét év múlva, az aggastyánok szép csendes halálával hunyja le szemét. (V. ö. e mű 285. l.) Mindez, mondom, mellékes. A drámaiság a fő. Szegény Kościusko azonban nem úgy gondolkozott, mint akik őt idézik és mindig keményen tiltakozott a *finis Poloniae!* ellen. Ezt a híres szálló igét a hivatalos *Südpreussische Zeitung* 1794 október 25-iki száma ajándékozta neki, két héttel a szerencsétlen maciejowicei csata után, mikor Kosciuszko megsebesült és fogságba került. E lap szerint a hős, midőn a kozákok elvették kardját, így kiáltott: «*Finis regni Poloniae!*» A dologban különben legérdekesebb az a levél, melyet e kérdést illetőleg a lengyel hadvezér 1803 november 12-én Ségur gróthoz intézett s melyet, az eredeti francia betű hiján, Büchmann-Robert-tornow *Geflügelte Worte*-ja (18. kiad., 407. l.) német fordításából fordítok:

Gróf úr, — Midőn tegnap átszolgáltattam önnek a Poninski Ádám ügyére vonatkozó iratot, szólanom kellett volna

még a maciejowicei szerencsétlen csatát illető dologról, melyet tisztázni kötelességem. *Finis Poloniae!*

A tudatlanság vagy a rosszakarat arra vetemedett, hogy azt fogja rám, mintha én ama szerencsétlen napon azt mondtam volna: «*Finis Poloniae.*» Hát először is én már az ütközet eldőlése előtt csaknem halálra sebesültem és csak két nap múlva, az ellenség kezében eszméltem föl. Ha tehát az a kiáltás minden lengyel szájában értelmetlen és bűnös, még inkább az lett volna az enyémben.

Midőn a lengyel nép hazánk területe épségének, az ország függetlenségének, méltóságának, dicsőségének és szabadságának megvédelmezését reám bízta, tudta, hogy nem én vagyok az utolsó lengyel s az én halálommal, akár a csatatéren veszek el, akár másutt, Lengyelországnak nem lehet vége, nem szabad végének lennie. Mindaz, amit a lengyelek azóta a dicső lengyel légiókban cselekedtek és mindaz, amit a jövendőben cselekedni fognak hazájok visszanyerésére, elég bizonyság, hogy ha mi, a haza hű harcosai, halandók is vagyunk, Lengyelország halhatatlan. Senkinek sem szabad tehát a gyalázatos „*Finis Poloniae!*“ kifejezést használni vagy ismételni.

Mit szóltak volna a franciák, ha 1757-ben, a rossbachi szerencsétlen csata után Rohan marsál, Soubise hercege azt kiáltotta volna: «*Finis Galliae!*» vagy ha életrajzai e kegyetlen szókat tulajdonítják vala neki?

Lekötelezne tehát engemet, ha műve [1]) új kiadásában nem említené ezt a «*Finis Poloniae!*»-t; remélem, hogy nevének tekintélye hatni fog azokra, akik a jövendőben még emlegetni és nekem tulajdonítani akarnák e gyalázatos káromlást, mely ellen teljes lelkemből tiltakozok sat.

Páris, XII., Brumaire 20.

T. KOŚCIUSZKO.

---

[1]) L. PH. SÉGUR *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786—96* művében (Páris, 1800) közli e mendemondát.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Lap

Abîme de Pascal ... 261.
ÁBRÁNYI EMIL a lánchíd felrobbantásáról ... 160
ABULFARADS az alexandriai könyvtárról ... 193
Adalbert prágai püspök Magyarországon ... 16
A cél szentesíti az eszközöket ... 248
Acingo: Aquincum ... 7
Acqua alle corde! ... — ... 227
Aqua Toffana ... 230
AELIANUS Androclus oroszlánjáról ... 219
AENEAS SYLVIUS Ziska dobjáról ... 315
Aesopus ... 205
AETIUS a tetűkórságról ... 33
A fehér lap ... 177
A francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja ... 285
Ágostai ütközet ... 13
A gyújtó története ... 131
Ahriman ... 2
Aischylos halála ... 207
Ajtósi, Dürer magyar neve ... 53
Akadémia Nagyszótára ... 2, 33
A királynét meggyilkolni nem kell félni jó ... 29
Akrosztikon a fringiáról ... 73.
ALBERICUS, trois fontainesi cisztercita Bánk bánról ... 29
— a perdöntő párbajt vívó kutyáról ... 252
Alexandriai könyvtár fölégetése ... 192
Alkman költő halála ... 33
Állat-alakot öltő bűbájosok ... 20
Alnoch ezredes és a lánchíd fölrobbantása ... 159
Ál orléansi szűz ... 254
Álruhában járó királyok ... 45
Ál XVII. Lajosok ... 277
ALVINCZY PÉTER Mic bánról ... 30
Amerika neve ... 241

Lap
Ammanatini, Manetto, miért jött Magyarországra? ... 225
AMMIANUS MARCELLIANUS az alexandriai könyvtárról ... 192
Amru vezér és a suezi csatorna ... 198
— fölégeti az alexandriai könyvtárt ... 193
Anacharsis és a székely áldozó pohár ... 3
Anakreon halála ... 206
ANASTASIUS az asszonypápáról ... 222
Anch' io sono pittore! ... 227
ANDRÁSSY GYULA grófnak tulajdonított szálló igék ... 178
Androclus oroszlánja ... 218
Angoulêmei hercegné ... 281
ANGULO V. Károly temetés-komédiájáról ... 309
Anna angol királynő és az egy pohár víz ... 297
ANONYMUS LEOBIENSIS Bánk bánról ... 24
ANTHEMIOS Archimedes gyújtó tükreiről ... 215
Apelles és a varga ... 149
Apor Sándor és Szent István ... 3
Apostoli király ... 17
Aquincum ... 7
AQUINOI SZENT TAMÁS a szabad választásról ... 251
Aradi vértanúk utolsója ... 156
ARANY JÁNOS és Hatvani István ... 111
— *A nagyidai cigányok* ... 58
— *Zách Klára* ... 35
ARANYOS RÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR és a ‚határ' ... 1
Arbues Péter ... 247
ARCHIMEDES emeltyűje ... 215
— gyújtó tükrei ... 215
— törvénye ... 191
Argos, Homeros szülőföldje ... 205
ARISTARCHOS Homerosról ... 203
Aristobulos a gordiusi csomóról ... 212
ARISTOTELES a sybariták táncos lovairól ... 210
— a szabad választásról ... 251
— a tetűkórságról ... 33
— és Nagy Sándor ... 212
Ármány ... 2
Armoises gróf, az orléansi szűz férje ... 254
Arnulf császár halála ... 33
Arragoniai Bertram ... 25
Arragoniai Simon ... 25
Asszonypápa ... 221

Lap

A székelyek Erdélyben ... 1
A szent korona a lánchídon ... 146
— az 1867-iki napvágáskor ... 19
— Bónis Sámuel süvege alatt ... 145
— elásása 1849-ben ... 168
— keresztje miért görbe? ... 17
— Kossuth Lajos fején ... 147
— megtalálása Orsovánál ... 171
— Szemere Bertalan fején ... 147
Asztrik és II. Szilveszter bullája ... 17
Athene, Homeros szülővárosa ... 205
Átkos közösügy ... 180
Attila vára Udvarhelyszékben ... 10
Aubry de Mont-Didier kutyája ... 251
Auer ezredes l. Alnoch ezredes ... 160
AULUS GELLIUS Androclus oroszlánjáról ... 218
— az alexandriai könyvtárról ... 192
Autoszuggesztió és boszorkánypörök ... 111
Auwinkel, sauwinkel, zugliget ... 306
Avedik örmény pátriárka, mint a vasálarcos ... 262
— magyarországi születés? ... 263
AVERROES a tetűkórságról ... 33
AVICENNA a tetűkórságról ... 33
AVILA Y ZUNIGA a kocsiról 1546. ... 51
Azilburg, Aziloburg ... 7

BACON DELIA Shakspere-teoriája ... 296
BACSÁNYI-e Napóleon kiáltványának fordítója? ... 116
— és Maret ... 118
— felesége ... 117
BAILLET Homerosról ... 204
Bailly a vérpadon ... 296
Bajor Ottó és a szent korona ... 18
Balassa Bálint a *Dobó Katica* színműben ... 57
Balázs ewld meg az királt ... 39
BALLAGI MÓR a ‚hadúr' szóról ... 1
Balog, a korona elárulója ... 171
Bánk bán ... 22
Bänk = Benedek ... 25
Bärkóczy Ferenc gróf primás halála ... 34
Bárkóczy László báró püspök halála ... 34
Baromes, barometz, a növevény-állat ... 198

Lap

Barras és XVII. Lajos ... 278
BARTHÉLEMY a reichstadti hercegről ... 290
BASIA kanonok és Amerika neve ... 241
Báthori Erzsébet leányvérben mosdik ... 61
Báthori István nádor lutheránusokat éget ... 54
Batthyány Kázmér gróf és a korona ... 169
Batthyány Lajos gróf és a gyújtó ... 143
— és Windisch-Grätz ... 145
— gyóntatója ... 168
— tőre ... 166
Beati, qui moriuntur in Domino ... 256
Beaufort, mint a vasálarcos ... 262
Beaufranchet, XVI, Lajos kivégzésekor ... 276
Beauharnais Eugène és Kempelen sakk-automatája ... 108
Beauharnais Josephine és XVII. Lajos ... 279
Bécsi *hofkriegsrat* és Szavójai Eugén ... 310
BÉCSI KÉPES KRÓNIKA Bánk bánról ... 24
BEECHER STOWE asszony könyve Lord Byronról ... 299
Beleznay Sámuel gróf lefejezése ... 271
Belizár ... 219
BELL a földből növő birkáról ... 200
Bell és a telefon ... 190
BÉL MÁTYÁS Perényi Péter sírjáról ... 74
Belphegor moabita istenség ... 14
BEM: *Canaille, das sind meine kanonen!* ... 157
— lovagostora ... 157
— menekülése Bécsből ... 149
— szobra ... 157
BENCZÚR GYULA: *Vajk keresztelése* ... 16
Benedek = Bánk ... 25
Benedek vajda ... 25
Benkovits Ágoston, a paulinusok terebesi priorja ... 74
BENTLEY Homerosról ... 204
Benyovszky puskája, mellyel gróf Zrinyi Miklóst lelőtték ... 70
Berlini kesztyűsök és Hadik ... 89
Berruyer, XVI. Lajos kivégzésekor ... 276
Berthold kalocsai érsek ... 22
BERTHOUD levélhamisítása ... 267
Bestye tanchos kiral ... 56
BETHLEN MIKLÓS Zrinyi, a költő haláláról ... 66
BIESTER *Berlinische Blätter*je Hadik kesztyűiről ... 91
BINDER JENŐ Mátyás király trufáiról ... 45

Lap

Bizalmam az ősi erényben ... 75
BLEYKÄRTS franczia orvos a tetűkórságról 1871. ... 34
Blida, Bilida, Buluda, Bulda, Buda ... 7
Bocskay család eredete ... 30
Bocskay koronája ... 59
BOEHEIM a fringiákról ... 73
BOILEAU abbé anekdotája Pascalról ... 260
BOLESZNY ANTAL a korona 1853-iki elárulásáról ... 175
Bonaparte Lajos halála ... 292
Bonaparte Lucián és családja magyarúl tanul ... 116
BONFINI Ó-Budáról ... 8
— Zách Klárárról ... 37
Bónis Sámuel és a magyar szent korona ... 145
BÓNIS SÁMUELNÉ a magyar szent koronáról ... 146
Bonivard, a chilloni fogoly ... 255
Borgia Lucrezia ... 226
— leányvérben fürdik ... 61
Bosporus ... 244
Boszniát egy bandával s egy század huszárral megszállani ... 180
Boszorkánynyomás ... 22
Boszorkányok ... 20
Boszorkányok ellen, mert nincsenek, kereset ne legyen ... 19
Boszorkánypörök ... 21
Boszorkánypörök és az autoszuggesztió ... 111
Bott brünni hóhér ... 157
Bottyán tábornok és a Grassalkovichok ... 81
Bourges abbé, gróf Batthyány Lajos gyóntatója ... 168
Böttger föltalálja a porcellánt ... 191
Bragadino velencés vezér megnyúzása ... 315
BRANDOLINI dialogusa Mátyás királyról ... 50
Brandy Nan, Anna angol királynő neve ... 298
BRENNER ANTAL Kollonichról ... 72
Bresca sanremoi hajóskapitány ... 227
BRODARICS ISTVÁN a kocsiról ... 51
BROGLIE HERCEG a *ma chère cousine*ról ... 87
Bruneau, az ál XVII. Lajos ... 277
Brunellesco és a firenzei dóm ... 240
— tréfája Manettoval ... 226
Buda és Etzelburg ... 7
BUDAI FERENC Kis Károly megöléséről ... 39
Budvára ... 8
Bujanovszky Elek báró és a burgonya ... 242

Lap

Bukephalos ... 212
Bulcs ... 13
Bulonde tábornok, mint a vasálarcos ... 263
BURGIO pápai követ György könyváros megégetéséről ... 54
Burgonya és batáta ... 241
— Magyarországon ... 242
Buridan szamara ... 250
BUSENBAUM morálja ... 248
Bűbájosok ... 20
BÜRGER, *Kaiser und Abt* ... 45
BYRONRÓL szóló mendemondák ... 299
— *A chilloni fogoly* ... 255
— *Childe-Harold*jának jegyzetei ... 234

Caesar és a Csörszárok ... 12
Caligula a senátorok előtt táncra kerekedik ... 217
Camalduli szerzetesek ... 262
Cambronne szálló igéi ... 285
CAMPAN, Mme, a vasálarcosról ... 262
CANOSSÁBA NEM MEGYÜNK! ... 300
Capsicum Annuum L. ... 244
CARDANO védelmezi Nerot ... 216
Carissima filia breve ... 17
Cartouche, a haramiavezér, marquis volt ... 125
Casanova a velencei ólomfödelek alatt ... 235
CELSUS a tetűkórságról ... 33
Cerasus és a cseresnye ... 245
Cesumauri ütközet ... 6
Chambord gróf és a Naundorf-család ... 282
CHAPOY LÉON a gyújtó feltalálásáról ... 133
CHATEAU-RENARD Kleopatra haláláról ... 190
CHILD, *English and scotish popular ballads* ... 46
Chilloni fogoly ... 255
Chios, Homeros szülőföldje ... 205
Chorea sancti Viti ... 305
CICERO Pythagoras hekatombájáról ... 206
— Tullia leányának sírja ... 197
Cinkotai kántor és nagy icce ... 45
Clark Ádám és a lánchíd felrobbantása ... 162
CLAUSWITZ berlini archivarius Hadik kesztyűiről ... 90
Coburg Klementina és a paraplui ... 291
Coche mint latin szó ... 51

Lap
Congeries lapidum, multis congesta rapinis ... 82
Congrève-féle gyújtó ... 131
Contarini-Fasan-palota Velencében ... 234
CONTINUATIO PRAEDICATORUM VIENNENSIUM Bánk bánról ... 24
Convulvulus Batatas L. ... 241
Corday Charlotte levágott feje elpirúl ... 270
Corelli halála ... 207
Cornaro Katalin és a velencei galambok ... 235
Corregio egy képéből varrott zubbony ... 188
— és az *Anch' io sono pittore!* ... 227
— halála ... 227
Corsarius és huszár ... 43
COSTAING abbé Petrarca Laurájáról ... 224
Coster Lőrinc, mint a könyvnyomtatás föltalálója ... 132
Couthon ... 275
Cras, cras ... 72, 111
CROCE, B., *La leggenda di Nicolò Pesce* ... 96
Cromwellről szóló mendemondák ... 296
Cromwell fia, mint a vasálarcos ... 262
Csák Máté halála ... 33
Csaló volt-e Hauser Gáspár? ... 122
CSANÁDY SÁNDOR ... 180
CSÁNKY DEZSŐ a Hunyadiak eredetéről ... 43
CSAPODI ISTVÁN a tetovált szemről ... 247
CSAPÓ JÓZSEF a paprikáról ... 244
Csapy familia eredete ... 30
Csejthe vára ... 60
Csele pataka ... 56
Csemegi Károly és a guillotine ... 271
Cseresnye története ... 245
Csersz király ... 12
Csertovszki jarek ... 12
Csetneki csiszárok fringiákat gyártanak ... 73
CSEZMICEI JÁNOS magyar grammatikája ... 49
Csicsa, Hany Istók neve Kapuvárott ... 93
Csikszentmihályi Sándor család ... 3
CSÓK ISTVÁN *Báthori Erzsébet*je ... 64
CSONTOSI JÁNOS a Korvina számáról ... 47
Csörszárok ... 11
Csörsz király ... 12
Curs abar khán és a Csörszárok ... 12
Cursor és huszár ... 43

Lap

Curzan vezér és a Csörszárok ... 12
Cuweazoa ... 6
CZUCZOR-FOGARASI a ‚huszár' szóról ... 41
— az ‚ármány' szóról ... 2

Daemonomániás betegek ... 111
Dáko-románság ... 32
DAMJANICH kiáltványa a szerbekhez ... 156
— kivégzése ... 156
Dandolo és a velencei galambok ... 235
DANTE a szabad választásról ... 251
Danton ... 275
DARVAS ERZSÉBET l. BÓNIS SÁMUELNÉ ... 146
Date obulum Belisario ... 219
Da ubi consistam et terram coelumque movebo ... 215
DEÁK FERENC és *a fehér lap* ... 177
— 1849. jan. 4-iki jelentése ... 145
— Sándor Lipót nádor haláláról ... 114
— *Wir können warten* ... 177
DE CANDOLLE a burgonya történetéről ... 242
— a cseresnyéről ... 245
— a múmia-búzáról ... 185
— a paprikáról ... 243
DE CASTRO, *I processi di Mantova* ... 156
De Caus, mint a gőzgép feltalálója ... 266
DÉCSY ANTAL a Lehel kürtjéről ... 14
DÉCSY SÁMUEL a szent koronáról ... 182
DELAROCHE, *Cromwell I. Károly koporsójánál* ... 296
DELAPIERRE V. Károly remeteségéről ... 308
Délibábos nyelvészkedések ... 51, 72
DELROSAY, *La question Louis XVII.* ... 278
Dembinski el akarja bontani a lánchidat ... 165
Descalques végignézi saját temetését ... 310
Desdemona háza Velencében ... 233
De strigis vero, quae non sunt, ne ulla questio fiat ... 19
Die ungarn sind brav ... 159
DIO CASSIUS Neroról ... 217
DIODOROS Xerxes seregéről ... 209
Diogenes hordója ... 209
Dionysios, az ifjabb, mint iskolamester ... 211
Dionysios füle ... 210
Disznófő forrás a budai hegyekben ... 306

Lap
DLUGOSZ lengyel történet-író a Zách-tragédiáról ... 37
Dobó Katica, Dobó Krisztina ... 57
Dohány története ... 245
Domitianus császárról szóló anekdota ... 217
— Titust hó-fürdőbe téteti ... 218
Λός μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν ... 215
Döbereiner gyújtószerszáma ... 131
DÖLLINGER az asszonypápáról ... 222
DÖMÖTÖRI GYÖRGY elegiája Zrinyi, a költő haláláról ... 68
Drake és a burgonya ... 241
Drakul koronája ... 59
Du Barry grófné són szánkázik ... 79
Du Barry, Mária Terézia és Marie Antoinette ... 87
Dugazon színész, XVI. Lajos kivégzésekor ... 276
DUHAMEL V. Károly temetés-komédiájáról ... 309
Duprat püspök halála ... 207
DUTENS a vąsálarcosról ... 262
Dürer = Száraz ... 56
DÜRER ALBRECHT és V. Károly bevonulása Antwerpenbe ... 306

ECKERMANN EDE a lánchíd felrobbantásáról ... 165
EDELSPACHER ANTAL a *fringia* szó eredetéről ... 73
Edelstädti Alnoch l. Alnoch ezredes ... 159
Edgeworth, XVI. Lajos gyóntatója ... 275
II. Eduárd angol király veszte ... 30
III. Eduárd angol király és a térdszalagrend ... 293
Égettek-e nálunk lutheránusokat? ... 54
Egyetértés hirlap Szent István koronájának elveszéséről ... 181
Egyiptomi királyok és a szuezi csatorna ... 197
Egyiptomi pirámisok ... 184
Egyszer volt Budán kutyavásár ... 45
Ekbert, meráni herceg ... 26
Életünket és vérünket! ... 75
Elevenhalottak fölboncolása ... 176
ELLRICH, *Die Ungarn wie sie sind* ... 314
Élt-e valaha Homeros? ... 203
Elveszett paradicsom tollba mondása ... 297
Emberbőr kicserzése ... 315
Emberek szemébe írt betűk ... 246
Emberevő varázslók ... 21
Embervér, mint az elefantiázis orvossága ... 61
II. Endre és Bánk bán ... 22

Lap
EÖTVÖS KÁROLY gróf Batthyány Lajos tőréről ... 167
— Sobriról ... 127
Ephesusi Diana-templom leégése ... 212
Ephialtes, az áruló ... 209
Epistola flebilis II. Lajos meggyilkolásáról ... 55
Eppur si muove! ... 229
ERDÖSI JÁNOS *Grammatica Hungaro-Latina*ja ... 49
Erre visz az út Bizáncba! ... 318
Erzsébet angol királynőről szóló mendemondák ... 294
— királynő szálló igéje ... 260
Erzsébet, Zách Felicián leánya ... 37
Esetről esetre való politika ... 176
Esmarch rugalmas pólyája ... 192
És mégis mozog a föld! ... 229
Essex gróf és Erzsébet királynő ... 294
Esterházy-család képei és Hauser Gáspár ... 124
Esterházy Imre gróf nyitrai püspök ... 78
Esterházy József tatai gróf ... 78
Esuriunt medii, primi saturantur et imi ... 84
Eszenyi család eredete ... 30
Esztergomi első zsinat a rontásról ... 20
Etele vára ... 7
Etzelburg és Buda ... 7
EUGÉNIA császárné szálló igéje ... 291
Euripides halála ... 206
Eytas falu, Dürer családi fészke ... 53
Ezeregy éjszaka és a Hatvani-legenda ... 111

Faciam Hungariam captivam, postea mendicam etc. ... 72
Faust-legenda és a Hatvani-legenda ... 111
FAVARO az *Eppur si muove!*-ról ... 229
Favre, Jules, és a Naundorf-pör ... 282
Fehér lap ... 177
FEIN PREDIKÁTOR a hamélai patkányűzőről ... 304
Félegyháza, Petőfi Sándor szülővárosa ... 205
Felemás kesztyűk Mária Teréziának ... 89
FELLER Belizár koldusságáról ... 219
FÉNÉLON és Homeros ... 204
Fenevadakká változó varázslók ... 21
II. Ferdinánd, a *re bomba* halála ... 34
V. Ferdinánd nem bírja el fején a koronát ... 147
Ferenc császár és a reichstadti herceg ... 290

Lap

FERGUSSON Archimedes emeltyűjéről ... 215
FERRARIUS az örökkön égő lámpáról ... 197
FIALOWSKI LAJOS anekdotája a burgonyáról ... 242
Fickó (Ujvári) János, Báthori Erzsébet cinkosa ... 64
Fils de saint Louis, montez au ciel! ... 275
Finis Poloniae! ... 318
Finis santificat media ... 248
Fischamendnél a szent korona elvész ... 18
FLORIMOND DE ROEMOND az asszonypápáról ... 222
Fojtogató lidércek ... 21
Fontenoyi csata ... 265
Fordítás-e Napóleon kiáltványa a magyarokhoz? ... 115
Forgács Balázs ... 39
Fornaretto ... 232
FORTIA DI PILES gróf anekdotája II. Józsefről ... 313
Foszfor föltalálása ... 191
Foszforos gyújtó föltalálása ... 131
Fóti dal ... 40
Fotografia föltalálása ... 191
Földből növő birka ... 198
Fra Diavolo, a haramiavezér, barát volt ... 126
FRAKNÓI VILMOS Martinovics elfogásáról ... 113
Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis ... 73
FRA SALIMBENE a halemberről ... 95
FRÉRET a sakkjáték eredetéről ... 195
Fridericus Rex In Germania Imperator ... 73
Fringia ... 73
FRISINGENI OTTÓ az asszonypápáról ... 222
FULBERT-DUMONTEIL a gyújtó feltalálásáról ... 133
Fulcherus nymwegeni püspök halála ... 34
Fügét mutat-e a komáromi szűz? ... 71
Fülöp makedoniai király és Aster, az íjjász ... 211
— levele Aristoteleshez ... 212
II. Fülöp spanyol király halála ... 34
III. Fülöp spanyol király halála ... 207
Fürstenberg gyújtószerszáma ... 131

Gács ... 39
GAIL Xanthippéről ... 208
GALENUS a tetűkórságról ... 33
GALEOTTI Mátyás királyról ... 44
GALICIN herceg Mazeppáról ... 316

Lap

Galilei és az *Eppur si muove!* ... 229
— fogsága ... 230
Galvani és a békacombok ... 191
Gambetta bal szeme ... 291
— halála ... 292
GARAY JÁNOS Kontja ... 40
GAULKE DR. tetűkórt lát 1865-ben ... 33
Gay-Lussac gyujtószerszáma ... 131
GELICH RIKHARD a lánchíd felrobbantásáról ... 163
Génuai fringák ... 73
Gertrud királyné kanonizálása ... 25
— meggyilkolása ... 22
Geszler kalapja ... 305
Géza vezér megkeresztelkedése ... 16
Gímes vára ... 39
Girondiak utolsó vacsorája ... 283
GOETHE és Aubry kutyája ... 253
— utolsó szava ... 314
GOLDINGER VILMOS a lánchíd felrobbantásáról ... 165
Gordiusi csomó ... 212
GÖRGEY ARTUR a lánchíd felrobbantásáról ... 162
— megsebesülése ... 166
Gőzgép feltalálása ... 191
— feltalálója, de Caus ... 266
GRAF, ARTURO, *Il diavolo* ... 17
Grassalkovich Antal gróf cserépbögréi ... 81
— koldusdiáksága ... 81
— könyve ... 82
— són szánkázta'ja Mária Teréziát ... 79
Guanahani (San Salvador) szigete ... 240
Guidi olasz költő halála ... 207
Guillotin doktor ... 267
Guillotine ... 267
Gulyáshús ... 243
GVADÁNYI és a magyar fűszerek ... 244
György (IV.) angol kir. és Kempelen sakk-automatája ... 109
György moesiai despota koronája ... 59

Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez ... 194
HAAN LAJOS Dürer eredetéről ... 53
Hadik András berlini kesztyűi ... 89
Hadúr ... 1

Lap
Halálbűntetés nemei ... 271
Halálra csiklandozottak tajtékja ... 231
Halemberek ... 92
Haljunk meg királyunkért, Mária Teréziáért ... 75
Hal Mikulás, Nápolyban ... 95
Hamélai (hamelni) patkányűző ... 303
Hamuból jövendölők ... 20
HANGAY OKTÁV, A paprikáról ... 244
HANGAY ZAKARIÁS, a poéta piarista ... 84
Hannibal ecettel étet ösvényt a sziklákban ... 216
Hany Istók ... 92
Hány kötet volt a Korvina? ... 47
Harmoises, mint a vasálarcos ... 262
Három rest versengése ... 45
Hartvik és II. Szilveszter hamisított bullája ... 17
Harun-al-Rasid ... 45
Hatvani István, a magyar Faust ... 110
Hauser Gáspár csaló volt ... 122
— halála ... 125
— magyar eredete ... 122
Haynau halála ... 176
— megnyitja a lánchídat ... 148
HÁZMÁN FERENC a korona 1849-iki elásásáról ... 169
HEBRA a tetűkórságról ... 34
HÉDELIN D'AUBIGNAC Homerosról ... 203
Hédervári Kont ... 40
Hédervári, öregapám valamelyik öregapja ... 40
Hegel utolsó szava ... 314
Hegyestetői vár ... 10
HEIL FAUSZTIN Báthori Erzsébetről ... 16
HEINE Lajos Fülöpről ... 290
HELFY IGNÁC a korona 1849-iki elásásáról ... 171
HELLANIKOS Homerosról ... 203
HELTAI GÁSPÁR krónikája ... 47, 50
— Hunyady János eredetéről ... 43
Henneberg grófné 365 gyermek anyja ... 32
IV. Henrik francia király kocsija ... 52
— szálló igéi és anekdotái ... 256
— német király Canossában ... 300
Hentzi Sámuel, svájci hős ... 158
Hentzi tábornok és a lánchíd felrobbantása ... 159
— magyar származása ... 158

Lap
Hentzi szobra ... 159
— utolsó szava ... 159
Heraklides koronája ... 59
HERBERSTEIN BÁRÓ a kocsiról 1518. ... 61
Herkó páter nem egy Hirkó páterrel ... 71
Heródes halála ... 33
HERODOTOS Aesopusról ... 205
— Homerosról ... 203
— Xerxes seregéről ... 209
Herostratos ... 212
Herriott és a burgonya ... 241
Hervagault, az ál XVII. Lajos ... 277
Hét iker ... 30
HEUMANN Xanthippéről ... 208
HEVESI LAJOS a lánchíd felrobbantásáról ... 160
HEYNE CHR. G., az alexandriai könyvtárról ... 193
Híres emberek halála ... 207
Híres sakkjátszók és Kempelen automatája ... 110
Hirkó páter, a jászai barát ... 71
Hirtelen megőszülés ... 276
Hisszárliki ásások ... 201
Histoire des Révolutions de Hongrie ... 72
Holden Izsák, mint a gyújtó föltalálója ... 133
HOLÉCZY a komáromi szűzről ... 72
Hol van a hal, mely dicső volt és remek? ... 40
Homárka ... 11
Homeros és Trója ... 201
Homerosi kérdés ... 203
Homeros szülőföldje ... 205
Honfoglalás ... 4
Honművész, Henkay hevenyész költészről ... 83
Honorius vandál király halála ... 33
Hony soit qui mal y pense ... 293
HORATIUS Kleopatra haláláról ... 190
Horatiusok és Curiatiusok ... 214
HORMAYR Ziska dobjáról ... 315
HORTLEDER a kocsiról ... 51
HORVÁTH MIHÁLY, *Magyarország függetlenségi harca* ... 156
Hudson Lowe, a Szent-Ilona-sziget kormányzója ... 288
HUGÓ VIKTOR Cambronneról ... 286
Hulló bárd ... 267
Humanisták Mátyás királyról ... 44

Lap

HUMBOLDT A., az alexandriai könyvtárról ... 193
Hungarische renner: huszárok ... 43
Hunn királyok temetője ... 6
Hunn krónika ... 5
Hunn-magyar atyafiság ... 5
Hunnok árka ... 11
Hunnok temetője ... 5
Hunyady János eredete ... 43
Hunyady János Zsigmond és Morzsinai Erzsébet fia ... 43
Hunyady Mátyás ... 43
Hunyady Mátyás és a korona keresztje ... 18
Huszár ... 41
HUSZÁR ADOLF, marosvásárhelyi Bem-szobra ... 157

Ibis redibis nunquam per bella peribis ... 29
Il y a des juges à Berlin! ... 311
IMRE SÁNDOR Janus Pannonius magyar grammatikájáról ... 49
Ios, Homeros szülőföldje ... 205
IPOLYI ARNOLD ... 17, 18, 168
IRÍNYI JÁNOS, a gyújtó föltalálója ... 130
— a gyújtó föltalálásáról ... 136
Istenkép a múmia-búzán ... 185
ISTVÁNFFY a Zách-tragédiáról ... 37
— Nagy-Ida ostromáról ... 58
István, szent, keresztelése ... 16
Ithaka, Homeros szülőföldje ... 205
Iványka Imre és Dobay Windisch-Grätznél ... 145

VIII. János, asszonypápa ... 221
János esztergomi érsek ... 23, 29
János Szalvátor kir. herceg (Orth János) halála ... 314
JANUS PANNONIUS és JOHANNES SYLVESTER összetévesztése ... 49
— Homeros-fordítása ... 203
Janus Pannonius magyar grammatikája ... 49
JÁSZAY PÁL II. Lajos meggyilkolásáról ... 57
Jász kürt ... 14
Jeanne Darc ... 254
Je m'en vais chercher un grand peut-être ... 256
Jezsuiták morálja ... 248
Johanna papissa ... 221
Johanna, Szép Fülöp felesége ... 30
Johannes Sylvester és Janus Pannonius összetévesztése ... 49

Lap

JOHNSON S. Milton leányairól ... 297
Jó Ilona vallomása Báthori Erzsébetről ... 63
JÓKAI MÓR Hany Istókról ... 92
— Hatvani Istvánról ... 111
— Simonyi óbesterről ... 121
— *Szegény gazdagok* ... 126
JOSEPHUS FLAVIUS Heródes haláláról ... 33
József és Mária Anna a rendek előtt Pozsonyban ... 75
II. József a párbaj ellen ... 312
II. József és Kempelen sakk-automátája ... 107
— gyermekkori emléke ... 76
— fiatalkori szerelmei ... 85
— háreme ... 313
Jövendölők ... 20
JUSTINUS Tyrtaeusról ... 205

Kadicsfalu ... 8
Kajászó-Szent-Péter ... 6
Káldy Gyula és a Lehel kürtje ... 15
KÁLMÁNY LAJOS ... 185
Kambyses a Memnon-szobrot ketté vágatja ... 187
Kammerer J. F. mint a gyujtó föltalálója ... 132
Kantaíresek ... 20
KARÁCSONYI JÁNOS a *lutherani comburantur*ról ... 54
— Kollonichról ... 72
— II. Szilveszter bullájáról ... 17
Karlsbadi forrás fölfedezése ... 305
I. Károly angol király kivégzése ... 296
IV. Károly és Karlsbad ... 305
V. KÁROLY bevonulása Antwerpenbe ... 306
— a yustei monostorban ... 307
— órákat szabályoz ... 308
— végignézi saját temetését ... 309
KÁROLYI GÁBOR gróf Batthyány Lajos tőréről ... 167
II. Katalin cárnő és Kempelen sakk-automatája ... 100
— és Potemkin falvai ... 317
Katholikus Izabella és Kolumbus ... 240
KATONA JÓZSEF *Bánk bán*ja ... 22
— és a Mic bán legenda ... 000
KAULBACH W. Arbues-képe ... 247
Kaunitz és Mme de Pompadour ... 87
KAZINCZY SÁMUEL Hatvani Istvánról ... 111

Lap
Kázmér, Erzsébet királyné öcscse ... 37
VII. Kelemen ellenpápa halala ... 34
XIII. Kelemen és a magyar király apostoli címe ... 17
XIV. Kelemen és a jezsuiták ... 231
— halála ... 232
Kempelen Farkas sakk-automatája ... 98
Κέρασος és a cseresnye ... 246
KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD Kollonichról ... 72
Kerka, Kreka, Attila felesége ... 9
Kétértelmű válaszok ... 29
Keweazou, Keveaszó, Keveháza ... 6
KÉZAI SIMON MESTER a Százhalomról ... 5
— Lehel vezérről ... 13
— Tota asszonyról ... 28
Ki árulta el a koronát 1853-ban? ... 171
Ki fordította magyarra Napóleon proklamációját? ... 115
Ki ment át először a lánchídon? ... 148
Ki volt a vasálarcos? ... 262
Kínaiak találmányai ... 303
KIRCHER ATHANÁZ a halemberről ... 96
— a hamélai patkányűzőről ... 304
— az örökkön égő lámpákról ... 196
KISFALUDY KÁROLY és Zách Klára kápolnája ... 38
Kis Károly megölése ... 38
Ki találta föl a gyújtót? ... 130
Ki találta ki a sakkjátékot? ... 195
Ki volt nagyobb? ... 40
Ki volt Petrarca Laurája ... 224
Ki volt Sobri? ... 125
Kleopátra ecetben fölolvasztott gyöngye ... 80, 188
— kigyója ... 189
Klodvig keresztelése ... 16
KMETY tábornok Sobriról ... 126
Kocsi, eredete és neve ... 50
Kocs komárommegyei falu és a kocsi ... 51
Koldusdiák volt-e Grassalkovich Antal? ... 81
KOLINOVICH a *vitam et sanguinem*ről ... 75
KOLLONICH LIPÓT kardinális szálló igéje ... 72
Kolophon, Homeros szülőföldje ... 205
Kolumbus tojása ... 240
Komáromi szűz és a füge ... 71
Komm' morgen = Komorn ... 72

Lap

Kommt in einer stunde wieder ... 310
Konrád «császár» és Lehel vezér ... 13
Konradin kivégzése ... 267
KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS a rhodusi kolossusról ... 213
Kont, a kemény vitéz ... 40
Konstantinápolyi *hazne* ... 48
KÓNYI MANÓ ... 177
KOPP a Tell-mondáról ... 305
KORABINSZKY a komáromi szűzről ... 72
Korán ... 193, 194
Koronánk az 1867-iki napvágáskor ... 19
Koronás Wargha ... 173
Korvina 50,000 kötete ... 49
KOŚCIUSZKO levele a *Finis Poloniae*ról ... 318
KOSSUTH LAJOS a tetűkórságról ... 34
— búcsú-szózata a magyar nemzethez ... 156
— és a korona elásása 1849-ben ... 168
— imádsága a kápolnai elesettek fölött ... 153
— kiáltványa a lombardiai magyar katonákhoz ... 156
— nevére hamisított kiáltványok ... 155
— Zrínyi, a költő meggyilkolásáról ... 70
Könyves Kálmán hitt-e a boszorkányokban? ... 19
Kövesdy család eredete ... 30
Κουρσάρης: huszár ... 43
KRECKWITZ Komárom nevéről ... 72
Krumpli ... 241
Kustalyvára, az óriások székhelye ... 9
Kúttömlöcök Velencében ... 234
Kyme, Homeros szülőföldje ... 205

La garde meurt et ne se rend pas ... 285
II. Lajos magyar király meggyilkolása ... 55
XIV. Lajos ikertestvére, mint a vasálarcos ... 262
XIV. Lajosról szóló anekdoták ... 259
XVI. Lajos kivégzése ... 275
— kivégzésekor ki verette meg a dobot? ... 276
XVII. Lajos halála ... 276
XVIII. Lajos és Kempelen sakk-automatája ... 109
Lajos Fülöp ernyője ... 290
LAMARTINE a girondiak utolsó vacsorájáról ... 284
— a Marseillaiseről ... 272
Lamballe hercegné meggyilkolása ... 274

Lap

Lambertus konstanci püspök halála ... 34
La mort sans phrase ... 274
LANCELOTTI *Farfalloni degli antichi historici* ... 189
Lánchíd felrobbantása ... 159
— kamarái ... 160
— megnyitása ... 148
— oroszlánjai ... 148
Landström, a svéd gyújtó föltalálója ... 143
La poule au pot ... 258
LAROUSSE a *coche* szó eredetéről ... 51
— a *hussard* szó eredetéről ... 41
Las Cases és Hudson Lowe ... 289
LATOUR DE SAINT-YBARS védelmezi Nerot ... 216
Laure de Baux és Petrarca ... 224
— de Noves és Petrarca ... 224
Leányvérben mosdás ... 61
Lear sziklája, Dover mellett ... 233
Legfőbb hadúr ... 2
Léghajó feltalálása ... 191
Lehel kürtje ... 13
Lehel kürtjének hangja ... 15
Lenclos, Ninon de, és a róla szóló anekdoták ... 264
Leonidas a Thermophylaenél ... 209
Lepeletier Saint-Fargeau és a fejezés ... 268
LEPÈRE helytelen mérései a suezi szoroson ... 198
LESIGNE az orléansi szűzről ... 254
L'État c'est moi ... 259
Leukadiai szikla ... 208
Levágott fő gondolkodása és érzése ... 270
LEVAKOVICS bullahamisítása ... 17
Libicensky Vojcek gróf, Szent Adalbert ... 16
Lidércek, lidércnyomás ... 22
LIEZEN-MAYER SÁNDOR Mária-Terézia-képe ... 91
LIGNE HERCEG II. Józsefről ... 76
— Potemkin falvairól ... 317
— és Szavójai Eugén levelei ... 310
LINDE, VON DER, Hauser Gáspárról ... 122
LINDNER ERNŐ, *Kempelen és a nyelvtudomány* ... 110
I. Lipót és az apostoli királyi cím ... 17
Lipperstey fia és a messzelátó ... 191
LISZTI JÁNOS püspök jegyzete ... 39
— szerint Mátyás király a kocsi feltalálója ... 51

Lap
Loosdujneni háromszázhatvanöt iker ... 32
Louis doktor és a hulló bárd ... 268
LOUREIRO a földből növő birkáról ... 200
Loyolai Ignác szívébe írt betűk ... 246
Lucretia és Sextus ... 214
Lucullus és a cseresnye ... 245
Lukszori obeliszk fölállítása ... 228
Lusták vetélkedése ... 46
Lutherani comburantur ... 53
LUTHER MÁRTON György könyváros megégetéséről ... 54

MABILLON az asszonypápa szobráról ... 222
Mac-Encroe a földből növő birkáról ... 199
Ma chère cousine ... 86
MACHIAVELLI morálja ... 248
Maelzel Lénárd és Kempelen sakk-automatája ... 108
Magyar alak a velencei dogék palotáján ... 237
Magyar Faust: Hatvani István ... 110
Magyar főrendiház és a guillotine ... 271
Magyar fűszerek ... 243
Magyar Hirmondó Kempelen automatájáról ... 108
Magyari István prédikátor Báthori Erzsébet ellen ... 63
Magyar jakobinusok összeesküvése ... 112
Magyar könyv a Korvinák közt ... 49
Magyarok istene ... 1
Magyar Montgolfier ... 191
Magyar Szent Erzsébet egy angol képen ... 302
Magyar volt-e Hauser Gáspár? ... 122
Magyar volt-e Hentzi? ... 158
MAHMUD BÉG a pirámisokról ... 184
MAJLÁTH JÁNOS a ‚huszár' szóról ... 41
MAKART, *V. Károly bevonulása Antwerpenbe* ... 306
Maleficium, malefica, maleficus ... 20
Malthus tizenegy leánya ... 298
Manetto Ammanatini miért jött Magyarországra? ... 225
MAPES, GUALTIERO, a halemberről ... 95
MARCZALI H. a Martinovics-összeesküvés fölfedezéséről ... 114
— a *striga* kérdéséről ... 21
— Mária Terézia erkölcseiről ... 86
Maret és Bacsányi ... 118
Margareta von Henneberg, 365 gyermek anyja ... 32
Mária Lujza és Neipperg gróf ... 290

Lap

Mária Lujza hálószobája és a magyar huszárok ... 121
Mária Terézia erkölcsei ... 84
— és az apostoli király cím ... 17
— és a koldusasszony ... 91
— és Kempelen sakk-automatája ... 102
— és Mme de Pompadour ... 86
— felemás kesztyűi ... 89
— Gödöllőn ... 79
— gyermekei a rendek előtt Possonyban ... 75
— levelei a *„Vitam et sangvinem"*-ről ... 78
— Marie Antoinette és Du Barry ... 87
— són szánkázik ... 79
MARIE ANTOINETTE hirtelen megőszülése ... 276
— levele Du Barryról ... 89
— són szánkázik ... 79
— születése napja ... 89
— udvarbelijei Naundorfról ... 281
— utolsó szavai ... 276
Marino Faliero kivégzése ... 234
MÁRK krónikája a Százhalomról ... 5
— Lehel vezérről ... 3
MÁRK VIII. századbeli kézirata a puskaporról ... 303
MARSALKÓ J., a lánchídi oroszlánok faragója ... 149
Marseillaise, mint plágium ... 293
MARTIALIS Porcia öngyilkosságáról ... 216
Martinovics apát inasa fölfedezi az összeesküvést ... 112
— pesti háza ... 113
MARTINUS SCOTUS az asszonypápáról ... 222
MARTIN VON TROPPAU az asszonypápáról ... 222
MÁRON JÓZSEF proklamációt ír Napóleon nevében ... 117
Masque de fer ... 264
Mat ... 195
Matthioli, mint a vasálarcos ... 262
Mátyás deák ... 45
Mátyás király három restje ... 45
— 40,000 tanulónak épít egyetemet ... 50
— trufái ... 45
MAURER, *Új jezsuita-tükör* ... 249
MAXIMUS PLANUDES, Aesopus biografusa ... 206
Mazarin és a *l'État c'est moi* ... 260
Mazeppa kalandja ... 316
Megőszülés egynehány óra alatt ... 276

Lap

Mehr licht! ... 314
Melinda ... 22, 25
Memento mori, a trappisták köszöntése ... 261
Memnon szobra ... 186
Mennu = Memnon ... 186
Meráni Gertrud királyné ... 22
— kanonizálása ... 25
Meráni Ottó herceg ... 22
Merda csendőr, ki Robespierrere rálőtt ... 284
*Meretrix*ek a *striga*kkal egy sorban ... 20
Merre dől a szent korona keresztje? ... 17
Messieurs les gardes françaises, tirez! ... 266
MEVLANA DSELAL-ED-DIN RUMI, *Mesznevi* ... 46
Mic bán ... 30
Michel tábornok és Cambronne ... 286
Miért ferde a magyar szent korona keresztje? ... 17
MIGNET V. Károly remeteségéről ... 307
Mik a pirámisok? ... 184
Mikor született I. Napóleon? ... 284
Milton és lányai ... 297
Mindent megkaptunk, a mit akartunk ... 178
Mitis depone colla, Sicamber ... 16
Mit rebellen unterhandle ich nicht ... 144
Mme de Pompadour és Mária Terézia ... 87
Mohamed és a hegy ... 194
— koporsója ... 194
MOLNÁR FERENC jász-kún kapitány és Lehel kürtje ... 14
Mondatjátékok ... 29
MONGIN Sappho haláláról ... 208
Monmouth herceg, mint a vasálarcos ... 262
Montargisi kutya ... 253
Montecuccoli Zrinyi Miklóst meggyilkoltatja ... 65
Montenuovo herceg születése ... 290
Montgolfier testvérek és a léghajó ... 191
Montmorin és XVII. Lajos ... 280
Montrevel francia hadvezér halála ... 207
MORGAN A., *The Shakespearean Myth* ... 296
Moriamur pro rege nostro Maria Theresia ... 74, 78
Morzsinai Erzsébet ... 43
Mot de Cambronne ... 285
Mölki benediktinusok Lehel-kürtje ... 14, 15
MUGLEN HENRIK a Zách-tragédiáról ... 37

Lap

Múmia-búza ... 185
MUNKÁCSY MIHÁLY *Milton*-képe ... 297
Mutat-e függét a komáromi szűz? ... 71
MÜLLER regénye Bánk bánról ... 25
MÜLLER MIKSA Loyolai Ignác szívéről ... 246
Művészek feledékenysége ... 140

Nabulione, I. Napoleon igazi neve ... 285
Nach Canossa gehen wir nicht! ... 300
Nádasdi Ferenc, Báthori Erzsébet férje ... 62
NAGY FRIGYES és Kempelen sakk-automatája ... 107
— pletykája Mária Teréziáról ... 87
Nagy Frigyesről szóló mendemondák ... 311
Nagy Heródes halála ... 33
Nagy icce, cinkotai ... 46
Nagyidai cigányok ... 58
Nagy Károly királyi pálcája mint Napóleon sceptruma ... 120
Nagy Konstantin gyermekvérben fürdik ... 61
Nagy Sándor és a gordiusi csomó ... 212
— és Aristoteles ... 212
— és Bukephalos ... 212
— születése ... 212
I. NAPÓLEON diadalszekerének sasa a N. Múzeumban ... 119
— fia ... 289
— föllovagol a velencei Campanilére ... 236
— Kempelen sakk-automatáját összezúzza ... 98
— proklamációja a győri benediktinusoknál ... 116
— proklamációja KERESZTESI JÓZSEF *Krónikájában* ... 116
— proklamációjának nyomtatott kiadása ... 118
— sceptruma ... 120
— születése ... 284
— Trója megvételéről ... 201
II. NAPÓLEON ... 289
NÁPOLYI KRÓNIKA Zách Feliciánról ... 37
Napvágás 1867-ben ... 19
Naundorf, az ál XVII. Lajos ... 278
Nec arte, nec Marte ... 72
Negyvenezer tanuló egyeteme Budán ... 50
Nelson a trafalgari csatában ... 298
Néma barátok ... 262
Nemes Székely Nemzet Constitutiói ... 3
Nemzeti Múzeum képtára ... 217

Lap

Nemzeti Múzeum régiségtára ... 15, 70, 119
Nemzeti Plutarkus Kempelen sakk-automatájáról ... 98
Nero és Róma felgyújtása ... 216
Nicolò Pesce, Nápolyban ... 95
Nicotiana Tabacum L. ... 245
NIEBUHR a rómaiak ős történetéről ... 214
Niepce és a fotografia ... 191
Nitroglycerin föltalálása ... 192
NODIER a girondiak utolsó vacsorájáról ... 283
Nominalisták kétértelműségei ... 30
Nopcsa báró mint Fatia negra ... 126
Nyaktiló ... 267
Nyelvetlen oroszlánok a lánchídon ... 148
— faragójok öngyilkossága ... 148
Nyelvőr ... 42, 73
Nyűvektől megevett emberek ... 34

Oberster kriegsherr ... 2
Obonyai János dr. a lefejezett Beleznayról ... 271
Ó-Buda. mint Etele székhelye ... 7
Odisszeia és a sakkjáték ... 195
ODROBENYÁK J. Hangayról a poétáról ... 82
Oersted és az elektromágnesség ... 190
Okkultus tudományok ... 110
Oláhok első megjelenése Magyarországon ... 32
Olasz csiszárok fringiákat gyártanak ... 73
Olasz kelepce, fejező gép ... 267
Ólomfödelek Velencében ... 235
Omár kalifa és az alexandriai könyvtár ... 193
OMPOLYI MÁTRAI ERNŐ, a Grassalkovichokról ... 81
On m'a graissé les bottes pour un grand voyage ... 256
On presse l'orange et on jette l'écorce ... 312
Orecchio di Dionisio ... 211
Óriások lépcsője Velencében ... 234
Orléansi szűz, mint családanya ... 254
Orosz András őrmester és Napóleon diadalszekere ... 120
Országgyűlés küldöttsége Windisch-Grätznél ... 144
Orth János halála ... 314
Osztrák Anna fia, mint a vasálarcos ... 262
Osztrák-francia szövetség megkötése 1756-ban ... 86
Othello palotái Velencében ... 233
Ottoki erdő, ahol Zrinyi Miklós meghalt ... 70

Lap

Ottó meráni herceg ... 22
Örökkön égő lámpák ... 196
Ötvenezer kötet Korvina ... 47

Palazzo del moro Velencében ... 233
Pap József, Sobri igazi neve ... 127
Paprika ... 243
Pallas sírja és az örökkön égő lámpa ... 196
PANCIROLLI az örökkön égő lámpáról ... 197
Paris vaut bien une messe ... 258
Párizs fölér egy misével ... 258
Parmentier és a burgonya ... 243
PASCAL és a jezsuiták morálja ... 248
— és az örvény ... 260
— csontváza ... 261
— imádsága ... 261
PASZK lovag Mazeppáról ... 316
Patkányűzés babonái ... 304
PAULER GYULA Bánk bánról ... 25
— Géza vezér megkeresztelkedéséről ... 16
Paulla Lolia hárommillió forintos köntöse ... 80
PAUSANIAS Xerxes seregéről ... 209
PELLICO SILVIO az ál XVII. Lajosról ... 277
— a velencei ólomfödelek alatt ... 235
Pends-toi, brave Crillon ... 258
Perdöntő párbajt vívó kutya ... 251
Perényi Ferenc és a nagyidai cigányok ... 58
Perényi Péter sírja Terebesen ... 73
PÉRÈS bebizonyítja, hogy I. Napóleon soha sem élt ... 254
Per multum cras cras, cito dilabitur aetas ... 111
PERRAULT Homerosról ... 204
PERROT a Homeros-kérdésről ... 204
PERSIGNY-FIALIN a pirámisokról ... 184
PESTY FRIGYES a *huszár* szóról ... 42
Péter országbíró ... 22
PÉTERY KÁROLY a korona 1853-iki elárulásáról ... 174
Petőfi Sándor szülővárosa ... 205
PETŐ GERGELY krónikája a Csörsz-árokról ... 12
Petrarca Laurája ... 224
Perzsa anekdota a három restről ... 46
Pherekydes színész halála ... 33
Philippe-Égalité ... 275

Lap

Phthiriasis ... 32
PIAZZI-SMITH a pirámisokról ... 185
PILOTY KÁROLY *Róma égése* festménye ... 217
Piombi, a velencei börtönök ... 235
PIRCH porosz tiszt magyarnak véli Hauser Gáspárt ... 123
Pisai torony ferdesége ... 225
Piski híd ... 157
Πίθος = Diogenes hordója ... 209
Pityóka, a burgonya erdélyi neve ... 241
PLINIUS a cseresnyéről ... 245
— a rhodosi kolosszusról ... 212
— a tetűkórságról ... 33
— az üveg föltalálásáról ... 192
— P. Lollia drága köntöséről ... 80
PLUTARCHOS a gordiusi csomóról ... 212
— a gyilkost elárulo kutyáról ... 251
— Archimedes emeltyűjéről ... 215
— a tetűkórságról ... 33
— Homerosról ... 203
— Kleopátra haláláról ... 189
Póka István fővadász, gróf Zrínyi Miklós gyilkosa ... 70
Politik von fall zu fall ... 179
Polypodiumról szóló mendemonda ... 199
Pompadour és Mária Terézia ... 86
PONORI-THEWREWK JÓZSEF Dürer magyar nevéről ... 53
PÓR ANTAL Melindáról ... 25
— Zách Klárárol ... 35
Porcia öngyilkossága ... 216
Pórfi Ferenc udvari kalapos ... 19
Pornograf anekdoták Mária Teréziáról ... 85
PORPHYRIOS Pythagoras hekatombájáról ... 206
Potemkin falvai ... 317
Pozsonyi országháza ... 75
Pozsonyi vár leégése 1811. ... 75
Pozzi, a velencei kútbörtönök ... 234
PRAY Zách Feliciánról ... 38
Predones aut Hwzarÿ hungari ... 42
Preschel és Moldenhauer, mint a gyújtó föltalálói ... 132
Prévost d'Exiles abbé halála ... 176
PRÉVOST-PARADOL Eugénia császárnéról ... 291
Priamos király kincse ... 201
PRISCUS RHETOR Attila feleségéről ... 9

Lap
PROPERTIUS Kleopátra haláláról ... 190
Prunus avium L. ... 246
PULSZKY FERENC Bem Bécsből való meneküléséről ... 149
— Lehel kürtjéről ... 16
Pylos, Homeros szülőföldje ... 205
Pythagoras hekatombája ... 206
Púpos építőmester, ferde torony ... 225
Puskapor feltalálása ... 302
Φθειρίασις ... 33

Quand aurai-je ma petite guerre? ... 291
Quart d'heure de Rabelais ... 256

Rabelaisról szóló anekdoták ... 256
RABIRIUS Kleopátra haláláról ... 189
Rabonbánok ... 3
RACKNITZ magyarázata Kempelen sakk-automatájáról ... 104
Radagus góth király ... 3
Radetzky-szobor Bécsben ... 149
II. RÁKÓCZI FERENCZ Kollonichról ... 72
RÁKOSI JENŐ *Aesopus*a ... 206
Raleigh és a burgonya ... 241
Raleighról szóló anekdoták ... 294
RANKE az alexandriai könyvtárról ... 193
Ráskay család eredete ... 30
Re bomba halála ... 34
Régi gyújtószerek ... 131
Régi magyar fűszerek ... 243
Reginam interficere nolite timere bonum est ... 29
Reichstadti herceg ólomsipkája ... 289
Réka sírja ... 9
RÉTHY LÁSZLÓ a Hunyadiak eredetéről ... 43
RÉVÉSZ IMRE Perényi Péter sírjáról ... 73
Rézbőrű indián mint ál XVII. Lajos ... 278
RICHELIEU kardinális szálló ígéje ... 258
— tábornagy a vasálarcosról ... 262
Richemont, az ál XVII. Lajos ... 277
Rhodos, Homeros szülőföldje ... 205
Rhodosi kolosszus ... 212
Ricci, a jezsuiták generálisa ... 231
Rika erdőség ... 9
Rizzio és Stuart Mária ... 294

Lap

Róbert Károly és Zách Felicián ... 35
Robespierre öngyilkossága ... 284
ROBOZ ISTVÁN ... 154
Róka fogta csuka, csuka fogta róka ... 45
Rokirozni ... 195
Római utódok-e az oláhok? ... 32
Romeo és Julas sírja Veronában ... 233
RÓMER FLÓRIS Mátyás könyvtáráról ... 47
Rómer István, mint a gyújtó föltalálója ... 132
Romulus és Remus ... 214
RÓNAI JÁCINT Sobriról ... 126
Rouget de Lisle, a Marseillaise szerzője ... 272
Rontás, rontók ... 20
ROSCOE Lucrezia Borgiaról ... 226
ROSENSTINGEL PÁL várnagy jegyzete Hany Istókról ... 94
ROTARIDES Perényi Péter sírjáról ... 74
Rudolf trónörökös halála ... 314
Ruem György budai könyváros halála ... 54

Sade és Petrarca Laurája ... 224
Sadismus ... 64
SAGREDO velencei követ Zrínyi, a költő haláláról ... 64
Sanssoucii malom ... 311
SAINTE-BEUVE Pascal örvényéről ... 361
Saint-Juste monostor Yuste helyett ... 307
SAINT-MARS a vasálarcosról ... 262
Sakkjáték kitalálása ... 195
Sakkozó automata ... 98
Salamis, Homeros szülőföldje ... 205
SALAMON FERENC a 40,000 tanuló egyeteméről ... 50
Sándor grófról szóló anekdota ... 188
Sándor Lipót kir. herceg nádor halála ... 114
— helyett eltemetett kórházi halott ... 314
Sándor Péter áldozó pohara ... 3
Santerre, XVI. Lajos kivégzésekor ... 276
SAPHIR M. G. kutatásai Hauser Gáspár körül ... 123
Sappho halála ... 208
SÁRFY FERENC II. Lajos holttestéről ... 57
SÁROSI GYULA a ‚huszár' szóról ... 42
Sárvárott Báthori Erzsébet kegyetlenkedik ... 63
SAURIA DR., mint a gyújtó föltalálója ... 134
— gyújtója ... 136

Lap

Sauwinkel, auwinkel, zugliget ... 306
SAYOUS, ÉDOUARD, Napóleon proklamációjáról ... 117
Scala dei Giganti Velencében ... 234
SCHIER SIXTUS *Reginae Hungariae* ... 30
SCHILLER *Der Taucher* balladája ... 96
— Tillyről ... 310
— utolsó szava ... 314
Schliemann hisszárliki ásásai ... 201
Schmerlingnek tulajdonított szálló ige ... 177
SCHÖNBERG G. verse Zrínyi, a költő haláláról ... 68
Schwarz Bêrthold, a puskapor feltalálója ... 302
SCRIBE, *Egy pohár víz* ... 297
SÉGUR GRÓF a *Finis Poliniae*ről ... 319
Sella perforata v. stercoraria ... 221
SHAKSPERE ... 295
Shakspere alakjai Velencében és Veronában ... 233
Shylock háza a velencei ghettoban ... 233
Sicambria mint Ó-Buda ... 8
Sienai nyomok a huszárokról ... 43
SIGUENZA V. Károly temetés-komédiájáról ... 309
Sihrám indiai király és a sakkjáték ... 195
Simon varga ... 276
SIMONYI LAJOS báró Simonyi óbersterről ... 121
Simonyi óbester és a kadét ... 121
— Fontainebleauban ... 120
— halála ... 122
— kiveri a pipáját Napóleon trónusán ... 120
Sint ut sunt, aut non sint ... 231
V. Sixtus és az obeliszk ... 227
V. Sixtust gyermekvérrel orvosolják ... 61
Smaragd országbíró ... 27
Sminirides sybarita ... 210
Smyrna, Homeros szülőföldje ... 205
Sobri igaz története ... 125
Solanum tuberosum L. ... 241
Sombreuil kisasszony vérivása ... 274
SOMSSICH PÁL és *a fehér lap* ... 177
Soós család eredete ... 30
SOÓS GÉZA adatai Hany Istókról ... 93
Sophokles és fia ... 208
— halála ... 206
SPERFOGEL II. Lajos meggyilkolásáról ... 57

Lap
Spräng än de Miresch, lúf än de bäsch ... 52
SPRINGER *Geschichte Oesterreichs* jónagy hazudsága ... 77
Sortilegi ... 20
Stahremberg és Mme de Pompadour ... 87
Stanhope lord és Hauser Gáspár ... 124
Sternberg gróf kísérletei a múmiabúzával ... 186
STRABON Fülöp makedoniai királyról ... 211
— Memon szobráról ... 187
STRADA V. Károly temetés-komédiájáról ... 309
Striga, stryx ... 19
Stuart Mária ... 294
SUETONIUS Neroról ... 217
SUIDAS anekdotája Fülöp makedoniai királyról ... 211
Suio dán király halála ... 34
Sulla halála ... 33
Svájc szabadságának kivívása és Tell ... 305
SYBEL HENRIK Eugénia császárnéról ... 291
Sylvester és Janus Pannonius ... 49
Sybaris ... 209
Sybariták táncos lovai ... 210
Syracusae (Siracusa) ... 210, 215
Szájrul szájra ... 73
SZALAY LÁSZLÓ a *huszár* szóról ... 41
— Zrínyi, a költő haláláról ... 68
SZAMOSKÖZI ISTVÁN Mic bánról ... 30
Szapolyai György II. Lajost meggyilkolja ... 56
Száraz volt-e a Dürer-család magyar neve? ... 53
SZARVAS GÁBOR a *huszár* szóról ... 42
SZÁSZ KÁROLY Héderváriról ... 40
— ódája Bemről ... 157
Szászok Erdélyben és a hamélai patkányűző ... 303
Szavójai Eugén a zentai csata előtt ... 310
— hamisított levelei ... 310
Százhalom ... 5
SZÉCHENYI ISTVÁN gr. anekdotája a lefejezett Beleznayról ... 271
Szeged és a paprika ... 245
Szegénylegények álnevei ... 127
Szegre akasztott elvek ... 180
Szekcső templomában Tomori és Szapolyai György sírja ... 57
Székely áldozópohár ... 2
Székelyföldi hunn mondák ... 8
SZÉKELY ISTVÁN krónikája ... 12

Lap

SZEMERE BERTALAN és a korona elásása 1849-ben ... 169
— felpróbálja a koronát ... 147
— *Lombok és töviskek* ... 170
Szent Adalbert Magyarországon ... 16
Szent István kardja ... 19
— koronája elveszett ... 181
— sírjába tett korona ... 182
— törvénye ... 20
Szent László törvényei ... 20
Szent Márk galambjai ... 235
Szép Frigyes halála ... 34
SZERÉMI GYÖRGY a lutheránusok megégetéséről ... 54
— II. Lajos meggyilkolásáról ... 55
II. Szilveszter pápa boszorkánymester ... 17
— bullája ... 17
Szintaktikus játékok ... 29
SZIRMAI ANTAL a magyar fűszerekről ... 244
— anekdotája a pozsonyi vargáról ... 76
— Martinovics elárulásáról ... 113
Sziszsza ibn Dahir, a sakkjáték feltalálója ... 195
Szittya bárány ... 198
SZOLAKZÁDE török író II. Lajosról ... 57
SZONTAGH PÁL a korona 1853-iki elárulásáról ... 171
— Bem Bécsből való menekűléséről ... 149
— börtönre ítélése ... 151
Szorongató lidércek ... 21
Szuezi csatorna ... 197
Szürthey család eredete ... 30
Szűz Komárom ... 71
Szűz Mária képe a múmia-búzán ... 185

TACITUS Neroról ... 216
Találmányok és a véletlenség ... 190
Táncjárvány ... 305
Tárnokvölgyi ütközet ... 5
Tatár bárány ... 198
Teleki Mihály gróf a *Vitam et sangvinem*ről ... 77
Tell mondája dán eredetű ... 305
Teplitzi forrás fölfedezése ... 305
Térdszalagrend jeligéjének keletkezése ... 293
Terebesi paulinus-templom, Perényi Péter sírja ... 73
Tetovált szemek ... 246

Lap

Tetűkórság ... 33
Teutoburgi csata ... 300
Thales ökörâldozata ... 206
THALLÓCZY LAJOS a *huszár* szó eredetéről ... 43
— a paprikáról ... 245
— Bocskay koronájáról ... 59
THATAI MIKLÓS II. Lajos meggyilkolásáról ... 55
Theodora császárné és Lehel kürtje ... 14
THEOPRASTUS PARACELSUS a tetűkórságról ... 33
Thermopylae ... 209
THIERS a girondiak utolsó vacsorájáról ... 283
TURÓCZI LÁSZLÓ a nagyidai cigányokról ... 58
— Báthori Erzsébetről ... 60
Thurzó György vizsgálatot indít Báthori Erzsébet ellen ... 63
Tilly és Magdeburg elpusztítása ... 310
TINÓDI SEBESTYÉN Kontról ... 40
Tirez le rideau ; la farce est jouée ... 256
Tissot akadémikus és Lamballe hercegné ... 274
TISZA KÁLMÁNnak tulajdonított szálló igék ... 180
Titkos múzeum, melyet Kossuth Lajos emleget ... 70
Titus császár halála ... 218
— szúnyoga ... 217
Tizenhatezer kötet Korvina ... 47
Toffana palermoi méregkeverőné ... 230
Tolvajkő ... 10
Tomori Pál érsek meggyilkolása ... 56
— meggyilkolja Szapolyai Györgyöt ... 56
TOMPA MIHÁLY *Szuhay Mályás*a ... 71
Tota = Melinda ... 25
TÓTFALUSI K. MIKLÓS szakácskönyve ... 243
Tóth [?] István, Hédervári Kont ... 41
TÓTH KÁLMÁN, *Dobó Katica* ... 57
— *Ki volt nagyobb?* ... 40
Toujours perdrix! ... 257
Történelmi hazugságok ... 54, 72, 249
Traján dáciai gyarmatosai az oláhok? ... 32
Trappistákról szóló mendemondák ... 261
Trefort Ágoston és a Korvinák táblái ... 49
Trencsényi Csák Máté halála ... 33
Τριακόσιοι ... 209
Trója ... 201
Tu trembles, Bailly ... 297

Lap

Tübinga egyeteme Zrinyi, a költő haláláról ... 68
Tyrtaeus ... 205
TZETZES Belizár koldusságáról ... 220

UJFALVY SÁNDOR Napóleon proklamációjáról ... 117
Unbedingte unterwerfung ... 145
Úszóhártyás emberek ... 94
Üveg feltalálása ... 192

Vadkan, puska képében ... 70
Vágd fiam, vágd, Forgács ... 38
VAJDA PÉTER Irínyi gyújtógyáráról ... 140
— a ‚gyufa' szó alkotója ... 140
Vajk keresztelése, BENCZÚR GY. képe ... 16
Vajk nem volt a Szent István neve ... 16
Vak Bottyán és a Grassalkovichok ... 81
Vámpirok ... 21
Vandálok Rómában ... 300
Vannak bírák Berlinben ... 311
Varázslók ... 20
Vargha István külügyminiszteri titkár l. Wargha István ... 150
VARGYAS ENDRE, *A magyar szabadságharc* ... 155
Vasálarcos ... 262
— mint Napóleon őse ... 263
— mint nő ... 263
Vay József gróf mint Sobri ... 126
VAY MIKLÓS BÁRÓ az 1867-iki napvágásról ... 19
Vécsey Károly gróf honvédtábornok ... 157
Vederemo ! ... 238
Vedi Napoli e poi mori ! ... 237
Velencei kúttömlöcök *(pozzi)* ... 234
Velencei mendemondák ... 232
Velencei ólomfödelek *(piombi)* ... 235
Venefici ... 20
Vérben fürdés, vérben mosdás ... 61
Vermandois gróf, mint a vasálarcos ... 262
Versaillesi szövetség ... 86
Vérszopó lidércek ... 21
Verulami Baco, mint Shakspere műveinek szerzője ... 296
Vespucci és Amerika neve ... 241
VICO Homerosról ... 204
Vieilleville maréchal magyar kocsija 1562-ben ... 52

Lap

VIGENÈRE a rhodusi kolosszusról ... 213
VILLON Buridanról ... 250
Virágvasárnapi pálmák Rómában ... 228
Virgilius Trója megvételéről ... 201
Vitam et sangvinem ... 74
Vitam et sangvinem, sed avenam non ... 79
VITERBOI GODOFRÉD az asszonypápáról ... 222
Vitus-táncosok ... 305
Vízi emberek ... 92
Vizsegrádi Zách Klára-kápolna ... 38
Vojtêch, szent Adalbert neve ... 16
VOLTAIRE a vasálarcosról ... 262
— és Nagy Frigyes ... 311
— Mazeppáról ... 316
— Ninon de Lenclosról ... 264
— *Pucelle*je ... 000
— Ziska dobjáról ... 315
Vorcsakov, mint a gyújtó feltalálója ... 133
Voruszki lengyel tiszt és Kempelen sakk-automatája ... 99
VÖRÖSMARTY MIHÁLY, a Hadúr és az Ármány ... 9
— *Fóti dal* ... 40
Vörös tenger tükre magasabban van a Földközi tengerénél ... 198
VULSON a perdöntő párbajt vívó kutyáról ... 253

Waghorn és a suezi csatorna ... 198
WAGNER T. Zrinyi, a költő haláláról ... 68
Wargha István, a korona elárulója ... 171
Waterlooi csata ... 285
Watt, mint a gyújtó föltalálója ... 133
Welden táborszernagy a lánchíd fölrobbantásáról ... 161
Windisch-Grätz herceg a bicskei táborban ... 144
— és Batthyány Lajos gróf ... 145
WINDISCH K. G. Kempelen sakk-automatájáról ... 101
Wir können warten ... 177
WOLF, A. F., és a homerosi kérdés ... 204

Xanthippe ... 208
XENON Homerosról ... 203
Xerxes és a thermopylaei csata ... 209

Yuste vagy Yust spanyol monostor ... 307

Lap

Zách Klára ... 35
— kápolnája ... 38
Zágon, Haddúrnak Fő-Papja ... 1
Zalán futása ... 2
ZELLER Xanthippéről ... 208
ZERPÁK ANTAL adatai Hany Istókról ... 93
Zieten és Farkas magyar huszár ... 312
ZILAHI KIS BÉLA Báthori Erzsébetről ... 61
Ziska dobja ... 315
ZONARAS Archimedes gyújtó tükreiről ... 215
Zrínyi, a költő halála ... 65
Zrínyi Péter fringiája ... 73
ZRÍNYI PÉTER Zrínyi Miklós haláláról ... 68
Zsubrik = Sobri ... 127
Zugliget, *auwinkel, sauwinkel,* ... 306

HIBÁK IGAZÍTÁSA.

13.	lap	14.	sor	el évezetik	helyett	elévezetik
18.	»	11.	»	csobolyába	»	csobolyóba
41.	»	5.	»	Kont Tóth	»	Kont [!] Tóth
68.	»	17.	»	*illustrissini*	»	*illustrissimi*
131.	»	27.	»	Congreve	»	Congrève
133.	»	1.	»	rejtelmes	»	a rejtelmes
187.	»	14.	»	Memmon	»	Memnon

A 101., 105. és 109. lapon levő képek alatt Kempelem helyett Kempelen.

Az Athenaeum r. t. társulat kiadása.

SZÁJRUL SZÁJRA.

A MAGYARSÁG SZÁLLÓ IGÉI.

Gyűjtötte és magyarázza

TÓTH BÉLA.

Ára díszes angol vászonkötésben 3 forint.

XVI és 446 oldal.

E könyv a magyar művelt közönség ajkán élő, közmondássá vált idézetek első kritikai gyűjteménye. Régóta éreztük az ilynemű munka szükségét; ezért folyamodtunk a hasonló külföldi művekhez, különösen Büchmann *Geflügelte Worte* című könyvéhez. De ezekben magyar adat, sőt magyar vonatkozás is alig van; ami pedig mégis akad, csupa helytelenség. Tóth Béla ez érzékeny hiányt pótolta jelen nagy művével. Mintegy másfél ezer szálló igét közöl a magyar történet, a világtörténet, a magyar, görög, latin, olasz, spanyol, francia, angol, német sat. irodalom köréből és a bibliából, mindig a magyar szempontot tartva legfőbb czéljának. A szerzőt munkájában a hazai tudós- és íróvilág számos kitűnősége támogatta. E mű, a mellett hogy mellőzhetetlenül szükséges segédkönyv, rendkívül érdekes, vonzó és mulattató olvasmány, mert minden lapján új, meglepő, fontos históriai, irodalom- és nyelvtörténeti adatokat, hiteles anekdotákat és kuriózumokat lelünk. Az igen bő név- és tárgymutatók lehetővé teszik, hogy az olvasó a könyvben azonnal megtaláljon mindent, amit keres. A *Szájrul szájra* a hazai és a külföldi bírálók ritka egyhangúságú, magasztaló dícséretében részesült.

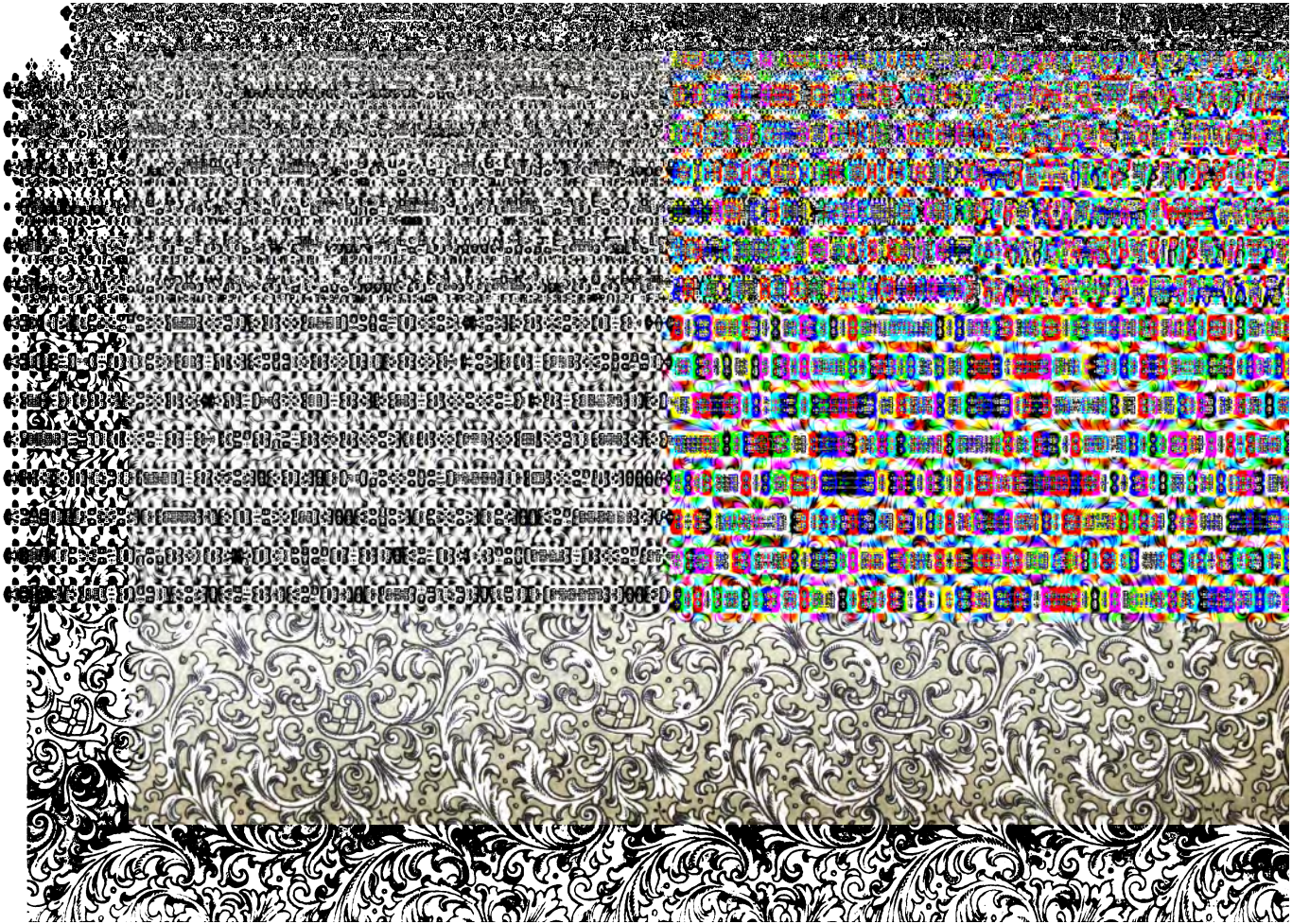

be returned to
fore the last date

a day is incurred
nd the specified
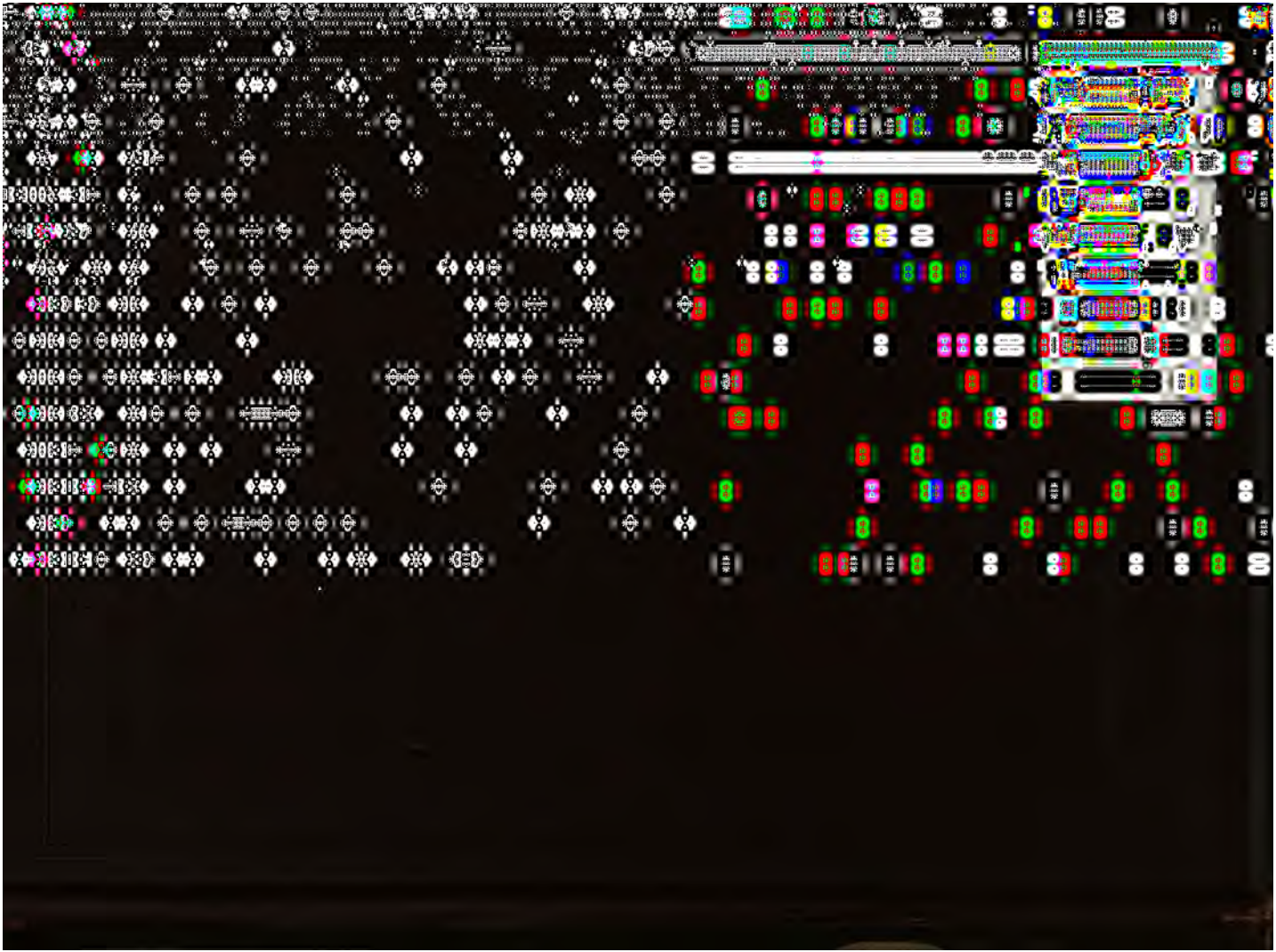
mptly.